Türk Model Devleti

GÖK TÜRKLER

Bilge
Kültür • Sanat

AHMET TAŞAĞIL

2. BASIM

YAYIN NO: 859

TÜRK MODEL DEVLETİ GÖK TÜRKLER
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

Sertifika No: 16228

Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler adlı kitabın
gözden geçirilmiş yeni basımı
1. Basım: Ekim 2017
2. Basım: Şubat 2018

ISBN: 978-605-9521-59-8

Genel Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

Türk Model Devleti

GÖK TÜRKLER

Prof. Dr. AHMET TAŞAĞIL

Bilge
Kültür·Sanat

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-1985 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesör oldu. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam öncesi Türk tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayınlanmış beş kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Günümüz dünya tarihinde Türklerin tarihi söz konusu edildiğinde akla ilk gelen Gök Türk tarihidir. Çünkü, Gök Türkler sadece bir devlet kurmakla kalmamış, Türk adını devlet adı olarak kullanıp, bu adın yaygınlaşmasını, milletin kimliğinin pekişmesini sağlamışlardır. Nitekim kendi dilleriyle yazdıkları yazıtlarında Türk milleti, Türk devleti ifadelerini açıkça taşlara kazımışlardır. Bunun yanında Çin, Grek, Latin, Arap sonra Soğd ve Tibet, hatta Rus kaynaklarında Türk milleti ve Türk devleti tabiri görülür. Onların yaşadığı topraklara da Türkiye denilecektir. Aradan asırlar geçtikten sonra Türkistan adı dünya tarih literatüründe yerini alacaktır.

Kısacası 6. yüzyılın ortalarında dünya tarihinde somut bir Türk devleti ortaya çıkar. Bu, daha önce kurulan devletlerin Türk olmadığı ya da ilk Türk devletinin Gök Türkler olduğu anlamına gelmez. Ancak, tarihî kaynaklar çerçevesinde model bir Türk devletini görürüz. Aslında MÖ 3 binlere kadar giden Türk tarihi söz konusudur.

"Gök Türkler niye modeldir?" sorusunun cevabı işte bu tarihî kaynaklarda yatmaktadır. Çünkü, kaynaklar bize bir Türk devletinin yapısını anlayacak kadar bilgi verirler. Neticede Türkçe ifadelerle ve yabancı dillerdeki kayıtlarla bir Türk devletinin varlığını öğreniriz. Önce varlığını tespit ederek, sonra bağımsızlığını kazanışından haberdar oluyoruz. Bağımsızlık öncesi hangi aşamalardan geçtiğini anlıyoruz. Gök Türkler tıpkı modern çağlarda devletlerinin kuruluşu gibi adımlarını atarak devletlerini organize etmişlerdir. Neticede bağımsızlık kazanılır ve Türk devleti kurulur. Tam Türkçesi Türk İl'idir. Yani Türk İl'i meydana gelir. En baştaki yöneticisine de devletin hükümdarı anlamına gelen İl Kağan denir. Bu tabir Çince iki hece (i-li) ile yazıldığı için illig (illi) aslında devletli kağan şeklinde de okunabilir.

Türk devletinin artık unvanı kağan olan bir baş idarecisi vardır. Hanımının unvanı da hatundur. Yabgu, şad, çor, tegin, ilteber, erkin, tudun gibi 28'den fazla askerî-idari unvanın varlığından bahsedilir. Bunların her biri aynı zamanda bir makam olduğuna göre sistemli bir devlet yapısı karşımıza çıkmaktadır. Bu arada Batı Gök Türk ülkesindeki paralar ve diğer kaynaklardaki bilgilere göre unvan sayısının 100'e çıktığını söylemek gerekir.

Açık bir şekilde ortaya çıkan bu devlet sisteminin siyasi ve sosyal yönlerinin olacağı muhakkaktır. Siyasi tarih doğuda 745 yılına kadar bağımsız, 941'e kadar da bağımlı bir kitle olarak varlığını sürdürür. Batıda ise dünya tarihini derinden etkileyecek hâle gelir.

Karadeniz'in kuzeyindeki Türk devlet ve boylarını bir şekilde etkiler. Bu yüzden Peçenek, Hazar ve Uzlar zamanında (8. yüzyıldan itibaren) Türk ve Türkiye kavramları Karadeniz'in kuzeyine yerleşir. Aslında Orta Asya'da olduğu gibi tarih çok daha derinlere gider. Söz konusu dönemden sonra Gök Türk etkisi taşıdığı çok açıktır.

Karahanlıların ve hatta Gaznelilerin Gök Türk bünyesinden çıktıklarını anlayabiliyoruz. Ama, Oğuz Yabgu Devletinden başlayarak Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti ve Ön Asya'da kurulmuş sayısız devlet ve beylik doğrudan Gök Türklerin devamıdır. Türk adı, Türk kimliği onların sayesinde özellikle yabancı kaynaklarda vurgulana vurgulana günümüze kadar ulaşmıştır.

Geride kalanlar özellikle batıda Kuman, doğuda Kıpçak adlarıyla tanınarak Moğolistan'dan Macaristan'a, Kafkaslardan Mısır'a, Hindistan'a kadar yayıldılar. Kıpçak Türk kültürü adıyla günümüze Kazak, Özbek, Tatar gibi adlarla gelmiştir. Oğuzların tarihi kadar Kıpçakların tarihi de Gök Türklerle doğrudan bağlantılıdır. Sibirya'da yaşayan Türk boyları da Gök Türkler zamanında açığa çıkan kültürlerini özgün bir biçimde korumayı başardılar. Sibirya'daki Türk boylarının en kalabalık ve önde gelenlerinden Kırgızlar, sonraki dönemlerde Tanrı Dağları havalisine yerleşmişlerdir. En uzaktaki Saha (Yakut)'lar dahi Gök Türklerin bünyesinde bulunmuştur.

Gök Türklerin doğu kanadının halk tabakası olan ve Tola Irmağı merkezli yaşayan Dokuz Oğuzlar, Gök Türklerin yıkılışından sonra kurulan Uygur Kağanlığı'nın bünyesinde yer aldılar. Uygurlar, Tamır, Orhun ırmakları ağırlık merkezli kurdukları kağanlıkları ile bütün Orta Asya'yı kapladılar. 840'ta yıkıldıktan sonra Kansu-Ordos ve Turfan-Beşbalık bölgelerine göç ettiler. Dokuz Oğuz kabileleri de onları takip etti.

Yukarıda işaret etmeye çalıştığımız alanlarda Gök Türk varlığı devam ederek günümüze ulaştı. Böylece Türk dünyasının temeli meydana geldi. Kısacası günümüzde yaşayan bütün Türk kökenli toplulukların Gök Türkler ile doğrudan bağlantısı vardır.

Siyasi tarih kronolojisi açısından bunları söylerken sosyal yapıyı ihmal etmemek gerekir. Her şeyden önce devlet ve sistemini oluşturan idari bir bütün vardır ki, kendisinden sonra gelen Türk devlet ve beyliklerine model olmuştur. Hiç şüphesiz sonradan gelenler model arayışı içine girip Gök Türk modelini seçmemişlerdir. Gök Türkler zamanında somut bir hâle gelen devlet geleneğini miras olarak devralmışlar; kendilerinden sonra gelenlere devretmişlerdir. Günümüz Türk dünyası böylece ortaya çıktı.

Gök Türkler zamanında oluşan devlet sistemi bu şekilde devam ederken, sosyal hayat da bütün Türk dünyası tarihinde 1500 yıl damgasını vurmuştur. Evlenme âdetleri, hukuk, yaylak kışlak hayatı, savaş aletleri, savaş yöntemleri, olaylar karşısındaki tavırları kendilerinden sonra gelen Türk toplulukları tarafından kullanılmaya devam edecektir. Kısacası ortaya çıkan model 21. yüzyıla kadar varlığını koruyacaktır. Avrasya coğrafyasına yayılmış olan Türk kökenli topluluklar onların izlerini taşımaktadır.

Daha önce araştırmaların girişlerinde de açıkladığımız gibi Gök Türk Devletinin asıl adı Türk Kağanlığı idi. Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarındaki birer ifadeden Kök Türk olması gerektiği ileri sürülmüş; Türkiye Türkçesinde de kelime başındaki K'lerin G'ye dönüştürülmesi geleneğine uygun şekilde Gök Türk kullanımı yaygınlaşmıştır. Bizce de bu kullanım uygundur ve böyle kullanılmalıdır. Ama, uluslararası tarih yazıcılığında aslına sadık kalınarak Türk Devleti, Türk İmparatorluğu gibi ifadelerle anılmaktadır. Ülkemiz tarihçiliğinde yerleşmiş Gök Türk tabirini değiştirmenin hiç gereği yoktur.

Çalışmamızda önce Gök Türk Devletinin kurumlarını ele aldıktan sonra tarih sahnesinde yer alışlarından başlayarak, 941 yılında haklarında tutulan son kayda kadar bütün bilgileri değerlendirdik. Amacımız, bütün Türk tarihi içinde son derece önemli bir dönemi anlatmaktır. Gök Türkleri anlatmakla aslında tarihî bütünlük içinde bir modeli ortaya koyarak diğer Türk devlet ve topluluklarının tarih ve kültürlerinin daha kolay anlaşılmasına katkıda bulunacağımızı düşündük.

1 - GÖK TÜRK DEVLET MODELİ

Bilindiği gibi tarihte Türk adıyla anılan ilk devleti kuran Gök Türkler, tarihimizde bu özelliğinden dolayı seçkin bir yere sahiptir. Yaklaşık iki yüz yıl süren bağımsız tarihleri boyunca Gök Türk Devletinin dayandığı boy sistemi iyi incelendiğinde daha sonraki asırlarda kesintisiz devam ederek, günümüz Türk Dünyasına ulaşan bir köprü olduğu anlaşılır. Gök Türk tarihinde zaman içerisinde değişik isimler ve organizasyonlara bürünen bir boylar kompozisyonu söz konusudur. Bu kompozisyon, başka bir deyişle boyların dağılımı ve hareketlenmesi Gök Türk Devletinin 745'te yıkılışından sonra da devam etmiş; hatta göçlerde başrol oynamış, nihayet günümüze ulaşmıştır.

552 yılında Juan-juan hâkimiyetine son veren Gök Türkler, tarihte Türk adıyla tanınan ilk devleti kurarlarken kısa sürede Orta Asya'nın tamamına hâkim oluyorlardı. Bu yeni sosyal ve siyasi sistem içinde ortaya çıkan urug, boy, bodun kompozisyonu 10. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların ortaya çıkışına kadar sürecektir. Gök Türkler zamanında Türk adını taşıyan kurumsallaşmış bir bozkır devleti açıkça görülmektedir. Ayrıca bu dönemde Türkçe, Yenisey ve Orhun ırmakları kıyıları başta olmak üzere bölgenin birçok yerinde taşlar üzerinde kazınarak ilk örneklerini veriyordu. Sosyokültürel ve devlet teşkilatı bakımından Gök Türk Devleti bütün Türk tarihi içinde model devlet olarak kabul edilmelidir. Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu ve Osmanlı devletleri bu model üzerinde yükselmişlerdir.

1. Bozkır Devletinin Görünmesi

Avrasya bozkırları bilindiği gibi tarihin şafağından itibaren Türk kökenli halklara yurtluk etmiştir. Dolayısıyla İslam öncesi Türk tarihi sadece Orta Asya'da değil Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyinde, hatta Macaristan ovalarına uzanan geniş sahada gerçekleşmiştir.

Milyonlarca kilometrekarelik bu alanlar coğrafi olarak aşağı yukarı birbirine yakın iklim özelliklerini taşımaktadır. Tarihin ilk devirlerinden 11. yüzyıla kadar Türk kökenli topluluklar Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Tuna boylarına kadar doğu batı yönünde hareket etmişlerdir. Nitekim bu geniş alanda söz konusu halkların (boyların) izlerini takip etmek, bir bakıma erken dönem Türk tarihini aydınlığa kavuşturmaktır. İzlerini takip edebildiğimiz tarihî kaynakların çoğu Türk dilinde değil, komşu milletlerin dillerinde (Çin, Fars, Arap, Grek, Latin ve Rusça) yazılmıştır. Bu durum Eski Türk tarihini araştırmayı zorlaştırmaktadır. Ancak, söz konusu bu alanın tamamında Eski Türk dilinin yadigârları bulunmaktadır. Runik alfabe de denen bu oyma yazı çoğunlukla taşların üstüne kazınmıştır.

Eski Türk topluluklarının özellikle su kaynaklarına (ırmak, göl vs.) ve yaylak-kışlak hayatı üzerine kurulu bir sistemleri vardı. Bu her boyun kendi insan topluluğu ve ekonomisinin temeli olan hayvanlarıyla birlikte yaşadığı belirli bir alan vardı anlamına gelmektedir. Böyle bir hayat tarzını asalak toplumların yaşantısı ile karıştırmamak gerekir. Bozkırın derinliklerinde doğa ile bütünleşmiş insan gruplarının hayatlarını sürdürebilme mücadelesidir. Tarıma elverişli alanlar bulamayan kabileler büyük sürüler hâlinde baktıkları hayvanların ürünleriyle hayatlarını devam ettirebiliyorlardı. Üretim fazlalarını da komşu yerleşik topluluklarla değiş tokuş yaparak kendi ihtiyaçlarını giderme yoluna gidiyorlardı. Özellikle at ve koyun ile bu hayvanlardan elde edilen ürünler, Altay Dağlarından çıkarılan demir komşularının dikkatini çekiyordu. Tabii ki bozkırda yaşamak çok zordu. Vahalarda, verimli arazilerde yaşamanın kolaylığı ve getirdiği ekonomik zenginlik bozkırda yaşayan toplulukları her zaman cezbediyordu. Vurgulanması gereken bir başka nokta Eski Türklerin yaşamaya uygun alanlarda yerleşik hayata geçmeleri ve şehirler kurarak, bu hayat tarzında eserler meydana getirmeleridir. Ayrıca kendilerine tarım alanları açarak hem tahıl hem de meyve-sebze yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla sözünü ettiğimiz Avrasya coğrafyasında bütün Türklerin yaylak-kışlak hayatını sürdürdüklerini söylemek pek doğru olmaz. Kısacası Türkler kendilerine elverişli buldukları alanlarda hayat tarzlarını değiştirdiler, daha kolay ve rahat olan yerleşikliği tercih ettiler. Ama, çoğunluk ve toplum dinamikleri bu kitabın diğer sayfalarında görüleceği gibi bozkırdaki zor yaşamı daha çok sevdiler. Bu arada vurgulamak gerekir ki; Güney Sibirya'da Altaylarda, Hakasya'daki geniş sahalarda yaşayan topluluklar yaptıkları ağaçtan ev ve kulübelerde yaşıyorlardı. En erken devirlerden itibaren bozkırdaki

yaylak-kışlak hayatını sürdürmüyorlardı. Türklerin sonradan bozkır hayatına göç ettikleri söz konusu edilmektedir.

Aslında, genel bir bakışla burada söz konusu edilmesi gereken iki önemli karakteristik özellik ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Türk göçleridir. Bu normal bir yaylak-kışlak hayatı değil, çeşitli nedenlerle yaşadıkları bölgeyi kitleler hâlinde terk ederek, çok uzun mesafeler katetmek suretiyle bir başka alana gitmeleridir. Dolayısıyla her yıl sürdürülen mevsime göre yer değiştirme ile karıştırılmamalıdır. Kitleler hâlinde başka alanlara kaymak çok önemli tarihî sonuçlar doğurmuştur. Siyasi ve ekonomik olmak üzere büyük göçlerin iki temel sebebi vardır. Ekonomik sebep denince özellikle nüfusun artması nedeniyle otlakların yetersiz kalması, kuraklık veya ağır kış şartları yüzünden kıtlık çıkması, vesair etkenler gösterilebilir. Siyasi sebebe gelince özellikle Çin, Hsien-pi, Moğol gibi kavimlerin baskısıyla yerlerini terk edip başka sahalara gitmeleridir.

İkinci karakteristik özellik Eski Türk toplumunun sosyal yapısıdır. Bu sosyal yapıyı aileden (oguş) başlayarak, urug-boy, bodun şeklinde birbirinin içine geçen halkalar şeklinde belirtmek mümkündür. Bozkırdaki Türk topluluklarını her zaman dinamik ve ayakta tutan bu sosyal sistem en başta insanların birbirine olan ihtiyaçları (savunma, barınma, yiyecek elde etme) sonucunda doğmuştur. Aile toplumun en küçük birimidir, aileler biraz büyüdüğünde uruglar ortaya çıkmaktadır. Küçük kabile dediğimiz sosyal sistem göçebe hayatı 20. yüzyıla kadar sürdüren topluluklar arasında hâlâ yaşamaktadır. Uruglar yani küçük kabileler birleştiğinde ise boylar meydana gelmektedir. Herhangi bir devlet (il) kurulduğunda boyların birleşmesi, yani halk tabakasına dönüşmesi bodun olarak adlandırılmaktadır. Esasen tarihî kaynakların ışığında bu sosyal sistem halkaları içinde boy birimi ön plana çıkmaktadır. Boyların toplumsal özellik olarak taşıdığı sosyal dayanışma ve dinamizm, bireyleri arasında birlikte hareket etme arzusunu getirmiş; çok uzun mesafeleri yılmadan çetin mücadelelerle aşmalarını sağlamıştır. Bir başka ifade ile Avrasya Türk tarihi aslında açıklamaya çalıştığımız bu sosyal sistem içinde boyların tarihidir denebilir.

Böyle bir sistemle zaman (derinlik) ve mekân (genişlik) denkleminde Türk boyları Avrasya bozkırlarında kendilerini gösterme fırsatı buldular. Özellikle kendilerine elverişli alanlarda hayvancılıkla uğraşarak (bozkır ekonomisi) hayatlarını sürdürürken kendi aralarında siyasi birlikler oluşturdular. Bu siyasi birliklerin bazıları imparatorluk seviyesine yükseldiler. Asya Hun İmparatorluğu bu alanda ilk örnektir.

Diğer taraftan efsanevi ilk Çin yazılı metinlerini dikkate alırsak Türk tarihini MÖ 2250'lere götürmek mümkündür. Hunların yıkılmasından sonra Orta Asya'da egemenlik Tunguz ve Hsien-pi kökenli (Juan-juan) topluluklara geçti. Ama bu esnada bölgeden Çin'e göç edenler, Kuzey Çin'de küçük çaplı Hun devletlerini ve Tabgaç devletlerini kurdular. Batı yönünde göç edenler, Batı Türkistan, Afganistan'da Akhun, Orta ve Doğu Avrupa'da Avrupa Hun devletlerini kurdular (4-5. yüzyıllardan sonra).

2. Neden Gök Türkler Türk Tarihinde Modeldir?

Yukarıda çizmeye çalıştığımız genel çerçeve içinde 6. yüzyılın ortalarında Altay Dağlarının güney eteklerinden başlayarak, Ötüken'e doğru yayılan yeni siyasi oluşum Türk ve dünya tarihini derinden etkileyecekti. Çünkü, Türk adıyla yeni bir devlet doğuyordu. Bu devlet kısa zamanda Mançurya'dan Karadeniz'e kadar geniş sahayı kaplayacak, dünyanın doğu ucunda da batısında da Türk adıyla anılacaktır. Bu Türk kağanlığı, devleti ya da imparatorluğu 21. yüzyıla kadar sürecek Türk tarihinin bir modelini oluşturacaktır.

Günümüzden hareket edersek Türkiye Cumhuriyeti'ni anlamak için Gök Türkleri bilmek gerektiği gibi en uzak noktada bulunan Saha (Yakut)'ları yahut dilleri ve dinleri bize göre çok değişmiş Çuvaşları anlamak için de Gök Türk tarihini öğrenmek gerekir. Sibirya'nın derinliklerindeki Şorları, Altay Kijileri, Tuvalıları ve Hakasları başka türlü Türk Dünyasına dâhil edemeyiz. Zaten Azerbaycanlı, Türkmen, Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur ve hatta akraba Moğolların Gök Türk tarihi ile bağlantısı çok açıktır.

Bütün bu genel Türk Dünyası içinde Gök Türklerin yeri özeldir ve yaşayan her Türk topluluğu ile bir şekilde bağlantısı vardır. Türk sözü bu devirde millet ve devlet adı olarak belirgin bir şekilde dünya tarihinde yerini almış; üç kıtaya yayılmanın temeli atılmıştır.

Gök Türk Kağanlığı'nı bir ayna gibi tutarsak Hunların atalarına kadar gitme imkânımız mümkün olabilir. Yine Avrupa Hunlarını, Avarları, Sabarları, Peçenekleri, Ogurları ve Bulgarları, Uzları ve Kuman-Kıpçakları Gök Türk modeline göre analiz edebiliriz. Hazarlar hakkında Çin kaynaklarında kayıtlı Türk Hazar tabiri bile bize çok şey ifade etmektedir.

Genel dünya tarihi yaklaşık MÖ 3. binlerde aydınlamaya başlar. Asırlar ilerledikçe daha belirgin hâle gelir. 21. yüzyıla doğru akar ve insanlık tarihi, sayılması mümkün olmayan birçok maceradan sonra dünya tarihi ortaya çıkar. Türklerin tarihi de bunun içinde seçkin bir yere sahiptir. Dünya tarihi hakkında yazılan çoğu kitapta hakları yense de bir

şekilde Türklerin tarihine vurgu yapmak zorundadırlar. İşte bu zengin tarihin seçkin Türk tarihini anlamak için Gök Türk tarihi bir model meydana getirir.

Gök Türk tarihini öğrenmeden bütün Türk tarihini anlamanın imkânı yoktur. Günümüzde dünya üzerinde Türk kökenli halklardan çok azı dışındaki topluluklarda konuşulan Türk dili Gök Türklerin konuşup yazdığı dil ile bağlantılıdır. Yani Türkçenin temelleri Gök Türk döneminde açığa çıkmaktadır. Daha sonra kurulan devletlerde ve günümüzde de konuşulup yazılan Türkçe Gök Türkçenin devamıdır.

İdari yapı, devlet teşkilatı, sosyal hayat kısacası bozkır kültürü Anadolu başta üzere bütün Türk Dünyasında sürekliliğini korumuş ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Gök Türk tarihi ve kültürü bu açıdan da model oluşturur. En ilgi çekici örneklerden biri Gök Türklerde tahta çıkma törenlerinde gerçekleştirilen keçe kilime oturtarak havaya kaldırmanın Kazaklarda son devirlere kadar yaşatılmış olmasıdır. Bunun gibi binlerce örnek gösterilebilir.

Gök Türklerin gerçekte Türk tarihine en büyük katkısı siyasi tarih açısından olmuştur. Onların siyasi tabakası zayıflayıp tarih sahnesinden çekildikten sonra bünyelerinden çıkan Uygur, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti başta olmak üzere diğer Türk kökenli devlet ve beylikler bir Gök Türk devamıdır.

3. Boyların Gök Türk Modeli İçinde Aldığı Rol

İslamiyet'ten önce Avrasya bozkırlarında gerçekleşen en önemli özellik boylar hâlinde yaşamadır. Türk kökenli boylar, söz konusu sahayı kendilerine yurt edinmişler; tarihleri bozkırların derinliklerinde, su boylarında ve yayla-vadilerinde geçmiştir. Hun, Gök Türk, Uygur gibi büyük devletler kursalar da boyların varlığı her dönemde devam etmiştir.

Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulurken, başta geniş Kazakistan bozkırları olmak üzere Orta Asya'nın diğer bölgelerinde Türk kökenli boylar yaşıyorlardı. Bunlar genel olarak Çin kaynaklarında Ting-ling adıyla adlandırılıyordu. Ayrıca Hu-chie (Ogur?), Ke-k'un (Kırgız), Hsin-li, Kuca gibi boyların varlığı da söz konusudur. Adı geçen boylardan söz eden Çin kaynakları yaşadıkları yerlere de işaret etmiştir. Daha sonra Batı Kazakistan'dan Karadeniz kuzeyindeki geniş düzlüklere yayılan Ogurlar çok kalabalıktılar ve önemli tarihî olaylara katılacaklardı. Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra doğan boşlukta görülen en önemli boy grubu Kanglı (Kao-ch'e/Yüksek Arabalı) adıyla anılmıştır. Moğolistan'dan

Hazar Denizi'ne kadar geniş bölgelerde yaşıyorlardı ve aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmuyordu. Buna rağmen onların etnik yapıları ve kültürleri hakkında ilginç bilgiler kaynaklarda belirtilmektedir.

6. yüzyılda Kanglı boylarının yerini Tölesler alacaktır. Daha doğrusu Kanglı adının yerinde Töles görünecektir. Boylar aynı boylardır ve bir süreklilik söz konusudur. Çin kaynaklarından Suei Shu ve Pei Shih'de 6. yüzyılda Töles boylarının Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Doğu Avrupa'da Karadeniz'e kadar coğrafi dağılımı hakkında bilgi vardır. Buna göre hangi boy nerede yaşamaktadır? Kültürel özellikleri nelerdir? Asker sayıları ne kadardır? gibi önemli soruların cevabını bulabiliriz. 7. yüzyıl başlarına gelindiğinde (627) Doğu ve Batı Gök Türk devletleri zayıflayınca Töles boyları ayaklandılar. Her bölgedeki boy tek başına hareket ediyordu. Bundan sonra Orta Asya tarih sahnesinde boyları daha güçlü ve bağımsızlık düşkünü olarak görmekteyiz.

Moğolistan'ın doğusunda özellikle Tola Irmağı civarında yaşayanlar dokuz boydan müteşekkil olduklarından onlara Dokuz Oğuz denildi. Sir Tarduşlar, 627-646 arasında kuvvetli bir devlet kurdularsa da sonradan yenilip etrafa dağıldılar.

Karluklar, Altaylar ile Tanrı Dağları arasında yaşarken geniş Kazakistan bozkırlarında bulunanlar On Ok (On Kabile) adıyla teşkilatlandılar. Sonra bunların adı Türgiş oldu. 8. yüzyıl başlarında Orhun Anıtları'nda açıkça belirtildiği üzere bütün boylar artık güçlüydü ve kağana karşı sık sık isyan ediyorlardı.

Sibirya'da yaşayan Türk kökenli boylar ise varlıklarını koruyorlar ve çeşitli siyasi olaylara karışıyorlardı. Burada bulunan Kırgızlar en kuvvetlileri idi. Ancak, Tölengit (To-lan-ko) ve Tu-po (Tuva)'ların hatırı sayılır güçleri vardı.

374'ü takip eden yıllarda Avrupa'ya giden Hunlar, büyük bir imparatorluk kurdu. 469'da tarih sahnesinden silinince Ogurlarla Hun artıkları karışıp Bulgarları meydana getirdiler. Aynı devirlerde Batı Kazakistan'dan gelen Sabarlar, Kafkasların kuzeyinde devlet tesis etmişlerdi. Onların yerini alan Hazar Kağanlığı yaklaşık 400 yıl devam etti. Avarlar ise 558'de geldikleri Doğu Avrupa'da 250 yıl süren bir imparatorluğun temellerini attılar. Peçenekler, Uzlar, Orta Asya'dan Avrupa yönüne giden ve önemli tarihî roller oynayan Türk boylarıydı. Geniş Avrasya bozkırlarını konumuz çerçevesinde elde tutan en son boy Kuman-Kıpçaklardır. Altaylardan Macaristan'a Tataristan'dan Mısır ve Hindistan'a uzanan alanda çok mühim devletler kurdular ve etki yaptılar. Günümüz Türk Dünyasının şekillenmesine katkı sağladılar.

Söz konusu ettiğimiz boyların etnik tarihleri doğrudan Türk kökenli toplulukların genel eski tarihlerini oluşturur. Sosyal yapıları, kültürel organizasyonları, arkeolojik kalıntıları çok değerlidir. Onlar hakkında Çin kaynaklarından, bazı Arap ve Fars eserlerinden ve Bizans tarihlerinden bilgiler bulabiliriz.

4. Türk İli ya da Türk Devleti

Gök Türklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları Çin tarihleri ve Türkçe Orhun Yazıtları'nın verdiği bilgiler sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani, bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (urug), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirtilmektedir. Bir başka ifade ile en üst siyasi kuruluş il'dir; günümüzdeki karşılığı ise devlettir.

Henüz Gök Türk tarihinin başlangıcında devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihî kaynakta (Chou Shu 50. bölüm), lider Bumın'ın, o sırada tâbi olduğu Juan-juan'ları (Moğolları) bozguna uğrattıktan sonra, devlet karşılığı olan *il* ile hükümdarlık unvanı *kağanı* birlikte aldığını kaydetmektedir. İl kağan demek, devletin hükümdarı demektir. Başka bir ifade ile artık bağımsız hâle gelinmiş, yani il (devlet) seviyesine yükselinmiştir. 552 yılında gerçekleşen bu olaydan sonra ortada bir Türk devleti söz konusudur. Aslında bu, tarihte Türk adını taşıyan ilk devlettir. Nitekim Çin, Tibet, Soğd, İran (Sasani), Bizans, Arap kaynaklarında Türk devleti adıyla anılmıştır. Hatta, Bizans kaynaklarında Orta Asya'ya Türkiye denilecektir (582 civarı Menandros). Türk tarihi açısından büyük bir ufuk açılımı meydana gelmekte, Türk kimliği yazılı tarih kaynaklarına damga vurmaktadır.

5. Türk İlinin Temel Unsurları

Ortada bir devlet yani kağanlık mevcut olduğuna göre, onun bir sistemi, teşkilatı, işleyişi sağlayan kurumları ve hukukunun da bulunması gayet normal bir durumdur.

İslamiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti. Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine "urug" denilmesine rağmen, henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka olan boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dâhil olmuş boylara "ok" denirdi.

Boyların da birliğine bodun denirdi ki başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

Bilindiği gibi, bir devletin (yani, il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.

6. Bağımsızlığa Verilen Değer

Fakat Moğol asıllı Juan-juan'ları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce, Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vs. ticarete başlayan Bumın Kağan Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei imparatoru 545 yılında bir elçiyi Gök Türk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Gök Türkler sevinmişler ve birbirlerini tebrik ederek *"Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir"* demişlerdi. Gök Türklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi tarihlerinde kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre, bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanışları ve kaybedişleri, Orhun Yazıtları'nda oldukça önem verilerek anlatılmış; bağımsızlığın kaybedilişinin millet için âdeta bir ölüm, kazanılmasının ise, yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir. 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda, 679'da başlayan isyan kıvılcımı 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarf etmişlerdir. Bu da Gök Türk Devleti'nde bağımsızlığa verilen önemi gösteren en önemli belgelerdendir.

7. Vatan Kavramı

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdürdüğü bir coğrafi mekâna sahip olması gerektiği herkesçe bilinen bir gerçektir. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekân, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla görevli bulunduğu ata yadigârı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, yine Orhun Yazıtları'nda çok açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca, merkez Ötüken bölgesi kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında oyma yazılı Eski

Türkçe yazılı anıtlar (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillerce unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi) ancak, o toprakların ilelebet Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin sonucu meydana getirilmişti. Çin kaynakları Türk vatanını tarif ederken *Gök Türk sınırlarının doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla)*, güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir. Tarihleri boyunca gelişen olaylardan anlaşıldığına göre ülke yani vatan toprakları hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

8. Halkın Hakları

Gök Türk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Gök Türk Devleti zamanında, 698 yılında Kapgan Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, Bizans kaynağı Tactica da Gök Türklerin hür insanlar olduğundan bahsetmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Yaşanan olaylara göre Gök Türklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Eski çağlarda ve diğer Gök Türk çağdaşı kültürlerde insanlar yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırmak suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Gök Türkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında fakat onlardan ayrı olarak esirler de (özellikle savaş esirleri) vardı. Öte taraftan, köle kelimesi hiçbir Gök Türkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1- Geniş araziye sahip olmak (ekonomik)

2- Askerliği meslek edinmek (idari-askerî)

3- Ruhani (dinî) zümreye mensup bulunmak.

Bu durumu göz önüne alarak, Gök Türk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce, Gök Türklerde ziraatın çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten, Gök Türkleri anlatan Çin kaynakları Gök Türk ordusundan bahsederken, bunu çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi, Gök Türk Devleti de siyasi ve askerî karakter taşıyor, dinî karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani, büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklılığı söz konusu değildir.

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin irsî olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını Gök Türk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası, Gök Türklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: "Türk bodun illedik ilin... kağanladuk kağanın yitirü ıdmış = Türk milleti il yaptığı ilini ... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise, "Babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular".

9. Törenin Anayasaya Dönüşmesi

Bağımsızlığı, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Gök Türk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunlar sisteminin de bulunması gerekmektedir. Orhun Kitabelerinde bildirildiği üzere, Gök Türk Devleti'ndeki kanunlar bütününe "töre" deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Gök Türk Devleti'nin töreye (kanuna) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle, devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "Ey Türk bodunu devletini, töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "Devletin töresini terk etmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu...".

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiricilik, askerî karakter, dinî tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta şudur ki Gök Türk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan, Gök Türk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi hâlinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Gök Türk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Gök Türkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet Tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu Tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: "İl berigme tengri (il veren Tanrı)". Kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini Tanrı zaman zaman cezalandırıyordu ve devleti elinden alıyordu.

10. Devlet Başkanlığı-Hükümdar

Gök Türklerde hükümdarlık, yani, devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da *kağan* (kagan) unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbürge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine, diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Gök Türklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Gök Türk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Gök Türk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onları hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında, sadece Tonyukuk Yazıtı'nda bir kere *han* unvanı kullanılmıştır.

Kağanı konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizm ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin görevi ona bakmak değil, bilakis kağanın görevi millete bakıp gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: *"Türk milleti için gece uyumadım,*

gündüz oturmadım... Ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lutfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim". Gök Türklerde siyasi iktidar "kut" tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebepten olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar fakat kanun yapamazdı. Kısacası, başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi. Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, millî irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Gök Türk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek ret de edebiliyordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek onu seçmişti.

Kağanların devleti çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Gök Türk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716). Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Gök Türk halkının tepkisi idi.

Gök Türk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar almışlardı. Bunlar, "Büyük Kağan, Kutlug, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Gök Türklerin ve dünyanın mukaddes hükümdarı" idi.

Gök Türk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre, tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur. Kağan zor durumda kalarak kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, hep beraber onaylanırdı. Aslında bundan önce devlet

adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendine toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlığ Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: "Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök Irmağa ve Shan-tung Ovası'na kadar akın yaptık". İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: "Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş..." "İllileri ilsiz kılmış, kağanlıları kağansız kılmış." Diğer taraftan, Tanrı'nın verdiği kut, yarlığ ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Gök Türk kağanları üniversal (cihanşümul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.

Gök Türk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Gök Türk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1- Ordusunun başında olmak.
2- Halkı doyurup giydirmek.
3- Halkı kondurup iskân ettirmek.
4- Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak.

Öte yandan, kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

11. Toyun Fonksiyonları/Meclis Demokrasi Meselesi

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik, onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu onun önemini çok daha fazla arttırmaktadır.

Gök Türk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtları'ndan çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Gök Türklerde meclis kelimesinin karşılığı "toy" idi. Bütün diğer Türk lehçelerinde ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-kuan) denirdi.

Gök Türk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi.

Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Gök Türk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirlip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Gök Türkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Gök Türklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihî kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı bir misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Gök Türkler kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo Gök Türk merkezine vardığında, Gök Türkler reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "*şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir*" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile, Gök Türklerin henüz devlet hâline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir kuruma sahip olduklarını anlıyoruz.

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Taspar) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve Işbara daha layık görülerek kağan seçildi. Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi, gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinlilerle ve Soğdlarla irtibat kurarak birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi, Gök Türk toygunlarından (ta-kuan'larından) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca, devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı. Bilge Kağan'ın 723 yılında ileri sürdüğü teklifler Gök Türk devlet meclisinde kabul edilmemişti.

Diğer taraftan, halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak havaya kaldırması kağanın seçimine halkın katılımı olarak

düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dinî-millî törenler yapılarak başlanır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

12. Ayukı/Hükümet

Orhun Kitabelerinde geçtiği üzere, Gök Türklerde hükümetin karşılığı "ayukı" tabiri idi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, memleket meseleleri devlet meclisi toyda görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayuk (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler o an için ayukta konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Gök Türk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise "buyruk" idi.

Hükümet üyelerinin, taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor, vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askerî vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.

Hükümetin başında ise, hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten, devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigciler bulunurdu. Tamgacılar kâtip ve mühürdar, bitigciler ise, haberleşmelerden sorumlu kâtip idiler.

Görüldüğü gibi, Gök Türk devlet teşkilatında devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani, ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunduruyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü Tanrı'nın siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Gök Türklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan, askerî karakter de taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynakların ifadesi ile, sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Gök Türk devlet sisteminde, Çin kaynaklarının ifadesi ile, 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip

olmaları gayet tabiidir. Son zamanlarda özellikle paralar üzerinde yapılan araştırmalarda Gök Türkçe unvan sayısının yüze ulaştığı bildirilmektedir. Gök Türk Yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Kitabelere göre, devlet hiyerarşisi şöyle sıralanmaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, dokuz-oğuz beyleri, vb. Çin kaynakları ise, kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

13. Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Gök Türk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine "yargu" denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında, Gök Türk Devleti'nde bir adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yarguların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Gök Türk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı, yani, yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Gök Türk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

-Zina yapan evlilerin cezası, idam.

-Adam öldürme, idam.

-Soygun yapan, bağlı at çalan, idam.

-Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.

-Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.

-At ve koyun çalanlar on katından fazlasını ödemeye mahkûm edilirdi.

- Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırılırdı.

-Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkûm edilirdi.

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

14. Özel Hukuk

Gök Türk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani, insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesinde ve 615 yılında Yen-men'da Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi Kağan'ın kuşatmayı kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemede çok önemli menfi rol oynamışlardı. Yine kitabelerde mevcut, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadına Gök Türkler

tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Gök Türklerin verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun, cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten, yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlenme (leviratüs) vardı. Bu şekilde, ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Gök Türklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın uçlu oklar bal mumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan, Gök Türk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Gök Türk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Gök Türk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

15. Yabancı Milletlerin Durumu

Bu konuya da, yukarıda defalarca bahsettiğimiz gibi, yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlayabiliriz. Çinliler, Gök Türklerle münasebet tesis etmek için önce, onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdların birini seçmekle işe başladılar. Çünkü Soğdlar Gök Türkleri çok daha iyi tanıyorlar ve iyi münasebet tesis etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple Chiou-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'uo elçi olarak Gök Türk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi kağan Bumın tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hâkimiyeti altına

aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu. Hiçbir zaman eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyorlar, bazen eskilerin yerlerinde kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkand şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu kızını ona vererek akrabalık dahi kurmuştu. Gök Türklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askerî kolonizasyon tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Gök Türk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar. Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergâhta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın dünyasında en mühim ticari faaliyet Gök Türk Devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

Gök Türk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556), çağdaşı olan komşu devletler Sasani ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine mensup Maniakh adlı bir kişi idi. Bu da, Gök Türklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik, elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.

Gök Türk Devleti 682'de istiklalini yeniden kazandıktan sonra, devletin başlıca politikası, fetret devrinde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, esaret altında yaşamaktan kurtarmak idi. Kapgan Kağan bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarında). Ancak, konumuz açısından önemli nokta, Kapgan Kağan'ın 694'te Türk boylarını Çin'den geri isterken, altı eyalette yaşayan (kitabelerde Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir. Yani, Türk hükümdarı, daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavmin de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Gök Türklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında, Çin'deki Sui hanedanına düşman olan, Gök Türk hükumdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli işbirliği yaparak, bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu fark eden Çinli casuslar buna engel olmasını isteyip kağana söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği Çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş fakat kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine, elçi rüşvet yoluyla kağanın hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen, Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Gök Türk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan, gözden düşmüş hatunu öldürdü.

621 yılında ise, Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo (Çulo) Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafından zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü.

Gök Türklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. 20 yıldan beri Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, Bunun için de bir süre Tun-huang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla, Soğdları çok iyi tanıyordu. Gök Türk Devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası, iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti: "*Gök Türkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler. Fakat içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekârdırlar, Gök Türkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekârlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım*".

Bu olay her şeyden önce, Orta Asya'da binlerce yıldan beri süregelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak, vezir Gök Türkleri Soğdlulardan ayırırken, dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Gök Türk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebaası olan bu yabancı kavmin haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp katledilmesine tahammül edemeyen Gök Türk kağanı Soğdluların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin Seddi'ni aşıp Yen-men Kalesi'nde imparatoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtuldu ise de, devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde, Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp, yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Bu hadisenin ortaya çıkardığı en mühim sonuç Gök Türklerin kendi milletlerine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıya derhal cevap vermeleri ve onların hakkını kendi milletininki ile aynı tutmalarıdır.

Gök Türk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletler arası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren deliller de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce, yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri

boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou Gök Türklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Gök Türklerin bu teklifi kabul edişlerinden sonra, 563 yılında Ch'i'ler (Chou'ların rakibi) de elçi gönderip, evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Gök Türkler daha önce yaptıkları ittifakı bozmadı. Ancak, buna karşılık Chou'lar Gök Türkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'i'ler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Chou'lar ile Gök Türkler Ch'i'lerin üzerine ortak yürümeye karar vermişler, sonra Chou'lar Ch'i'ler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi. Bunun yanında Ch'i'ler daha önce Gök Türklere Chou'larınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Gök Türkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Gök Türk kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569'da kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi.

Chou'ların Gök Türklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız ithamlarda bulunmaktadır. Ancak, bu konuyla ilgili bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Gök Türkler hakkında iki yüz yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihî kaynaklarda (Bizans vs.) Gök Türklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Gök Türk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek bir unvan taşımaları Gök Türklerin diplomasiyle ve milletler arası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Gök Türklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtları'ndan da anlıyoruz. Bilge Kağan en büyük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir: "*Çin milleti ile anlaşma, barış içinde oldum (tüzültüm), düzeldim.*"

Öte taraftan, Bizans Devleti de Gök Türklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Gök Türklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Gök Türk şadlarından Türk, Bizans'ın bu ikiyüzlüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu.

Ülkemizin yetiştirdiği İslam öncesi Türk tarihine abidevi eserler katan merhum hocalarımız Prof.Dr. İbrahim Kafesoğlu ve Prof.Dr. Bahaeddin Ögel, Gök Türk devrinin devlet teşkilatı ve sosyal yapısını da teferruatlı bir biçimde ele alan incelemeler yapmışlardır. Onların eserleri Gök Türkleri neden model olarak almamızı gerektiren bilgilerle doludur.

2 - GÖK TÜRKLERİN KÖKENİ

1. Tarih Sahnesinde Yer Almaları ve Tarih Sahnesine İlk Çıktıkları Yer Problemi

Dünya tarihinde iz bırakan bütün büyük hanedanların kökeninin anlatıldığı gibi Gök Türkleri meydana getiren "hanedan"ın başlangıcı da efsanelerle karışık bilgilerle verilmektedir. Konuyla ilgili kaynak anlatımlarında bir gerçeküstülük vardır ve bu durum araştırıcıların işini zorlaştırmaktadır. Söz konusu zorluk neticede farklı köken yorumlarının yapılmasına yol açmıştır. Genellikle araştırıcılar kendilerinin üzerinde çalıştıkları vesikalara göre neticelere varmışlardır. Bütün kaynak metinleri tam olarak ele alınmadığı için sağlıklı bir sonuca ulaşamamışlardır. Ayrıca kaynak metinleri karışık bilgilerle donatılmıştır.

Bu durum çok titiz bir çalışma gerektirdiği gibi, ancak, bütün metinlerin bir araya getirilerek analiz edilmesi sonucu sağlıklı değerlendirmeler yapılabilir. Gök Türklerin kökeni konusunda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç 542 yılına kadar Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşamaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hunlardan gelmeleri ve onların kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır. Bunun arkeolojik anlamda çok önemli göstergesi Altay Dağlarının en kuzey noktasından en güney ucuna kadar uzanan alanlarında ve bu dağ silsilesinden koparak Moğolistan'ı kuzey-güney olarak ikiye bölen Hangay Dağlarının her tarafının Gök Türklere ait maddi kalıntı eserleriyle dolu olmasıdır. Önce Altay Dağlarının, sonrasında ilaveten Hangay Dağlarının Gök Türklerin ilk yurdu olduğu konusunda arkeolojik açıdan hiçbir şüphe yoktur. Moğolistan coğrafyasında tarih boyunca en yoğun tarihî eser kalıntılarının Gök Türk dönemine ait olması bunu desteklemektedir.

Gök Türklerin kökeni hakkında bilgi veren kaynak metinlerinin tamamına bakıldığında şu önemli ve çarpıcı sonuçlar ortaya çıkar:

a) Gök Türkler Hunlara bağlanmaktadır. Bu daha ilk cümlede çok önemli bir özellik olarak vurgulanır; aradan geçen zaman içinde bu

bağlantı çok sık gündeme gelecektir. Gerek siyasi gerek sosyal olaylarda kaynaklarca her zaman Hun-Gök Türk bağlantısına değinilecektir. Dolayısıyla Gök Türklerin Hunlardan inmeleri hakkında hiçbir şüphe yoktur. Hunlara bağlanma konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *"Hunların başka bir soyu (kolu, kabilesi)"* ifadesidir. Bundan daha çok Gök Türklerin atalarının Hunlara bağlı oldukları ve Hun İmparatorluğu bünyesinde bulundukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

b) İkinci kayıt üç ayrı ifade ile. *"Hunların kuzey boyu, Hunların kuzey bölgesinde oturma, Suo ülkesi ki, bu bölge Hunların kuzeyinde bulunuyordu"* şeklinde bildirilmektedir. Gök Türklerin, Hunların kuzeyinde oturmaları ve oradan çıkmış olmaları tarihsel kontekse tamamen uygun düşmektedir. Çünkü, az önce bahsettiğimiz gibi arkeolojik deliller MÖ iki bin yıllara kadar giden devrede Güney Sibirya bölgesinin en eski Türk yurdu olduğunu göstermektedir. Eğer Büyük Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonraki dönemde Kuzey Çin'e göç ederek burada yerleşen Hun toplulukları kasdediliyorsa, zaten Altaylar ve Hangay Dağları söz konusudur. Bu da Çince kaynak metinleriyle tamamen örtüşmektedir.

c) Batı Denizi'nin sağında, yani batısında veya yukarısında kuzeyinde otururlardı. *"Batı Denizi'nin kuzeyi, batı tarafları ile Altay Dağlarının güneyinde yaşarlardı"* şeklinde kaynakların hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ederek verdikleri bölge genel olarak bakıldığında esas merkezi oluşturmaktadır. Bu bilgi daha sonraları resmî tören yeri sıfatıyla bahsedilecek olan Ötüken'in beş yüz li (yaklaşık 267 km) batısındaki yer ruhlarına kurban sunulan yer ile de tamamen uyuşmaktadır. Diğer taraftan arkeolojik araştırmalarda ele geçen malzemeler Altay Dağlarının güney eteklerinin MS 450'li yıllardan itibaren Gök Türklere yurt vazifesini yaptığını teyit etmektedir.

Sonuçta kaynaklardan açık bir şekilde anlaşıldığı üzere Gök Türkler, Hunların bir kolu idi. Önce kuzeyde bulunuyorlardı ise de, sonradan Altay Dağlarının güney eteklerine yerleşmişlerdi. Onların yerleştiği bu bölgeyi Turfan'dan kuzeye uzanan Tarbagatay bozkırları ve Etsin Göl bataklıklarının batısı ile sınırlayabiliriz. Gök Türklerin kökeni meselesinde Altay Dağlarının güney eteklerini merkez olarak kabul etmekte hiç sakınca bulunmamaktadır. Ayrıca Suo ülkesi ifadesi de vardır. İpek gibi beyaz anlamına gelen Suo kelimesi ile kuzeyin yani Sibirya'nın uçsuz bucaksız karla kaplı alanları kastedilmiş olmalıdır.

2. Köken Rivayetleri

Kaynak metinlerimizde karşımıza Gök Türklerin menşei hakkında iki efsane çıkmaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi yukarıda bahsettiğimiz Suo ülkesinden neşet etme hadisesidir. Her ne kadar gerçek dışı olaylarla bezenmiş iseler de, bilgilerin tetkiki için efsanelere göz atmak durumundayız. Çünkü bunlarda geçen yer isimlerinden ve tarihî şahsiyetlerden bazı ipuçları yakalama imkânı vardır. Ayrıca daha sonra Orta Asya'nın ve zamanın dünyasının en büyük devleti hâline gelen Gök Türk Devleti'nde efsanelerde geçen kurt (Böri ve A-shih-na) isimlerini taşıyan şahsiyetler olacaktır.

Böri ismini taşıyan teginler ve küçük kağanlar vardır. Ayrıca A-shih-na isimli prenses bulunmaktadır. Diğer taraftan kağanların muhafız kıtasında bulunanlar, sadece A-shih-na ailesinden geliyordu ve bunlar kendilerine "börü (Çince Fu-li, bazen Pu-li)" diyorlardı. A-shih-na, bilindiği gibi aynı zamanda Gök Türk hanedanının kabile adıdır. Efsaneye göre *"A-shih-na kabilesi Etsin Göl bataklıklarının kuzey tarafında bulunuyor iken komşu bir devletin saldırısına uğradı. Mağlup olan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. Sadece on yaşında bir erkek çocuk haricinde insanların hepsi öldürüldü. Erkek çocuk küçük olduğu için askerler onu öldürmeye kıyamadılar; ama kollarını ayaklarını kesip bir bataklığın içine attılar. Bu esnada bir dişi kurt ortaya çıktı. Çocuğu et ile besleyip ölmesini önledi. Hayatta kalan çocukla kurt münasebet kurdular, kurt hamile kaldı. Bu sırada o komşu ülkenin hükümdarı, çocuğun hayatta olduğunu duyunca, yeniden adam göndererek öldürtmek istedi. Kurt ruhlar tarafından haberdar edildi. Gönderilen kişi çocuğun yanında kurdun da olduğunu da görünce ikisini beraber öldürmek istedi. Fakat kurt (kutsal) ruhlar tarafından haberdar edildiği için harekete geçerek, Turfan (Kao-ch'ang) ülkesinin kuzeybatısındaki dağa kaçtı. Dağın yukarısında bir mağara vardı. Mağaranın içine vardığında düz geniş ve bol otlu bir yer ile karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. İşte A-shih-na bunlardan biridir. Oğul torun çok sayıda artarak birkaç yüz aileye ulaştılar. Birkaç nesil geçtikten sonra beraberce mağaradan çıkıp, Juan-juan'lara vassal olarak, Altay Dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunuyordu. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için miğfere de onların dilinde T'u-chüe denildiğinden onların unvanı bundan sonra T'u-chüe (Türk) oldu."*

Diğer efsane ise yukarıda da bahsettiğimiz Suo ülkesiyle başlamaktadır: "*Gök Türkler önce Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar. O boyun büyük insanlarına A-p'ang-pu denir; büyük-küçük on yedi kardeş idiler. Onlardan birine İ-chih ni-shih-tou derler ki; kurttan doğmadır. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan onların ülkesi yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok başka bir havası vardı. Öyle ki, rüzgâr ve yağmuru devlet hizmetine çağırabilirdi. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Çocuklardan biri değişip beyaz ördek oldu. Onun ülkesi A-fu (Abakan) Suyu ile Chien (Kem) Suyu arasında bulunuyordu ve unvanları Ch'i-ku (Kırgız) idi. Onlardan başka birinin ülkesi Ch'u-che (Yenisey) Suyu kenarında idi. Yine onlardan birisi Chien-ssu-ch'u-che-shih Dağı'nda (Batı Sayan) oturuyordu. Bu büyük oğlunun adı idi. Dağın yukarılarında A-p'ang-pu neslinden olanlar yaşıyordu. Burada çok kış olduğunda büyük oğul ateş çıkararak onları besledi ve bu şekilde hepsine yardım etti. Bu yardımından dolayı büyük oğula reislik sundular.*

Unvanı da Na-tou-liu(lu) Şad idi. Na-tou-liu'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile isimlerini aldılar. A-shih-na, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liu öldüğü zaman on ana oğulları arasından birini reis seçmek istediler. Bunun için büyük ağaçların bulunduğu bir yerde toplanıp, ağaçlar tarafından en yükseğe zıplayacak olanın reis olarak seçilmesine karar verdiler. İsmi A shih-na olan kadının oğlu gençti ve en yükseğe o atladı (zıpladı). Neticede reislik ona verildi. Unvanı A-hsien Şad olmuştu. Ona T'u-men dediler. Boyu kalabalıklaştı."

Her iki metinde de işaret edilen coğrafi yerlerin yanında ortak noktalar bulunmaktadır. Özellikle en küçük oğulun A-shih-na olması ve reis seçilmesi Eski Türk idaresinde liyakat konusunu akla getirmektedir. Yine Türk milletinin ülkesinde daima uzun süreli istikrar beklentisinin en küçük oğulun da bunu başaracak nitelikte bulunmasının önemi vardır. Yani reislik yapacak kişinin genç olmasının önemi burada karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında arkeolojik kanıtlarla desteklenen en eski Türk yurdunun Yenisey Irmağı'nın kaynaklarının bölgesi olduğu bilgisi de doğrulanmaktadır. T'u-men ile birlikte gerçek tarihî kişilik başlamakta, dolayısıyla Gök Türk tarihinin başlangıç noktasına gelinmektedir.

3. P'ing-liang Hun'ları ve Gök Türklerle İlişkileri

Diğer taraftan bazı Çin kaynaklarında kayıtlı Gök Türk bölümlerinin başlangıcını oluşturan olaylar nakledilirken Gök Türklerin kökenini Kansu bölgesindeki P'ing-liang şehrine ve bu şehirde hüküm sürmüş Hunlara bağlanmaktadır. Aslında doğru olmayan bu kaydı pek çok araştırıcı kesin doğru kabul etmiş ve Gök Türklerin, P'ing-liang'lı Chü-ch'ü Meng-hsün'ün ailesinden geldiklerini ileri sürmüştür.

Önce bu konuyla ilgili belgeye bakalım: *"Gök Türkler, önce Kansu'daki P'ing-liang'ın çeşitli Hu'larındandır (bu devirde Hu adı Hsi-ung-nu'lar, yani Hunlar için kullanılmaktadır). Soyadları A-shih-na'dır. Tabgaç (T'o-pa sonra Wei) hükümdarı T'ai-wu, 439 yılında Chü-ch'ü ailesinden Mu-chien'i yenilgiye uğrattığı zaman liderleri A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığındı. Bu boyun hepsi Altay Dağlarında ikamet etti. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için, onların dilinde miğfer de T'u-chüe (Türk) olduğu için bu onların unvanı oldu".*

Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflayıp yıkılışından sonra bazı Hun kütleleri Çin'e gidip, orada varlıklarını devam ettirdiler. Chao (329-351), Hsia (407-431) ve Kuzey Liang (401-439) Çin'de Türk kültürünü devam ettiren Hun devletleridir. Lou-lan devletçiği de Turfan'ın güneyinde tesis edilen bir başka Hun soyundan gelen devlettir. Bu anda kaynakların ifadesi, işte bu Kuzey Liang Devleti'ni Gök Türklerin kökeni ile irtibatlandırmaktadır. Kuzey Tarihi (Pei Shih) 93. bölümünde kayıtlı bulunan Chü-ch'ü Meng-hsün biyografisinde bulunan bilgilerde Chü-ch'ü Meng-hsün ve oğullarının faaliyetleri anlatılmaktadır. Zamanla uğranılan yenilgiler sonucunda bu ailenin bir kısmının Juan-juan'larla birleştiği bildirilmektedir. *Ancak çölü geçerken halkın çoğu susuzluktan ölmüş, arta kalanlar Shan-shan (bugünkü Çerçen)'da yerleşmişlerdir. Bir kısmı Turfan'da kalmış, bir kısmı da T'u-yü-hun'lara sığınmıştır.* Yani Altay Dağlarının ismi metinde geçmediği gibi, bu taraflara gittiklerine dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bu sebeple Juan-juan'lara sığınmak üzere yola çıkan Chü-ch'ü ailesinin çölü geçtiği söylenemez. Bu konuda bazı araştırıcılar tarafından sadece kaynaklar zorlanarak bahsettiğimiz yere bakılmadan yorum yapılmıştır. Arkasından birkaç yıl sonra bu grubu lideri Wu-huei, Turfan bölgesinde gelişen olaylarda görülmekte, Shan-shan'a ulaştığı açıkça bildirilmektedir.

Netice olarak diyebiliriz ki; P'ing-liang'lı Chü-ch'ü ailesinin Gök Türklerle ilgisi sadece bir rivayettir. Öteki rivayetlerden öne geçen fazla kesin bir tarafı bulunmamaktadır. Neticede Altay Dağları diğer rivayetlerde

açıkça Gök Türklerin asıl ortaya çıktığı yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten Wu-huei öldükten sonra yerine geçen kardeşi An-chou, 460'ta Juan-juan'larla birleşmiştir. Diğer Chü-ch'ü ailesinin kesin olarak nereden geldiği ve akıbeti bilinememektedir. Ancak, Kuzey Çin'de Hunların kurduğu diğer devletler gibi P'ing-liang bölgesindeki Kuzey Liang Devleti ve Turfan civarı tamamen Türk kültürü özelliklerini taşıyordu. Gök Türklerin, Hunlardan geldiği bütün kaynaklar tarafından açıkça belirtildiği ve aynı kavim oldukları için diğer efsanelerin yanında P'ing-liang'daki Hunların, Gök Türklere bağlanması son derece tabiidir. Ayrıca bu rivayetin ilk önemli kaynak olan *Chou Shu'daki Gök Türk bölümünde ve diğer kaynaklar Pei Shih, Chiou T'ang Shu, Pei Ch'i Shu'da kaydedilmemiş olması bunun da bir rivayet olduğu konusundaki fikrimizi desteklemektedir.*

Kökenleri konusunda yukarıda açıkladıklarımızı toparladığımızda, Altay Dağlarını, Gök Türklerin çıktıkları ilk kesin bölge olarak söylemek doğru olacaktır. Hunlarla yani Büyük Hun İmparatorluğu ile bağlantıları tamamen açıktır. Orta Asya sahasında diğer kavim ve boylarda (Wu-sun, Kao-ch'e [Kanglı]'larda) görülen kurtla ilgili efsanenin Gök Türklerde de daha geniş olarak görülmesi ve enteresan motiflerin bulunması dikkat çekici bir noktadır.

Buna göre Na-tou-liou efsanelerde Gök Türk, hanedanının ilk atası olarak görünmektedir. Sonra A-hsien Şad, arkasından Tu-wu Yabgu gelmektedir. Onun iki oğlu Bumın (T'u-men) ve İstemi (She-tie-mi, Se-ti-mi) tarihî vesikalarla kesinleşen iki kişiliktir.

Pei Shih 99 ve Suei Shu 84, A-hsien Şad'ı mağaradan çıktıkları ve Juan-juan'lara vassal oldukları sırada lider olarak göstermekte iken, Chou Shu, T'ung Tien, Wen-hsien T'ung-k'ao ve Ts'e-fu Yüan-kuei gibi kaynaklar, onu ormanlık yerde seçimin yapıldığı mekânda bildirmekte, hatta Bumın ile aynı kişi olduğunu söylemektedirler. Suei Shu 84 ve Pei Shih 99'un '*Büyük Yabgu (Ta Ye hu)*'dan bahsetmeleri de enteresandır. Büyük Yabgu ile T'u-wu Yabgu aynı kişilik olarak görülmektedir. Her iki kaynağın ortak ifadesine göre Büyük Yabgu zamanında Gök Türklerin sayısı çok artarak kuvvetlenmişlerdi.

3 - BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ GÖK TÜRKLERİN FAALİYETLERİ

1. 6. Yüzyıl Ortalarında Orta Asya'da Uluslarası Durum

Juan-juan'lar Büyük Hun İmparatorluğu'nun çöküşe gitmesinden sonra Moğolistan merkezli siyasi boşluğu dolduran en büyük güç olarak ortaya çıktılar. Hsien-pi kökenli olmalarına rağmen diğer komşu bozkır kabilelerini de kendilerine bağlamayı başarmışlardı. Yani Orta Asya'nın doğusunun hâkimi onlar olmuşlardı. Yine Hunlardan kopan büyük bir kuvvet hâlinde Kuzeybatı Çin'de devlet kurmuş Tabgaçlar en büyük rakipleriydi. Onlar Juan-juan'lara nazaran daha fazla Türk özellikleri taşıyordu. Juan-juan'lar 552'de Gök Türklerin kurucusu Bumın'ın darbesine kadar baskın güç olma özelliklerini sürdürdüler. Juan-juan'ların Batı Orta Asya bozkırlarına dağılmış hâlde yaşayan Kanglı (Kao-ch'e/Yüksek Arabalı) boylarıyla da uzun zaman alan çatışmaları meydana gelmiştir. Sonuçta Kanglıların çoğunun aralarında bir birlik olmadığı için mücadelelerden mağlup çıktıkları anlaşılmaktadır. Büyük Hun İmparatorluğu Asya'nın derinliklerinde sahne aldığında geniş Kazakistan bozkırları ağırlıklı olmak üzere devlete bağlı boylar grubunun en büyük halkasını Ting-ling'lar meydana getiriyordu. Onların ismi kaybolunca yerini Kanglılar adlı. Yani aynı boyların devamının adı Kanglı idi. Kanglı adı da Gök Türk öncesine kadar yaşadı. Sonuçta yerini Töles (Tölis) boyları kavramına bıraktı.

Büyük Hun İmparatorluğu tarih sahnesine karışırken Çin tarihinin ilk büyük hanedanı Han da dağılıyordu (MS 220). İrili ufaklı birçok küçük beyliğe bölündü. Nihayetinde Hun kökenli kabileler Kuzey Çin'i tamamen işgal edip kendi devletlerini kurdular. Bu Hun devlet ve beylikleri de kendi aralarında anlaşamadılar. Bunların arasından atağa kalkan T'o-pa'lar 386'da kendi devletlerini kurarak bütün Kuzey Çin'e hâkim oldular. Türk bozkır karakterini uzun süre korumayı başaran Tabgaçlar, 460'lardan itibaren Çin kültürüne karşı koyamadı. Nihayet 480'lerde devlet politikası

olarak Budizm probagandası yoğunlaşınca direnemediler ve Çinlileşerek Wei adını aldılar. Arkasından iç siyasi mücadeleler artınca, bu devlet 534 yılında da Doğu ve Batı Wei adlarıyla ikiye ayrıldı. Doğu kısmı Gök Türk Devleti bağımsızlığını kazanmadan iki yıl önce 550'de yıkıldı. Yerine Kuzey Ch'i Devleti kuruldu. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou hanedanı olarak değişip ortadan kalktı. Ancak, Tabgaçların idareci ve askerî zümresi yaklaşık 400 yıl daha Çin'de devlet yönetiminde etkili olacaktır.

2. Akhun Devleti

Akhunlar, MS 350-558 arasında Batı Türkistan, Afganistan, ağırlıklı olmak üzere Hunların War-Hun kolundan çıkan bir devlettir. Taşıdığı bozkır Türk kültürü özelliklerinin yanında zamanla yerleştiği sahanın etkisi altına da girdi. Kaynaklarda iki şekilde Akhun ve Eftalit adıyla yer aldı. Komşusu Sasanilerle savaş ve barış ilişkileri kurduğu gibi Hindistan üzerinde de önemli olaylara karıştı. İpek Yolu onların topraklarından geçtiği için çok fazla ticari kazançlar elde ediyordu. 6. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da Gök Türk hâkimiyeti İran'da Sasani Devleti Anûşirvân ile zirveye çıkınca her iki güç arasına sıkışan Akhunlar varlıklarını koruyamadı ve iki devletin ortak hareketi sonucu tarih sahnesinden çekildi.

Orta Asya'nın doğusunda siyasi hâkimiyet Hunlardan Juan-juan'lara kesin bir şekilde geçince Türk nüfusu ağırlıklı olarak batıda yoğunlaşmıştı. Bunlardan bir grup güneye Batı Türkistan, Afganistan taraflarına indi.

M. S. 350'li yılları takiben Juan-juan Devleti'ne bağlı Uar ve Hun adlı iki Türk kabile grubu Moğolistan bozkırlarındaki yerlerini terk ederek Güney Kazakistan bölgesine geldi. Burada yaşayan daha önceden gelmiş olan Hun kitlelerini Avrupa'ya ittiler. Daha sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan civarına geldiler (367). Ortaya çıkan bu yeni devlet daha sonra Maveraünnehir ve Çu havalisini, Semerkand civarını hâkimiyetine aldı. Arkasından hâkimiyetlerini Hazar Denizi ve güneyine kadar genişlettiler. Onların ilk hücumları neticesinde Sasani İmparatorluğu büyük sarsıntı yaşadı ise de daha sonra iki ülke arasında barış yapıldı.

Amid (Diyarbakır)'i 359 yılında kuşatan İran ordularının yanında yardımcı olarak, Akhun kuvvetleri de bulunmuştu. 420 yılından sonra Akhun-Sasani ilişkileri yeniden bozuldu. Akhunların Eftal (Abdel) hanedanından Kün-han, İran iç işlerine karışarak nüfuzu altına aldığı veliaht Firuz'u Sasani hükümdarı yaptı (459). Daha sonra Kuzey Hindistan istikametine yönelip, Gupta Devleti'ni dağıttı (470 dolayları).

Ancak, Sasanî Devleti üzerine Akhun baskısı durmuyordu. 484 yılında Ceyhun Nehri kıyılarında mağlup edilen Sasanilerin Herat bölgesi Akhunların eline geçmişti. Diğer taraftan yıllık vergiye dahi bağlanan Sasaniler ağır ekonomik bunalıma düştüler. Bu arada Mazdek isyanı patlak verdi. Bu isyanda bütün İran'da asillerin ve din adamlarının evleri yağma edildi; kendileri öldürüldü. Aile müessesesi de tahrip edildikten başka bütün İran, baştan sona yıkılıp yakıldı. 486 yılındaki söz konusu hadisede Şah Kubad, Akhunların yanına kaçıp sığındı. İran'ı böyle içine düştüğü zor bir durumdan Akhun hükümdarı kurtardı. Mazdek isyanını bastırmak için otuz bin kişilik bir süvari birliğini İran'a gönderdi. Neticede isyan bastırıldı ve Şah Kubad tekrar tahtına oturtuldu.

Hoten, Kuca, Aksu, Kaşgar tarafları dahi Akhunların eline geçmişti. Bu arada bütün Kuzey Hindistan zapt edilmişti. Neticede havali Kabil'de oturan Tegin unvanlı Toramana adındaki kumandan tarafından Akhun Devleti'ne bağlanmıştı. Toramana'nın oğlu Mihiragula ordusunda sürekli yedi yüz savaş fili bulunduruyordu. Kuvvetli oluşundan dolayı Mihiragula (515-545) en azametli Akhun hükümdarı görünmektedir. Ancak o, merkeze bağlı olarak bu bölgeyi idare ediyordu.

552 yılından itibaren Orta Asya'da Gök Türkler büyük bir güç olarak ortaya çıktılar. Kısa zamanda bütün Türkistan'ı hâkimiyetlerine aldılar. İran'daki Sasani İmparatorluğu ise Anûşirvân idaresinde çok kuvvetlenmişti. İpek Yolu'nu elinde tutan Akhun Devleti'nin topraklarında hem Gök Türklerin hem de İranlıların gözü vardı. Bunların ortak hareketi neticesinde 557 yılında Akhun Devleti yıkıldı. Topraklarının büyük bir kısmı ve İpek Yolu Gök Türklerin eline geçerken, diğer kısmı Anûşirvân'a bağlandı. Bu devlet tarih sahnesinde bir daha canlanma imkânı bulamadı.

Hakkında diğer Türk devletlerine nazaran daha az bilgi bulabildiğimiz Akhun kültürü, Gök Türklerin kültürüne çok benzemekte idi. Gelenekleri, hukukları, töreleri aşağı yukarı aynıydı. Akhunlar yerleşik hayatın sürdürüldüğü şehirli bölgelerde kurulan ilk Türk devleti olma özelliğine sahiptir.

Ölen kardeşin hanımıyla evlenme (leviratüs) Akhunlarda da uygulanırdı. Akhun hükümdarı hakan (khakan) unvanını taşıyordu. Afganistan bölgesinde oturup, Kuzey Hindistan'a uzanan bölgeyi idare eden prenslerine tegin unvanı veriliyordu.

520 yılında Akhun hükümdarının Bedehşan'daki yazlık merkezini ziyaret eden ünlü Budist rahip Sung Yün, *"Akhunların şehirlerde oturmadığını, merkezlerinin seyyar bir karargâh olduğunu, su ve otlak aramak*

için yer değiştirdiklerini, yazın serin yerlere, kışın ılımlı bölgelere göç ettiklerini, hükümdar çadırının kenar uzunluğunun kırk adım olduğunu, duvarlarına yünlü halılar serildiğini, hükümdarın ipekten işlemeli bir elbise giydiğini" bildirmektedir.

Akhun ekonomisi de diğer eski Türk devletleri gibi hayvancılığa dayanıyordu. Koyun ve at başlıca önde gelen hayvanlardı. Sığır ise daha çok yerleşik hayatta olan yerli halk tarafından besleniyordu. Akhun coğrafyasının en mühim özelliği o devir dünyasının irtibatını sağlayan tarihî İpek Yolu'nun en mühim yerinde kurulmuş olmasından kaynaklanmaktadır. Çin'den çıkarak Akdeniz dünyasına kadar ulaşan İpek Yolu'nun en önemli kesimi Akhun Devleti topraklarındaydı. Dolayısıyla Akhunlar bir anlamda dünya ticaretine yön veriyorlardı. Hindistan'ı da istila ederek hâkimiyeti altına almaları onları baharat yolu üzerinde de söz sahibi yapmıştı.

Bazı yazılı kaynaklar da (Çinli Budist rahip Sung Yün'ün eseri gibi) aktardıklarıyla Akhun sanatı hakkında bir fikir verirler. Bu kaynaklara göre Akhunlar bazı Türk topluluklarında olduğu gibi keçeden mamul veya asil kişiler için geçerli olmak üzere ipek elbiseler giyiyorlardı. Türk mimari sanatının en yalın ve tipik örneği olan çadırlar da mesken olarak kullanılıyordu. Hükümdar, çadırının içinde anka (veya tavus) kuşu ayaklı bir taht üzerinde oturuyordu. Bu taht aynı zamanda eski Hint ve Budist sanatındaki taht sembolizminin Akhunlarda da görüldüğüne işaret etmektedir. Oysa kaynaklarda Akhunların Budist olmadığı ileri sürülmektedir. Ancak Akhunlar yaşadıkları coğrafi mevki itibarıyla Budist ve eski İran sanatlarından etkilendikleri için bazı sanat tarzlarını uygulamışlardır. Bu, yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi, ele geçen Akhun sikkelerinden de anlaşılmaktadır. Akhun sikkelerinde inci dizisi motiflere, insan portrelerine ay-yıldız gibi tasvirlere rastlanır.

3. Bağımsızlıktan Önce Gök Türkler

Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanmaları kolay olmamıştır. Özellikle vassal bir şekilde bağlı oldukları Juan-juan'larla mücadelelerini incelemeden önce nerede yaşadıklarını ve neler yaptıklarını dikkate almak gerekir.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre devletin kurucuları 552'de bağlı oldukları Juan-juan'ları bozguna uğratarak devletlerini kurmadan önce de aşama aşama bazı kazanımlar elde ettiler. Bu bilgileri takip ederek bağımsız devlet kurma yolundaki gelişmeleri öğrenebiliyoruz. Tarih sahnesinde Gök Türklerin kesin bir şekilde varlıklarını göstermeleri 542

yılındadır. Bu yılda henüz Juan-juan'lara bağlı hâlde yaşarlar iken -muhtemelen Altayların güney eteklerinde bulunuyorken- Çin topraklarına akınlar yapmaya başladılar. Onların devlet kurma yolundaki ilk adımları sayılabilecek söz konusu akınlarda Batı Wei Devleti'nin Suei eyaletinin toprakları yağmalara maruz kalıyordu. Chou Shu'nun 27. bölümünde kayıtlı Yü Wen-tse'nın biyografisindeki bilgilere göre: "*Gök Türkler, her yıl nehrin buzlarla kaplanmasından istifade ederek, kolayca güneye geçip yağmalar yapıyorlardı. Bu akınlar durdurulamadığı için buralarda yaşayan halk, kalelere sığınıyor ve bu şekilde hayatlarını koruyabiliyordu. Suei eyaletine Yü Wen-tse adlı devlet adamı tayin edildiğinde, bu şahıs eskisi, yani Gök Türklerden önceki gibi bölgeyi yeniden emniyete almak istedi. Önemli yollar üzerindeki birkaç yüz noktaya kuru odun yığdırtırken, uzak noktalara da gözcüler gönderildi. Bu suretle onların hareketleri takip edilebilecekti. Bu yılın 12. ayında Gök Türkler, Lien vadisinden (ku) işgale giriştiler, birkaç on li ilerledikten sonra, Yü Wen-tse yığılmış olan odunları ateşe verdirtti. Bu durum karşısında Gök Türkler büyük bir ordunun geldiğini zannederek, korkup geri çekilmeye başladılar. Panik içerisinde olduklarından birbirlerini eziyorlardı. Sürü hayvanlarını ve önemli ağırlıklarını bıraktılar. Yü Wen-tse, onların bıraktıklarını kendi halkına dağıttı. Bundan sonra bir daha gelmeye cesaret edemediler.*"

4. İlk Görünme

Yukarıda da söylediğimiz gibi bu olay Gök Türklerin tarihte kesin olarak ilk görünüşleridir. Dolayısıyla Türk adı (T'u-chüe) Çin kaynaklarında ilk defa burada kullanılmaktadır. Metindeki ifadelerden 542 yılından önce dahi bu bölgenin Gök Türk akınlarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gök Türklere karşı askerî kuvvet çıkarılmayıp, hile yoluna gidilmesi, onların askerî güçlerinin epey fazla olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Neticede Gök Türk akınları askerî yöntemlerle değil, ancak bir hileyle durdurulabilmiştir. Bu da dikkat çekici bir özelliktir. Diğer taraftan büyük ordu geliyor diye geri çekilmeleri de aslında yine de büyük bir orduya sahip olmadıklarını göstermektedir. Bu akınlar sırasında reislerinin kim olduğunun kaydedilmediği için diğer bilgilerle mukayese imkânı ortadan kalkmaktadır. Nitekim, bu sırada reislerinin Bumın (T'u-men) olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Neticede, 542 yılı ve onun öncesinde, Gök Türkler, Çin'in kuzeybatısındaki Suei eyaletine kış aylarında akınlarda bulunuyordu. Gök Türklerin bu ilk görünüşlerinden itibaren sonra 545 yılını takiben birdenbire

ortaya büyük bir güç olarak çıktığı gözlemlenmektedir. Söz konusu büyümenin hızla olduğu açıklanabilir. Fakat, bu sadece kaynaklarda kesin ilk görünmedir. Kökenle ilgili metinler ve tarihî süreç aslında uzun süren güçlenmenin sonucunu ortaya koymaktadır. Bizim bilgilerimiz açısından 545 yılı bir bakıma Gök Türk tarihinin dönüm noktasıdır. Çünkü, bu tarihten sonra her şey aydınlanmaya başlayacaktır. Kaynakların açıkça bildirdiği bu sırada Gök Türklerin reisi Bumın (T'u-men)'dır. Sadece bir kaynakta bulabildiğimiz bir bilgiye göre *Bumın kuvvetlendikten sonra sık sık Batı Wei'in batı sınırlarına saldırırdı.* Bu malumat ile 542 yılı hadiselerini bağlamak mümkündür. Dolayısıyla 542 yılı hadiselerinin başında Bumın'ın olduğu açıkça ifade edilebilir.

5. İpek Ticaretine Başlama

Bahsettiğimiz hızla güçlenme sürecinin bir yansıması da Çin'in kuzeyindeki pazarlarda ipek ticaretine başlamaktır. Çin'in nezdinde gerçek anlamda kuzeyli bir milleti veya boyu tanımanın başlangıç noktalarından biri de sınırlardaki pazarlarda ticaret yapmaktır. Bu durumun kaynaklara yansıması bize tarihçilik adına çok şey kazandırır. Çünkü, bu şekilde daha belirgin bilgilere sahip oluruz. Fakat, olayların geçtiği dönemin şartları açısından değerlendirirsek, artık Gök Türklerin hanedanını oluşturan insan kitlesinin vassal olarak Juan-juan'lara bağlı olmasına rağmen Çin'e ulaştığını ve bağımsız ticaret yapabildiğini anlarız. Neticede daha sonraki olayların seyri hakkında bize bilgi verir. 545 yılına ait kayda göre Bumın'ın boyu kuvvetlenmiş, sonra Çin'in dışındaki pazarlarda ipek alışverişine başlamıştı ki, bu sadece ipek satın almak şeklinde yorumlanabilir. Karşılığında ne sattıkları ise belirtilmemiştir. Ama biz genelde bozkırlıların kendi ülkelerinde yetişen ürünleri verdiklerini, karşılığında ipek başta olmak üzere ülkelerinde bulunmayan malları aldıklarını biliyoruz.

Ticarete başlamanın neticesinde Çinlilerin artık Gök Türkleri yakından tanıdığını anlıyoruz. Bunun yanında doğrudan siyasi ilişki kurma fırsatı da buldular. Ayrıca kalabalıklaşıp kuvvetlendiklerinin, yani yeni bir güç olduklarının farkına Çinliler vardı.

6. Soğdlu Elçinin Seçilmesi

Ticari temaslarının yanında Bumın başka hedeflere de koşuyordu. Kaynaklarda açıkça bahsedilen hızla yükselme ifadesi takip edilen olaylarla tam yerine oturmaktadır. Bağımsızlık yolunda bir adım daha attı. Çin'deki Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek uluslararası ilişki kurmak istediğini

bildirdi. O esnada Batı Wei Devleti, kendisine karşı Doğu Wei-Juan-juan ittifakıyla mücadele ediyordu. Gök Türklerin güçlenmesi ve kendileriyle ilişki kurmak istemeleri, müttefik ihtiyaçlarının giderilmesinde önemli bir destek olabilirdi. Aslında yalnız kaldıkları bir ortamda Gök Türkler onlar için bir taze kuvvet konumunda bulunuyordu. Gök Türk teklifi çok hızlı bir şekilde kabul edildi. Onları yakından tanıdığını zannettiğimiz Chiou-ch'üan'li Soğd asıllı An-no-p'an-t'uo elçi olarak Gök Türk ülkesine gönderildi.

Bir Soğdlunun seçilmesinin sebebi hiç şüphesiz Gök Türkleri yakından tanıyan birinin olmasıdır. Bilindiği gibi Chiou-ch'üan Kansu eyaletinde İpek Yolu üzerinde önemli bir ticaret şehri idi. Batıdan gelen ticari mallar bu bölgedeki şehirlerde satılırdı. Çok sayıda Batı Türkistanlı Soğd asıllı tüccar da buralara gelip yerleşmişti. Tüccarlar ticari münasebetlerinden dolayı Gök Türkleri yakından tanıyorlardı. Batı Wei Devleti çıkarları açısından iyi bir seçimdi. Burada başka dikkat çekici nokta o da söz konusu elçiyi gönderenin imparator değil başbakan ve daha sonra Chou hanedanını kuracak Yü Wen-t'ai'ın olmasıdır. Adı geçen Başbakan Gök Türklerin yakın gelecekte büyüyeceğini öngörmüş; kendi geleceğinde de onlara yer açmıştı.

Aslında konu sadece Türklerin ihtiyaçları için ipek ticareti değildi. Batı Wei'in Çin ülkesinde bir rakibi vardı. 534'te ikiye bölündüğü Wei Devleti'nin doğu parçası yani Doğu Wei Devletiydi. Doğu Wei Devleti Kuzey Çin'de iktidar mücadelesi içinde bulunduğu Batı Wei'e karşı o devir için Orta Asya'nın en büyük gücü Juan-juan'larla ittifak yapmış ve onları yalnız bırakmıştı. Dolayısıyla Batı Wei Devleti kendisi için bir dış ittifak arayışı içindeydi. Tam bu sırada kuzeybatıdan Gök Türklerin ortaya çıkması yanlızlıklarını giderecek bir umut ışığı olmuştur. Batı Wei idarecileri kendilerinin tanımadığı veya çok az bildiği bu yeni gücü yanlarına çekebilmek için Soğdlu bir kişiyi görevlendirdiler.

7. İlk Tanınma

Türkler açısından bakıldığında vassal bir şekilde bağlı bulundukları vergi olarak işlenmiş demir gönderdikleri Juan-juan'lara karşı bir dış destek almak umudu onları sevindirmiş olmalıdır.

Batı Wei elçisinin kendi merkezlerine varışı Gök Türkler tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Yapılan görüşmelerin sonucunda birbirlerini tebrik ettiler. Büyük bir ülkenin elçisinin geldiğini, yani artık tanındıklarını, dış temas kurabildiklerini, bunun gelecekte büyüyeceklerinin

göstergesi olduğu şeklinde değerlendirildi. Gerçekten de bu olayla birlikte Gök Türkler ilk defa başka bir ülke tarafından resmen tanınıyorlardı. Bu bağımsızlık yolunda çok önemli bir adımdı. Kendi siyasi gücünün bir başka devlet tarafından tanınmasına rağmen Bumın, bağımsızlığının ilanı için acele etmedi. Daha sonra gelişecek olaylardan henüz gücünün yeterli olmadığını değerlendirdiğini anlıyoruz.

Bumın memnuniyetini belirtmek ve dış ilişkilerini pekiştirmek amacıyla fazla beklemeden harekete geçti. Ertesi yıl (546) Bumın karşı elçi yollayarak Batı Wei'e kendi ülke mallarından hediye sundu. Böylece uluslararası ilişkilerde önemli adımlar atan Bumın bütün bu faaliyetler sırasında hâlâ Juan-juan'lara vassal olarak bağlı idi. Kökenle ilgili efsanevi metinlerde geçen şad ve yabgu gibi unvanlar bir bakıma bağımsızlıklarını ilan etmeden önce Juan-juan'lara doğrudan değil federatif bir şekilde bağlı olduklarını gösteriyordu. Bumın'ın liderliğinde Gök Türklerin güçlenmesi Juan-juan'ların pek dikkatini çekmemiştir. Onlara göre Gök Türkler sadece demir işleriyle uğraşan bir gruptu. Ancak, Bumın'ın elçisi Batı Wei'e kendi ülkesi mallarından hediye olarak götürdüklerine göre sadece demir istihsal etmiyorlar; bozkırın gerektirdiği bütün işlerle uğraşıyorlardı.

4 - GÖK TÜRKLERİN HALK TABAKASI

1. Töleslerin Devlete Katkısı

Orta Asya bozkırlarının doğusunda yaklaşık 250 yıl hâkim olan Juan-juan hâkimiyetinin çürümeye başladığını fark eden sadece Bumın değildi. Töles boyları da onlara bağlı kalmak istemiyordu. Juan-juan'lara karşı büyük bir saldırı hazırlığı içine girdiler. Tam büyük bir baskın yapacakları esnada Bumın tarafından baskına uğrayıp mağlup edildiler. Onların yenilmesinin Gök Türk gücünün artmasına büyük katkısı oldu. Çünkü sonuçta Töleslerin elli bin ailesi Gök Türklere bağlandı. Bağlanan insan sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunsa da bağımsızlık yolunda uzun süreden beri hızla ilerleyen Bumın'ın gücü çığ gibi büyüdü.

5. yüzyılın ortalarında Türk Dünyasının esasını oluşturması bakımından Töleslerin durumuna dikkatlice bakmak gerekir.

2. Töles ya da Töles Boyları Kimlerdir?

Kaynaklarda Tölesler için ilk cümle *"Bütün boyların genel adı"* şeklindedir. Onları daha iyi anlamak için eski devirlerden başlamak gerekir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında Orta Asya'da yaşayan boy gruplarının genel adının Ting-ling'ler olduğu, onların sonrasında Kao-ch'e'ların (Kanglı) (MS 3-6. yüzyıl) geldiğini, devamının da Tölesler tarafından doldurulduğu açıkça anlaşılmaktadır. Belki Kanglıları (Kao-ch'e) anlatırken verilen Kızıl Ti ve Ak Ti boy gruplarını bunların prototipi olarak değerlendirmek daha doğru olabilir. Kısacası Büyük Hun İmparatorluğu zamanında geniş Orta Asya bozkırlarında yaşayan boyların genel adı Ting-ling iken, bu ad Juan-juan-Tabgaç devirlerinde Kao-ch'e (Kanglı)'ya dönüşmüş, Gök Türkler ortaya çıktığında ise Töles hâline gelmiştir. Daha sonra Tölesler de Oğuz adıyla anılacaktır. Aslında Tölesleri anlatan Suei Shu ve Pei Shih'taki bölümler bu konuda en aydınlatıcı bilgiye sahiptir. Bu metinlerde Töleslerin durumu ve oynadıkları tarihî roller hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir.

3. Coğrafi Dağılım

Söz konusu Çin kaynaklarında coğrafi dağılımlarına bakılarak Töles boylarının beş farklı bölgede bulundukları görülmektedir.

Birinci bölge olarak Tola Irmağı'nın kuzeyine işaret edilmekte ve burada P'u-ku (Bugu/Bugut), Tongra (T'ung-lo), Wei-ho, Bayırku (Pa-ye-ku), Fu-lo boylarının yaşadığı bildirilmektedir. Bu beş boy bir erkinde (boy beylerinin devlet nezdinde aldıkları unvanlardan biri bugünkü vali karşılığı gibi değerlendirilmelidir) birleşmişlerdi. Dolayısıyla sayıları kalabalık idi. Yine aynı bölgede Meng-ch'en, T'u-jo-ho, Ssu-chie (İzgil), Hun, Hu-hsie gibi küçük boylar da vardı. Toplamda yirmi bin yetişmiş savaşçı-asker çıkarabiliyorladı. Bunlar Dokuz Oğuzlar adıyla 627 yılından sonra Orta Asya Türk tarihinde etkin roller oynayacaklardır.

İkinci bölge olarak Hami'nin (İ-wu) batısı, Karaşar (Yen-ch'i) kuzeyi Ak-Dağ (Ek-Tag/Pai-shan)'ın etekleri gösterilmektedir. Burada Ch'i-pi, P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-kuan, Ye-shih, Yü-ni-huan ve diğer küçük kabileler oturuyorlardı. Bunlar da 20 bin iyi yetişmiş askere sahiptiler. Bu boylardan bazıları meyve sebze yetiştiriciliği ve benzeri işlerlerle uğraşıyordu. Dolayısıyla bu bilgi Türk topluluklarının tarıma başlaması konusunda bize bilgiler vermek suretiyle yeni ufuklar açmaktadır.

Üçüncü bölge biraz daha kuzeyde Altay Dağlarının güneybatısında idi. Tarbagatay bozkırlarının kasdedildiği Bu sahada bulunan Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo), Shih-p'an, Ta-ch'i diğerlerinin on binden fazla askerleri vardı.

Dördüncü bölge Semerkand'ın daha doğrusu Maveraünnehir'in kuzeyi Sır Derya ve onun bir kolu olan Arıs (A-te) Irmağı civarında konuşlanmıştı. Ho-shih, Ho-chie, Po-hu, Pi-kan, Chü-hai, Ho-pi-hsi, Ho-ts'o-su, Pa-ye-wei ve Ho-ta gibi kabileler yaşıyordu. Bunların da otuz bin asker çıkarabilecek güçleri vardı. Bunların sonraki devamları olan Türgişlerin insan sayısının fazlalığı bu bilgiden belirli olmaktadır.

Beşinci grup Töles boyları kitlesi Hazar Denizi (Te-i Hai)'nin doğusunda yaşıyordu. San-suo-yen, Mie-ts'u, Lung-hu gibi kabileler bulunuyordu. Ancak, bunların hepsini Töles saymak farklı bir tartışma konusu olabilir. Aslına bakıldığında konum açısından Mangışlak sahasına (Aral Gölü ile Hazar Denizi arasındaki sahaya denk düşmektedir. Sahanın büyük kısmı bugün Kazakistan topraklarındadır) işaret edilmektedir. Bu bölge aradan asırlar geçtikten sonra önemli tarihî roller oynayacak olan Oğuzların önemli yurtlarından biri şeklinde kendini gösterecektir. Ayrıca Hunlar zamanında buralarda bazı Oğur boylarının da yaşadığı bilinmektedir.

Altıncı grup Töles boyları Bizans (Fu-lin)'ın doğusunda muhtemelen Kafkaslarda En-chü, A-lan, Pei-ju, Chiou-li, Fu-wen-hun ve diğerleri bulunmaktaydı. Bunların sayısı yirmi bine yakındır. Hepsinin Türk olduğu söylenememekle beraber (mesela İran asıllı Alanlar gibi) çoğunluğunun Sabar ve Hazarların temellerini oluşturan Türk boyları olduğu ifade edilebilir. Zaten 6. yüzyılı takiben bölge de Sabarlar tarih sahnesinden çekilince güçlü bir Hazar Hakanlığı yükselecektir.

Yukarıda bahsettiğimiz Töles boyları hakkındaki bu coğrafi dağılım açıkça görüldüğü gibi doğudan batı yönüne doğru yapılmıştır. En doğu bölge olarak Tola Irmağı'nın doğusu Kerulen civarına işaret edilirken (Kuzeydoğu Moğolistan), en batı uç Kafkasların kuzeyindeki sahadır. Arada doğudan batıya çok uzun bir mesafe söz konusudur. Hatta, Karadeniz'in kuzeyi de bu dağılım kompozisyonuna dâhil edilebilir. Bu konuda Çinli tarihçilerin, kayıtları tutarlarken bilgisi yetmemiş olmalıdır. Çünkü batı sınırları Çin'e çok uzaktır. Güney Sibirya'da yaşayan Kırgızlar başta olmak üzere Kurıkan, Tu-po, To-lan-ko (Tölengit) vesair boylardan bahsedilmemiş olması ilginçtir. Töles dairesinin içine sokulmamışlardır. Burada da bölgenin Çin'e uzaklığından kaynaklanan kaynak eksikliğinin yanında Sibirya'nın her zaman siyasi ve sosyal yönden farklı bölge olarak değerlendirildiğini göz önüne almak gerekir.

551'den önce Gök Türklere bağlanan Töles boyları hakkında kaynaklarda daha sonra bilgi verilmez. Bu durum devam eden süreçte Töles boy gruplarının devleti temsil eden siyasi otoriteye bağlı olduğu sonucunu göstermektedir. 600'lü yılların başına gelindiğinde Doğu ve Batı Gök Türk devletlerinin idareleri zayıfladığında, mesela Doğu Gök Türk Devleti'ne karşı isyanda ve 603 yılında Batı Gök Türk Devleti'nin kağanı Tardu'nun yenilip ortadan çekilmesi üzerine Töles boylarının dağıldığı kaydı vardır. Ancak, bundan sonraki olaylarda Töleslerin sık sık sahne aldığını görürüz.

4. Ağır Vergilerin Getirdiği Olumsuz Sonuçlar

Batı Gök Türk ülkesi Töles boylarının çoğunluğuna ev sahipliği yapıtığı için, batıda daha fazla siyasi işlere karıştıklarını görmek fırsatını buluyoruz. Onları anlatan kayıtların devamında Batı Gök Türk kağanı Ch'u-lo'nun ağır vergilerle onların ellerinden mallarını topladığını, özellikle Sir Tarduşların isyan edeceğinden çekindiği için onların yüzden fazla reisini öldürttüğü bildirilmektedir. Onun uyguladığı baskılara ve koyduğu fazla ağır vergilere dayanamayan Tanrı Dağları havalisindeki Ch'i-pi boyu ayaklanarak Kağan Ch'u-lo'yu ağır bir bozguna uğrattı. Bunlara Altayların

güneyindeki Sir Tarduşlar da katıldı. Böylece ani gelişen olaylar sonucunda bağımsızlığını kazanan Ch'i-pi'ler ve Sir Tarduşlar bu durumu uzun süre devam ettireme başarısını gösteremediler. She-kuei liderliğinde toparlanan Batı Gök Türk Devleti'ne tekrar bağlandılar. Doğudaki Uygurların da aralarında bulunduğu altı boy ise Doğu Gök Türk kağanı Shih-pi'ye itaat etmişti. 621 yılından sonra ise Batı Gök Türk ülkesindeki Töles boylarının hepsi T'ung Yabgu'nun hâkimiyetini tamamen kabul etti.

5. Bazı Boyların Kendi Yollarında İlerlemeleri

Bilindiği gibi 627 tarihi Doğu Gök Türk Devleti'nde önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte ağır kış şartları yüzünden çıkan kıtlık ve yöneticiler yüzünden çıkan karışıklıktan kaynaklanan adı geçen devletin idaresi zayıfladığı için Sir Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar gibi boylar başta olmak üzere Töleslerin doğu grubu baş kaldırdı. Yaşanan birçok olaydan sonra bilinen tarihte Töles boyları kavramı kullanılmadığını görüyoruz. Yukarıda adını saydığımız boyların her biri aynı isimlerle ya da değişik adlarla ayrı ayrı bağımsız hâlde anılmaya başlandı. Töles adı ise Baykal Gölü'nün batısında yaşayan sadece küçük bir boyun adı olarak Moğollar zamanına kadar (Tooles), hatta Kırgızların arasında Döölös kabilesi adıyla ve Güney Sibirya'da günümüze kadar varlığını sürdürebilme başarısını gösterdi.

Sir Tarduşlar, 7. asrın ilk yarısında Töles boylarının gerçekten en kuvvetlisi olarak ömür sürdüler ve çok önemli tarihî roller oynadılar. Aslında kaynaklardaki Töles bölümlerindeki coğrafi dağılımda Altayların güneyinde ve 10 bin asker çıkarabilecek kadar güçlü oldukları vurgulanan Sir Tarduşlar, daha sonra kendilerine başka boyların katılımı ile sayılarını arttırmışlar; 70 bin çadırlık ahali hâline gelmişlerdir. Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine ortaya çıkan siyasi boşlukta, biz onları birdenbire adı geçen devletin doğu kanadının (Dokuz Oğuzların) lideri olarak görüyoruz. Çünkü, önce bağlı oldukları Batı Gök Türklerinden T'ung Yabgu Kağan ile araları açılmış ve Doğu Gök Türk Devleti topraklarına göç etmişlerdi. Daha çok Tola Irmağı civarındaki Dokuz Oğuz adıyla adlandırılacak boy grubu ile yakın ilişki kuracaklardır.

Böylece 628'den sonra tam bağımsız hareket etmeye çalışan Sir Tarduşlar, daha 603'te haksız yere vergiler toplayan ve birkaç yüz önde gelen reisini idam eden Batı Gök Türk Devleti kağanı Ch'u-lo (Çora)'yu ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bu yılda yani 628'de T'ung Yabgu Kağan idaresindeki Batı Gök Türk Devleti karışıklığa sürüklenince, liderleri İ-nan (603'te zafer kazanan reisleri İ-shih-po'nun torunu) 70 bin çadırlık halk kitlesiyle

doğuya göç ederek Doğu Gök Türk hükümdarı İl Kağan (Chie-li/Hsie-li)'a bağlılığını bildirdi. Fakat, çok geçmeden bu devlet de karışıklığa düştü. Ortaya çıkan siyasi boşluğu Sir Tarduşlar lider boy olarak doldurdu. Aslında önce bütün Dokuz Oğuz boyları Sir Tarduş reisi İ-nan'ı hükümdar olması için ikna etmişlerdi. Çünkü İl Kağan'ın kötü idaresi ve yaşanan problemler, Tola Irmağı civarındaki boyları yeni lider aramaya sevk etmişti. Bunlara Doğu Gök Türk Devleti'ne karşı siyasi avantaj elde etmek isteyen Çin'deki T'ang hanedanının teşvikleri de katılınca Sir Tarduşlar kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Onların bağımsızlığı 646 yılına kadar sürdü. 630 yılında Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılması üzerine Çin'e giden Türklerin 639 sonrasında geri gönderilmesi faaliyetleri esnasında Sir Tarduşlar, hem Gök Türklerle hem de Çinlilerle savaştılar. Önceleri savaş meydanlarında gayet başarılı olan Sir Tarduşların gücü hükümdarlarının ölümü üzerine sarsıldı. İ-nan'ın iki oğlu kendi aralarında anlaşamayınca Çin ordularına mağlup oldular. 646'da tamamen dağılarak tarih sahnesinden çekildiler.

6. Boyların Güçlenmesi ve Kendi Kaderlerini Yaşama İstekleri

Uzun süren mücadelelerine rağmen Sir Tarduşların gücünün dağılması aslında bir bakıma bölgede yaşayan diğer boyların işine yaradı. Ortaya çıkan merkezî otorite boşluğundan faydalanarak her biri bağımsız hareket etmeye başladılar. Bugu, Tongra, Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, A-tie (Ediz), Ch'i-pi, Basmıl, Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluklar, Uygurlar, 646, 647 ve 648 yıllarında Çin'deki T'ang hanedanı imparatorluğu ile doğrudan temas kurdular. Onların bu ilgilerinden bölgede siyasi üstünlük kurmak isteyen İmparator T'ai-tsung azami derecede faydalandı. Onun tarafından adı geçen boyların her bir reisinin kendisine hem Türk hem de Çin unvanları sunularak hepsine ayrı ayrı askerî valilik görevi verildi. Bu yakınlaşmalardan sonra Orta Asya'da Çin hâkimiyeti ağır bir şekilde kendini hissettirme imkânını buldu.

7. Batıda Oğuzların Oluşma Süreci

Türgişler, Batı Gök Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda çeşitli siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Kaynaklardaki bilgilerden ve daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök Türk hanedanından geldiği açıkça öğrenilmektedir. Nitekim Batı Gök Türk hanedanına mensup olup 634 yılında kağanlık tahtına çıkan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok sunulmuş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde

birinci beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verilmişti. Beş Tuo-lu çorluklar (Kağandan sonra yabgu, şad, arkasından çorluk gelirdi. Hiyerarşik açıdan erkinliğin yani valiliğin bir üstü gibi değerlendirilmelidir. Ordu kumandanlıklarında da sık sık bu unvan görülmektedir.) hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (Suei-ye)'ın doğusunda oturmaya başlamışlardı. Sağ grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde örgütlenerek Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra ortaya çıkan boylar genel olarak On Ok (On Boy/Kabile) adıyla anıldılar. Bu Beş Tuo-lu boyu arasında Türgiş adı ilk defa anılmaktadır ki, bu isim daha sonra bütün On Ok boylarının adı olarak genelleşmiştir.

8. Karluklardan Karahanlılara

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağlarının batısında P'u-ku-chen Suyu kenarında idiler. Burası onların ilk yurdu olmayabilir. Ancak, bu kayıt 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize aydınlatıcı fikir vermektedir.

627 yılını takiben Doğu Gök Türk ülkesinde çok sayıda boy hareketlenmesi gerçekleşti. O sırada Batı Gök Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy durumunda görünüyorlardı. Ancak, T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a bağlandılar. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeydoğusu boşaldı. Belki bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlenme imkânı buldular.

Karluklar, Töles boyları listesinde gösterilmezler. Kaynaklarda açıkça Gök Türk hanedanına yakın bir kabile oldukları vurgulanmıştır. Karluklar da 627'de bağlı oldukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Hatta parlak bir dönemini yaşayan Batı Gök Türk Devleti'nin sarsılıp yıkılmasına sebep oldular denilebilir. Aradan yüz yıl geçtikten sonra Karahanlı ve Gazneli devletlerinin kuruluşuna katkı sağladılar.

9. Uygurların Halk Kitlesinin Oluşumu

Dokuz Oğuz kavramı 626 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine yukarıda açıklamaya çalıştığımız Töles boyları grubunun Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök Türk ülkesinin doğu kısmında yaşayanların kaynaklarda yazılış şeklidir. Genelde Dokuz Oğuz boyları şu isimleri taşıyordu: P'u-ku (Bugu), Hun, Bayırku, Tonra (T'ung-lo), Ssu-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie (Ediz).

679 yılında Çin hâkimiyetine karşı başlayan Gök Türk bağımsızlık hareketinin Dokuz Oğuz boyları ile çarpışması kaçınılmaz bir gerçekti. Çünkü, 648'den beri adı geçen boylar tek başlarına bağımsız ömür sürüyorlardı ve buna alışmışlardı. II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını kazanması doğrudan onların yerel hâkimiyetlerine darbe olacaktı. Sonuçta II. Gök Türk Devleti'nin kurucuları ile Dokuz Oğuz boyları çatışmıştır. Neticede, bu sebepten Orhun Yazıtları'nda da sık sık bahsedilen Dokuz Oğuz-Gök Türk mücadeleleri çok sayıda meydana gelmiştir.

Genel açıdan bakıldığında Gök Türk hâkimiyeti boyunca Töles, Sir Tarduş, Türgiş, Karluk, Kırgız, Dokuz Oğuz, Oğuz adı altında öne çıkan boy veya boy gruplarının tarih sahnesinde yer aldıklarını görülmektedir. Hepsi de Orta Asya Türk tarihinde etkili roller oynamışlardır. Ancak, Töles boyları kavramının kapsadığı anlam olarak, 603 yılından sonra ortadan kalkması ile birlikte çok sayıda küçük boyların ön plana çıkması da söz konusudur. Gelişen savaş, siyasi ilişki, sosyal olayların oluşturduğu şartlarda boyların devletin en önemli dayanağı olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Zaten henüz devletin kuruluş aşamasından önce kurucu kağan Bumın, Töles boylarının 50 bin ailelik kısmını kendine bağladıktan sonra gücüne güvenerek, bağımsızlık yolunda önemli adımlar atmıştı. Devletin merkezî idaresinin çok güçlü olduğu anlarda önemli bir temel dayanak noktasını oluşturan boylar, siyasi otorite çözülmelerinden anında etkilenmiş, istikrarsızlıkların daha da büyümesine yol açmıştır. Özellikle hanedan mensupları arasındaki taht kavgaları, gereksiz şekilde vergilerin arttırılması, haksız yere çıkarılan savaşlar boyların isyanına yol açıyordu. Diğer taraftan boyların sıklıkla Çin entrikalarına uyarak huzursuzluk çıkardıklarını da gözlemliyoruz. Söz konusu huzursuzluk bazı dönemlerde devletin yıkılmasına dahi sebep olmuşlardır. Mesela II. Gök Türk Devleti Uygur, Basmıl ve Karluk boylarının ortak hareketi neticesinde yıkılmıştır (745).

10. Sonraki Devirlere Töles Boylarının Yansımaları

Çok açık bir şekilde görülmektedir ki; Töles adı sadece bir boyun adı değildi. Bu konu Türk tarih yazımında çok karıştırılmıştır. Kaynaklar tarafından açıkça ifade edildiği gibi bütün boyların genel adıydı. Genel ad kaydı bizi daha eskilere götürmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu zamanında devlete bağlı Ting-ling, Ke-k'un (Kırgız), Ho-chie gibi bazı boy isimlerinden bahis vardır. Bunların içerisinden geniş bozkır sahasında Altaylardan Urallara kadar uzanan bölgede yaşayan Ting-ling'ler de çok sayıda alt boya ayrılan bir boy grubu idi. MS 2. asırdan sonra onların

yerini Kao-ch'e'lar (Kanglılar) aldı. Kao-ch'e'lar da yani *Yüksek Arabalılar* da Ting-ling'ler gibi çok sayıda boyun ortak adı idi. Kao-ch'e ismi tarih sahnesinden çekilince yerini Tölesler aldı. Töles adı da 603 yılına kadar aynı fonksiyonu icra etti. Ancak, Töles (Tölös/Tölis) boy adı günümüze kadar varlığını korumayı başarmıştır.

Daha doğrusu bu tarihlerde siyasi ve sosyal karışıklıklar sonucu Doğu ve Batı Gök Türk devletleri sarsıntı geçiriyordu. Bu sarsıntı boylara da yansıdı. Artık boy grupları değil, teker teker boylar ön plana çıkmaya başladılar. Bunların ilk ve en önemlisi Sir Tarduşlardır. Batı Gök Türk ülkesinde yani Kırgızistan ve Kazakistan topraklarında 634'ten sonra On Ok boy örgütlenmesi ortaya çıktı. Bu organizasyon daha sonra Türgiş adını aldı ve Oğuzların alt yapısını oluşturdu. 766'dan sonra ise (Batı) Oğuzlar(ı) diye adlandırıldı. Selçuklu ve Osmanlı imparatorluklarını kuran Oğuz Türkleri işte bunlardır.

Karluklar, Gök Türklerin ve Uygurların devletlerinin içinde yer aldıktan sonra bağımsız hareket etmeye başladılar. Nihayet en önemli tarihî rollerini Karahanlı Devleti içinde oynadılar. Günümüzde Fergana (Özbekistan ve Kırgızistan) vadisi ağırlıklı olmak üzere Kuzey Afganistan'da yaşamaktadırlar. Dokuz Oğuzlar, en doğuda oturduklarından Uygur Kağanlığı'nın esas kütlesini ve gücünü teşkil ettiler. 840'ta Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca bir kısmı Çin'e yöneldi ve Ordos Kansu bölgelerine gitti. Bir kısmı da Turfan civarına gelerek Karahanlı Devleti'ne katıldılar. Kırgızlar zaten eskiden beri Yenisey bölgesinde yaşıyorlardı. Moğol hâkimiyeti devrini takiben 1700'lü yıllara kadar devam edecek uzun süreçte güneye doğru ilerleyerek bugünkü yerlerine geldiler. Uygurlar, Töleslerin doğu grubunun içinde yer alıyorlardı. Dokuz Oğuzların üzerine hâkimiyetlerini, devletlerini kurdular ve onlarla bütünleştiler. Devletleri yıkılınca bir kısmı Çin'e, bir kısmı Turfan'a göç etti.

5 - BAĞIMSIZLIĞIN KAZANILMASI

1. Baskından Önceki Temaslar

Kökenle ilgili efsanevi metinlerin sonunda Bumın'a gelinmektedir. Eğer gerçek bilgi üzerinde hareket edersek ilk adı bilinen kişi odur. Onun yukarıda açıkladığımız faaliyetleri, bağımsızlık yolunda attığı adımlar büyük bir mücadele içinde olduğunu göstermektedir. Önce Çin'deki Batı Wei topraklarına akınlarda bulunmuş (542); arkasından sınırlarda ticarete başlamış, Batı Wei Devleti tarafından resmen tanınmış (545); karşı elçi göndermiş (546); nihayet Töles boylarını kendine bağlayarak insan gücünü arttırmıştı. Sonuçta elde edilen başarılara bakıldığında bunların hepsinin sağlam ve birbirini takip eden başarılı adımlar olduğu anlaşılmaktadır.

Töles boylarının kalabalık insan grubunu kendine katınca Bumın, artık gücünün arttığını düşünmeye başladı. Zaten ilk uluslararası temasını yapıp bu alanda tanınmıştı. Şimdi kendini federatif bir şekilde bağlı olduğu Juan-juan'larla aynı seviyede görebilirdi. Aynı seviyede bulunduğunu da bir şekilde Juan-juan hükümdarına göstermeliydi. Gösterme şekillerinden biri de onların hükümdarının kızı ile evlenebilmekti.

Bunu gerçekleştirmek için elçi gönderip, Juan-juan reisinin kızını istemek girişiminde bulundu. Fakat, kendini hâlâ Orta Asya'nın en büyük devleti olarak gören Juan-juan reisi A-na-kuei, böyle bir teklifi hiç beklemiyordu. Bumın'ın teklifini çok sert bir tepkiyle karşıladı. Üstelik karşı elçi göndererek, Bumın'a *"Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin?"* diyerek hakarette bulundu. Böylece onu küçük görerek Bumın'ı siyasi güç olarak tanımadığını da kendisine bildirmiş oluyordu. Onun bu davranışına Bumın'ın çok sert karşı tepki göstermesi aradaki ilişkileri tamamen gerdi. Kendisine gelen A-na-kuei'in elçisini öldürerek, onunla bütün idari ve siyasi ilişkisini kesti.

Bumın için daha önce ilk dış ilişkisini kurduğu devletle yeni bir müttefik olma fırsatı vardı. Reddedilen teklifin ve gerilen ilişkilerin ardından vakit kaybetmeden Batı Wei'e bir prensesle evlenmek için teklifte bulundu. 550 yılında Ch'i adını alan Doğu Wei hanedanı öteden beri Batı Wei'e karşı Juan-juan'larla ittifak hâlinde idi. Kendisine karşı kurulan bu ittifakın yarattığı tehlikeden dolayı Batı Wei, Gök Türklere yakınlaşmayı çıkarlarına uygun buluyor; böylece yanlızlıktan kurtulacağını düşünüyordu. Aksi hâlde karşı ittifaka direnemezdi. Neticede Bumın'ın teklifi hiç düşünülmeden acele kabul edilip, 551 yılının yaz ortalarında Ch'ang-lo prenses gelin olarak Gök Türklere gönderildi. Ancak, aynı yılın sonunda Wei imparatoru öldü. Dost bir müttefik olduğunu göstermek için Bumın, bir elçi yollayıp, imparatorun ölümünden dolayı taziyetlerini bildirdi ve de iki yüz baş atı da hediye sundu. Bu olaylardan Bumın'ın, henüz Juan-juan hâkimiyetini tam kıramamış olsa da dış ilişkilerinde bağımsız bir şekilde hareket ettiği anlaşılmaktadır.

2. Huai-huang'da Baskın

Kendi siyasi ve askerî gücünü sağlam bir temele oturtan Bumın, son hamlesini yapmak için fırsat kolluyordu. Nihayet, 552 yılının baharında Bumın hiç beklemedikleri bir anda Juan-juan'lara baskın düzenledi. Hazırlıksız yakalanan Juan-juan'lar hiçbir şey yapamadı. Huai-huang adlı yerin kuzeyinde büyük bir bozguna uğrayan Juan-juan'ların reisi A-na-kuei yenilgiyi hazmedemediği için savaş meydanında kendini öldürdü. Sağ kurtulabilenler etrafa dağıldı. Daha sonra hanedandan gelen beyler onları toparlamaya çalıştı. Nihayet bir araya gelenler iki gruba bölünerek idare edilmeye başlandı. Bu bölünme şöyle gerçekleşmişti: Büyük bir kısmı, A-na-kuei'in oğlu An-lo-ch'en, kardeşi Teng-chu ve Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i diğer küçük şefler kendilerine bağlı boylarla birlikte Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Çünkü Kuzey Ch'i Devleti onların eski müttefikleri idi. Onlarla birlikte gitmeyenler ise Teng-chu'nun ikinci oğlu T'ie-fa'yı kendilerine lider seçtiler. Her iki grup bütün çabalarına rağmen asla eski güçlerine kavuşup devletlerini canlandıramayacaklardı. Çünkü, aşağıda görüleceği üzere Gök Türk yöneticileri onları sürekli takip ederek yükselmelerine izin vermediler.

3. Türk Devleti Kavramının Yükselişi

Kazandığı bu büyük zaferden sonra Bumın, İl Kağan unvanını aldı. Kelimenin Çince yazılışı İ-li K'e-han (okunuşu ili kıhan)'dır. Dolayısıyla İl kelimesini Eski Türkçede İlli (il sahibi/devletlu/ devletin idarecisi gibi) okumak da mümkündür. Bu aslında bağımsızlığın açık ifadesidir. Bumın bunu göstermek için İl Kağan unvanını almıştır.

Böylece 552 yılında Gök Türk Devleti bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştu. Bir başka ifade ile devlet resmen kurulmuş oluyordu. Ortada teşkilatı ve sosyal yapısıyla gayet belirgin bir devlet söz konusudur.

Gök Türkler Juan-juan'lar gibi uzunca bir süre Orta Asya'nın doğusunda hüküm süren bir devletin yerini almışlardı. Türkçe kökenli olduğu anlaşılan kağan unvanını Juan-juan'lardan alarak kullanmaya başladılar. Dört yüzlü yılların başında Juan-juan hükümdarı She-lun, kağan unvanını kullanmaya başladığı için Bumın da Juan-juan'ların yerini aldığından, "Kağan" unvanını almıştır gibi ifadeler bulunsa da kaynaklar Gök Türkleri doğrudan Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlamaktadır. Kagan (kağan) daha sonra hakan şekline dönüşerek Türk tarihinde yaygın bir hâlde kullanılmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda ilk defa görülen han unvanı da sonradan geniş kullanım alanı bularak Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar önemini sürdürmüştür. Ancak, o, milattan evvel Büyük Hun İmparatorluğu'ndan beri kullanılan Türkçe "il (devlet)" kelimesiyle beraber kullanmıştı. Böylece "*İl'in Kağanı*" yani devletin hükümdarı mertebesine yükselmiş olduğunu bildirmektedir. Eşinin unvanı da hatun (K'o-ho-tun) oldu. Bu bilgiyle beraber hatun unvanının Türk devletlerinde hükümdarın yani kağanın (hakanın/hanın) eşi tarafından kullanıldığını görüyoruz. Nitekim diğer Türk devletlerindeki söz konusu kullanımlarıyla beraber kelime günümüze kadar yaşamıştır.

Kaynaklarımız bu hadiseyle ilgili çok enteresan noktaya temas etmektedir; Bumın'ın İl Kağan unvanını alışı, Büyük Hun İmparatorluğu'na bağlanmakta, kağan unvanı, Hunların hükümdarlık unvanı Ch'anyü ile benzerliğe vurgu yapılmaktadır. Gök Türklerin, yerlerini aldıkları Hsien-pei kökenli Juan-juan'lar yerine, Hunlara bağlanmaları her ikisinin de Türk olmasından kaynaklanmaktadır.

Gök Türklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğu, bu devletin tarihinin kaynakları Çin tarihleri ve Türkçe Orhun Anıtları sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani, bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp sırasıyla, aileler birliği (urug), boy (kabileler) birliği halkalarının en gelişmiş ve son şekli konumunda bulunduğu belirtilmektedir.

Bilebildiğimiz kadarıyla devletinin bağımsızlığı için en az on yıl mücadele eden Bumın'ın mutlaka daha öncesinde de kendi boyu ve milleti için gayret sarf ediyordu. Bağımsızlığını kazandırdıktan sonra fazla yaşamadı. Devletin batı tarafını idare etme görevini İstemi'ye verdi. Sonra öldü. Yaşı hakkında kaynaklarda açık bilgi verilmemesine rağmen başından geçen maceralardan çok yaşlı olduğu sonucuna varmak

mümkündür. Ölüm şekli hakkında kaynaklarda açıklayıcı bilgi yoktur. Dolayısıyla hastalık ve yaşlılık gibi sebeplerden öldüğü sonucuna varılabilir. Kısacası Gök Türk ilini ilan edişinin ardından hayatını kaybetmiştir.

4. İlci/Devletçi Hükümdar

İl Kağan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Kara (K'o-lo) (552-553) geçti. Ancak, bazı kaynaklarda Bumın'dan sonra yerine kardeşi A-i veya İ geçti şeklindeki bir başka kayıt da bulunmaktadır. Bu unvanın Türkçe karşılığının Ay olduğu düşünülmektedir. A-i (İ) olarak gösterilen şahıs arasında icraatları bakımından hiçbir fark yoktur. Diğer taraftan 587 yılındaki Ch'u-lo-hou'nun tahta geçecek iken ağabeyi Işbara Kağan'ın oğlu Yung-yü-lü'ye söylediği sözlerden Kara'nın, Bumın'ın oğlu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Neticede A-i veya İ şeklinde kaydedilen kaydın kaynaklarda bir karışıklık sonucu yazıldığını düşünüyoruz.

Tahta oturduktan sonra İlci (İ-hsi-chi) unvanını alan Kara Kağan'ın babasından devraldığı genç ve dinamik devleti geliştirme gayreti içinde bulunacağı açıktı. Bu yönde de hızla faaliyetlere girişti. Devletin iç dinamikleri sağlam olduğu için gözünü dışarıya çevirdi. Bunda iki hedefi olduğu anlaşılıyor: birincisi Orta Asya'da 250 yıl hâkim olarak, derin etkiler bırakan Juan-juan'ların arta kalanlarını yok etmek, ikincisi müttefik oldukları Batı Wei Devleti ile ilişkileri daha da geliştirmek.

Gök Türk hâkimiyetinin sağlam temellere oturabilmesi için Juan-juan'ların mutlaka ortadan kalkması gerekiyordu. Onların varlığı Gök Türk bağımsızlığı için her zaman tehlike oluştururdu. Özellikle Moğolistan'ın doğusu ve güneyinin tam Gök Türk hâkimiyetine girmesinin başka yolu yoktu.

Başka bir ifade ile diğer boylar tarafından asla hâkim unsur olarak kabul edilemezlerdi. Bundan bolayı arta kalan Juan-juan kitlelerinin üzerine yürüdü. Daha önceki büyük bozgundan kurtulmuş Juan-juan'lardan A-na-kuei'in amcasının oğlu Teng-shu-tse'yı, Wo-ye'nin kuzeyinde Mulai Dağı'nda yendi. Bu darbeyi yiyenler artık Gök Türklere karşı bozkırda tutunmanın kendileri için imkânsız olduğunu anlayarak Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Bunun neticesinde Gök Türkler artık bozkırda rakipsiz kaldı.

Kara Kağan içinde bulunduğu iyi ilişkilerinden dolayı, 553 yılının mayısında Batı Wei Devleti'ne elçi gönderip, elli bin baş atı hediye olarak imparatora sundu. Kağan, Batı Wei ile daha önce kurulan dostluk ilişkilerine değer verdiğini gösteriyordu. Kısa süre için ülkesinde ve Çin ile münasebetlerinde büyük kazanımlar elde eden Kara'nın kağanlığı çok kısa sürdü. Kara diğer adıyla İlci (İ-hsi chi/devletçi) Kağan, aynı yıl içerisinde öldü.

6 - DÜNYA İMPARATORLUĞU HÂLİNE DÖNÜŞME

1. Bozkır Müthiş Bir Hükümdara Kavuşuyor

Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Gök Türk Devleti tahtına kardeşi Mukan (553-572) geçti. Kara kendisinden sonra yerine geçecek hanedan üyesini ölmeden önce belirlemişti. Bu bir bakıma vasiyet gibiydi. Kendi oğlu She-t'u'yu seçmemiş; kardeşi Mukan'ı daha uygun görmüştü. Daha sonraki belgelerden açıkça anlaşıldığı gibi ölen kağanın bu konudaki vasiyeti yeterli olmuyor; meclisin onayı gerekiyordu. Bu onay da hemen gerçekleşmiş olmalıdır. 553 yılında gerçekleşen söz konusu taht değişikliği çok hızlı büyümekte olan Gök Türk Devleti'ne herhangi bir ters etki yapmadı. Aksine daha da yararlı olduğunu gelişen olaylardan anlamak mümkündür.

Mukan'ın şahsiyeti hakkında bütün Çin kaynaklarının ağız birliği ederek ortaklaşa verdiği zeki, bilgili, taktikçi oluşu, askerini iyi kumanda edişi, olağanüstü cesurluğu gibi özellikler tahtta kaldığı yirmi yıl içinde kendini gösterecektir. Gök Türk kağanları içerisinde kişiliği Çin kaynaklarına en teferruatlı anlatılan Mukan'dır. Bu onun hükümdarlığı boyunca gerek Orta Asya'da gerekse Çin'in üzerinde yaptığı derin etkiyi göstermektedir. Böylelikle Orta Asya'nın geniş bozkırları Türk Kağanlığı'nı dünya devleti seviyesine yükseltecek büyük bir hükümdara kavuşuyordu. Çince metinlerde Mu-han şekliyle kaydedilmiş Mukan'ın Türkçede Bukan ya da Beg-han gibi anlamlara geldiği düşünülmektedir.

Tahta oturan yeni kağan Mukan babası ve ağabeyi kağanlar zamanlarında belirlenmiş ve çok mesafe katedilmiş devletin iç ve dış politika hedeflerini uygulamak için çalışmalara başladı. Ülke içindeki en önemli hedef Tola'dan Karadeniz'e ve Tibet'ten Sibirya'nın derinliklerine kadar uzanan geniş sahada yaşayan diğer Türk boylarının devlete tam

bağlanmasıydı. Dış hedefte ise Juan-juan'ların ortadan kaldırılması önceliği vardı. Onun da kağanlık makamına oturduktan sonra yaptığı ilk iş babası ve ağabeyinin hedefi olan Juan-juan'ları ezmek politikasına devam etmek oldu. Daha tahta çıktığının ilk yılında (553 sonları) son Juan-juan reisi A-na-kuei'in arta kalan şeflerine hücum etti. Üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juan'lardan kurtulanlar kaçarak Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Kuzey Ch'i imparatoru Wen Hsüan, eski müttefiklerinin arta kalanlarını kabul ettiği gibi, Chin-yang'ın kuzeyinde onların peşinden gelen Gök Türk kuvvetlerini durdurdu. O bununla da yetinmemiş; bu defa kendisine sığınan Juan-juan'ları yeniden teşkilatlandırma yoluna gitmişti. Hâlihazırda reis olan K'u-t'i'yi bir kenara atıp, onun yerine A-na-kuei'in oğlu An-lo-ch'en'ı yeni reis tayin etti. Ayrıca bunları kuzey sınırındaki Ma-i bölgesinde yerleştirerek, yaşamaları için gerekli yiyecek ve benzeri şeylerden verdi. Böylece Ch'i imparatoru eski müttefiklerini koruma altına alıyordu.

Diğer taraftan geri dönen Gök Türkleri, Shuo eyaletine kadar takip etti. Bu esnada Gök Türklerle Kuzey Ch'i Devleti arasında barış yapıldı. Varılan anlaşmaya göre her iki ülke kendi topraklarında yetişen ürünlerden yıllık hediye yollayacaklardı. Bir bakıma Gök Türklerin ihtiyaç duyduğu maddeler Çin'den karşılanacaktı. Gök Türkler, düşmanları Juan-juan'ların Çin'de yaşamasına razı olurlarken, karşılığında kendileri için ekonomik açıdan iyi sayılabilecek bir ticaret anlaşması yapmışlardı.

2. Yeni İttifakın Yarattığı Huzursuzluk

Gök Türklerin kendileri ile ittifak hâlinde bulunduğunu düşünen Batı Wei Devleti, onların rakipleri ile anlaşma yapmasından çok endişe etti. Her iki devlet anlaşırsa eskiden olduğu gibi işler tersine döner, yalnız kalabilirdi. Derhal harekete geçen Batı Wei, K'u-ti-ch'i adlı bir elçiyi acele Mukan Kağan'a yolladı (554). Gök Türk merkezine ulaşan Çin elçisi kağanla yaptığı görüşmelerde epey etkili oldu. Mukan, bu elçiyle görüştükten sonra, Kuzey Ch'i elçisini tutukladı. Elçi K'u Ti-ch'i'nin kağanı nasıl ikna ettiği açık değildir. Ortaya çıkan sonuç ise Mukan'ın devletinin eski dostu Batı Wei'i doğudaki Ch'i'lere karşı tercih etmesidir. O babasının ve ağabeyinin dostluk politikasına sadık kalmış, bir tür ahde vefa göstermişti. Batı Wei Devleti Mukan'ın kendilerinin tarafında kalmasından çok memnun olmuş; elçilikteki başarısından dolayı dönüşünde K'u Ti-ch'i'ye orgenerallik rütbesi tevcih edilmişti. Adı geçen elçinin biyografisinde Ch'i elçisinin tutuklandığı belirtilmiş ise de, Mukan Kağan'ın,

bu devletle ilişkisini hemen kestiği söylenemez. Kısa süre içinde serbest bırakılarak ülkesine geri dönmesi sağlanmıştı. Üstelik aynı yılın sekizinci ayında (ekim) Mukan Kağan, Kuzey Ch'i'lere elçi gönderip hediyeler takdim etmişti. Güneydeki rakip ülkeler arasında bir denge politikası sağlamaya çalıştığını değerlendirmek mümükündür.

3. Juan-juan'lara Son Darbe

Güneyindeki komşusu her iki Çin devletiyle uluslarası ilişkilerini dengeli bir biçimde sağlam temele oturtmaya çalışan Mukan, onlarla ve siyasi bağlantılarını geliştirirken, Juan-juan'ların peşini de bırakmıyordu. Onlara dördüncü Gök Türk darbesini indirdi. Mağlup olan son hükümdar A-na-kuei'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakiler kaçtılar; bu defa Batı Wei Devleti'ne sığındılar (555). Onların peşinde ısrarlı bir takipçi olmasından bu sefer Mukan'ın Juan-juan'ları kesin bir şekilde ortadan kaldırmaya niyetli olduğu anlaşılıyor. Çünkü hiç vakit kaybetmeden derhal elçi gönderip, İmparator Kung'dan kaçak Juan-juan'ları istedi. Reisleri Teng-shu-tse ile beraberindeki üç bin Juan-juan, Mukan'ın elçisine teslim edilerek Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler.

İlk defa bozguna uğradıkları sırada kendisine bağlı olanlara reis olan T'ie-fa, doğudaki Kıtan (Ch'i-tan)'lar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'i Devleti himayesinde reis olan An-lo-ch'en, daha sonra bu devlete karşı isyan etti. Fakat, İmparator Wen Hsüan tarafından yakalandı. Ona bağlı Juan-juan kütleleri dağıtılarak, çeşitli bölgelerde Kuzey Ch'i Devleti'ne bağlandı. 552'de Bumın Kağan'dan ağır bir darbe yiyen Juan-juan'lar Kıtanlara, Doğu Wei (Kuzey Ch'i)'lere ve Batı Wei (Chou)'lara sığınmışlardı. Görüldüğü gibi liderlerinin çoğu öldürüldüğü gibi az kalan halkları da Kuzey Çin'de farklı bölgelere dağıtıldılar. Herhangi bir Juan-juan kütlesi batıya doğru gitmedi. *Dolayısıyla 558'de Bizans'a elçi göndererek varlıklarından haberdar olduğumuz Avarların, Juan-juan'larla hiçbir ilgisi yoktur.*

4. Çin Seddi'ni Tamir

Açıklamaya çalıştığımız gibi Mukan Kağan dış politikada önceliği Juan-juan'ların yok edilmesine vermişti. Kuzey Çin'deki devletlerle dost olarak yaşamak istiyor, üstelik onlarla ticari anlaşmalarla kendi ekonomik ihtiyaçlarını gidermeyi umuyordu. Zaten Kuzey Çin'deki Batı Wei ve Kuzey Ch'i devletleri birbirleriyle rekabet içinde bulunduklarından Gök Türklere karşı düşmanca tavır alacak durumda değillerdi. Buna rağmen

kağanın hareketleri yakından takip ediliyordu. Çünkü, bu yılın yaz mevsiminde Mukan, yine Kuzey Ch'i imparatoruna hediye göndermesine rağmen Gök Türk tehlikesini algılayan Kuzey Ch'i'ler önlem almaya giriştiler. Öncelikle Kuzey Ch'i imparatoru Çin Seddi'ni tamir işine koyuldu. Sonbahara doğru bir milyon sekiz yüz bin kişi You eyaletinin kuzeyindeki Hsia-kou'dan Heng eyaletine kadar olan kısımdaki dokuz yüz li'lik (510 km) bir mesafede bulunan seddi tamir ve yenilerini inşa için toplattırıldı. Her ne kadar Gök Türkler ile barış süreci yaşansa da gelecekte büyük tehlike oluşturacakları öngörüldüğünden savunma tedbirleri arttırılıyordu.

5. Orta Asya Bütünleşiyor

Mukan Kağan, Juan-juan'ları yok ettikten sonra bozkırda rakipsiz durumuna yükselmişti. Kaynaklarda yay geren, süvari gibi özellikleri ile vurgulanan boyların çoğunun kendiliğinden yükselen yeni devlete bağlandığını anlıyoruz. Bilge Kağan ve Kül Tegin yazıtlarında bu durum açıkça ifadesini bulmuştur. Nihayetinde konuyu anlatan Çin kaynakları Gök Türk ülkesinin sınırlarını doğudan batıya on bin ve güneyden kuzeye beş bin li gibi sonsuzluk bildiren rakam ve kelimelerle anlatmıştır.

Aslında, 555 yılı Mukan Kağan ve Gök Türk Devleti için tam bir fetih yılı olmuş; bağımsızlık sonrası hedefe ulaşılmıştı. Kıtan (Ch'i tan)'lar üzerine sefer düzenleyip onları, kendine bağlayan Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Kırgızlar (Ch'i-ku) da kendiliğinden itaat etti. Neticede Güney Sibirya'daki boylar savaşmadan Mukan Kağan'ı hâkim güç olarak kabul ettiler. Bu arada Batı Türkistan'da Afganistan'la birlikte uzun süreden beri hüküm süren Ye-ta (Akhun/ Eftalit)'lar da mağlup edildi. Bu sefer büyük ihtimalle İstemi Yabgu ile birlikte gerçekleştirildi. Doğuda Ch'i-tan'ların batısında yaşayan K'u-mo-hsi ve Shih-wei kabileleri de Gök Türklere bağlandılar. *Sonuçta bozkırda herkesin hâkimiyetini kabul ettiği yüksek güç Mukan Kağan etrafında birleşiliyordu. Asya Büyük Hun İmparatoru Mo-tu (MÖ 209-174)'dan sonra ikinci defa böyle bir birlik gerçekleşiyordu. Yukarıda bahsettiğimiz Töles boyları ve diğer boylar bu geniş imparatorluğun iç yapısını bir başka ifade ile dayandığı temeli oluşturuyordu.*

6. Akınlar ve Yüz Bin Top İpek Karşılığı Yeni Anlaşma

Bahsettiğimiz yılda gerçekleşen önemli olaylardan bazıları da Batı Wei topraklarının defalarca Gök Türk akınlarına maruz kalmasıdır. Gök Türk akınlarına karşı hiçbir şey yapmayan Batı Wei imparatoru, aksine evlenme yoluyla Gök Türkler ile yeni ittifak anlaşması yapmak istiyordu.

Neticede Yüan Huei yüz bin top ipekli hediye ile Mukan Kağan'a gönderildi. Gök Türk merkezlerinde çok iyi konuştuğu görülen Yüan Huei, kağana ve diğer devlet adamlarına aşırı saygı göstermiş, devletin ileri gelenlerini etkileyebilmişti. Başarılı geçen elçiliği sonucunda üç makam birden terfi eden Yüan Huei, ayrıca Batı Wei-Gök Türk dostluğunun yeniden gelişmesini sağlamıştı. Onun elçiliğindeki başarısından dolayı ülkesine döüşünde üç makam birden terfi ettirilmesi, Batı Wei imparatorunun Gök Türklerle geliştirdiği ilişkilere verdiği öneme işaret etmektedir.

Kısa zamanda Orta Asya'nın en büyük gücü hâline gelen Gök Türk Devleti, Mukan Kağan liderliğinde başarıdan başarıya koşuyordu. Çin'de hüküm süren iki devletten Batı Wei yüz bin top ipek verme karşılığında barış yapabilmiş, onların hücumlarını bu şekilde durdurabilmişti. Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise hâlâ bir dizi savunma tedbirleri almaya devam ediyordu. 556 yılı içersinde Çin Seddi'nde Hsi-ho'dan başlayarak doğuda denize kadar üç bin li'lik (yaklaşık 1700 km) mesafedeki surlar tamir edildi. Bunun yanında yirmi adet yeni daha savunma garnizonu kuruldu.

7. T'u-yü-hun (Tangut) Hücumu

Çinlilerin bütün çekincelerine rağmen Mukan Kağan, onların üzerine değil başka hedefe yöneldi. Yeni hedef Çin değil, T'u-yü-hun'lar idi. T'u-yü-hun'lar Hsien-pi kökenli olduğu anlaşılan bir bozkır kavmidir. Gelenek, görenek kültürlerinin Türklerle aynı olduğu vurgulanmıştır. Daha sonra Çin'in batısında Tibet'in kuzeydoğusunda yerleşmişlerdir. İlerleyen zamanlarda Tangutlar olarak karşımıza çıkacak, Orta Asya tarihinde etkili roller oynayacaklardır.

Mukan'ın T'u-yü-hun'lar üzerine sürpriz bir saldırı yapabilmesi için Batı Wei Devleti'nin Liang eyaletinden geçmesi gerekiyordu. Sadece izin vermekle kalmayan Batı Wei imparatorunun nedimi (T'ai shih) T'ai, Liang eyaletinin askerî valisi Shih Ning'i süvarilerle, Gök Türk ordusuna kattı. Gök Türk ve yardımcı Batı Wei ordusu F'an-ho denilen yere vardıklarında, T'u-yü-hun'lar bunu anladılar, hemen Nan-shan'a (güney dağı) kaçtılar. Derhal onları takip etmek isteyen Mukan, askerlerini çeşitli kollara ayırdı ve Ch'ing hai (Kukunor)'da buluşmalarını emretti. Bu arada Çinli kumandan Shih Ning, Mukan'a T'u-yü-hun'ların *"perili mağaraları"* gibi kutsal görüp değerlendirdikleri Shu-tun ve Ho-chen adlı iki kale şehirlerine saldırmayı teklif etti. Böylece onların asıl köklerinin söküleceğini, diğer T'u-yü-hun halkının ise kendiliğinden dağılacağını söyledi.

Aslında T'u-yü-hun'ların kağanı Ho-chen'da idi. Shu-tun'da ise onun dükü Cheng-nan Wang birkaç bin kişi ile savunmak için bulunuyordu. Çinli kumandan Shu-tun'a hücum edip, burayı savunmaya çalışan Cheng-nan Wang'ı yakaladı. Diğer taraftan Mukan Kağan, Ho-chen'a hücum edip, reisleri Kua-lü'nün karısı ve oğlunu ele geçirdi. T'u-yü-hun'ların bütün değerli hazineleri Gök Türklerin eline geçti. İki galip ordu Ch'ing-hai (Kukunor)'da buluştular. Mukan tavsiyesinin faydalı oluşundan ve kazandığı başarıya katkılarından dolayı Shih Ning'e on bin koyun, beş yüz baş at ve yüz kadın hizmetçi sundu. Çinli kumandanın başarısına ve fikirlerine hayran olan Mukan, Çinli kumandana ayrıca en iyi cins atlardan da takdim ettiği gibi cesaretini övmüş, elini sıkmıştı.

8. İlişkilerde Yeni Safha Hanedan Değişikliği

Mukan Kağan tahta çıkışının beşinci yılında Orta Asya'da yaşayan bütün kavimleri kendine bağlamayı başarmıştı. Sadece Türk kökenli olanlar değil, Proto-Moğol ve Mançu boyları da onun hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Bu arada Kuzeybatı Çin'de hanedan değişikliği meydana gelmiş; Batı Wei hanedanı yıkılmış, yerine Chou'lar kurulmuştu (557). Aslında Batı Wei'in başbakanı devleti ele geçirmiştir. Yü Wen-t'ai adlı bu şahıs eskiden beri Gök Türklerle yürütülen ilişkileri düzenlediği için ilişkilerin seyrinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.

T'u-yü-hun'ların yenilmesi Çin sınırlarının dışında Mukan'ın son faaliyeti olmuş, artık kendine direnecek bir güç kalmamıştı. 558 yılında meydana gelen bu hadiselerden sonra bir-iki yıl Çin'in kuzeyindeki devletlerle Gök Türkler arasında daha az ilişki kurulduğu gözlemlenmektedir. Bu durum kaynaklara yansımış ve Gök Türklerle ilgili bilgiler azalmıştır. Bunda Batı Wei'in 557 yılında yerini Chou hanedanına bırakması, Juan-juan'ların tamamen bertaraf edilmesi, bütün Çin kaynaklarının ortak ifadesiyle Çin sınırlarının dışında hiçbir kuvvetin Mukan'a karşı duracak hâlinin kalmamasının rolünün olduğu söylenebilir. Bu arada Kuzey Çin'in iki devleti tek hâkim olabilmek maksadıyla birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişmişlerdi. Yine de Gök Türk elçilerinin, Çin devletleri merkezlerini ziyaret ettiğini görüyoruz.

Geniş Orta Asya bozkırlarında hâkimiyeti 5-6 yılı içinde tek elde toplayan Mukan Kağan'ın faaliyetlerinde ağırlık noktası tamamen Kuzey Çin'deki devletlerle ilişkiler oluşturmaya başladı. Burada Kuzey Ch'i ve Chou devletleri Gök Türklerle barış yapabilmek için birbirleri ile yarışıyorlardı. Ayrıca kendini daha yalnız hisseden Kuzey Ch'i Devleti bir

yandan da sürekli savunma tedbirlerini arttırıyordu. Bu devlet 557 yılında Çin Seddi üzerinde K'u-lo-pa'dan Wu-ho-shu'ya kadar dört yüz li'lik (yaklaşık 226 km) tamirler gerçekleştirdi.

Bu arada Mukan Kağan, 558 yılı sonunda Chou Devleti'ne hediye gönderdi. Elçiler ve hediyelerin yollanması yeni kurulan devleti ve hanedanı tanıma anlamına geliyordu. Bundan sonra 560 yılının üçüncü ayında Çin sarayında Chung-yang-k'o pavyonu tamamlandığı zaman Chou imparatoru Ming, bütün devlet adamlarını, generallerini ve Gök Türk elçisini Fang-lin-yüan adlı yerde topladı. Hepsine rütbelerine göre değişen miktarlarda ipek ve bakır para sundu. Gök Türk elçisinin de söz konusu merasim sırasında Çinli devlet adamlarının arasında yer almış olması, Gök Türk Devleti'nin Chou'lar nezdindeki etkisini göstermesi açısından enteresandır. Ertesi sene (561) Mukan Kağan, Chou Devleti'ne üç ayrı elçilik heyeti gönderdi. Birinci, ikinci ve beşinci ayda Chou sarayına giden Gök Türk heyetlerinin hepsi Gök Türk ülkesi mallarından onlara sunmuşlardı. Gök Türkler, Çin kaynaklarının taraflı olarak vergi diye kaydettiği hediyelerle aslında ticari maksat güdüyorlardı. Çünkü, karşılığında yüzbinlerce top ipek ve diğer maddeler yıllık vergi şeklinde geliyordu.

9. Prenses İçin Mücadele

Türk-Çin ilişkilerinde girilen sükûnet dönemi devam ederken Chou hanedanı Mukan Kağan ile daha da yakınlaşmak için bir Gök Türk prensesini gelin almayı gündeme getirdiler. Böylece evlilik yolu ile akraba olunacak, her iki ülke arasındaki ittifak sağlamlaşacaktı. Daha önce Batı Wei'in imparatoru Kung için teklifte bulunulmuş; Kağan kabul etmesine rağmen adı geçen imparator öldüğü için evlilik gerçekleşememişti.

Çin'de her iki devlet arasında 563 yılına doğru tek hâkim olma mücadelesinin dozu arttığı zaman evlilik işi Gök Türk-Çin politikalarının ana konusu hâline geldi. Chou'lar ve Ch'i'ler önce bir prensesi gelin olarak almak, daha sonra da askerî yardım sağlamak yarışına giriştiler. Karşılığında Mukan Kağan da çok soğukkanlı davranarak evlilik işinin gerçekleşme sürecini mümkün olduğu kadar uzattı. Neticede bu durumu kullanarak ülkesi için çok fazla ekonomik kaynak elde etti. Chou Devleti sarayında rakipleri Ch'i'lerle yapılan görüşmeler sırasında eskiden Gök Türklerle yapılan anlaşma hatırlatıldı. Bir Gök Türk prensesini almak için tekrar harekete geçmeye karar verdiler. Ancak Ch'i'ler, Chou'ların bu planından haberdar olmuşlar ve daha önce girişimde bulunmuşlardı. Çok fazla miktarda hediyelerle bir elçiyi Mukan'a gönderip, onlar da bir

Gök Türk prensesi ile evlilik teklifinde bulundular. Onların gönderdiği zengin hediyeleri gören Mukan, bunu ülkesi için ekonomik çıkar sağlama işine çevirdi. Chou'lara, onlardan daha fazla hediye istediğini, aksi takdirde Ch'i'lerin teklifini kabul edeceğini bildirdi. Chou sarayında ortaya çıkan bu yeni durum tartışılırken, eskiden Juan-juan'lar zamanında, onlarla kurulan evlilik ittifakı sayesinde Juan-juan-Ch'i ilişkilerinin kesildiği hatırlatıldı. Eğer bu sefer zamanında önlem alınmazsa durumun tersine dönüşebileceği düşünüldü. Neticede daha fazla hediye gönderilmesine karar verildi. Yang Chien heyet başkanı olarak belirlendi; Wang Ch'ing ise yardımcı tayin edildi. Çok acele oluşturulan bu elçilik heyeti Mukan'ın merkezine doğru yola çıkarıldı.

10. Elçinin Ağlaması

563 yılının dokuzuncu ayında yola çıkan heyet Gök Türk topraklarına girdiğinde, ülkenin doğu taraflarını idare eden Mukan'ın kardeşi A-shih-na Kutlug Ti-t'ou Kağan ile karşılaştı. Hükümdar ağabeyinin aksine Ch'i'lerle daha yakın ilişki kurmuş olan Ti-t'ou Kağan, Çinli elçilere soğuk davranarak, *"ağabeyinin Ch'i Devleti ile anlaşma yaptığını ve elçileri Ch'i'lere teslim edeceğini"* söyledi. Bunları duyan heyet başkanı Yang Chien çok etkilenip morali bozulsa da geri dönmeyerek yoluna devam etti. Mukan'ın huzuruna çıktığında yolda duyduklarını anlattı ve göz yaşlarını akıtarak, kağanı etkilemeye çalıştı. Mukan Kağan, onun davranışlarının etkisinde kalmış olmalıdır ki; korkmamasını doğudaki Ch'i Devletiyle, batıdaki Chou Devleti'nin Gök Türkler nazarında aynı olduğunu söyledi. Yang Chien'in Mukan'a bahsettiği bir başka konu da Batı Wei'e sığınan Gök Türk düşmanı Juan-juan'ların, Kağan'ın teklifi üzerine çok çabuk geri gönderilmesi hadisesidir. Bu şekilde eskiden yaptıkları iyiliğe karşı vefa gösterilmesini istiyorlardı. Kendisine bu konu hatırlatılınca Mukan, Ch'i elçisini reddetti. Kızının Chou'lara gelin olarak gönderilmesine razı oldu ve nişan yapıldı.

Diğer taraftan bu elçilik heyetinin yaptığı en önemli iş daha sonra Çin'in tarihinde önemli gelişmelere sebep olacak bir teklifi Mukan'a kabul ettirmesidir. Yang Chien, Kağan'dan Ch'i'lerin üzerine sefer açmasını istemiş, o da buna olumlu cevap vermişti. Çünkü Mukan Kağan'ın kendisinden kaçan düşmanları Juan-juan'ları Chou'lar geri vermişler, Ch'i'ler ise geri vermedikleri gibi Gök Türk ordusunu durdurmuşlardı. Bunu hatırlayan Mukan kendisine yapılan iyiliği unutmadı. Chou Devleti'ni rahatlatmak açısından çok önemli sayılacak bu gelişme sonrasında geri dönen Yang Chien durumu imparatoru Wu'ya ayrıntılı bir raporla bildirdi.

Neticeden memnun kalan imparator da ödül olarak Yang Chien'i büyük generalliğe terfi ettirmişti. İmparator hem memnuniyetini bildirmek hem de ilişkilerin soğumasını önlemek için ertesi yıl tekrar aynı elçiyi Gök Türk ülkesine göndererek çok miktarda çeyizi Kağan'a takdim etti.

11. Ortak Saldırı

Artık durum değişmiş Mukan eski dostluğuna atfen Ch'i'lere karşı Chou'ların tarafını tutmaya karar vermişti. Bu yılın sonuna doğru Gök Türk ordusu sefer hazırlıklarına başladı. Büyük Kağan Mukan ve kardeşleri küçük kağanlar Börü (Pu-li), Ti-t'ou ile yüz bin kişilik orduya kumanda ederek, üç ayrı koldan harekete edecekti. Ordusunu üçe ayırarak diğer ikisinin kumandalarını kardeşlerine verirken, kendisi de birinin başına geçmişti. Çin topraklarına giren Gök Türk ordusu Heng eyaletinde üçe bölünmüştü. Çok hızlı hareket eden üç Gök Türk ordusu hiçbir kuvvetle karşılaşmadan Chin-yang'a kadar ilerledi. Ch'i imparatoru bu sırada adı geçen şehirde bulunuyordu. Chou sınırına yakın yerde önemli bir stratejik mevkiye sahip bu kale-şehir, Gök Türk ve Chou orduları için ilk hedef konumunda idi. Zor durumda kalan Ch'i'ler ise Gök Türk kuvvetlerine karşı koyacak olan ordunun başına Hu Lü-hsien'i tayin etmişlerdi. Bu sırada Gök Türk yardımı almış olmalarına rağmen Chou'ların devlet adamları hâlâ Ch'i'lerden çekiniyorlardı. Sadece Suei eyaleti dükü Yang Chung onlara karşı çıkabilmişti. Bunun üzerine kendi emrine on kumandan verilen Yang Chung başkumandan olmuştu. Başkumandan Yang Chung, önce Ta Hsi-wu'yu piyade ve süvari kuvvetlerden oluşan otuz bin kişilik bir birlikle güney yoldan Chin-yang üzerine gönderdi. Kendisi de Ch'i'lere ait Hsing-ling Kalesi'ni ele geçirdikten sonra Chin-yang'a ulaştı. Her iki ordu bu şehrin surlarının dışında buluştular. Ch'i'ler, Tai ve Hsin eyaletlerindeki sürüleri ve atları Wu-tai Dağı'nın kuzeyindeki Pai-ku'ya, Po Chien idaresinde saklattırdılar.

564 yılının ilk ayında kuşatma başladığı sırada birkaç on gün süren kar yağışı oldu. Saldırıdan önce yapılan plana göre önce Chou ordusu az kuvvetle hücuma geçecek, arkasından da Gök Türkler hareket edecekti. Ancak kar yağışı sebebiyle bin li'lik (567 km) alan bir metre yüksekliğinde karla kaplanmıştı. Chou ordusu kalenin iki li (1134 m) yakınına sokulduğunda, Ch'i'ler aniden kaleden çıkarak, onları bozguna uğratmışlardı. Bu arada Gök Türk ordusu ise Hsi-shan (Batı dağı)'a çekildi. Çünkü kendileri için savaşa geldikleri Chou'ların korkaklığını görünce savaşmak arzuları kaybolmuştu. Mağlup olan Chou kumandanları geriye doğru kaçtılar.

Bundan sonra Mukan, Gök Türk ordusuna büyük bir yağma yaptırttı. Geri dönülürken yapılan yağmalarda yedi yüz li'lik (400 km) bir alanda insan ve hayvan sürüsü kalmamıştı. Onları durdurmaya cesaret edememişti. Çin sınırlarını tamamen terk edip, geri dönen Gök Türk ordusunun başındaki Mukan Kağan, yaptığı yağmayla asıl hedefine ulaşmıştı. Geri dönerken Hsin-ling'e vardıklarında her taraf buz tuttuğu için Sarı Irmak'tan geçmek için, kaymayı önlemek maksadıyla buzların üzerine keçe kilimler yaydılar. Böylece çok zor şartlara rağmen rahat bir şekilde, üstelik yağmadan dolayı kazançlı bir şekilde ülkelerine dönmüşlerdi. Sadece bir kaynakta bulunan bilgiye göre Gök Türklerin atları zayıflamış, hepsinin dizlerinin altındaki kılları dökülmüştü. Bu sebeple gruplara ayrılarak, mızraklarıyla piyade yürümek zorunda kalmışlardı. Diğer taraftan Ch'i kumandanlarından Hu Lü-kuang kuzeyde Gök Türklerden binden fazla at ele geçirdi. Bunun yanında ağır mağlubiyete uğrayan Chou ordusu büyük kayıp vermişti. Bu konuda kaydedilen belgede birkaç km'lik bir alanda cesetler birbirinin üzerine yığılmış, âdeta birbirlerini yastık yapıyorlardı şeklinde ifade bulunmaktadır.

12. İttifaka İhanet

Bu olaydan sonra 5. ayda (temmuz) Gök Türkler, Chou'lara elçi gönderip, kendi ülke mallarından sundu. Yaz mevsiminde Gök Türklerin yardımını almadan Chin-yang üzerine yürümek isteyen Chou ordusu kumandanı Yang Chung, yiyeceğin azlığı sebebiyle bütün generallerin savaşmaması bahanesiyle hücum etmedi. Hemen Gök Türklere haber göndererek, yüz binden fazla askerle Ping eyaletine gelmelerini ve Çin Seddi'nin alt tarafında (güneyinde) kalmalarını istedi. Arkasından Gök Türk ordusu Yang Chung ile Ch'i'lere karşı savaşmak için Wo-ye'de buluştular. Pei-ho'ya vardılar, herhangi bir çatışma yapmadan geri döndüler. Mukan Kağan'ın geri dönmesinin sebebi, bu sefer Chou'ların Gök Türklerle olan ittifaklarına ihanet etmeleridir. Ch'i imparatoru, Chou'lara, daha evvel esir olarak ele geçirdiği Chin eyaleti dükü Hu'nun annesi ve babasının dördüncü kız kardeşini geri göndermek suretiyle Chou'larla barış yapmak istediğini bildirmişti. Böylece iki Çin devleti arasında ittifak yapılırken Gök Türkler devre dışı kalıyordu. Neticede ortaya çıkan duruma çok kızan Mukan Kağan, sadece ordusunu toplayıp geri dönmekle kalmadı. Bunun yanında daha önce kabul ettiği kızının gelin olarak gönderilmesi kararından vazgeçti.

13. Mukan'ın Tepkisi

Aynı yılın 9. ayında Mukan Kağan, Chou'larla olan dostluk ittifakını sonra erdirdi. Sadece kendi ordusuyla Ch'i topraklarına daldı. İlk hedefi You eyaleti topraklarıydı. Arkasından Çin Seddi'ni aşıp, girdikleri bölgelerde yağmalar yaparak geri döndüler. Bir ay sonra bir akın daha yaptılar. Evlilik işinden vazgeçilmesi üzerine tedirgin olan olan Chou imparatoru hem durumu açıklamak hem de Mukan'ı sakinleştirmek için, Wang Ch'ing'i vakit kaybetmeden elçi olarak Gök Türklere gönderdi (564 sonu). Elçinin kendisine yaptığı açıklamalardan memnun kalan Mukan, eski anlaşmayı, yani kızının gelin olarak gönderilmesini yeniden kabul etti. Bu gelişmelerden sonra 565 yılının 2. ayında Chou imaparatoru dört eyaletin düklerini ve imparatorluğa ait altı saraydan oluşturulan yüz yirmi kişilik heyeti, Mukan'ın kızını almak için Gök Türk merkezine gönderdi. Bu yılın beşinci ayında Gök Türkler, Ch'i'lere de kendi mallarından sunmuşlar ve Gök Türk-Ch'i münasebetleri tekrar başlamıştı. 567 yılında Gök Türkler, Chou'lara da elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular. Bir yıl önce kendi mallarından sundukları Ch'i'lere yine kendi ülke mallarından verdiler. Kendi ülke malları tabiri Çin tarihleri için klasiktir. Doğal olarak bozkırlılar kendi ülkelerinde yetişen ve Çin'de bulunmayan ürünleri gönderiyorlardı. Karşılığında Çinliler de başta ipekli kumaşlar olmak üzere bozkırda üretilemeyen ürünleri yolluyorlardı.

565 yılında büyük bir elçilik heyeti gönderilmiş olmasına rağmen Mukan, hâlâ kızını göndermeye yanaşmıyordu. Chou elçilerinden Ch'un ve yanındakileri birkaç sene alıkoydu. Geri dönenlerden Yü Wen-kuei, kendi başkentine varamadan Kansu'daki Ch'ang-ye'de ölmüştü.

14. Fırtına ve Gök Gürültüsünün Kağan'ı Etkilemesi

568 yılında (2. ay) Ch'i meselesini tekrar gündeme getiren Mukan, Chou'ları desteklemekten vazgeçmişti. Bu arada elçilerle müzakere sırasında hava birdenbire değişip rüzgâr çıktı. Arkasından on gün süren bir kar fırtınası başladı. Orada bulunan çadırların hepsi yıkıldı. Bu felaketle Tanrı'nın kendini cezalandırdığını zanneden Mukan, nihayet kızının gelin olarak gönderilmesine razı oldu. Hazırlıkların tamamlanmasından sonra Chou elçilerine teslim edilen Prenses A-shih-na'yı, Çin'e vardığında başkent Ch'ang-an'da İmparator Wu'nun kendisi karşıladı.

Gelin heyeti prensesi getirmek için yola çıktığında kafilede bulunan Gök Türkler atların zayıflığını ileri sürerek yolculuğun yavaşlamasını

istediler. Fakat Chao Wen-piao, onların vazgeçmelerinden korkarak, Gök Türk elçisi Lo-mo-yüan'e prensesin zaten yola çıktığını, diğer yabancıların tehdit ettiğini, üstelik kafilenin çölden geçeceğini, yavaşlarlarsa insan ve atların hastalanacağını, doğudan her zaman hücum gelebileceğini, T'u-yü-hun'ların bile aniden değişip tehlike oluşturacaklarını, gelinin Kağan'ın sevgili kızı olduğunun göz önüne alınmasını belirtti. Çin'de çok iyi karşılanıp iyi muamele gören A-shih-na prenses, Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara ulaştı. Nihayet, 582 yılında hastalıktan öldü.

Prensesin gönderilmesinden bir yıl sonra, sonbaharda Mukan, Çin'e elçi gönderip, at sundu. Bundan sonra binden fazla Gök Türk, Çin başkentinde oturmaya başladı. Bu grup güzel elbiseler giyiyor ve Çinlilerden farklı olarak etle besleniyordu. Bundan başka Chou hanedanı yıllık yüz bin top ipeği vergi olarak göndermeye başlamıştı. Bu tarihten sonra 572 yılında ölümüne kadar Mukan Kağan hakkında herhangi bir malumata rastlayamıyoruz. Sadece bir kaynakta Gök Türklerin elçi gönderip hediye sunduğu kaydı vardır. Ancak, başka bir kaynakta da ölümü için gönderilen taziyet elçisinin bu yılın ikinci ayında gittiği bildirilmektedir. Bundan dolayı bu elçilik hadisesini Mukan'ın ölümünden sonra gittiği şeklinde kabul etmek doğru olacaktır.

Mukan öldüğü sırada daha önceki başarılı elçilik faaliyetlerinden dolayı sürekli kuzey yabancıları elçisi konumuna yükselen Wang Ch'ing yine Ötüken'de görevde bulunuyordu. Gök Türklerde cenaze törenlerinde ölenin yakınları ve diğer katılanlar yüzlerini çizerler, kan ve göz yaşı birbirine bire karışarak akardı. Tören esnasında Chou elçisinden de yüzünü çizmesini istediler. Gök Türkler üstelik iki devletin evlilik yoluyla akraba olduğunu da söyledilerse de Çinli elçi direndi ve kesmedi.

15. En İyi Tasvir Edilen Kağan

Mukan Kağan kazandığı başarılardan ve Çin'in üzerinde yaptığı etkiden dolayı kaynaklarda detaylıca tasvir edilmiştir.

553-572 yılları arasında Gök Türk tahtında kalan Mukan Kağan, kişiliği hakkında Çin kaynaklarında en çok bilgi verilen Türk hükümdarıdır. Bu bilgiler özellikle onun zeki bilgili ve sert tabiatli olduğu üzerinde toplanmaktadır. Kırlangıç kalesi (Yen-tou) anlamına gelen bir ismi daha vardı. Yüzünün genişliği bir ayak'tan (ch'ih) (30 cm.) fazla olan Mukan'ın gözleri donuk cam gibi idi. Askerî mücadele ve benzeri işlerde çok haşin idi. Yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesurdu. Askerî taktikleri

iyi bildiği gibi, ordusuna çok iyi kumanda ediyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerinin hepsi çok korkmuştu. Diğer bir ifade ile Çin'in dışındaki bütün ülkeler ona itaat etmişlerdi.

Aslında yukarıda da görüldüğü üzere Mukan, Çin'deki iki devlete de üstünlüğünü kabul ettirmişti. Çinli devletlerin her ikisi de Gök Türklerle dost olmak için birbirleriyle uzun süren bir yarışa girişmişti. Evlilik ittifakını kurabilme şekliyle ortaya çıkan bu yarışı batıdaki Chou Devleti kazandı. Bu sayede doğudaki Kuzey Ch'i Devleti'ne karşı büyük bir politik üstünlük sağladı. Chou'lar güçlenirken Ch'i'ler zayıfladı ve çok geçmeden yıkıldılar (576). Neticede Chou Devleti bütün Kuzey Çin'e hâkim olurken Mukan'ın uyguladığı politika sonucu Çin tarihinin seyri değişmiş oluyordu. Kısacası Çin tarihinin akışına Mukan'ın büyük katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Mukan'ın idaresindeki fetihler sayesinde Orta Asya'yı tamamen kaplayan Gök Türk Devleti doğuda Kore'den batıda Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Güneyde Çin Seddi'nden kuzeyin ıssız yerlerine kadar ulaşan genişliğe sahip olmuştu. Zamanın bütün diğer devletlerinin hepsinden daha büyük ve kuvvetli durumdaydı. Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'nun büyük bir kısmı Gök Türklerin eline geçtiği gibi, artık Ön Asya ile Uzak Doğu arasındaki irtibat daha huzurlu yapılıyordu.

Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan Ural Dağlarına kadar çok geniş bir sahada yayılmış olan Töles boylarının hepsi Mukan'ın idaresine girmişti. Soğdluların himaye edilmesi ülke çapında ticaretin gelişmesine sebep olmuştu.

7 - DÜNYA HÂKİMİYETİ TASPAR KAĞAN DEVRİ (572-581)

I. Gök Türk Devleti Mukan Kağan liderliğinde Orta Asya'nın en büyük gücü hâline gelmiş, zamanının dünyasının en geniş sınırlarına kavuşmuştu. Dolayısıyla o, kendisinden sonra gelenlere parlak bir miras bırakmıştı. O ağabeyinin uygulamaya çalıştığı geleneğe uydu. Kendi oğullarından birini değil kardeşi Taspar (Tatpar?/Çince T'a-po)'ı tahta vasiyet etti. Kaynakların ifadesine göre oğlu Ta-lo-pien'in yerine kardeşini tercih etmişti. Tercih şekli Türk devlet geleneğine uygundu. Ama Çinlilerin dikkatini çekmişti ki, kaynaklarına bu olayı böyle kaydettiler. Taspar her yönüyle zirveye çıkmış bir devletin tahtına oturdu. Yine kaynaklardan anlaşıldığına göre Ta-lo-pien hiç itiraz etmedi. Onun adı Bugut Yazıtı'nda Taspar olarak yazılmıştır. Söz konusu yazıtta geçen Taspar adının son araştırmalara göre Tatpar şekliyle okunması gerektiği de ortaya konulmuştur.

Taspar'ın devraldığı mirasa Çin kaynakları yine endişe ile yaklaşmışlardır. Çünkü onun hakkındaki ilk kayıt *"Mukan Kağan zamanından beri onun ülkesi çok kuvvetli olduğu için, Çin'i zora sokan, sıkıştıran"* şeklindedir. Gök Türk Devleti'nde bu taht değişikliğini çok yakından takip eden Çin'deki her iki devlet hemen harekete geçip, yeni kağanla da dostluk ilişkileri kurmaya çalıştı. Chou Devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sundu. Ch'i Devleti de onların saldırısından korktuğu için acele çok miktarda hediyeyi bir elçi ile Kağan'a ulaştırdı. Her iki devlet tarafından dostluk ittifakı ve iyi ilişki kurma ataklarına maruz kalan Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hâkim durumdan gayet iyi faydalandı.

1. Çin Başkentinde Türk Kolonisi

Bu arada daha önce Chou'ların başkenti Ch'ang-an'da binden fazla Türk kalmaya başlamış; orada koloni oluşturmuşlardı. Bir tür askerî üs gibi kurulan bu Türk topluluğu, Chou Devleti merkezinde konfor içinde yaşıyor; Çinlilerden farklı olarak hâlâ bozkırdaki gibi etle besleniyorlardı.

Bir başka ifade ile kendi hayat tarzlarını sürdürüyorlardı. Çinlilerden çok saygı görüyorlar, güzel elbiseler giyiniyorlardı.

2. Yeni İdari Düzenleme

Taspar Kağan Kuzey Çin'deki her iki devlete üstünlüğünü siyaseten kabul ettirmişti. Onlardan hediye adı altında ağır vergiler alarak ülkesinin ekonomik ihtiyaçlarını gideriyordu. Bunun yanında artık iki Çin devletini de tamamen hâkimiyeti altına aldığını düşünüyordu. Bu sebeple etrafındakilere "*benim güneydeki iki vefakâr oğlum sebepsiz yere niye kavga ediyorlar?*" diyordu. Yani dostluk ilişkisini baba-oğul mertebesine çevirmişti. Bu her iki Çin devletinin kendisine bağlandığını göstermek için kullanılan bir ifadedir.

Aşırı büyüme ve toprak genişlemesi Taspar Kağan'ı ülkesinde yeni bir teşkilatlanmaya sevk etti. Genişleyen ülkenin daha kolay idaresi için bu işlemler bir ihtiyaçtı. Öncelikle ağabeyi ve devletin ikinci kağanı Kara'nın oğlu She-t'u'yu Er-fu (Bugut Yazıtı'nda Nivar) Kağan unvanıyla doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü (Pu-li)'yü batı tarafına kağan tayin etti. Bunların hepsinin unvanı' *"Küçük Kağan"* idi ve Taspar Kağan'a bağlıydılar. Hanedan içindeki dengeleri sağlamaya yönelik bir hareket olduğu da düşünülebilecek bu yeni yapılanmayla kendisi *Kağanlar Kağanı* yani *Ulu Kağan* seviyesine yükselmiş oluyordu. Ancak, amcası İstemi'nin 552'de devraldığı Batı Gök Türk ülkesinde yönetim aynı şekilde devam ediyordu. Söz konusu yeni teşkilatlanma ülkenin doğu kısmının içinde yapılmıştı.

Bu idari değişiklikle Kağanlar Kağanı yani Ulu Kağan seviyesine yükselmiş olan Taspar, çok geniş sahaya yayılmış devleti daha iyi idare edebilmek için böyle bir yolu seçmişti. Belki hanedanın diğer kollarından bazı beyleri de yönetime getirerek bir ölçüde onların katılımını da sağlamayı amaçlamıştı. Birkaç yüz bin yay geren (çeken) süvarilerden meydana gelen büyük bir Gök Türk ordusuna kumanda ediyordu. Amcası İstemi Yabgu, 552 yılından beri Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Ak-Dağ'da oturarak, devletin batı kısmını yönetiyordu. Onun hâkimiyet alanına hiçbir şekilde dokunulmadı. Devletin batı kanadı eskiden olduğu gibi doğu kanadına yani Ulu Kağanlığa bağlı olarak varlığını sürdürüyordu.

Aynı sıralarda güneyde yani Kuzey Çin'de Chou-Ch'i hâkimiyet mücadelesi üst düzeyde gerçekleşiyordu. Yukarıda bahsettiğimiz gibi her iki devlet de Gök Türklerle dost olabilmek için yarış hâlinde bulunuyordu. Çin devletleri ondan birbirlerine karşı taraf tutmalarından çok korktukları için yüksek miktarlarda vergi gönderdiklerinden hazineleri boşalmış

ve fakirleşmişlerdi. Söz konusu durum Çinli devlet adamlarının çok ağrına gitmiş, ileride saraydaki tartışmalarda devlet adamları tarafından gündeme getirilmiştir.

3. Politika Değişikliği ve Budizm Propagandası

Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi her iki devlete de kendi milletinin menfaatleri doğrultusunda dengeli bir politika uygularken, daha sonra ağabeyinin aksine doğudaki Ch'i'lerin tarafına meyletti. Aslında daha önce Gök Türklerden aldığı yardımla güçlenen Chou'lara karşı Ch'i'leri tutma teşebbüsü devletin menfaatleri açısından gayet olumlu sonuç doğurabilirdi. İyi bir denge siyaseti her iki Çin devletinin de bir seviyede kontrol altında tutulmasını sağlayabilirdi. Fakat, burada bir kırılma noktası yaşandı. O da ülkede Budizm'in propagandası yapılmasına izin verilmesi idi. Kısacası Taspar, yeni ilişki açılımından yeterince faydalanamadığı gibi ülkeye milletinin yapısına hiç uymayan Budizm tesirini sokmak gibi büyük bir hata yaptı.

Aslında Chou'larla ittifak yapılmış, onlarla ilişkiler sağlam bir mecrada akıyordu. Ancak, onların Gök Türklerden aldığı yardımla güçlemesi Çin'de dengeleri değiştirmişti. Bunun için Taspar, aksine Ch'i'lerle yakınlaşma siyaseti yürütmeye başladı. Bu çerçevede Taspar, 572 yılının sonunda onlara elçi göndererek at sundu. Ertesi yılın 12. ayında yine Ch'i'lere elçi göndererek bir prensesleriyle evlenmek teklifinde bulundu. Bu arada Taspar'ın Chou'lara kesin olarak sırtını döndüğünü söyleyemeyiz. Çünkü, aynı sıralarda (574 1. ay) onlara da elçi gönderip at sundu. Böylece daha önce yapılmış evlilik ittifakına bağlı olduğunu gösteriyordu.

Neticede Taspar'ın Ch'i'lere karşı izlediği politika yavaş yavaş bir hayranlığa dönüştü. Bunda bir yağma sırasında ele geçirilip, Ötüken'e götürülen Budist rahip (sha-men) Huei Lin'in büyük rolü vardı. Bu rahip, Kağan'a Ch'i ülkesinin çok zengin olmasındaki asıl sebebin Budizm prensiplerinin ülkede uygulanmasından ve de herkesin bu dine inanmasından kaynaklandığını söyledi. Taspar da bunlara inandı. Sonra Budistlerin kutsal kitaplarından Nie-p'an, Hua-yen, Ching-min ve Shih-t'ung-lü istedi. Ayrıca bir Budist pagodası (chia-lan) inşa ettirdi. Tamamlandıktan sonra etrafında dolaşarak, Ch'i ülkesinde doğmadığı için pişman olduğunu belirtti.

Yaşanan söz konusu olayla birlikte Taspar'ın Budizm etkisi altına girdiğini söyleyebiliriz. Bu arada Ch'i'lerden Liou Shih-ching adlı bir şahıs vardı ki bu şahıs Çin'in bütün yabancı komşularının dilinde anlaşabiliyordu. Ch'i imparatoru ona Türk dilinde Nie-p'an-ching (Nirvana) yazmasını

emretti ve Türkçe yazılan bu kitap, hemen Gök Türk kağanına gönderildi. Nirvana'nın bu Türkçe nüshası Lo Te-lin adlı elçi tarafından Taspar Kağan'a tanıtıldı (575 sonu). Diğer taraftan 574-584 yılları arasında Hintli bir Budist rahip Gök Türkler arasında kalarak Budizm'i yaymaya çalıştı. Ancak onun öğretmeyi hedeflediği başka bir Budist kitabı (Sutra) idi.

4. Doğudaki Devletin Sonu

Gök Türkler ile iyi ilişki kurmalarına ve yardım almalarına rağmen Ch'i Devleti, Chou'lar karşısında yeterli direnci gösteremedi. Chou hücumları karşısında mağlup olan Ch'i Devleti kumandanları çaresiz kalınca kendi imparatorlarına Gök Türklere sığınmayı teklif ettiler. Fakat, o gururuna yediremediği için bunu kabul etmedi. Daha sonra durumun vahametini anlayarak kendisi sığınmak istedi ise de başarabilecek fırsatı yakalayamadı. Yıkılan Ch'i Devleti tarihe karışırken toprakları Chou'lar tarafından işgal edildi.

Mağlup Ch'i Devleti'nin kumandanlarından Prens Kao Chao-i, savaş meydanlarında yenilmesine rağmen hâlâ direniyordu. Bir kere daha Chou'ların karşısına çıkmaya çalıştı ise de yine tutunamadı. Çaresizliğini anlayınca yanında kalan üç bin kişi ile Gök Türklere sığındı. Taspar Kağan, kendisine teslim olan bu prensi koruması altına aldı. Üstelik prensin babası İmparator Wen Hsüan'in kahraman biri olduğunu hatırlattı. Bundan sonra prensin güvenliğinin kendisine ait olduğunu ilan etti. Böylece Ch'i Devleti'nden arta kalanlara destek olacağını, Chou'ların kurmak istedikleri tek hâkimiyete karşı çıkacağını gösteriyordu.

5. Sürgün Hükümeti

Bu esnada Ch'i'lerin başkenti Chin-yang da Chou kumandanları tarafından zapt edilmişti. Son anda acele yardım istemek için Ho-hsi Yung-an Gök Türklere gönderilmiş; ama, elçi daha yolda iken Ch'i Devleti yıkılmıştı. Bundan dolayı elçi, Taspar'ın yanına vardığı zaman artık diplomatik pozisyonu değiştirilmiş ve o sırada orada kalan T'u-yü-hun elçisinin alt tarafına oturtulmuştu. Görüşme sırasında Ch'i elçisi, Taspar Kağan'a ülkesi yıkıldığı için üzüntüsünden kendisini öldürmek istediğini, ancak utandığını, bu sebepten eline kılıç alıp savaşmak istediğini söyledi. Onun bu cesur hâlinden memnun kalan Taspar, kendisine yetmiş baş at sunarak, Chou'lara karşı savaşması için ülkesine geri gönderdi. Kao Chao-i'nin Gök Türklere sığınmasından sonra Ch'i'lerin Ying eyaleti kumandanı Kao Pao-ning, ona kendisini Ch'i imparatoru ilan etmesini

tavsiye etti. Neticede Kao Chao-i kendini Gök Türk ülkesinde imparator ilan ederken, Kao Pao-ning de başbakan (başvezir) oldu. Onları başından beri destekleyen Taspar Kağan, Kao Chao-i'nin yanına yardım ordusu katarak, Çin'e geri gönderdi.

Taspar Kağan açıkça Ch'i'leri destekleme kararı almıştı. Ülkesinde ilan ettirdiği yeni imparatoru ülkesine topraklarını geri kazanması için yolladığı gibi kendisi de harekete geçti. Daha doğrusu ordusunu sefere çıkardı. Neticede Gök Türk ordusu 578 yazında (4. ay) Chou'ların You eyaletine saldırdı. İşgal ettikleri yerlerde yağmalar yaptılar. Chou'lar hızlı gelişen Türk akınları karşısında duramadıkları için Çin Seddi'ni tamire giriştiler. Ch'ing-k'ou'da savunma tedbirleri aldılar. Fakat, bunlar hiçbir işe yaramadı. Zaten Chou kumandanlarından Liou Hsiung, Türk ordusu karşında mağlup olmuş, kendi dahi savaş meydanında öldürülmüştü. Seddi geçen Gök Türk ordusuna altı Çin ordusu karşı çıkmış, yine de yenilmekten kurtulamamışlardı. Üstelik haziran ayında İmparator'un kendisi orduların başında bulunduğu hâlde başarılı kazanamamışlardı. Chou hanedanı Gök Türk taarruzlarını önlemek için daha önce gelin olarak gelen A-shih-na prensesi imparatorun saygıdeğer annesi konumuna yükselttiler. Bu prenses 568'de gelin olarak gelmiş, ancak, imparator değişikliğinden sonra gözden düşmüştü. Prensese saygın bir konum sunarak Gök Türklerin tepkisi azaltılmaya çalışıldı.

Ch'i Devleti'ni yeniden canlandırmak isteyen Kao Chao-i için Chou imparatoru Wu'nun ani ölümü Tanrı'nın lutfunu kazanmak şeklinde yorumlandı. Bu arada kendisine destek veren Ch'i'li kumandanlardan Lu Ch'ang-ch'i, Fang-yang'ı ele geçirmeyi başardı. Arkasından Gök Türk askerleriyle takviyeli Kao Chao-i onun yanına gitti. Chou'lar karşılık olarak Shen-chü'yü bir ordu ile onu durdurmak için gönderdiler. Kao Chao-i, You eyaleti askerî valisinin kuvvetleriyle dışarıya çıktığını görünce bu müsait durumdan faydalanmak istedi. Shen-chü'ye büyük bir saldırı yaptı. Ona yardıma gelen Chou'ların büyük generali Yü Wen-en kumandasındaki ordunun yarısı Gök Türkler ve Kao Chao-i tarafından öldürüldü. Kazanılan askerî başarılara rağmen yok olmuş Ch'i Devleti'ni yeniden canlandırmak için yapılan bu girişim sonuca ulaşamadı. Chou kumandanı Shen Chü, Fang-yang'ı kuşatıp yeniden ele geçirdi. Ch'i kumandanı Lu Ch'ang-ch'i'yi öldürdü. Bunu duyan Kao Chao-i beyaz yas elbisesi giyerek Gök Türk ülkesine geri döndü. Kao Pao-ning de onun öldüğünü duyunca geri döndü ve Ho-lung'u işgal etti. Hiçbir şekilde Chou Devleti'ne bağlılığı kabul etmedi.

6. Kağan'ın Taraf Değiştirmesi

Bir taraftan Ch'i Devleti bakiyelerinin umutsuz mücadeleleri sürerken, diğer taraftan Gök Türk akınları sürüyordu. 578 yılının 11. ayında başlayan hücumda Chiou-ch'üan kuşatıldı. Büyük yağma yapıldıktan sonra istediklerini elde eden Taspar Kağan geri döndü. 579 yılında (2. ay) Taspar Kağan, Chou'lara elçi göndererek evlilik yoluyla barış yapmayı teklif etti. Bunun sebebi hiç şüphesiz Taspar'ın artık Kao Chao-i ve beraberindekilerin Ch'i Devleti'ni yeniden kurmakta başarısız olduklarını görmesidir. Chou'lar, Taspar'ın teklifini hemen kabul ettiler. Ancak, Prens Kao Chao-i'nin gönderilmesini şart koşuyorlardı. Taspar buna yanaşmadı. Üç ay sonra Gök Türk saldırıları Chou topraklarına doğru yeniden başladı. Taspar'ın orduları, Ping eyaletine yeniden girince telaşa kapılan Chou imparatoru, Shan-tung'un bütün ahalisini Çin Seddi'nin tamirine davet etti.

580 yılının 2. ayında Chou'lara hediye gönderen Gök Türkler, Ch'ien-chin prensesi gelin olarak kabul ettiklerini bildirdiler. Chou imparatoru Gök Türklerin bu hareketinden tatmin olmamış, beş eyaletinin prenslerini görüşmek üzere saraya çağırmıştı (5. ay). Bir ay sonra Ch'ien-chin prenses, Shen-ch'ing ve Ch'ang Sun-sheng tarafından Gök Türklere götürüldü. Ayrıca Ho Jo-i adlı bir elçi özel olarak Taspar Kağan'a gönderildi. Ch'i Devleti'nin prensi Kao Chao-i istendi.

Bunun üzerine Taspar Kağan, Çin sınırlarına yakın bir yerde bir av düzenledi. Ava Kao Chao-i'yi de çıkarmıştı. Ma-i yakınlarına gelindiğinde Kao Chao-i, Ho Jo-i tarafından yakalanıp, başkent Ch'ang-an'a getirildi. Gök Türklerin desteği ile kuzeyde Ch'i imparatoru ilan edilen Kao Chao-i, bir süre Chou'lar için büyük tehlike oluşturmuştu. Ancak, yaptığı yardımlara rağmen onun başarısız olacağını anlayan Taspar Kağan politikasında değişiklik yaparak, Chou'larla evlilik ittifakı kurdu. Kao Chao-i'yi de resmen değilse bile planlanan bir tuzak neticesinde Chou'lara yakalattı. Taspar, bu durumdan ülkesi için gerekli faydaları sağlarken, Chou'lar kendileri için büyük bir tehlikeyi ortadan kaldırmış oluyorlardı. 581 yazında Taspar Kağan hastalandı; bir süre sonra öldü.

7. Taspar Kağan'ın Ölümü ve İlk Çatırdamalar

Ağabeyinden miras devraldığı büyük bir devletin tahtına oturan ve Kağanlar Kağanı seviyesine yükselmiş Taspar, on sene bu durumunu sürdürdükten sonra, 581 yılının sonunda hastalandı. Hastalığı uzun sürerek iyileşmedi. Ölmeden önce hastalığı sırasında, oğlu An-lo'ya *"eskiden ağabeyinin kendi oğlu yerine, onun tahta çıkmasını vasiyet ettiğini, dolayısıyla onun hareketine vefa göstermek için, öldükten sonra tahta ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini"* istediğini söyledi.

Taspar Kağan bozkırların yetiştirdiği çok büyük bir devletin başına geçmişti. Ancak, devletin büyüklüğünü içeride ve dışarıda koruyamadı:

1- Öncelikle Türk milletinin yaşayışına hiç uymayan ve bozkır hayatına faydası olmayan Budizm'den etkilenmişti. Aslında devrinde Orta Asya'nın ve dünyanın en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği hiçbir şey yoktu. Aksine Gök Türk Devleti bu dinden zarar gördü.

2- Diğer taraftan Ch'i Devleti yıkılınca ülkesine kaçan Prens Kao Chao-i'den de yeteri kadar faydalanıldığı söylenemez. Bu prens sayesinde Gök Türk Devleti lehine Chou'lardan çok daha fazla taviz koparılabilinir, Suei hanedanının kuvvetli bir şekilde ortaya çıkması önlenebilirdi. Ayrıca haksız bir şekilde kendisine sığınan birini düşmanlarına teslim etmişti.

3- Üstelik Taspar, Gök Türk Devleti geleneğine uymayan ağabeyinin dahi veliaht olarak göstermediği, annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet etmekle devletin iç huzurunu bozmuştu.

8. Toyun (Meclisin) Direnişi

Taspar öldükten sonra devlet adamları onun vasiyeti doğrultusunda Ta-lo pien'i kağan olarak tahta geçirmek istediler. Ancak, millet annesinin Türk olmaması sebebiyle, onu kağanlığa kabul etmedi. Ölen kağanın oğlu An-lo ise tamamen Gök Türk soyundan geliyordu. Devlet meclisinde yapılan bu tartışmalardan bir netice çıkmayınca, Kara Kağan'ın oğlu She-t'u devlet meclisine gelerek, *"Taspar'ın oğlu An-lo'nun tahta geçmesi hâlinde, ona itaat edeceğini, Ta-lo-pien geçerse devleti korumak gerektiğini, uzun mızrağı keskin bıçağı ile sınırlarda bekleyeceğini"* bildirdi. Bu şekilde Ta-lo-pien'in kağanlığa layık olmadığını bir kez daha ortaya koyuyordu. Ayrıca She-t'u'nun kuvvetli, cesur, kahraman ve halk tarafından sevilen bir şahsiyet olması diğer devlet adamları üzerinde etkili oldu. Ona karşı gelmeye cesaret edemediler. Neticede An-lo'nun tahta çıkmasına karar verildi.

Töreye uygun olarak tamamen Türk soyundan gelen Taspar'ın oğlu An-lo, kağan seçildi. Meclis tarafından onaylanmadığı için tahta geçmeyen Ta-lo-pien kırgın ve üzgündü; An-lo'nun kağanlığını bir türlü kabullenemiyordu. Sürekli elçi göndererek, An-lo'yu hakaretlerle rahatsız edip korkutuyordu. Onun baskılarından yeni kağan An-lo olumsuz etkilenmişti. Bu yüzden An-lo'nun ülkede hâkimiyetini tam oturtamadı. Çünkü otoriteyi sağlayamamıştı. Bunun üzerine devlet meclisi yeniden toplandı. Yapılan uzun müzakerelerde dört kağan oğlu içinde en bilge en muktedirin She-t'u olduğuna karar verildi. Sonuçta ittifak hâlinde onda birleşince, hep beraber She-t'u'yu tahta oturmaya çağırdılar.

Böylece She-t'u, beşinci kağan olarak Gök Türk Devleti tahtına oturdu. Kağan olamamasına rağmen hiç küsmeyen ve itiraz etmeyen An-lo, ona bağlılığını bildirdi. Sonra Tola Irmağı kenarına gitti ve orada ikamet etmeye başladı. Arkasından kendini She-t'u'ya bağlı olarak İkinci Kağan ilan etti. Kısacası durumu kabullenmişti. Hükümdar olduktan sonra She-t'u, İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan unvanını aldı. Bir diğer unvanı Sha-po-lio (lüe) idi; Çin kaynaklarından kağan olduktan daha çok bu unvanıyla kaydedilmiştir.

Kağan olamadığı için çok öfkeli olan Ta-lo-pien, kuzey taraflara çekildi. Kendi kendine Apa (Büyük/A-po) Kağan unvanını aldı. Işbara Kağan'ı da huzursuz etmek için sürekli ona elçi göndererek *"kendisinin ve Işbara'nın her ikisinin de kağan oğlu olduğunu, sadece onun tahtsız kaldığı hâlde, Işbara'nın olağanüstü saygı değer bir makamda oturduğunu"* söylüyor ve *"neden böyle?"* diye soruyordu. Işbara, onun idare ettiği boylarıyla beraber kuzeye çekilmesinden endişelenmişti. Gelecekte tehlike oluşturabilir, ülkenin bölünmesine yol açabilirdi. Bundan sonra artık kaynaklarda Apa (A-po) ismiyle anılmaya başlayan Ta-lo-pien, hemen dış destek aramaya başlamış ve 582 yılının ekim ayında Çin'e elçi göndererek hediye sunmuştu. Onun bu faaliyeti Işbara'nın endişelerinde haklı olduğunu gösteriyordu.

Devletin doğusundaki büyük merkezde bu tür anlaşmazlıklar kağanlığı sarsarken, otuz yıldan beri devletin kağanından hiçbir konuda ayrılmayan Batı Gök Türkleri, Tardu liderliğinde yeni bir yola girmişti. Bunu artık Işbara Kağan ile aralarında anlaşmazlık başlamasından anlıyoruz. İlk anlaşmazlıkların sebebi kaynaklarda açıkça belirtilmemiştir. Sadece *aralarında ihtilaf çıktı* şeklinde kaydedilmiştir.

9. Çin'de İdarenin Birleşmesi

Devletin temelini sarsıcı bu olaylar Gök Türk ülkesinde meydana gelirken, Çin'de büyük bir değişiklik gerçekleşti. Bu hanedan değişikliğinin ortaya çıkmasıdır. Chou'lar her ne kadar 576'da en büyük rakipleri olan Ch'i Devleti'ni ortadan kaldırsa da Kuzey Çin'de tek hâkim güç olamadılar. 581'de Chou Devleti yerini 589 yılında üç yüz elli yıl sonra bütün Çin'i birleştirecek güç konumundaki Suei hanedanına bıraktı. Bu devletin kurucusu Yang Chien birbiri arkasına kazandığı zaferlerle Çin'in tek hâkimi oldu. Kısacası Gök Türk Devleti taht ve diğer iç mücadelelerle sarsılırken, Çin'de durum aksine gelişiyor; tam bir birlik sağlanıyordu. İlk Suei imparatoru tahta geçtiğinde, Gök Türklerden tebrik heyeti beklemiş, ancak onlar Chou'lar ile daha önceden müttefik olunduğu için kin duyduklarından kendilerine bekledikleri bir heyet gönderilmemişti.

8 - DOĞU GÖK TÜRK DEVLETİNİN KADERİ

1. Işbara Kağan ve İç Savaşlar (582-587)

Işbara adının anlamı yiğit, cesur anlamına gelmektedir. Bir sürü siyasi olay, çekişme ve tartışmadan sonra kağan olabilmiş; fakat, adı gibi çok cesur ve bilge bir şahsiyete sahip olduğu için, devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Bununla birlikte Türk olmayan diğer Proto-Moğol kabileler (Hsi, K'u-mo-hsi ve Shih-wei'ler) de ona itaat etti. Özellikle Pan-tie adlı bir tudun ile Hsi'leri ve K'u-mo-hsi'leri idare ediyordu. Daha kalabalık olan Shih-wei kabilesi ise üç tudun ile idare olunuyordu. Tudun burada fethedilen ya da devlete bağlı başka halk ve idarelere Gök Türk merkezi tarafından gönderilen idarecinin unvanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Maveraünnehir'deki şehir devletçiklerine de Tardu tarafından tudunlar gönderilecektir.

Başlangıçta Işbara, Çin ile iyi ilişkilere başlamıştı. 581 Kasımında elçi göndererek, Suei hanedanına hediye sundu. Bir ay önce Çin'e elçi gönderen Apa (A-po)'ya karşı nazire olması için yollanmış olması muhtemeldir. Onların ittifaklarını daha baştan engellemek hedefini güdebilirdi. Diğer taraftan Chou ailesinden gelen Prenses Ch'ien-chin, Çin'de kendi soyuna ait hanedanın yıkılmasından derin üzüntü duyuyordu. Bu yüzden gece gündüz ağlayarak Işbara'yı etkilemeye çalışıyordu. Onun ailesinin intikamını almak için Işbara başbakanına (vezir-en yüksek devlet adamı) "*kendisinin yıkılan Chou hanedanıyla akraba olduğunu, şimdi Suei Devleti'nin onların yerini aldığını, bu durumda karısının yüzüne bakamadığını, bir şeyler yapması gerektiğini*" söylüyordu. Bu arada Mukan Kağan zamanında Prenses A-shih-na'nın gelin olarak gönderilişi esnasında Çin'e gelen ve başkent Ch'ang-an'da bir koloni oluşturarak ikamet eden ve rahat bir şekilde yaşayan binden fazla Gök Türk'ün geri gönderilmesi de Işbara'yı kızdıran bir başka sebepti.

Yeni hanedana karşı ilk hücum denemelerini eski bir müttefikle yaptı. Yıkılmış Ch'i Devleti valilerinden olup Gök Türklere sığınarak onlarla birlikte bir zamanlar Chou'lara karşı savaşan Kao Pao-ning'i yanına alarak, beraberce Lin-yü garnizonuna saldırıp işgal ettiler. Bu ilk saldırının artarak devam edeceğini düşünen ve korkan Suei imparatoru derhal Çin Seddi'nin Shan-tung'daki kalelerinin tamirini ve de You ve Ping eyaletlerinde savunma hazırlıklarının yapılmasını emretti. Bunun üzerine adı geçen eyaletlerdeki bütün garnizon kumandanları derhal savunma faaliyetlerine giriştiler.

2. Çinli Casus Ch'ang Sun-sheng'ın Gök Türkleri Bölme Planı Ch'ang Sun-sheng Kimdir?

Bu şahıs yaklaşık otuz yıl uyguladığı stratejilerle Gök Türk-Çin ilişkilerine yön vermiştir. Ölümünün üzerinden yıllar geçtikten sonra kuşatılan İmparator'un göz yaşlarını akıtarak şimdi o olsaydı bu durumlara düşmezdim demesi Ch'ang Sun-sheng'ın Çin'deki Suei İmparatorluğu'na katkısını göz önüne sermektedir. Şunu belirtmek gerekir ki, bu kişi Gök Türk kağanının gözüne girmesi için özel seçilmiş ve görevlendirilmiştir. O, ilk defa 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin olarak gönderilmesi sırasında elçi Yü-wen Sheng-ch'ing'e yardımcı tayin edilmişti. Onun bu heyete seçilmesinin asıl sebebi Çinlinin fevkalade nişancılığı sayesinde Gök Türklerle daha iyi yakınlaşacağını ve daha sonra casusluk faaliyetlerinde başarılı olacağını düşünmeleriydi. Nitekim planladıkları gerçekleşmiş; Ch'ang Sun-sheng Gök Türklerin bütün iç yüzünü her şeyiyle öğrenmiştir.

Bu prensesin Gök Türklere gönderilmesi sırasında ona ondan fazla heyet grubu eşlik etmişti. Kağanın karşısına çıktıklarında Taspar, onların hiçbirine iyi davranmamış, sadece Ch'ang Sun-sheng'a ilgi göstermişti. Daha önceden onun iyi nişancı olduğu bilgisi bir şekilde Kağan'a ulaştırılmış olmalıdır. Çünkü heyetle ilgilenmeyen Kağan sadece ona dikkatini vermişti. Hatta, bundan dolayı ülkesine geri gönderilmeyen bu şahıs, yıl sonuna kadar Gök Türk ülkesinde alıkonulmuştu. Gök Türkler için asıl tehlike işte o zaman başladı. Onu, yanından ayırmayan Işbara Kağan her ava çıkışında Ch'ang Sun-sheng'ı da götürmüş; Işbara, onun nişancılığını test etmiştir. Et için birbirleriyle mücadele eden iki yırtıcı kuş görüldüğünde Çinliye iki ok vermiş kuşları vurmasını söylemişti. Eğri yayı eline alan Ch'ang Sun-sheng bir (ok) atışında iki kuşu birden vurdu. Bunun üzerine onun nişancılığını çok beğenen Işbara, bütün oğul ve kardeşlerine, ileri gelen devlet adamlarına onunla yakınlık kurmalarını, bu vesileyle nişancılık tekniğini kazanmalarını istedi.

3. Türk İç Yapısının Çinliler Tarafından Öğrenilmesi

Bu Gök Türk tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü, Gök Türk Devleti için en büyük tehlike işte bu Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın devlet adamlarıyla yakınlaşmasıyla başladı. Devletin ileri gelenleri ve hanedan üyelerini daha iyi tanımaya başlayan bu Çinli onların zaaflarını, aralarındaki ihtilafları öğrenme fırsatını buldu.

İlk öğrendiği konu, *Işbara'nın kardeşi Ch'u-lo-hou arasındaki kıskançlık duygularının olduğu idi. Şad unvanlı bu şahıs milletin kalbini çok fazla kazandığı için Işbara tarafından kıskanılıyordu. Kardeşi hakkında birtakım gizli planlar yapan Işbara, Ch'ang Sun-sheng ile yemin ederek anlaştı.* Kaynaklardaki bu ifade Kağan'ın Çinli casus ile ne denli yakınlaştığını bize göstermektedir. Bu sıralarda çıktıkları av seyahatlerinde Çinli casus, Gök Türk ülkesinin dağlarını, derelerini, boylarının sayısını, askerinin kuvvetlilerini, zayıf olanlarını öğrenmiş, duymadığı bilmediği askerî kuvvet kalmamıştı. 581 yılı başlarında ülkesine geri dönen Ch'ang Sun-sheng, derhal imparatoruna bir rapor hazırlayıp öğrendiklerini bildirdi.

Gök Türk Devleti kaderini değiştirecek olan söz konusu bu rapor çok büyük önem taşımaktadır. Bu casus elçi Ch'ang Sun-sheng'ın raporunda ilk temas ettiği konu, Gök Türklerin Çin için büyük bir tehlike olduğunun vurgulanmasıdır. Yani her zaman Çin için büyük felaketler getirebilirlerdi. Bu tehlikeye rağmen Çinliler hemen Türklerle savaşmamalılardı. Başka bir ifade ile onların başlayan hücumlarına karşı Çin'de seferberlik ilan edilmişti. Ama ona göre şimdi savaş gerekmiyordu ve silahlı çatışmanın bir kenara bırakılmasını teklif etti. Çünkü, Gök Türklerin üst yönetimi arasında düzensizlik ve çekememezlik bulunuyordu. Yapılacak gizli planlarla onların içlerine müdahale edilebilirdi.

İlk uygulanacak stratejiye göre önce Işbara'nın ülkesi içinde ona muhalif olanlarla temasa geçilip, anlaşmazlıklar ortaya çıkarılmalıydı. Bu çekememezlik duyguları tahrik edilip açığa çıktığında kendiliklerinden başkaldırıp Işbara'yla savaşacaklardı. Merkezden ilk kopacak devlet adamı batı kanadını yöneten Tardu idi. Çinlilere göre Işbara'nın en büyük rakibi konumunda bulunuyordu ve yerdeki çatlak (Tien-chüe) olarak adlandırılıyordu. Her şeyden önce Tardu ile temasa geçilip Kağan'a karşı isyana teşvik edilmeliydi. Kağan'ın kardeşi Ch'u-lo-hou ikinci önemli diğer muhalif durumundaydı. Çok akıllı, kurnaz ve güçlüydü; bu özelliklerinden dolayı milletinin kalbini kazandığı gibi devlet adamları tarafından da seviliyordu. Onu kıskanan Işbara, şüphe ve korku içinde olmasına rağmen dışarıya karşı belli etmemeye çalışıyor; huzursuzlukları, anlaşmazlıkları örtmeye çalışıyordu.

Casus elçinin aslında Işbara için gösterdiği en büyük tehlike Apa idi. Onu baş kemirgen şeklinde niteleyerek, devleti kemirdiğini belirtiyordu. Başka bir deyişle devletin kanayan yarası gibiydi. Bununla birlikte Apa'nın Işbara'dan korktuğu için onun liderliğini kabul ettiğini, kendi gücüne güvenemediğini açıkça ifade etti.

4. Kurgulanan Planlar

Ch'ang Sun-sheng stratejisini uzaktakilerle yakınlık, yakındakilerle düşmanlık üzerine kurguladı. Gök Türk ülkesindeki durumu bütün ayrıntılarıyla imparatoruna anlattı. Arkasından Suei İmparatorunun gerçekleştirmesi gereken politika konusunda önerilerde bulundu. *Buna göre uzak ile dostluk münasebetleri tesis etmek, yakında olan düşmanlarla savaşmak Suei hanedanının menfaatlerine daha uygundu.* Devleti yöneten güçlü kağanın yerine ona karşı olan zayıf muhaliflerle yakınlaşmak gerekiyordu. Şöyle ifade ediyordu: *Gök Türk Devleti içinde kuvvetliyi yalnız bırakıp, zayıflarla dostluk kurmak lazımdı.* Bunun için önce Tardu'ya elçi gönderilip, onunla iyi diplomatik ilişkiler tesis edilmeliydi. Ayrıca Apa ile müttefik olup, ortak hareket etmek teklif edilmeliydi. Bunlar gerçekleşirse Işbara, Çin'e saldırmak yerine batıya ve kuzeye yönelerek mücadele etmek zorunda kalacaktı. Bu sayede Işbara'nın askerî gücü çeşitli cephelere bölünürdü. Eğer bu plan uygulanırsa iç savaşlar sonucunda Türkler birbirini öldürecek, aradan on sene geçmeden Gök Türk ülkesi bomboş kalacaktı.

Gök Türk ordularının Çin topraklarına girdiği ve daha büyük saldırılara hazırlanıldığı sırada, İmparator Wen kendisine böylesine yararlı bir rapor sunulmasını sevinçle karşıladı. Daha fazla bilgi almak için Ch'ang Sun-sheng'ı özel olarak sarayına çağırdı. Bu sefer ağzıyla (sözle) durumu anlatan Ch'ang Sun-sheng, eliyle gördüğü dağların, derelerin resimlerini bile yazdı (çizdi). Bu defa coğrafi bilgi veriyordu. Devamında Işbara'nın bütün fiilî vaziyetini, askerî gücünü de ayrıntılarıyla açıklayınca İmparator'un memnuniyeti daha da arttı. Bildiklerinin hepsini sanki avcunun içinde imiş gibi ifade etmişti. İmparator, onun anlatıklarına çok hayran oldu ve hazırladığı stratejik planın hepsini kabul etti.

5. Bölme Uygulamaları Başlıyor

Ch'ang Sun-sheng'ın belirttiği gibi Gök Türkleri bölme faaliyetine batıdan başlandı. Yüan Huei adlı bir elçi Hami yakınında bulunan Tardu'nun yanına gönderilip, ona kurt başlı sancak sunuldu. Böylece sunulan bağımsızlık sembolü bu sancakla onun bağımsız bir devlet olduğu

belirtilmek isteniyordu. Zaten uzun zamandan beri Işbara'ya karşı muhalif duygular taşıdığı anlaşılan Tardu, bağımsızlığını ilan etti. Devamında Çin'e elçi göndererek kendi dış siyasi faaliyetlerine başladı.

Çin sarayı da boş durmadı. Doğuya karşı Tardu'ya daha çok değer verildiğini ve onun Işbara'dan üstün olduğu belirtmek için plan yapıldı. Bu yüzden Tardu'nun elçisi, Suei başkentine vardığı zaman, İmparator, onu Işbara'nın elçisinin üzerinde bir yere oturttu.

Devletin 552 yılında kuruluşundan itibaren hiçbir zaman doğudaki merkezden ayrılmayan batı kanadı, Tardu'nun kurt başlı sancağı alıp istiklalini ilan etmesiyle merkezden kopuyordu. Bu tarihten sonra batı kısmın tarihi bağımsız olarak gelişecektir. Artık devlet doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Uygulamaya konan Çinli elçinin ilk planları başarılı olmaya başladı.

Çinliler batıyı kopardıktan sonra en doğu uca hamle yaptılar. Aynı sıralarda Gök Türk Devleti'nin doğusunda yaşayan Proto-Moğol kabileleri Hsi, K'u-mo-hsi ve Ch'i-tan (Kıtan)'lara Ch'ang Sun-sheng özel elçi seçilip Huang-lung yolundan gizlice gönderilerek hediyeler sunuldu. Bu kabileler de Işbara'ya karşı isyana teşvik edildi. Diğer taraftan Ch'u-lo-hou'nun bulunduğu yere gizlice adam gönderilip, imparatorun derin saygı ve selamları sunulup, Çin'e bağlanması teklif edildi. Bütün bu faaliyetler başlayıp, durum hızla değişince Işbara endişeye kapılmaya başlamıştı.

6. Işbara'nın Seferleri

Hızlı ve başarılı bir şekilde başlayan Çin entrikalarına rağmen, Gök Türk Devleti gücünü hemen kaybetmemişti. Devletin içindeki muhalifler hâlâ dışarıya karşı anlaşmazlıklarını belli etmiyorlardı. Suei İmparatorluğu'nun sınırlarına doğru birkaç koldan büyük çapta askerî harekât başladı. İlk çarpışmalarda Çinli generallerden ikisi tarafından ufak çapta yapılan muharebeler neticesinde Gök Türk kuvvetleri mağlubiyete uğratıldı. Büyük general Han Seng-shou, 4. ayda Chi-tou Dağı'nda galibiyet elde ederken diğer kumandan Li Ch'ung, Ho-pei Dağı'nda Gök Türk hücumlarını durdurdu. Bunlar öncü kuvvetlerdi. Asıl Gök Türk ordusu arkadan geliyordu. Beşinci aydaki seferde Gök Türk kuvvetleri kolayca Ping eyaletine girdi. Hatta bu sefere Ch'i hanedanından kalan prenslerden Kao Pao-ning de katılmıştı.

Bundan sonra durmak bilmeyen Gök Türk hücumları Çin sınırlarına doğru âdeta boşaldı. Beş kağan idaresinde dört yüz bin süvariden meydana gelen Gök Türk ordusu hızla Suei hanedanı topraklarına daldı. Devletin kağanı ve başkumandan Işbara idaresindeki orduya Tardu,

Tan-han, Ch'u-lo-hou ve Apa'nın kuvvetleri de katılmıştı. Kaynaklardaki bu ifadelerden Gök Türklere karşı entrika ve bölme planlarının henüz uygulama safhasına konulmadığını anlıyoruz.

7. Çin Seddi Aşılıyor

Çin Seddi'ni hiçbir kuvvetle karşılaşmadan aşan Gök Türk ordusu, 6. ayda Çinli kumandan Li Kuang'ı, Ma-i'de ağır bir bozguna uğrattı. Li Yen isimli başka bir kumandan Gök Türk ordularına karşı koymak için yola çıktı ise de savaşmaya cesaret edemeden geri çekilmek zorunda kaldı. İleri harekâta devam eden Gök Türkler Lan eyaletine girdi. Bunun akabinde Liang eyaletinin askerî valisi Ho-lu Tsu-kan da bozgundan kurtulamadı.

Suei hanedanı imparatoru Wen, ülkesine geniş alanlardan saldırı olunca aşağıdaki önlemleri almaya çalıştı:

1- Lan eyaletinin başkumandanı Ch'i-li Ch'ang-ch'a'ya Lin-yü yolunu savunması emredildi.

2- Li Ch'ung'u da mevzilenmek üzere You eyaletine gönderdi.

3- Ta-hsi Chang-ju ise Chou-p'an'da savunma durumu almıştı.

4- 582 yılının aralık ayında Suei hanedanı veliahdı Yung da Hsien-yang'a asker yığarak müdafaa hazırlıkları yaptı.

Bütün bu savunma hazırlıkları hiçbir işe yaramadı. Bahsedilen bu orduların hiçbirisi Gök Türk hücumlarını önlemekte başarılı olamadı. Türk orduları Kansu koridorunda güneydoğu istikametinde ilerliyordu. Çin'in derinliklerine doğru uzandılar. Bölgenin önemli şehirleri Mu-hsia ve Shih-men gibi iki mevkiden ilerleyerek Wu-wei, Tien-Shuei, An-ting, Chin-ch'eng, Shang-chün, Hun-hua ve Yen-an'ı istila edip, bütün evcil hayvanları ele geçirdi. Başkent Ch'ang-an'a yaklaşmışlardı. Devamında büyük yağmalara başladılar. Uğradığı ağır yenilgiler karşısında çok üzülen ve şaşkına dönen Suei imparatoru, savaştan dağılmış ve bezmiş ordusunun moralini düzeltmek için uzun bir ferman yayınladı.

Chou-p'an'da Gök Türkleri durdurmakla vazifeli Ta-hsi Chang-ju'nun ordusu, Işbara'nın yüz bin kişilik ordusunu görür görmez şaşkına dönmüş ve büyük bir korkuya kapılmıştı. Ona yardım etmekle görevli dük Yü Ch'ing-tse ise takviye kuvvet olarak onların yanına gitmeye çekindi. Kaynağın ifadesine göre o sıralarda havanın çok soğuk olması da Çin ordusunu etkilemişti. Buna rağmen Çinli kumandan Ta-hsi Chang-ju heyecanlı bir konuşma yaparak, dehşete düşmüş ordusunu harekete geçirmek istedi ise ordusunu toparlayamadı. Gök Türkler yaptıkları bir saldırı ile Çin ordusunu dağıttılar. Galip gelmelerine rağmen esas hedefleri

Lung ve Ch'in eyaletlerinde yağma yapmak olduğu için, Gök Türkler burada fazla kalmadan ayrıldılar.

8. İhanetlerin Açığa Çıkması

Neticede Çin'in derinliklerinde yedi büyük şehri ele geçiren Gök Türkler, kağanları Işbara'nın emirleri uyarınca daha da ileri akınlar yapacaklardı. Artık karşılarında direnebilecek bir kuvvet kalmamıştı. Kendisi için çok uygun şartların oluştuğu anda Işbara daha da güneye ilerlemek istedi. Ancak bu anda onun beklemediği bir şey gerçekleşti. Batı tarafının idarecisi Tardu ihanet etti. Ortada hiçbir sebep yok iken birdenbire savaşmak istememiş ve kendi askerlerini alarak geri dönmüştü. İhanet sadece onunla kalmadı. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan (Ch'i-min Kağan'ın [603-609] ilk ismi)'a yalan söyletti. Onun etkisine giren bu şahıs, hiç gerçek olmadığı hâlde amcasına *"Töles boylarının isyan ettiklerini ve onun otağına sürpriz bir baskın yapmak istediklerini"* söyledi.

İsyan haberini duyunca büyük bir endişeye kapılan Işbara, ordusunu toplayıp, Çin sınırlarından çıktı. Ülkesine geri döndü. Uzun süren başarılı akınları böylece son buluyordu. 582 yılının beşinci ayında başlayıp, yıl sonuna kadar, hatta 583 yılının ikinci ayına kadar süren Işbara'nın bu seferine geri dönülmüş olmasına rağmen, ertesi yılın nisan ayında da küçük çapta devam edildi. Ancak söz konusu akınlarda sadece Suei İmparatorluğu'nun kuzey sınırları tecavüze uğradı. Daha güneye inilmemesinin sebebi orduların asker sayılarının azlığı olmalıdır. Burada Gök Türk hanedanından gelen bir bey Jan-kan'ın aldığı rüşvet karşılığında ihaneti kırılma noktası olmuştur. Çin tarihinin en önemli hanedanlarından biri olacak Suei'in gücü daha büyümeden tamamen kırılabilirdi.

9. Suei İmparatorunun Gök Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Fermanın Konusu

582 yılının Temmuz ayından sonra Çin'e büyük saldırılar yapan Işbara Kağan'a karşı, Suei İmparatorunun aldığı büyük savunma tedbirleri başarıya ulaşamadı. Neticede büyük bir moral bozukluğu içine giren Çin ordularını yeniden ayağa kaldırmak üzere uzun bir ferman yayınladı.

İmparator fermanında eski olaylara değinerek analiz yapmaktadır. Öncelikle Wei hanedanının (386-534) yıkılış sürecine gidişine işaret eder. Onun düşüşüyle birlikle başarısızlıkların birbirini kovaladığı anlarda ortaya çıkan Chou (557-580) ve Ch'i (550-576)'lerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettiğine, aslında Çinlilerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettiğine vurgu

yapar. Dolayısıyla Çin'in bölünüp çok yara aldığını, bu sırada Gök Türklerin her iki ülkeyle de ilişki kurduğunu, Chou'ların Ch'i'lerden, Ch'i'lerin Chou'lardan Gök Türklerle müttefik olup kendisine saldırmasından korktukları için, onların yani Gök Türklerin etkisine girdiklerini belirtir. Gök Türklerin arzularına göre kendilerini güvende veya tehlikede hissettiklerini, hazinenin zenginliğinin onlara akıtılarak, Çinlilerin büyük güçlükler içinde kaldıklarını açıklar. Gök Türklerin hükmetmesinden ahalinin çok rahatsız olduğunu, yağma yapıp kaleleri ele geçirmedikleri ahaliyi öldürmedikleri yaz ayı olmadığını, nefret ve felaketlerin, birikip, dolarak o zamana gelindiğini bildirir.

Sonra kendi dönemine gelir ve durumunu açıklar: *Kendisi erken gelen talihi ile çok geniş alana yayılarak, tebaasınının gayretiyle, o zamana kadar olan bütün kötülükleri bertaraf edeceğini, bunun imparatorun, prensin değil göğün (tanrı) arzusu olduğunu* söyledi. Bu arada Gök Türklere yollanan bol mikdardaki hediyenin sebebine değindi. Gök Türklerin törenlerine gönderilen yıllık hediyelerin aslında boşa giden harcama olmadığını, devletin vergilerden daha fazlasını elde edeceğini, bunun sayesinde savaşçıların çoğaltılarak sınırlara yığılabileceğini değerlendirir. Neticede sağlanan huzur ortamı sayesinde sınırlara yakın bölgelerdeki ahalinin erkeklerinin toprağını işleyebileceğini, kadınların dokuma yapabileceğini bildirir. Böylelikle kuzey sınırların kontrol altına alınabileceğini ve zafere ulaşmak için önemli bir adım atılacağını açıklar. Çünkü, Işbara Kağan liderliğinde başlayan akınlardan dolayı Suei İmparatorluğu'nun kuzey bölgelerindeki verimli topraklarında asayiş ve emniyet kalmamıştı.

Daha sonra çok eskilere gider ve oradan örnekler verir. Eskiden Savaşan Devletler (Chan-kuo, MÖ 480-222) zamanında halledildiği gibi şimdi de felaketi atlatacaklarına işaret etti. Güçlenen ordularını dağıtarak mevzilere yerleştireceğini, sonra Türklerin Çin'in derinliklerine girmelerinin bekleneceğini, arkalarından sarılacağını, kuzeye kaçmalarının önlenip, yarısının ele geçirileceğini, böylece askerî kuvvetlerinin azaltılacağını ifade etti.

Sonra Gök Türklerin hâlihazırdaki durumlarını tahlil etti: *Gök Türklerin kendi içlerinde tam beş liderlerinin bulunduğunu, küçük kardeşin büyük kardeşle kavga ettiğini, baba ve amcaların birbirinden şüphelendiğini,* her ne kadar dışarıya karşı tek vücut gibi görünüyorlarsa da esasında içeride karışık olduklarını değerlendirdi. Bunun yanında doğuda devlete bağlı Türk olmayan kavimler ile *T'u-yü-hun'ların, Kıtan (Ch'i-tan)'ların kin duyarak Gök Türklere saldırmak için ayakta hazır*

vaziyette beklediklerini, dişlerini gıcırdatarak konuştuklarını, bu yüzden Çin'in hesabına onlarla savaşacaklarını bildirdi.

Daha sonra Gök Türklerin iç mücadelelerinden misaller veren İmparator, onlardan ayrılacaklara kucağını açacağını, *onların ülkesinde halkın sadece su ve çayırlara bağlı olarak yaşadığını, her kış gök gürültülerinin toprağa dokunduğunu ve ateş çıkardığını, geçen sene yağmur ve karın hiç yağmadığını, derelerin kuruduğunu çekirge sürülerinin istilasına maruz kaldıklarını, bitkiler ve ağaçların tümünün kavrulduğunu, ikamet ettikleri eski toprakların kızıllaştığını ve bu sebepten güneye hareket edip, kendi hayatiyetleri için yağma yaptıklarını* anlattı. Arkasından bu şekilde Tanrı'nın onları cezalandırdığını iddia etti.

Şimdi, Çin ordusunun lojistik desteğinin arttırılmasının gerektiğini, seçme asker ve generallerin iş başına gelmelerini, öncelikle Gök Türklerin seçme kumandan ve askerlerinin başını istediğini belirtti. Doğuda mavi denizden batıda Gobi Çölü'ne kadar kazanılacak çok geniş arazinin ahaliye verileceğini; fakat, kuzeyin karanlık ve ıssız yerlerinin çok vahşi olduğunu ele geçirseler bile oralarda ikamet edemeyeceklerini; yerleşik ortamın kendileri için müsait olduğunu açıkladı. En sonunda bütün generallerini, başkumandanlarını ve asker Gök Türklere karşı savaşa davet etti.

10. Fermanın Etkileri

Fermanın ilanı Çin'de çok olumlu etki yaptı. Savaş meydanlarından kaçan, ya da Gök Türk ordularının karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Çinli kumandanlara mücadele heyecanı geldi. Nitekim, 583 yılı ilk baharında Gök Türklere karşı büyük bir sefer düzenlendi. Wei bölgesi prensi Shuang başkumandanlığında diğer kumandanlar Hung-tou Lu-chi, Tou Jung-ting ve Yü Ch'ing-tse ordularıyla harekete geçtiler. Adı geçen kumandanlar farklı yönlere ayrılarak sınır bölgelerine doğru ilerlediler. 583 Haziran'ında başkumandan Shuang'ın kendisi Li Ch'ung ve dört generale kumanda ederek Shuo eyaletine gitti. Pai-tao mıntıkasına ulaştığında karşısında Apa ve T'an-han kumandasındaki Gök Türk ordusunu buldu.

Gök Türkler, Çin ordusunun yakınlarına kadar gelmesi ihtimalini göz önüne almamışlardı. Çünkü, yaklaşık bir yıldan beri Çin ordularına karşı seri zaferler kazanıyorlardı. Işbara ve diğer önde gelen idarecilerin, bu defa tedbirsiz oldukları görülmektedir. Bunu fark eden General Li Ch'ung, *"Gök Türklerin dörtnala zaferden zafere koştuklarını, artık Çin ordularını dikkate almadıklarını, ayrıca hazırlıksız durumda olduklarını, sürpriz bir saldırı yapıldığı takdirde rahatça yenilebileceklerini"*

başkumandanına bildirdi. Diğer generallerin çoğu onun fikrine katılmadılar. Hâlâ Gök Türklerden çekiniyorlardı. Sadece Li Ch'e, onun fikrine destek verdi. Başkumandan Shuang'ın da kabul etmesi üzerine Li Ch'ung, Gök Türklere ani bir hücum yaptı. Hazırlıksız yakalanan Gök Türkler mağlup oldular. Işbara, bütün altın zırh (kalkan) eşyalarını bırakıp bozkırlara doğru uzaklaştı.

11. Ağır Kıtlık

Doğu Gök Türk ülkesinde bu esnada ağır bir kıtlığın çıktığını görüyoruz. Işbara'nın askerî gücünü kökünden sarsan bu felaket, gelecek kötü günlerin habercisi gibi idi. Onun askerleri yiyecek bulamadıkları için kemik tozunu yemek zorunda kalmışlardı. Bu felaket bitmeden Gök Türk ordusunda salgın hastalık çıktı. Neticede askerlerin büyük bir kısmı öldü.

Bu felaketler neticesinde Işbara'nın askerî gücü hızla azalırken Çinliler boş durmuyorlar, ileri hamleler yapmaya teşebbüs ediyorlardı. Askerî valilerden Yin Shou, yüz bin kişi ile Lu-lung-sai'da aniden ülkesinin muhalifi (Suei hanedanı rahibi) Kao Pao-ning'e hücum etti. Zor durumda kalan Kao Pao-ning, Gök Türklerden yardım istedi ise de zaten kendisi güç durumda olan Işbara yardım edemedi. Kao Pao-ning, Gobi Çölü'nün kuzeyine kaçtı. Bunun üzerine onun elinde tuttuğu Huang-lung bölgesi Suei hanedanının eline geçti. Daha sonra doğudaki Kıtanlara sığınan Kao Pao-ning, orada kendi adamları tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı.

Bu sırada Gök Türkler Çin'e elçi göndererek barış teklifinde bulunduysalar da Suei imparatoru tarafından kabul edilmedi. Mo-na geçidinde Çinliler galibiyetlerine birini eklerken, daha önce Gök Türkleri durdurmak için yola çıkan generallerden Tou Jung-ting dokuz süvari kumandanını idare ederek, otuz bin kişi ile Kao Yüe-yüan'da Apa Kağan'ın karşısına çıktı. Birkaç defa yapılan ufak çarpışmalarda Apa başarısız oldu. Tam büyük bir karşılaşma olacak iken Çinli kumandan Tou Jung-ting, Gök Türklere *gereksiz yere fazla askerin ölmemesi için her iki taraf da bir kuvvetli, cesur kişiyi ortaya çıkarıp dövüştürsün, kazanan taraf zafer kazanmış sayılsın, mağlup geri çekilip gitsin* diye teklifte bulundu. Teklifi kabul eden Gök Türkler kendi adamları kaybetse bile saldırmayacaklarına dair söz verip, hemen bir süvariyi gönderdiler. Fakat, ortaya çıkan Çinli Wan Suei, Gök Türk'ü yenip kafasını kesti ve geri döndü. Bunun üzerine Gök Türkler savaşmadılar ve barış yemini edip gittiler.

12. Apa'nın Faaliyetleri

Önceden Gök Türk Devleti'ni bölme planını hazırlayarak, imparatoruna sunmuş olan casus elçi Ch'ang Sun-sheng, Apa'nın yanına elçi sıfatıyla gitti. Onu, Işbara aleyhine kışkırttı. Apa'nın uğradığı mağlubiyetleri söz konusu ederek aslında onun suçsuz olduğunu, asıl suçun Işbara Kağan'da bulunduğunu bildirdi. Çünkü, Işbara, Çin'e karşı her sefer düzenleyişinde galip geliyordu. Apa hücuma kalkıştığında ise yeniliyordu. Aslında bunun Gök Türklerin utancı olduğunu söyledi. Bu şekilde Işbara'nın kasıtlı olarak Apa'ya yardım etmediğini ima ediyordu. Sonra Apa ile Işbara arasında da rekabet olduğuna işaret etti. Apa'nın kağanlık tahtına oturamama sebebini gündeme getirdi. Annesinin Türk olmadığı için doğuştan yüz karası varmış gibi algılandığını vurguladı. Nihayetinde eninde sonunda Işbara'nın mutlaka kuzey tarafa yönelip, Apa'nın sahip olduğu siyasi ve askerî gücü dağıtacağını açıkladı. Işbara'ya karşı kendini korumasını tavsiye etti. Nihayet zamanın onun zafer günü olduğunu belirtti. Elçi geri dönerken Büyük Kağan'a karşı kendi ülkesinden bir cephe açıyordu.

Çinli elçinin sözlerinden etkilenen Apa, hemen bir adamını Ch'ang Sun-sheng'ın bulunduğu yere gönderdi. Burada da Apa'nın Işbara'dan koparılma politikasına yine Ch'ang Sun-sheng vasıtasıyla devam edilerek: Tardu misal gösterildi. Tardu'nun Suei İmparatorluğu ile işbirliği içinde olduğu için, Işbara'nın ona hücuma cesaret edemediğini, Apa'nın da aynı yolu seçmesinin gerektiği söylendi. Eğer bu şekilde başarılı olursa doğuştan yüz karasının ortadan kalkacağı iddia edildi. En sonunda niye hemen harekete geçmiyorsunuz diye soruldu. Neticede Apa, Ch'ang Sun-sheng'ın sözlerinin hepsinin doğru olduğuna inandı ve bir elçisini onunla beraber Çin sarayına gönderdi.

13. Işbara'nın Yok Olması Engelleniyor

Ülkesi birbiri ardına ihanetlere maruz kalan ve uğradığı tabii sonucunda büyük ekonomik sıkıntı içine düşen Işbara, Apa'nın da kağanlıktan kopmasına müsaade etmek istemiyordu. Derhal kuzeye onun bölgesine yöneldi. Büyük bir hücumla Apa'yı ağır yenilgiye uğrattı. Fakat, onun Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Ancak yakaladığı annesini öldürdü ve ona bağlı boyları kendine itaat ettirerek uğradığı insan kaybını bir nebze olsun telafi etti. Kaynakların ifadesine göre arkasına bakmadan batıya kaçan ve Tardu'nun yanına sığınan Apa, burada kendine destek buldu. Tekrar eski topraklarını ele geçirmek için Tardu'nun verdiği askerlerle doğuya doğru harekete geçen Apa'nın ordusunun sayısı yüz

bin kişiyi bulmuştu. Işbara'nın karşısına yeniden çıkma cesareti gösterdi. Neticede Işbara ile karşılıklı savaşa tutuştular; uzun süren çarpışmalar meydana geldi. Sonuçta Işbara, yine onun ordusunu mağlup etmeyi başarırken Apa makus talihine dönmek zorunda kaldı.

Işbara'nın kağanlığına baş kaldıranların arasına T'an-han Kağan da katıldı. Onun da üzerine yürüyerek T'an-han'ın bulunduğu yeri de ele geçiren Işbara, onun idare ettiği boyları da kendisine bağladı. Böylece kendi halk gücünü tekrar arttırma fırsatı buldu. Mağlup olup yalnız kalan T'an-han da Apa gibi, batıya kaçıp Tardu'nun yanına sığınmak zorunda kaldı. Işbara'nın kardeşi olup, bir başka boyu idare eden Ti-chin-ch'a'nın da Işbara ile arasında anlaşmazlık vardı. O da isyan ederek kendisine bağlı olan boylarla Apa'ya itaat etti. Askerî gücünü onun ordusuyla birleştirdi. Casus diplomat Ch'ang Sun-sheng'ın öngörüleri ve stratejileri birer birer doğru çıkmıştı.

Kendilerine Işbara'dan ayrıldıktan sonra Tardu'nun Çin ile münasebet kurmasını model alan Apa ve müttefikleri de harekete geçtiler. Elçi gönderdikleri Çin'den Işbara'ya karşı kendilerine yardım edilmesini ve siyasi ilişki kurulmasını talep ettiler. Her ne kadar Işbara'nın kuvvetini kaybetmesiyle ülkesinde isyanlar çıkması kısa vadede Suei İmparatorluğu'nun işine geliyordu ise de sonunda tamamen ortadan kalkması Çin'in menfaatlerine uygun değildi. Çünkü, Işbara'nın mağlup olarak bertaraf edilmesi sonucunda kurulucak yeni bir siyasi güç Çin'e çok daha fazla zarar verebilirdi. Bunu göz önüne alan Suei imparatoru Wen, Apa'ya yardıma razı olmadı. Böylece yeni bir gücün yükselmesi önleniyordu. O, Gök Türk ülkesinde bu iç karışıklığı durumunun devamının kendi çıkarlarına uygun olduğu kanaatindeydi.

14. Çin'e Akınlar İhmal Edilmiyor

Gök Türk ülkesinde bu iç mücadeleler sürüp giderken Çin'e saldırmak da ihmal edilmiyordu. 583 yılında (Ağustos ayı) Çin'in You eyaleti Gök Türkler tarafından işgal edildi. Bu eyaletin savunmasıyla görevli Başkumandan Li Suei, karşılarında durmaya çalıştı ise de on gün devam eden savaş neticesinde yenildi. Savaş meydanında Çinli subayların dahi çoğu ölmüştü. Aslında o, daha önce Gök Türkleri mağlup etmeyi başarmış ve Proto-Moğol kabileleri Ch'i-tan, Hsi ve K'u-mo-hsi'ler, ondan korkarak Çin'e itaat etmişlerdi. Ağır bir bozguna uğrayan Li Suei, çareyi Sa-ch'eng (kale)'a kaçmakta buldu. Takip eden Gök Türk kuvvetleri bu kaleyi kuşattılar. Şehir-kalenin dış duvarları sağlam olmadığı için Çinliler

göğüs göğüse çarpışmak durumunda kaldılar. Bu tür çatışma yöntemi onların bozkırlılar karşısında uyguladıkları, alıştıkları savaş tarzı değildi. Sabah gün doğarken savaş başlıyor, akşam gün batıncaya kadar devam ediyordu.

Bu arada Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı ortaya çıktı. Bazı Çinliler geceleri gizlice gidip, Gök Türklerden hayvan ve darı çalarak getirdiler. Durumun farkına varan Gök Türkler tedbir alarak Çinlilerin gelmesini beklediler. Herhâlde Çinliler bir daha gidemediler ki; orduları aç olarak savaşmak zorunda kaldı kaydı vardır. Sonuçta bozguna uğrayan Çin ordusunun savaş arabalarına Gök Türkler tarafından el konuldu.

Başkumandan Li Suei ve yüzden fazla kişi tekrar kaleye geri gelmeyi başarabildi. Gelebilenlerin de çoğu çarpışmalarda yaralanmıştı. Gök Türkler, bu Çinli kumandanı canlı yakalamak istiyorlardı. Bir elçi gönderip teslim olmasını istedilerse de Çinli kumandan kabul etmedi. Askerlerine ateşli bir konuşma yaptıktan sonra ileri atılan Li Suei, Gök Türkler tarafından oklanarak öldürüldü.

İç savaşların çok yoğun bir şekilde yaşandığı Gök Türk Devleti, büyük bir dış sefer düzenlemiş ve kazanmasını bilmişti. Buna rağmen zafer kazanan Gök Türk ordusunun kumandanının adı kaynaklarda yazılmamıştır. Yani iç mücadelelerin kıyasıya sürdüğü bir ortamda dahi kuvvetli bir Çin ordusu mağlup edilmişti. Bu zaferi kazanan kumandanın Işbara'ya bağlı bir lider olduğunu yorumlamak mümkündür. Çünkü, diğer liderlerin çoğu Işbara'ya karşı baş kaldırmış savaşıyordu. Uğradıkları ağır yenilgi üzerine Çinliler, Kao Kung'u, Ning, Yü Ch'ing-tse'yı Yüan eyaletine, Gök Türklere hücum için yola çıkarıldılar.

Gök Türk devlet adamları arasında uzun süren çatışmalar merkezî yönetimi sarsıp çatırdatırken devlete bağlı boylar da bundan rahatsız olmaya başladı. Bu sebepten bazı Türk boyları kağanlıktan ayrılma yoluna girdi. Neticede devlete bağlı askerlerin sayısı azaldı. Işbara için esas ağır darbe bu olacaktı. 584 yılına gelindiğinde bahar ayında Su-ni boyu kadın-erkek on binden fazla insanla Gök Türk ülkesinden ayrılarak gidip, Suei imparatoruna itaat etti. Bu arada Batı Gök Türk kağanı Tardu, bir türlü yenemediği Işbara'ya karşı Çin'e ittifak teklifinde bulundu. Bahsedilen senenin haziran ayında Suei hanedanı sarayında Kore, T'u-yü-hun ve Gök Türk (ihtimal Tardu), elçileri için eğlence düzenlendi. Suei hanedanı düşmanı Doğu Gök Türk Devleti'ne karşı uluslararası ittifak kurmayı hedeflemişti.

15. Işbara'nın Gücünün Zayıflamasının Sebepleri

Işbara tartışmalı bir süreçten sonra güçlü bir yapıya sahip devletin tahtına oturmuştu. Çin'deki Suei hanedanı daha yeni kurulduğu için Gök Türkler karşısında tutunma şansı yoktu. Eşi Çinli prenses Ch'ien-chin'in de etkisinde kalarak Çin topraklarına çok başarılı askerî harekât yaptı. Ancak, Çinliler Ch'ang Sun-sheng sayesinde Gök Türklerin iç yapısını çözmeyi başarmışlardı. Birçok entrika faaliyeti planlayıp uygulamaya koydular. Onun gücünü azaltan sebepler şöyle sıralanabilir: *1- Uğranılan ağır kıtlıklar, özellikle kuraklık yüzünden çıkan yiyecek yetersizliği. 2- Çin'e karşı çok büyük zaferler kazandığı ve kazanacağı bir sırada Tardu'nun ona ihanet ederek, kendisine bağlı kuvvetlerle savaş meydanını terk etmesi. 3- Yeğeni Jan-kan'ın ihaneti: O Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın teşvik etmesi üzerine, Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, kandırdığı amcasını Çin'den geri döndürtmesi. 4- Apa, T'an-han ve kardeşi Ti-chin-ch'a gibi hanedandan gelen önemli liderlerin başkaldırması.*

Bahsettiğimiz sağlam yapı kanlı iç savaşların patlak vermesiyle çözülmeye başladı. Bu esnada çıkan kıtlık ve bulaşıcı hastalık kağanlığın daha sıkıntılı anlar yaşamasına sebep oldu. Sonuçta otuz yıldan beri Gök Türklere karşı hiçbir askerî başarısı bulunmayan Çin, casus diplomat Ch'ang Sun-sheng'ın hazırladığı entrika planı ve tahrik faaliyetleri sonucu birden bire avantajlı duruma geçti.

16. Siyaseten Üçe Bölünme

Gök Türk Devleti'nde merkezî otorite zayıflayınca üç önemli güç ortaya çıktı. Bunlardan Tardu, uzakta batıda bağımsız bir şekilde hüküm sürdüğü için, Işbara'nın hücumlarına fazla maruz kalmadı. Bölgesinin genişliği ve boylarının çokluğu yüzünden zenginliği arttı. Ayrıca siyasi ve askerî gücü çoğaldı. Aynı sıralarda Işbara kendi idare ettiği sınırlar dâhilinde Apa, T'an-han ve Ti-chin-ch'a ittifakıyla uğraşmak zorundaydı. Fırsat buldukça sadece Çin'e akınlarda bulunabiliyordu. Fakat, Tardu'nun bulunduğu yer çok uzak olduğu için oralara sefer düzenleme fırsatını elde edemedi.

17. Dış Destek Arama

Bu şartlar altında iç savaşın uzun sürmesi neticede Işbara'yı yıldırdı. Kendi hâkimiyetinin devamı için dış destek aramaya başladı. Türk geleneğine göre koca öldükten sonra dul kalan üvey anne ile ölenin oğlu veya kardeşi evlenirdi. 580 yılında Taspar Kağan'ın evlendiği Chou hanedanı prensesi Ch'ien-chin, onun ölümü üzerine dul kalmıştı. Işbara, kağan

olunca törelere uygun olarak onunla evlendi. Hatta onun etkisinde kalıp, yeni kurulan Suei hanedanına savaş dahi açmıştı. Askerî ve siyasi gücü azalan Işbara, hatunun Çinli oluşundan faydalanmayı düşündü.

Işbara'nın Çin'den yardım almak fikri, eşi Ch'ien-chin tarafından da olumlu karşılandı. Prenses yeni hanedanın soyadı Yang-shih'yı alacaktı. Prenses bu amaçla elçiyle mektup gönderdiği Suei imparatoru tarafından memnuniyetle karşılandı. Derhal Hsü P'ing-ho karşı elçi olarak yollanıp prensesin unvanı Ta-i (Büyük Gönüllü) şeklinde değiştirildi (584 Kasım).

Barış dönemine girildiği sırada sınırlarda Gök Türklere saldırmak üzere hazırlanan Çinli kumandan Kuang'a, İmparator tarafından izin verilmedi. Işbara ile barış ilişkileri kurmak Suei hanedanının da çıkarlarına uygundu. Savaşın yeniden başlaması şartları değiştirebilirdi.

18. İmparator'a Kağan'dan Mektup

İlk adımı atan Işbara iyi karşılanınca Suei imparatoruna bir mektup yolladı. Işbara, bu mektupta "*Bu yıl 9. ayın 10. gününde Gökte doğmuş Büyük Gök Türk'ten yeryüzünün, bilge ve kutsal Göğün Oğluna; İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan, Büyük Suei imparatoruna mektup gönderir; Elçi K'ai-fu unvanlı Hsü P'ing-ho yanımıza ulaştı. Tenezzülde bulunarak sözle durumu bildirdi. Hepsi duyuldu. İmparator eşimin babası ise kayın pederim olur. Bundan dolayı kızın babası olduğu için oğul statüsünde olmalıyım. Her ne kadar sınırları farklı ise de duygular ve düşünceler aslında birdir. Şimdi eski akrabalığı yeniden kavuşturalım, oğul oğul, torun torun on bin nesil kesilmesin, Tanrı şahit olsun ki; hiçbir zaman karşı gelinmeyecek, bu ülkenin sahip olduğu koyun ve atların hepsi imparatorun sürüsüdür. Oradaki ipekli kumaşlar, buranın malıdır. Bu nasıl garip karşılanabilir?*" dedi.

Bu mektupla birlikte Gök Türk-Suei ilişkilerinin dostluk yoluna girdiği anlaşılmaktadır. Suei imparatoru da karşı elçi göndererek Işbara'ya mektup sundu. Söz konusu mektupta da Çin imparatoru "*Büyük Suei göğün oğlu İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan'a mektup gönderir; mektubunuzu aldık, büyük samimiyetinizi öğrendik. Mademki Işbara'nın kayın pederiyim bugün öteki oğullarımdan farklı görmüyorum. Mademki, akrabalık ve hürmet fikrinde, gencin dışında şimdi özel olarak büyük vezir Yü Ch'ing-tse'yı, kızım ve Işbara'yı görmesi için gönderiyorum*" dedi.

Mektuplarla başlayan ve gelişen Gök Türk-Çin ilişkilerinde artık akrabalık kurulma dönemine girilmişti. Bu çerçevede gönderilen elçi büyük-vezir (başbakan) Yü Ch'ing-tse ve yardımcısı araba süvarileri generali Ch'ang Sun-sheng, Gök Türk merkezine ulaştılar. Ötüken'de yapılacak

törenle Işbara'ya hukuken Suei imparatorunun damadı rütbesi verilecekti. Bunun için hazırlıklar yapan Işbara, askerlerini hediyelerini ve diğer mallarını dizdi. Oturduğu hâlde Çinli elçiyi karşıladı. *Ayağı rahatsız olduğundan kalkamayacağını, ayrıca baba ve amcalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini belirtti.* Çinli elçi Yü Ch'ing-tse, onu azarlayarak kalkmasında ısrar ederken devreye giren Işbara'nın hatunu Ch'ien-chin prenses, Kağan'ın çok mücadeleler geçirdiğini, ayrıca kurt karakterli olduğunu söyledi.

Bu arada yardımcı elçi göreviyle heyette bulunan diplomat Ch'ang Sun-sheng de Kağan'ın ayağa kalkması konusundaki ısrarlara katıldı. Bu şahıs *Gök Türkler ve Suei'in ikisinin de büyük ülke olduğu için oğlu sayıldığını, oğulun da babaya saygı göstermesi gerektiğini* ifade etti. Daha fazla dayanamayan Işbara ayağa kalkıp eğilerek, imparatorun mektubunu aldı. Sonra başına götürdü. Çok utanmıştı; yanındaki devlet adamları büyük bir üzüntü içinde ağlamakta idiler. İlk büyük tavizi elde eden Yü Ch'ing-tse, baskısını sürdürdü. *Işbara'nın vassal olduğunu ilan etmesini istedi.* Buna şaşıran Işbara *"nasıl vassal olurum?"* diye bağırdı. Küstah tavrını koruyan Yü Ch'ing-tse *"Suei ülkesinin vassalı olduğunu ilan et, tıpkı bir köleliğin ilanı gibi"* dedi. Arkasından Işbara *"Suei imparatorunun vassalı ve kölesi olduğunu, elçi Yü Ch'ing-tse'nın gücünü kabul ettiğini"* söyledi. Sonra Yü Ch'ing-tse'ya bin baş at sundu ve kız kardeşiyle evlendirmek suretiyle ödüllendirdi.

Işbara'ya Çin imparatorunun damadı ve oğlu unvanının verildiği bu tören, ilgili bütün kaynaklarda teferruatıyla anlatılmıştır. Çin'e karşı çok büyük darbeler indiren Gök Türk Devleti'nin siyasi platformda Suei hanedanından düşük seviyede yer alması Çinli tarihçiler tarafından oldukça önemli bir şekilde bildirilmiştir. Gök Türklerin kazandığı zaferleri çok kısa bir iki kelimeyle ifade eden Çinli tarih yazarları kendi başarılarını daima uzun uzun bütün detayıyla kaydetmektedirler.

19. Apa'nın Gücünün Artması

Işbara çaresiz kalıp Doğu Gök Türk Devleti'ni Suei hanedanının etkisi altına sokarken, ülke içindeki karşıtları boş durmuyor, gün geçtikçe güçleniyorlardı. 584 yılında Gök Türk ülkesine bakıldığında üçe bölünmüş bir devlet görülmektedir. Batıda Tardu kendi bağımsız yolunda ilerliyordu. Diğer taraftan T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın katılmasıyla Apa'nın gücü bir çığ gibi büyümüştü. Kaynakların *"sel gibi büyüdü"* diye ifade ettiği bu güç, devletin merkezi Ötüken'e kadar ulaşmıştı. Batıda da Altay

Dağları aşılmış, Kuca, Hami ve Batı ülkelerinin bütün Soğdları ve Töles boyları bağlanmış ve Batı Gök Türkleri diye adlandırılmaya başlanmıştı. Yani Doğu Gök Türklerinin Batısı diye anlamlandırılmıştır.

Bu üçüncü gücün büyüme hızı Suei İmparatorluğu'nun dikkatini çekmekte gecikmedi. Hemen, iyi ilişkiler kurmak hedefiyle girişimde bulunuldu. Yüan Ch'i adlı elçi onların lideri Apa'nın ikamet ettiği yere yollandı. Apa'nın yanına varan elçi ona hediyeler sunmuş ve hürmet göstermişti. Bu arada Gök Türk Devleti'ne bağlı doğudaki Moğol kavimlerinden K'u-mo-hsi'ler, Işbara'nın Çin'e vassal olması üzerine, onlar da Çin'e elçi göndermişler ve siyasi ilişki kurmak istediklerini bildirmişlerdi. Onların teklifi Çinliler tarafından stratejik bulunmamış, oyalanma yoluna gidilmişti.

20. Işbara'nın Ötüken'de Kontrolü Kaybetmesi

Ardı ardına ağır felaketlere maruz kalan Işbara, askerî gücü zayıflamış ve siyasi yönden Suei İmparatorluğu'nun tesirine girmişti. Işbara, artık iç düşmanlarına karşı mücadele edemiyordu. 585 yılının Eylül ayında Tardu'nun hücumlarına maruz kalınca iyice sıkıştı. Doğudaki Kıtanlar da devletin zayıf durumunu fırsat bilerek kağana bağlılığı bıraktılar. Tehlike oluşturacak pozisyon almaya başladılar. Işbara durumunun çaresizliğini iyice anladı. Biraz olsun kendini kurtarabilmek maksadıyla Çin'e elçi gönderdi. Kendisine bağlı kalan son boylarla Gobi Çölü'nün güneyine geçip, Çin topraklarındaki Pai-tao mıntıkasında bir süre geçici yerleşmek istediğini bildirdi.

Onun güneye ilerlemesini çıkarlarına uygun bulan Suei imparatoru Wen, üstelik yardım etmeye de karar verdi. Chin bölgesi prensi Kuang askerleriyle Işbara'ya destek verecekti. Bu prens, Işbara'ya refakat edecek ve ona elbise, araba ve hizmetçi sunacaktı. İhtiyaç duyduğu desteği alan Işbara, batıya doğru ilerledi. Apa'nın üzerine hücum edip onu bozguna uğratarak karısını ele geçirdi. Bu mağlubiyete uğrayınca, Apa'nın elinde tuttuğu ve Apa adını verdiği ülkesi boşaldı. Çinli subaylar da bu savaşta Işbara lehine katkılarda bulunmuşlardı. Sonuçta Işbara terk etmek zorunda kaldığı bütün bölgelerin ve kuzeyin derinliklerindeki en ıssız bölgelerin yeniden hâkimi olmayı başardı.

21. Çin'in Yardımının Sonucu

Bu şekilde eski gücüne tekrar kavuşan Işbara, bir mektupla Çin'e elçi göndererek, *yardımlarından dolayı teşekkür ettiğini, gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmayacağını, büyük Suei imparatorunun*

gerçek imparator olduğunu, kendisinin hiçbir zaman Çin'e karşı tehlike oluşturmayacağını, ona hayranlık ve saygı duyduğunu ilelebet bağlı kalacağını bildirdi. Arkasından iyi düşüncelerini daha da iyi göstermek için, oğlu K'u-ho-chen Tegin'i başkent Ch'ang-an'a ikamet etmek üzere gönderdi. Ekim ayında bu Tegin, Ch'ang-an'a vardı.

Suei imparatoru kurulan bu kadar iyi ilişkiye rağmen Işbara'ya hâlâ şüphe ile bakıyordu. Bunu yayınladığı *"Her ne kadar Işbara ile barış akdedilmişse de, şimdi vassal olarak kalması daha uygundur"* ifadesini ihtiva eden bir fermanından anlıyoruz. Bundan dolayı Çin imparatorunun fermanı sunulmuş olmasına rağmen yine de diğer vassallara verilen özel unvandan kendisine verilmemiştir.

Işbara'nın oğlu K'u-ho-chen'ın şerefine iç-sarayda bir eğlence düzenlendi. Bu eğlence sırasında imparatoriçeye dahi takdim edilip, kendisine çok fazla hürmet edildi. Ona çok iyi davranılmasından çok memnun olan Işbara, bundan sonra her yıl gönderdiği hediyeleri hiç durdurmamıştır.

Gök Türkler artık iyice Suei sarayının etkisi altına girmişlerdi. Bunun önemli bir göstergesi 586 yılında Işbara Kağan'a Çin takviminin (saltanat devresinin) sunulmasıdır. Bu 12 hayvanlı takvim değildir. Sadece Çin imparatorlarının tahta çıktıklarında kullandıkları kendi saltanatları için özel takvimdir. Bu arada Gök Türkler, Mukan Kağan zamanında kendilerine tâbi olan Kıtan kavmi ile savaşa tutuşmuşlardı. Kıtanlar, daha sonra Çin ile de iyi ilişki kurmuşlardı. Kendisine bağlı iki gücün çatışmasından hoşlanmayan İmparator, her iki tarafa da elçiler göndererek aralarındaki savaşı durdurmalarını istemişti.

Işbara'nın ülkesinde tam konrolü sağlayamadığı 586 yılında içeriğini öğrenemediğimiz bazı Gök Türk akınlarının Çin sınırlarına uğradığı görülmektedir. Aksi takdirde Çin etki alanına giren Işbara'nın bu akınları önlemesi gerekirdi. Söz konusu akınlar yüz elli bin süvariye kumanda eden Çinli kumandanlar tarafından durdurulmuştur. Çin ordusunun asker sayısının yüksek verilmesi, akın yapan Gök Türk ordusunun gücünün de fazla olduğu sonucunu doğurmaktadır.

22. Son Sürek Avı

Ağır kıtlıkla mücadele eden Işbara, yiyecek sıkıntısı çekmeye devam ediyordu. Bunu biraz olsun gidermek maksadıyla Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmak istedi. Bunun için oğullarından birini 587 yılının Mayıs ayında Çin'e elçi olarak gönderdi. İmparatordan Heng ile Tai eyaletleri arasında kalan bölgede avlanmak için izin istedi. Çin imparatoru onun

teklifini kabul ettiği gibi, elçiyle içki ve yiyecek yolladı. Işbara, Suei imparatorunun gönderdiklerini büyük bir saygıyla kabul ettikten sonra ava çıktı. Bir günde kendi eliyle on sekiz geyik öldürmüştü. Bunların bir kısmını İmparator Wen'a sundu. Son birkaç senedir, bu topraklara akın yapılmaması, Çinlilerin avcılığı sevmemeleri yüzden buradaki av hayvanı sayısında artış olmuştu. Diğer taraftan Gök Türklerin öteki Orta Asyalı kavimlerin nişancılıkta mükemmellikleri zaten biliniyordu. Bundan dolayı bir günde on sekiz geyik öldürdü ifadesinin abartılı olduğu düşünülmemelidir.

Avı tamamlayan Işbara, Tsu-ho garnizonuna vardı. Burada ateşlenerek hastalandı. Bir aydan fazla hasta yattıktan sonra hayatını kaybetti. Onun ölümünden dolayı üç gün yas ilan eden Çin imparatorunun çok üzüldüğü anlaşılıyor. Bu matem sebebiyle Çin sarayında bütün işler üç gün durdurulmuştu. T'ai-ch'ang unvanlı cenazeleri idare eden Çinli de Gök Türklere gönderilmiş; beş bin top ipek sunulmuş; onun defin töreninde Türk geleneklerine uygun bir biçimde kurban kesilmiştir.

23. Amca ve Yeğenin Birbirine Güveni (Baga Kağan)

Hastalığa yakalanan Işbara Kağan, iyileşemeyeceğini anlamıştı. Son nefesini vermeden önce, kendinden evvel uygulanan tahta geçecek kağanı belirlemede oturmuş usul olan kardeşe bırakma geleneğine o da uydu. Hâlihazırda devletin yabguluk görevini yürüten kardeşi Ch'u-lo-hou'yu Doğu Gök Türk tahtına vasiyet etti. Bunu yaparken de bir sebep bulmuş; kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen olmasını sebep göstermişti. Tahta geçemeyip kağan olamayan Yung-yü-lü ise bu duruma hiç karşı çıkmadı. Aksine amcasına destek verdi. Onun kendisinin kağanlığına destek vermesine Ch'u-lo-hou Yabgu inanamamış; hatta şüphe duymuştu. Bu şüphelenme üzerine amca-yeğen arasında bir iki mektup gidip geldi.

Söz konusu mektuplar Eski Türk devlet idaresi ve Gök Türk tarihi için çok önemli değere sahiptir: *"Biz Gök Türkler, Mukan Kağan'dan beri daima esas kadınlardan doğan çocuklardan büyük kardeşlerin yerine küçük kardeşler geçmişti. Zorla taht gasbedilip, ataların usulleri bir kenara atılıp, saygı gösterilmiyor; sen tahta geçersen ben seni selamlamaktan korkmam"* diyen Ch'u-lo-hou'ya, Yung-yü-lü tekrar elçi gönderip dedi ki: *"amcam ve babam ayrı vücut iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat, nasıl çocuktan isyan edeceği fikrine düşersiniz? Amcam gençlere mi tenezzül ediyor? Ayrıca babamın emri var. Onu mu çiğneyeceğiz?*

Amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım, bunu ortadan nasıl kaldırabiliriz?" Bu arada Yung-yü-lü küçük kardeşi Ju-tan Tegin'i, Hoten'in yeşim taşlarıyla Çin'e göndererek sundu.

Yeğenin kendisine güvenine tam inanan Ch'u-lo-hou tahta geçerek Baga Kağan unvanını aldı. Kağan olmadığı için hiç küsmeyen yeğeni Yung-yü-lü ise yabguluk görevine getirildi. Tahta oturan yeni kağan da siyasi açıdan Çin'in üstünlüğünü kabul ediyordu. Bunu belirtmek için de hemen elçi göndererek bağlılığını bildirdi. Suei imparatoru da karşılık olarak araba ve süvari generali Ch'ang Sun-sheng'ı özel elçi sıfatıyla gönderip, Baga Kağan'ı selamladı. Ayrıca kendisine Eski Türk hükümdarlık sembollerinden olan davul ve sancak sundu.

24. Apa'nın Kaderi

Çinli elçi Baga kağan'ın yanına vardığında, Kağan onun gelişinden başka bir şekilde faydalanmak istedi. Kağan olamadığı için küsen ve 582 yılından beri devletin içini kemiren, yıllarca süren iç savaşlarla gücünü zayıflatan Apa'yı ortadan kaldırmak için Çin'den destek istedi. Apa'nın daha önce Tanrı tarafından cezalandırıldığını, 5-6 bin süvariyle dağların, vadilerin arasında yaşadığını, onu yakalayıp, Çin'e sunmak arzusu taşıdığını belirtti. Onun bu isteği Suei İmparatoru Wen tarafından makul karşılandı. Bunun üzerine batıya Apa'nın bulunduğu yere hücum eden Baga Kağan, onu canlı yakaladı. Aslında daha çatışma başlamadan durumun ümitsizliğini kavrayan Apa'nın askerlerinin çoğu gidip, Baga Kağan'a kendileri teslim olmuşlardı. Canlı yakalanan Apa'yı öldürmeye cesaret edemeyen Baga, bunun için de izin almak üzere tekrar Suei imparatoruna başvurdu.

Gelişen bütün bu olaylar sırasında Çin imparatoruna yapılan başvurular, Doğu Gök Türk Devleti'nin Suei etkisi altına ne kadar çok girdiğini göstermektedir. Bundan sonra Apa'nın akıbetinin ne olacağı konusu Çin sarayında müzakereye açıldı. Bazı Çinli devlet adamları canlı olarak Çin sarayına getirtilip halka gösterilmesini teklif ederlerken, bazıları da hemen öldürtülmesi tavsiyesinde bulundular. Ancak, Suei imparatoru bunların hiçbirinden tatmin olmadı. Gök Türklerin içyüzünü en iyi tanıyan Ch'ang Sun-sheng'ın fikrini almak istedi.

Casus Ch'ang Sun-sheng *"Eğer Gök Türkler Çin'e saldıracak olursa, onlara karşı savaşmak gerekeceğini, şimdi kardeşlerin birbirlerini mahvetmek zorunda olduklarını; Apa'nın suçunun devleti kötü idare edememesi değil, çok kötü ekonomik sıkıntı içinde bulunmasından kaynaklandığını,*

dolayısıyla öyle bir tehlike anında Apa'nın varlığının onları uzaklara çekeceğini, ikisinin anlaşmalarının bir araya gelmelerinin ise hiçbir zaman mümkün olmayacağını" söyledi. Gök Türk merkezî gücü her ne kadar Çin etkisi altına girse de onları yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, buldukları ilk fırsatta yeniden kuvvetlenerek Çin için tehdit oluşturabileceklerini öngörüyordu.

Devlet adamlarından Kao Kung da *"efsanevi Çin imparatoru Hsüan Yüan'den beri kuzey yabancılarının sınırları her zaman taciz ettiğini, o sırada ise Baykal Gölü'nün kenarında çok fakir ve Çin'e bağlı köle durumunda olduklarını, tarihte hiçbir zaman böyle bir vaziyetin gerçekleştiğinin duyulmadığını, dolayısıyla hayatta kalıp, siyasi olarak varlıklarını sürdürmelerini"* tavsiye etti. Görüşmeler sonunda Suei imparatoru, Ch'ang Sun-sheng ve Kao Kung'un fikirlerinin Çin'in menfaatlerine daha uygun olacağını değerlendirerek kabul etti.

25. Alnından Vurulan Kağan

Apa'nın gücünün ortadan kaldırılması üzerine büyük bir rakipten kurtularak rahatlayan Baga Kağan 589 yılında batı tarafına doğru adını öğrenemediğimiz bir ülke üzerine doğru sefere çıktı. Bu sefer esnasında yapılan bir savaşta alnından okla vurularak öldü. Kaynaklarda sefer tertip edilen ülkenin adı bildirilmese de yakınındaki Apa tehlikesini ortadan kaldıran Baga Kağan'ın Tardu'yu da yenip devletin birliğini yeniden sağlayacağını düşünüyoruz. Bu yüzden adı yazılmayan komşu ülkenin Batı Gök Türk Devleti olma ihtimali söz konusudur.

Savaş meydanında hayatını kaybeden Baga'nın şekli kaynaklarda diğer kağanlara göre farklı tasvir edilmiştir. Buna göre Baga (Ch'u-lohou)'nın görünüşü diğer *Gök Türk Kağanlarından çok farklı idi. O uzun yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü idi.* Bunun yanında cesur ve akıllı olduğu da bildirilmiştir.

26. Tou-lan Kağan Devri (588-600)

Her ne kadar Çin etkisinde hâkimiyetini devam ettirse de Baga Kağan ülkesi içinde kısa sürede birliği sağlayabilmişti. Çünkü en büyük rakibi Apa ve onun tarafını tutanlar bertaraf edilmişlerdi. Baga, Batı Kağanlığı'nı da kendine bağlamak isterken savaş meydanında alnından okla vurularak hayatını kaybetti. Onun beklenmedik ölümünden sonra devlet adamları hiç vakit kaybetmeden yabguluk görevinde bulunan yeğeni Yung-yü-lü'yü tahta davet ettiler. Bahsettiğimiz gibi Işbara'nın oğlu olan

yeni kağan tahta oturduktan sonra Hsie-chia-chi-to-na Tou-lan Kağan unvanını aldı.

Tou-lan Kağan da Çin ile iyi geçinme politikasını sürdürmeye çalıştı. Çin sarayına elçi gönderildiğinde elçisine üç bin top değerli kumaş verildi. Tou-lan Kağan'ın kendisi de Çin sarayına her yıl sonunda vergi sunuyordu. 585'te Çin'deki Suei hanedanının üstünlüğünü kabul eden Doğu Gök Türk Devleti tam anlamıyla yıllık vergiye bağlanmıştı.

27. Çin Bütünleşiyor

Suei hanedanı, 589 yılında Çin tarihini derinden etkileyecek bir olay gerçekleştirdi. Bu bütün Çin'in 360 yıl sonra yeniden bir devlet çatısı altında birleşmesidir. Han hanedanının (MÖ 206-MS 25-220) yıkılışından yaklaşık 360 yıl Çin daima birçok hanedanlığa bölünerek idare olunmuştur. Güneydeki Ch'en Devleti, Suei hanedanı tarafından ortadan kaldırılınca birlik sağlandı. Neticede bütün Çin ülkesine Suei hanedanı tamamen hâkim oluyordu. Güneydeki hanedanının yıkılış sürecinde meydana gelen savaşlar esnasında Suei hanedanının bazı devlet adamları Gök Türk ordusundan faydalanmayı teklif etmişlerdi. Fakat, İmparator Wen, Gök Türklerin Çin'in güneyindeki dağları, dereleri bilmediğini ileri sürerek kabul etmedi. İmparator Wen aslında Türklerin yağma yapmasından endişe ediyordu. Ayrıca güney bölgelerinin Gök Türkler tarafından öğrenilmesi gelecekte Çin için tehlike oluşturabilirdi.

Kuvvetli bir biçimde Çin tesirine girmiş Doğu Gök Türk Devleti hakkında 589 ve takip eden yıllarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu bir bakıma artık pasifize olmuş Tou-lan Kağan'ın Çin'e karşı herhangi bir savaş ya da siyasi ilişki girişiminde bulunmadığının işaretidir. Sadece 591 yılının nisan ayında Çin'e elçi göndererek yedi adet kıymetli kâse sunduğu kaydı vardır. Tou-lan, devamında iki ay sonra ve haziranda, bir yıl sonra da akabinde bir tegini elçi olarak Çin'e yolladı.

28. Yeni Muhaliflerin Ortaya Çıkması

Çin'de Ch'en hanedanının yıkılıp, hâkimiyetin tamamen Suei'lere geçmesiyle birlikte, bazı muhalifler Gök Türklere giderek Ta İ prensesin yanına sığındılar. Aslen Chou hanedanından gelen ve nihayet Tou-lan Kağan ile de evlenen Ta İ, eski adıyla Ch'ien-chin prenses, mensup olduğu Yü Wen ailesini araştırıp, Suei hanedanı aleyhine faaliyetlerde bulunuyordu. Ancak, Suei imparatoru bunu duydu ve Gök Türklere gönderdiği hediyelerin miktarını azalttı. Diğer taraftan Çin'den bazı bölgelerin

dükleri de (P'eng dükü Liou Ch'ang vb.) Chou asıllı bu prensesi desteklemeye başladı. Başka bir muhalif Yang Ch'in de Suei ordularına mağlup olarak, Gök Türklere sığınmak zorunda kaldı. Bu şahıs özellikle Liou Ch'ang'ı tahrik ederek Suei hanedanına karşı harekete geçirmek istiyordu. Neticede Doğu Gök Türk Devleti topraklarında Suei hanedanı aleyhine bir ittifak kuruldu. Bu muhaliflerin başına da Tou-lan'ın hatunu Ta İ prenses geçmişti.

29. Çin Kontrolünden Çıkma Çabaları

Suei hanedanına karşı muhaliflerin kendilerini bir şekilde göstermeleri Tou-lan Kağan'a Çin baskısından kurtulmak anlamında fırsat tanıdı. Kendi ülkesi için çok ağır olan yıllık vergiyi durdurduğu gibi, sınırlarına doğru birçok akın düzenledi. Yani 585 yılında Gök Türkler için başlayan kara dönem bir anlamda sona eriyordu. Çin'in kurduğu siyasi üstünlük ortadan kalkıyordu. Verginin kesilmesi ve akınlar Doğu Gök Türk Devleti'nin toparlanma isteğinin belirtileriydi. 585 yılında Çin'in üstünlüğünü tanıyan Doğu Gök Türk Devleti daha sonra iyice pasifize olmuş, yıllık vergiye dahi bağlanmıştı. Ancak, bu durumu fazla sürdürmeyen Tou-lan, söz konusu olayı fırsat bilerek, önce vergiyi kestiği gibi Çin'e akınlara dahi başladı.

İmparator Wen, Doğu Gök Türk ülkesi üzerinde elde ettiği üstünlük tehlikeye girince, meşhur diplomat Ch'ang Sun-sheng'ı casusluk yapmak üzere tekrar onların ülkesine yolladı. Ötüken'e vardığında eskiden gördüğü ilgiyi göremeyen bu casus diplomata Kağan'ın hatunu Ta İ prenses, kötü sözler söyleyip hakaret etti. Kendisine destek arama çalışmalarını devam ettiren prenses, o sırada Doğu Gök Türk merkezinde bulunan Soğdlu An-Suei-chia'yı muhalif Yang Ch'in ile işbirliğini geliştirmek maksadıyla kullanıyordu. Bu şekilde ortak planlar yaparak Tou-lan'ı etkiliyorlardı. Bununla birlikte Apa'nın neslinden gelen Ni-li Tegin ile de irtibat kurmuş, onu da kendi tarafına çekmişti.

İmparatora rapor etmek için gelişmeleri sıkıca inceleyerek topladığı bilgilerle Suei İmparatorluğu merkezine geri dönen casus Ch'ang Sun-sheng, gördüklerini ve duyduklarını saraya bildirdi. Casus görevini yine başarılı bir şekilde yapmıştı. İmparator Wen, bu defa resmî bir şekilde Ch'ang Sun-sheng'ı elçi olarak Tou-lan Kağan'a yolladı. Kendisine bağlı olduğunu düşündüğü Tou-lan Kağan'ın durumdan haberdar olmasını sağlayacak ve kendi düşmanlarının yok edilmesini isteyecekti. Kağan'ın etkilenmesi görevini de yine Ch'ang Sun-sheng yapacaktı. Huzuruna çıktığında Kağan, Çinli elçiden hiç etkilenmedi, hatta ilgilenmedi. *"Biz*

misafirleri ülkemizde renklerine bakmadan değerlendiririz" dedi ve hiç yüzüne bakmayarak, muhatap olmadı.

30. Gece Baskını

Ch'ang Sun-sheng bütün çabalarına rağmen Tou-lan'ı ikna edemedi ve kendisine ilgi gösterilmedi. Bunun üzerine aradığı çareyi rüşvet vermekte buldu. Toygun (Ta-kuan) unvanlı yani bir devlet meclisi üyesine rüşvet verdi. Toygun, aldığı rüşvetin etkisiyle gece gizli toplantı yapan Prenses Ta İ ve ortaklarını basarak, onları yakalayıp Tou-lan Kağan'ın önüne çıkardı. Prenses ve ortaklarının gizli işlerinin açığa çıkması diğer devlet adamlarının tepkisine sebep oldu. Kağan'dan habersiz bu işlerin dönmesine alay ettiler. Çok utanan Tou-lan önce Soğdlu An-Suei-chia ve adamlarını hapse attırdı. Ch'ang Sun-sheng ise gizli örgütü açığa çıkardığı için ödüllendirildi. Bu sayede düştüğü zor durumdan kendini kurtarmak istiyordu. Çinli muhalif Yang Ch'in de tutuklanmaktan kurtulamadı. Suei hanedanı ile yendien barış yapabilmek amacıyla, Tou-lan, İmparator Wen'a balık tutkalı ve su kestanesi renginde bez gönderdi. Balık tutkalı ve su kestanesi renginde bez barış sembolü olarak değerlendiriliyordu.

Ülkesine geri dönen elçi, başarısından dolayı üç makam daha yükseltildi. Bir kez daha Tou-lan Kağan'a gönderildi. Bu seferki görevi kağanın hatunu prensesin imparatorun kızı sayılarak aldığı Ta İ unvanının artık kaldırıldığını bildirmekti. Ayrıca bir şekilde prensesin öldürtülmesi sağlanacaktı. Kağan'ın göstereceği sert tepkiyi azaltmak için dört güzel cariye, Niou Hung adlı devlet adamı ile ayrıca yola çıkarıldı. Diğer taraftan saray içi bakanlarından P'ei Chü, söz konusu prensesin bizzat Tou-lan Kağan'a öldürtülmesini teklif etmişti.

31. Yeni Entrikalar

Tou-lan Kağan ülkesinde Suei hanedanı aleyhine faaliyetlerin açığa çıkarılıp, gizli örgütün ortadan kaldırılması ile huzura kavuşmadı. Çünkü, kendisine karşı kıpırdanmalar başlamıştı. Kendi kardeşi Ch'in-yü Şad gücünü arttırıp, kağanlık için tehlikeli hâle gelmişti. Onun kendi aleyhine daha kuvvetlenmesinden endişelenen Tou-lan, üzerine yürüyerek yaptığı savaşta kardeşini öldürdü. Bu arada Suei hanedanını da ihmal etmiyordu. İlişkileri iyi seviyede tutmak için hediyelerle bir elçi gönderdi. Annesinin kardeşi Ju-tan Tegin olan bu elçiyi aynı yılda (593) yollayıp Hoten'in yeşim taşlı asalarından sunmuştu. Çinliler de onun elçiliğinden memnun kaldılar ve elçiye üst düzey unvanlardan verdiler.

Bu arada ilginç bir gelişme oldu. Gök Türk Devleti'ne bağlı boyların önde gelenleri (reisleri) ertesi yıl elçi göndererek, Çin'e on bin baş at, yirmi bin koyun, beş yüz deve ve beş yüz baş sığır sundular. Bunu takiben bir elçi daha gönderen bu boylar, Çin sınırında pazar kurmayı ve de Çin ile ticaret yapmayı teklif ettiler. Devlete bağlı boyların bu girişimleri Gök Türk merkezî otoritesinin artık zayıfladığını göstermektedir. Gök Türk tarihi için kırılma noktası gibi olduğu düşünülebilinir. Aksi takdirde boyların bağımsız hareketleri, ticaret yapmayı düşünmeleri söz konusu olamazdı.

Suei imparatoru Wen, onların taleplerini kabul etti. Bu sayede Gök Türk Devleti'nin kuruluşundan beri A- shih-na soyuna mensup olmayan diğer boylar ilk defa Çin ile doğrudan siyasi temas kuruyorlardı. Bunu kendi çıkarları için çok iyi kullanacak olan Çinliler, Orta Asya'daki devletleri zayıflatmanın en iyi yolunun bu olduğunu anlayacaklardı. 593 yılında bu olaylar meydana gelirken, Doğu Gök Türk Devleti'ni tekrar felakete sürükleyecek bir başka olay gerçekleşiyordu. T'u-li Kağan unvanını almış Baga Kağan'ın oğlu Jan-kan kuzey taraflarda, yani Baykal Gölü'nün civarında hüküm sürüyordu. Bağımsız hareket ettiğini göstermek için Çin ile doğrudan temas kurmak niyetindeydi. Bu arzusunu bildirmek için bir elçi yollamış ve bir prensesle evlenerek müttefik olmak istemişti.

Onun bu girişimi Çinliler için beklenmedik bir durumdu. Ama, yine de kurnazca bir plan yaptılar. Kendi çıkarları doğrultusunda harekete geçerek onun elçisine, ileri gelen Suei devlet adamlarından P'ei Chü, *"eğer Ta İ prensesi öldürürse evlilik işinin gerçekleşeceğini"* söyledi. Bunu haber alan T'u-li, Tou-lan Kağan aleyhinde muhteviyatını öğrenemediğimiz iftiralar attı. Hatta onu suçladı. Tou-lan onun iftira ve suçlamalarına dayanamadı. Etki altında kalarak çok kızdı ve Ta İ prensesi çadırında öldürttü. O da Çin'e elçi göndererek, yeni bir prensesle evlenmek istediğini bildirdi. Böylece Tou-lan da yeniden Suei hanedanı ile müttefik olabilecekti.

32. Kağan Hakkında Yeni Değerlendirmeler

Tou-lan Kağan, aslında Çin'e karşı bağımlılığı yırtmış devletini eski gücüne getirmeye çalışıyordu. Bunda da başarılı oluyordu ki, artık Türkleri yakından tanımayı başaran Çinliler yeni stratejik planlarla onun gücünü azaltacak, hatta tamamen bertaraf edeceklerdi. Gök Türk kağanı ise aksine gereksiz yere savaş açmak niyetinde değildi. Bu aşamada Jan-kan en büyük muhalif gibi görünüyordu. Onun Suei sarayı ile ittifak girişimine sessiz kalamazdı. Zaten devlete bağlı diğer Türk boyları da

kıpırdanmaya başlamışlardı. Ancak, Çinliler saraylarındaki tartışmada yine Ch'ang Sun-sheng'ın fikirlerine başvurdular. O da fikirlerini sıraladı. Onun değerlendirmesine göre, "Tou-lan güvenilir biri değildi ve tekrar Çin'e karşı harekete geçebilirdi. *Tardu ile büyük kağanlık için rakiptiler. Her ikisi de birleşik Gök Türk Devleti kağanı olmak istiyorlardı. Hâlihazırda kendisine prenses gönderilip evlilik yolu ile ittifak yapılsa da, eninde sonunda Çin'e akın yapardı.* Eğer prenses gönderilip evlenirse Suei ile akraba olup daha da kuvvetlenecek, bunun üzerine Tardu ve T'u-li onun gücünü kabul etmek zorunda kalacaktı. Böylece iyice güçlenip, Çin'i istila edebilecekti. T'u-li (Jan-kan) hakkındaki değerlendirmesi ise daha olumlu idi: Öncelikle T'u-li'nin kendilerine karşı saygılı olduğunu belirtti. Ayrıca evlilik işi için daha önce başvurduğunu, ayrıca kolayca güneye çekilip etki altına alınabileceğini ve Tou-lan'ın yaratacağı tehlikelere karşı kullanılabileceğini, icabında Çin'i dahi savunacağını söyleyerek durumu her yönüyle açıkladı. Onun değerlendirmelerinden çok memnun olan İmparator Wen, onu derhal T'u-li'ye elçi olarak yolladığı gibi prenses Shang'ın da yollanmasını kabul etti. Neticede T'u-li'nin tarafı tutuluyor; Tou-lan Kağan saf dışı bırakılıyordu.

Bu arada Orta Asya'da Doğu ve Batı Gök Türkleri arasında uzun süreli bir iç savaş başladı. Tardu ile Tou-lan Gök Türk Devleti'nin tek hâkimi olmak istiyorlardı. Suei imparatoru aracılık ederek aralarındaki savaşı bitirdi. Her iki kağan da ülkelerine geri gittiler.

33. Çin Desteği ile Yükselişi

Olayların gelişimi İmparator Wen'a büyük bir fırsat doğuruyordu. 597 yılında T'u-li'nin bir prenses ile evlenme talebi söz konusu fırsatın daha da büyümesine sebep oldu. Gök Türk ülkesinin parçalayarak kontrolü altına almayı kendisine hedef seçen Çin imparatoru, derhal bu teklifi kabul etti. Gelin gidecek prensese An-i unvanı sunuldu. Tou-lan Kağan'ı Gök Türk ülkesinde ortadan kaldırmak arzusunda olan Suei imparatoru faaliyetlerinde hız kesmedi. T'u-li'nin elçisine çok fazla itibar edilen bir tören yapıldı. Bu şekilde T'u-li'ye diğerlerinden daha fazla değer verildiği gösterildi. Neticede T'u-li etki altına alınacaktı.

Her ne kadar T'u-li'yi desteklese de İmparator Wen, Tou-lan'ın kuvvetinden çok çekiniyordu. Onun tepkisini önlemek için üç elçilik heyetini yüklü miktarda hediyelerle birbiri ardına Tou-lan Kağan'ın merkezine yolladı. Onun da talebi Su Wei tarafından olumlu karşılandı. Yani ona da bir Çinli prenses gönderilecekti. Bazı kaynaklarda *"İmparator kuzey*

yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu" şeklindeki ifadeden Suei imparatorunun çift taraflı entrika çevirdiğini söylemek mümkündür. Zaten arkasından Tou-lan Kağan, üç yüz yetmiş kişilik elçilik heyetini Çin sarayına ulaştırmıştır.

Bu bir bakıma aynı sıralarda Doğu Gök Türk-Suei ilişkilerinin uluslararası düzeyde sürdüğüne işaret etmektedir. Çin desteğini almasına rağmen merkeze göre kuzey taraflarında oturan ve hâlâ kendisine bağlıların reisi durumunda olan T'u-li, An-i prenses ile evlendi. Casus elçi Ch'ang Sun-sheng, bu sırada onun yanında bulunuyordu. Çinli elçinin görevi onu teşvik ve tahrik ederek Tou-lan'ın aleyhine kışkırtmaktı. Kendisine aşırı miktarda Çin hediyeleri sunarak, güneye hareket edip Ötüken'i ele geçirmesini telkin ediyordu. Ona göre T'u-li'nin son hedefi Doğu Gök Türk Devleti'nin tahtına oturmak olmalıydı. Onun kendisi aleyhindeki bu faaliyetlerini duyan Tou-lan Kağan çok kızdı. Tepkisini de hemen göstermekte gecikmedi. Çin'e hediye gönderme işini durdurdu. Asıl kendisinin Büyük Kağan olduğunu, T'u-li'nin onun dengi sayılmaması gerektiğini ifade etti.

Derhal Çin'e karşı büyük bir akına hazırlandı. Fakat, onun saldırı planları T'u-li tarafından öğrenildi. Vakit kaybetmeden Çin adına casusluk yaparak savaş planlarından haberdar etti. Saldırıların yapılacağını önceden öğrenen Çinliler, sınır garnizonlarında savunma girişimlerini arttırdılar. Ertesi yıl (598) Çinli kumandan Hsiou, Ling garnizonuna Gök Türk saldırılarını durdurmak için mevzilendi. Sonuçta Tou-lan Kağan'ın akın yapacağı sefer yolları üzerinde önceden savunma tedbirleri alındığı için, Gök Türkler hücumlarında fazla bir şey elde edemediler.

Kendisine karşı Suei hanedanı ile T'u-li'nin ittifak yapması Tou-lan'ı çok kızdırmıştı. Çin'i mutlaka cezalandıracaktı. Kağan, 599 yılında tekrar saldırıya geçti. Bu sefer akınların hedefini Ta-tung Kalesi oluşturuyordu. Ancak, T'u-li yine Çin adına casusluk yaparak, akın yolunu Suei imparatoruna bildirdi. Hızla akına başlayan Gök Türk ordularına karşı altı Çin ordusu savunma yapmak için hazırlandı. Suei hanedanı kuzey sınırlarında yaptığı yığınaklarla uzun bir savunma hattı meydana getirdi. Bu savunma faaliyetlerine rağmen Çin ordusu başkumandanı Liang savaşmayı göze alamadı. Ülkesi içerisinde çok sayıda problem ile karşılaşsa da Tou-lan Kağan'ın ordusunun hâlâ güçlü olduğu ve Suei İmparatorluğu'nu korkuttuğu anlaşılmaktadır.

Tou-lan Kağan, eskiden mücadele ettiği ve defalarca savaştığı Batı Gök Türk kağanı Tardu ile anlaşarak ordularını birleştirdi. Üzerine gelmekte olan Çin ordusunun duraklamasından faydalanan Tou-lan, T'u-li'ye

hücum fırsatı buldu. Doğu ve Batı Gök Türk orduları beraberce Işbara Kağan zamanından beri Gök Türk Devleti'ne ve milletine devamlı ihanet eden T'u-li'yi cezalandırmak üzere harekete geçti. Çin Seddi'nin kuzeyinde adı bilimeyen bir yerde T'u-li ve Çinli danışmanı Ch'ang Sun-sheng'ın ordusunu yakaladılar. Ağır bir bozguna uğrattılar. T'u-li'nin ağabey, kardeş ve yeğenlerini ele geçiren Tou-lan, onları katletti.

Galip ordu bununla kalmadı. Çin topraklarına dalıp Sarı Irmak'ın aştı. Wei eyaletine kadar ilerleyen Gök Türk ordularına Tardu ve Tou-lan kumanda ediyordu. Devletine ve milletine ihanet eden T'u-li'ye bağlı bütün boylar onun yenilgiye uğraması üzerine dağılmışlardı. Böylece T'u-li yanında beş süvari ile yalnız kalmıştı. Ch'ang Sun-sheng ile beraber beş süvariyle birlikte güneye doğru kaçtılar. Gece başlayan bu kaçış sabahın ilk ışıklarına kadar devam etti. Bu esnada dağılmış birkaç yüz süvari de onların yanına geldi. Yaklaşık 100 li'lik(57,6 km.) bir mesafeyi yürüyerek aşmışlardı.

T'u-li ve yanındakiler aldıkları yenilgiden dolayı Çin imparatorunun tepkisinden çekiniyorlardı. Batıya doğru ilerleyerek Tardu'ya sığınmayı başarırlarsa hayatlarını kurtaracaklarını zannediyorlardı. Onların niyetini fark eden Ch'ang Sun-sheng, hemen bir planı devreye soktu. Gizlice Fu-yüan garnizonuna adam göndererek, kalenin yükseklerinde işaret ateşi yaktırttı. Karşılarındaki kaleden aniden dört ateşin yükselmesi T'u-li'nin dikkatini çekmişti. Bunun sebebini öğrenmek için Çinliye sordu. Ch'ang Sun-sheng cevap olarak kalenin yüksek ve sarp bir yerde bulunduğunu açıkladı. Sonra Çin sınır savunma geleneğinde uzaktan düşmanlar geldiğinde iki işaret ateşi, sayıları çok ise üç işaret ateşi, eğer büyük bir kuşatma var ise dört işaret ateşi yakıldığını söyledi. Ateşlerin çok yakılmasının sebebi takip eden askerlerin kaleye yakın konumda bulunmalarıydı. Neticede her taraftan kendilerini sardıklarını kaçacak başka yollarının olmadığını belirtti. T'u-li, ondan duydukları karşısında çok korkarak, kendisiyle beraber gelenlerin acele kaleye girmelerini istedi. Stratejik planlar yapma konusunda son derece tecrübeli olan kurnaz Ch'ang Sun-sheng, T'u-li ve beraberindekilerin başka taraflara kaçmalarını engellemişti. Çaresiz kaleye girmek zorunda kalmışlardı. T'u-li, Çinlilerin stratejik hedefleri için çok önemli bir kişi konumunda bulunduğundan onun kaybına razı olamazdı.

34. İmparatorun Huzurunda

Suei hanedanı başkenti Ch'ang-an'a gitmeden önce kaleye girdiler. T'u-li'nin kumandanlarından (toygun) Chih-shih, kaleye sığınan Gök Türk süvarilerinin başında kaldı. Sonra Ch'ang Sun-sheng, T'u-li ile vakit

kaybetmeden başkent Ch'ang-an'a doğru yola çıktı. Nihayet haziran ayında sarayda İmparator'un huzuruna çıkabildiler. Bahsedilen olaylardaki başarılarından dolayı bir üst rütbeye daha yükselerek ödül alan Ch'ang Sun-sheng'a, ayrıca Çin'e sığınan Gök Türkleri sürekli gözetme görevi de verilmişti.

Gök Türk akınlarının hızla gelişmesi Suei imparatorunu endişe etmeye devam ediyordu. Akınlar hızla ilerliyordu ve durdurmak zordu. Tou-lan'ın akınlarını önlemek için sarayına o esnada Çin sarayına gelen Tou-lan'ın elçisi Yin-t'ou Tegin ile T'u-li'nin kendi aralarında konuşarak anlaşma sağlamalarını emretti. T'u-li içinde bulundukları durumu çok iyi açıkladı. Bunun üzerine Çin imparatoru, ona çok daha fazla değer vererek, hediye sunmakta gayet cömert davrandı.

Tou-lan Kağan'ın kardeşi Yü-su-lu karısı ve oğullarını geride bırakıp Çin'e kaçarak, Suei hanedanına sığındı. Onun Suei İmparatoru Wen'a bağlılığını ilan etmesi kaynaklarda ilginç bir biçimde nakledilmiştir. İmparator, Yü-su-lu ile T'u-li'nin aralarında zar oyunu oynamalarını emretti. Bu kumar oyunu neticesinde Yü-su-lu bütün değerli eşyalarını kaybetti. Sonuçta hiçbir şeyi kalmayınca Yü-su-lu, Çin imparatoruna bağlılığını bildirmek zorunda kaldı. Yine kaynaklardaki bir başka anlatıma göre T'u-li ile Çin sarayına gelen Yü-su-lu'nun etki altında kalması ve Çin'e bağlanması gerekiyordu. İmparator Wen, T'u-li'ye onun Çin tarafına çekilmesi görevini verdi. Onun çalışmaları sonucunda Yü-su-lu da Çin imparatorunun etki alanına girdi.

Uzun süreden beri Gök Türk ordularının karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Çin orduları kımıldanmaya başladı. 599 Haziranında Çin sınırlarında mevzilenmiş Suei orduları Gök Türklere karşı harekâta geçti. Kumandan Chao Chung-ch'ing, üç bin askerle öncü kuvvet olarak önden ilerledi. Tsu-li Dağı'na ulaştığında az sayıda Gök Türk kuvvetleri ile karşılaştı. Onları yenilgiye uğratarak Ch'i-fu-po'ya çekilmek zorunda bıraktı. Az sayıda kuvvet olmalarına rağmen yedi gün durmaksızın çarpışmışlardı. Geri çekildikleri yerde bir daha yenilen Gök Türkler, bu defa binden fazla esir vermişlerdi. Ayrıca on binden fazla sürü hayvanlarını Çinlilere kaptırmışlardı.

Burada Gök Türk ordusu kendisini toparlama fırsatı elde etti. Arkasından Chao Chung-ch'ing'e karşı büyük bir hücum başlattı. Yeni savaş dört gün sürdü. Çin ordusu tam yenilmek üzere iken Kao Kung'un takviye kuvvet olarak yetişmesiyle durum tersine döndü. Gök Türk kuvvetleri bir defa daha mağlup olarak geri dönmek durumunda kaldılar. Çin ordusu

onları Pai-tao'daki Chin-shan'a kadar arkalarından takip etti. Ancak Gök Türk sınırlarına ulaşıldığında Çin ordusu dışarı çıkmaya cesaret edemedi ve geri döndü. Bu savaşlar esnasında on binden fazla Gök Türk askeri Çin'e teslim olmak zorunda kalmıştı. Diğer taraftan Wo-ye'de Tardu ile karşılaşan Çin harekât orduları başkumandanı Tuan Wen-chen, onu mağlup etti.

35. Tardu-Yang Su Savaşı

Çinliler Doğu ve Batı Gök Türk Devletlerinin müttefik ordusu karşısında küçük de olsa başarılar kazanınca güven kazandılar. Kalabalık bir ordu hazırlayarak başkumandanlığına Yang Su'yu getirdiler. Bu kumandan Tardu'nun ilk akınlarını durdurabilmiş, karşılığında iki bin top ipek ve yüz chin sarı altını ödül olarak almıştı. Söz konusu Doğu-Batı ittifakında Tardu'nun Tou-lan'a nazaran daha fazla ön planda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Gök Türk ordularının hızlı manevraları Çinlileri tedirgin ediyordu. Birden ortaya çıkıyorlar, hücum edip sonra kaybolup görünmez oluyorlardı. Yang Su'nun ordusunda görev yapan kumandanlar, Gök Türklerin aniden kaçıp giden süvarileri için bir plan yaptı. Bu plana göre savaş arabaları ve süvariler birlikte hareket edecekti. Neticede geyik boynuzu gibi düzenlenen Çin savaş arabalarının ortasında süvariler yer aldı. Kaynakların ifadesi ile geyik boynuzu gibi oldular. Çin ordusunun başkumandanı Yang Su, bundan memnun kalmamıştı. Ona göre bu savaş zor bir yola benziyordu ve ayakla yürüyerek kazanılamazdı. Diğer kumandanlar da buna katıldılar ve bütün orduyu süvari düzeninde hazırladılar.

Tardu, karşısındaki düşmanın bu düzenlenme biçiminden çok memnun oldu. Kaynakların ifadesine göre sevincinden atından inip eğilerek göğü selamladı; *"Bu bana Tanrı'nın bir lutfu"* dedi. Yüz binden fazla hafif süvariyle onların karşısına çıktı. Ancak Çinliler daha dikkatli davranıyordu. Onların savaş için henüz hazır olmadıklarını fark etmişlerdi. Çinli kumandanlardan Chou Lou-hou, başkumandanına *"Tardu'nun ordusunun hazırlıklarını henüz tamamlamadığını, bunu fırsat bilip hemen savaşın başlatılmasını"* ileri sürdü.

Çinlilerin Türkleri yakından takip etme stratejileri yine boşa çıkmayacaktı. Teklif derhal kabul edilerek hemen Çinli süvariler hücuma geçirildi. Arkalarından Yang Su onları takip etti. Daha harekete geçmeden ummadıkları bir baskına maruz kalan Tardu'nun ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Tardu'nun kendisi ağır yaralanmış; fakat yine de kaçmayı başarmıştı. Çarpışmalarda ölenlerin sayısı sayılmayacak kadar çoktu. Arta kalan Gök Türkler büyük bir üzüntü içinde savaş meydanını terk etti.

Diğer yandan ağustos ayında Tou-lan üzerine sürpriz bir hücum yapan Kao Kung, Pai-tao mıntıkası tarafından Gobi Çölü'nün kuzeyine çıkarak, yeni savaşlar yapmak istiyordu. Ancak, Çin sarayında bazı vezirlerin onun aleyhinde imparatora konuşmaları üzerine ülkesine geri dönmek durumunda kaldı.

36. T'u-li'nin Çin'de Kağan Olması

Tardu ve Tou-lan'ın uğradıkları ağır yenilgiler Çin'e sığınmış olan T'u-li'nin rahatlamasını sağladı. Çünkü, en büyük rakipleri güçlerini kaybedip zor durumda kalmışlardı. Artık onun üzerine sefer düzenleyemezlerdi. Ayrıca Çinlilerin nezdinde daha stratejik bir hâle geldiğinden değeri daha da artmıştı. Çinliler iki önemli gücü bertaraf ettiklerini düşünerek onu Gök Türk kağanı ilan etmeyi düşündüler. Kağan ilan edildikten sonra Çince fikri sağlam güvenilir anlamına gelen ve Türkçe *"İ-li-tou Ch'i-min Kağan"* şeklini kaydedilen unvanı aldı. Bundan sonra T'u-li ölümüne kadar kaynaklarda Ch'i-min Kağan adıyla yazılacaktır. Daha sonra Çin'de T'ang hanedanının kurucularından Li Shih-min adındaki "min" adıyla benzerlik gösterdiği için de kaynaklara Ch'i-jen Kağan ismiyle kaydedilecektir.

37. Boyların Yol Değiştirmesi

Gök Türk Devleti'nin alt yapısını meydana getiren boylar, devlet bağımsızlığını ilan etmeden önce kağanlığın bünyesine dâhil olmuşlardı. 599 yılına kadar çok az başkaldırma hareketi görüldü. Tou-lan ve Tardu gibi devleti üst düzeyde temsil eden kağanların art arda yenilmesi boyların moralinin bozulmasına yol açtı. Bazıları devletten ayrılıp Çin'de kağanlığı ilan edilen Ch'i-min'e itaat etti. Sahip olduğu bütün askerî gücünü kaybeden Ch'i-min'e söz konusu boyların bağlanması dengeleri tamamen değiştiriyordu. Bunların katılmasıyla Ch'i-min'e bağlı olanların sayısı on bine ulaştı.

Ch'i-min Kağan'ı gözetmekle memur olan Çinli Ch'ang Sun-sheng, bu yeni sığınanları güvenli bir şekilde yerleştirdi. Bol yiyeceğe ve hediyelere kavuşan boylar Çin'e gelmekten memnun olmuşlardı. Ch'ang Sunsheng yine boş durmadı. Onun teşvikiyle Tou-lan'a bağlı boylar büyük bir isyana kalkıştılar. Yapılan çarpışmaların şiddetinden kan yağmur suyu gibi aktı. Tou-lan'ın bu iç savaşlarda yıprandığını düşünen Çinliler, ondan ret cevabı aldılar.

Yeni katılımlarla gücü artan Ch'i-min (T'u-li), büyük yardımlarını gördüğü Ch'ang Sun-sheng'ın iyice etkisine girmişti. Öyle ki, Ch'i-min Kağan, Çin sarayında yapılan bir nişancılık yarışında bunu gösterdi. Mükemmel

nişancılardan on iki kişi seçilmiş, kendi aralarında iki takım hâlinde ayrılmışlardı. Bu seçim sırasında Ch'ang Sun-sheng ile bir takıma düşmeyen Ch'i-min Kağan, onunla aynı gruba girmek için imparatordan izin istedi.

38. Türkler İçin Kale İnşası

Tou-lan'ı terk ederek Ch'i-min'e bağlananların sayısı 10 bini geçince Çinliler, onları kontrol konusunda endişe taşımaya başladılar. İmparator Wen, Ch'ang Sun-sheng'ın emrine elli bin kişi vererek, Gök Türklerin ikamet etmesi için Ta-li Kalesi'ni inşa ettirdi. Shou eyaletinde inşa edilen bu kaleye Ch'i-min ve ona bağlı olanlar yerleştirildi.

Tam anlamıyla Çin'in kontrolü altında bulunan Ch'i-min'e daha önce sunulmuş olan An-i prenses öldü. Kendileri için stratejik bir değer taşıyan Ch'i-min'in nüfuzlarından çıkmalarına izin vermek istemeyen Suei sarayı yeni bir prensesi hazırladı. Evlilik yoluyla akrabalık ilişkisi onu kendilerine bağlı tutmanın en sağlam yolu idi. Vakit geçirmeden İ-ch'eng prensesi gelin olarak ona sundular. Prensesi götürme vazifesini yine Ch'ang Sun-cheng icra etti.

39. Gök Türklerin Nakli Meselesi

Ch'i-min sürekli Ch'ang Sun-sheng tarafından gözetim altında tutuluyordu. Onun ve ona sığınan grupların hareketleri izleniyor, Çin için bir tehlike oluşturup oluşturmayacakları merak ediliyordu. Gözlemci Ch'ang Sun-sheng imparatoruna sunduğu raporda bir tehlikeye işaret etti. Ch'i-min'e itaat edenlerin sayısı hızla artıyordu. Bunlar Ch'i-min'e bağlılıktan vazgeçip Tou-lan'ın yanına dönebilirlerdi. Kalsalar bile sürekli sükûnet içinde ikamet etmeyeceklerdi. Etrafı surlarla çevrili kale-şehrin içinde bulunmalarına rağmen, hâlen Tou-lan tarafına gidebileceklerini, bu yüzden Wu-yüan'e nakledilmelerinin gerektiğini belirtti. Bu şekilde bir yandan Sarı Irmak'ın doğal sınır olacağını, Hsia ve Sheng eyaletleri arasında doğudan batıya nehrin geldiğini, kuzeyden güneye ise dört yüz li uzunluğunda bir kanalın kazılarak, etrafı çevrelenen alana Gök Türklerin yerleştirilmelerini, bölgede kendi sevdikleri meslekleri olan hayvancılıkla uğraştırılmalarını tavsiye etti. İmparator, onun bu raporunu da uygun bularak kabul etti.

40. Gök Türkler Üzerine Askerî Harekât

Ch'i-min için bu faaliyetler yapılırken, Suei imparatoru, Tou-lan ve Tardu'ya karşı bir harekât daha başlattı. Bu çatışmalarda az sayıda Gök Türk askeri mağlup edilmiş olmasına rağmen, kuzey sınırlarında Çinliler daha

büyük savunma tedbirleri almaya devam ediyorlardı. Piyade ve süvarilerden oluşan Çin orduları Heng-an'da mevzilendi. Tou-lan yüz bin süvariden mürekkep kuvvetiyle hızla gelip, bu orduya saldırdı. Çinli kumandanlardan Han Hung, büyük bir yenilgiye uğradı. Chao Chung-ch'ing ise kendisine bağlı kuvvetlerle birkaç bin Gök Türk askerini öldürdü. Han Hung, önce kuşatılmış ve ordusunun yarısı öldürüldükten sonra yine de kurtulmuştu. Bundan sonra Han Hung görevinden alındı. 607 yılında kuzeye doğru teftişe çıkan Çin imparatoru Yang, bu savaştan arta kalan kemikleri görmüş, çok üzülmüş ve burada bir Budist tapınağı yapılmasını emretmişti. Tou-lan'dan büyük darbe yiyen Suei hanedanı dört büyük ordu hazırlayarak karşı harekâta geçmeyi planlıyordu. Ancak, daha ordu Çin topraklarından çıkmadan Tou-lan kendi emrindekiler tarafından öldürüldü.

Kendisine bağlı kişiler tarafından ihanete uğrayarak yok edilen Tou-lan'ın bıraktığı boşluk hemen Çinlilerin istediği şekilde dolmadı. Daha doğrusu Tardu buna fırsat vermedi. O, Pu-chia (Bilge/Bögü?) unvanını alarak, kendini bütün Gök Türk Devleti'nin büyük kağanı ilan etti. Tardu, bir an doğuya da hâkim olacağını zannedip bu yönde girişimde bulunmuştu. Ancak, Çinliler karşı hamle yapmakta gecikmediler. Ch'ang Sun-sheng, yeni bir raporla Ch'i-min'in Gök Türk ülkesine geri gönderilmesini, Gök Türk ülkesinde boyların dağınık bir hâlde olduklarını, Ch'i-min'in oraya gitmesi hâlinde bütün boyların gelip, ona bağlanacağını bildirdi. İmparatorun izin vermesiyle Ch'i-min kuzeye Gök Türk ülkesine gitti ve çok sayıda Türk boyu ona itaat etti. Başsız kalan Türk boyları Ch'i-min'e itaat etmek zorunda kalmışlardı. Böylece Tardu'nun Doğu Gök Türk Devleti'ne hâkim olmasının önüne geçilmek istenmişti.

41. Tardu Askerî Gücünü Kaybediyor

600 yılının haziran ayında Tardu'nun yine Çin sınırlarına akın yaptığı görmektedir. Ling-wu ve Ma-i garnizonlarına dört kumandanın idaresinde Çinliler yeni yığınaklar yaptılar. Onların savunma tedbirlerine rağmen iş yine Ch'ang Sun-sheng'a düştü. O, Çin'e teslim olmuş yabancıların kumandanı sıfatıyla Ch'in eyaleti ordusu başkumandanı oldu. Chang Sun-sheng'in bu ordulara katılmasıyla durum birden değişti. Çünkü yine kolay bir çare bularak Gök Türklerin gücünü bertaraf edecekti. Gök Türk ordusunu çok yakından tanıyan bu casus-elçi yeni bir hile düşündü. Onların ordusuyla savaşmak yerine su kaynaklarına kolayca zehir akıtılırsa, orduları zayıflatılabilirdi. Yine onun planladığı gibi uygulamaya konuldu. Gök Türkler askerlerinin ve hayvanlarının su içtiği kaynaklara gizlice zehir

akıtıldı. Bu sulardan içen Gök Türk askerlerinin büyük bir kısmı öldüğü gibi, hayvanlarının da çoğu telef oldu. Perişan olan Gök Türk halkı zehir akıtma olayından habersiz olduğu için bunu *"göğün suyu bulandırdığı (zehirlediği)"* şeklinde yorumlayarak, gece yola çıkıp oradan uzaklaştılar. Bu arada Ch'ang Sun-sheng onları takip etmiş ve binden fazlasını öldürtmüştü.

Ağır mağlubiyete uğramış olan Gök Türk ordusu geri çekiliyorken, Çinli kumandanlar takibe çıktı. 60 kilometreden fazla süren bu takip sonunda Gök Türklerden birkaç bin kişi daha öldürülmüştü. Aldığı yenilgi ve zehirlenme sonucu askerî gücü iyice zayıflayan Tardu, bozkırın derinliklerine çekilmek zorunda kalmıştı. Onların arkasından Gobi Çölü'nün içine giren Çin ordusu bir şey bulamadan geri döndü. Çin ordusu geri döndükten sonra Shih Wan-suei'in kazandığı başarılar diğer Çinli devlet adamları tarafından kıskanılmış ve "zaten Gök Türklerin kendiliklerinden teslim olacakları, Çin sınırlarının kuzeyinde hayvanlarını otlatacaklardı" iddiasıyla küçümsenmiştir.

Tardu her ne kadar ağır darbelere maruz kalsa da ülkesinde rakipsiz konumunu devam ettiriyordu. Kısa sürede kendini toparladı ve 601 yılında Çin sınırlarına tekrar akın yaptı. Karşısına Heng-an mevkiinde çıkan Çinli kumandan Han Hung'u bozguna uğrattı. Ağır yenilgi alan Çin ordusunun asker kaybı çok fazla idi. Çin ordusunun bozguna uğrayıp kemiklerinin yığıldığı yere daha sonra Budist tapınağı yapılacaktır.

42. Tardu'nun Çin Yanlısı Ch'i-min'e Baskı Yapması

Doğu Gök Türk merkezî yönetimin zayıflamasına Ch'ang Sun-sheng'in tahrikleri de katılınca devlete bağlı boylar Çin'de kağanlığını ilan etmiş Ch'i-min Kağan'a itaat etmeye başlamışlardı. Onun ikamet ettiği Ta-li Kalesi'nde Türk nüfusu birden artınca kontrolden çıkabilecekleri düşünülerek, onları en yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng durumu takip etmesi için görevlendirildi.

Ortaya çıkan yeni durumda Gobi Çölü'nün doğusundaki bölgeler Ch'i-min'in idaresi altında görülmektedir. Diğer taraftan ülkenin tek hâkimi olan Tardu, Ch'i-min'in varlığını kendi aleyhine tehlike olarak değerlendiriyordu. Kardeşinin oğlu İlteber unvanlı bir kumandanını çölün doğusuna ona saldırmak üzere gönderdi. Ancak, tehlikeyi sezen Çinliler boş durmadılar. Kendileri için stratejik değeri yüksek olan Ch'i-min'i kaybedemezlerdi. Bir Çin ordusu önceden ilerleyerek, İlteber'in geçeceği yollarda önünü kesti. Neticede başarı kazanamayacağını anlayan İlteber geri döndü. Böylece üzerine gelen tehlikeden kurtulan Ch'i-min, Suei

imparatoruna minnettar olduğunu belirtmek için mektup yolladı. Mektupta *"Büyük Suei'in bilge imparatorunun zavallı halkını beslediğini, bunu yerin ve göğün bildiğini, bütün kabilelerin imparatora bağlı olduğunu; diğer boyların da bağlanacağını, hepsinin Pai-tao'ya girip, burada yaşayacaklarını at ve koyunların dağları, vadileri dolduracağını, Ch'i-min'in kuru ağacın yeniden yeşermesi, kuru kemiğin yeniden etlenmesi gibi çok fazla büyüyeceğini büyük Suei'in at ve koyun işleriyle iştigal edeceğini"* bildirdi. Çin imparatoru onun bu mektubundan memnun olmuş ve devlet adamlarından Chao Chung-ch'ing'i Ch'i-min için Ting-hsi-ang'da bir kale yapmak üzere görevlendirmişti.

43. Tardu'ya Karşı Büyük Askerî Harekât ve Töles Boylarının İsyanı

Çinlilerin hedefi kendi taraflarında olan Ch'i-min'i Doğu Gök Türk Devleti'nin tahtına oturtmaktı. Onun sayesinde bütün bölgeyi kontrol edebilirlerdi. Bunun için de Tardu Kağan'ın tamamen ortadan kalkması gerekiyordu. Onu yok etmek için bir plan hazırladılar. Plana göre birinci koldan daha önce Gök Türklere karşı bazı başarılar kazanmış olan Yang Su, ikinci koldan Ch'ang Sun-sheng ile Ch'i-min, Tardu'nun üzerine yürüyeceklerdi. 601 yılında harekete geçildi. Fakat, Tardu boş durmuyordu. A-wu-ssu-li Erkin'i bir orduyla Ch'i-min'in üzerine yolladı. 602 yılının Mayıs ayında gerçekleşen bu saldırıda Ch'i-min ağır yenilgiye uğradı. Ch'i-min'in yanında bulunan Çinli kumandan Sarı Irmak'ın kuzeyine geçmiş, fırsattan istifade eden Erkin ani bir hareketle Ch'i-min'in ordusunu dağıtmıştı.

Tola Irmağı civarında yaşayan Dokuz Oğuz boylarından Hu-hsie'ler ve diğer küçük boylar önce Ch'i-min Kağan'a bağlanmışlar. Sonra bağlılıklarını bırakarak kendi ülkelerine dönmüşlerdi. Bunlar Töles boylarının en doğu grubunu oluşturuyorlardı. İleride yine devletin kaderi konusunda önemli roller oynayacaklardır. Ch'i-min'i bozguna uğratan A-wu-ssu-li Erkin, ondan beş-altı bin Türk insanını geri almayı başarmış ve iki yüz bin hayvanını da ele geçirmişti. Ancak, diğer koldan ilerleyen Gök Türklerle savaş konusunda tecrübeli Yang Su, vakit kaybetmeden harekete geçti. Emrindeki bütün orduları seferber ettiği bu savaşta 60 li'den fazla (yaklaşık 30 km) bir alanda şiddetli çarpışmalar oldu. Hava kararınca Gök Türkler kuzeye çekildiler. Gece arkalarından giden Yang Su, onların bulunduğu yere yaklaştığında iki kişiyi önden Gök Türkleri kandırmak için gönderdi.

İki Çinlinin söyledikleri yalanlara inanan Erkin ve adamları boş yere oyalandılar; gizlice üzerlerine gelen Çin ordusuna hazırlıksız bir şekilde

yakalanıp ağır bir yengilgiye uğradılar; Ch'i-min'den aldıkları hayvan ve insanları geri bırakmak zorunda kaldılar. Yang Su'nun emrindeki generallerden silahşor Liang Mo, bu çarpışmalarda esas saldırıyı yapmıştı. Başkumandan Yang Su çok stratejik davranmış, generallerini farklı yollardan onların üzerine gitmelerini emretmişti. Chang Ting-ho ve Liou Sheng Gök Türklerin beklemedikleri noktalardan Gök Türklere hücum etmiş, çok sayıda asker yakalayıp ve öldürüp geri dönmüşlerdi. Çin ordusu geri dönünce Tardu'ya bağlı olduğu anlaşılan kuvvetler, Ch'i-min'e bir hücum daha yaptılar. Yani Tardu daha gücünü kaybetmemişti. Çinli başkumandan Yang Su, bu sefer Fan Kui vasıtasıyla K'u-chie-ku'da onları tekrar yendi.

44. Tardu'nun Tarih Sahnesinden Çekilmesi

600'lü yılların başında Gök Türk tarihi açısından başka önemli olaylara sahne oluyordu. Bu devletin doğusunda Moğolistan topraklarının kuzeyinde, doğudan batıya akan ve Selenga Irmağı ile buluşan Tola Irmağı civarındaki boyların başkaldırmaya başlayıp Çin ile temas kurma çabalarıdır. Aslında Çinliler onlarla ilişki kurmaya çalışıyorlardı. Yaklaşık 20 sene önce çıktığı sürek avlarında onları yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, söz konusu boyları kendi yanına çekmeye çalışıyordu. Diğer taraftan Çin'in entrikaları ve ardı ardına uğradığı yenilgiler sonucunda Tardu'nun askerî gücü çok zayıflamıştı.

Bundan faydalanan Töles boyları birer birer ayaklanmaya başladılar. Ssu-chie (İzgil), Fu-li (Börü), Chü-hun, Hu-sa, A-pa ve P'u-ku gibi daha isimlerini öğrenemediğimiz ondan fazla Töles boyu devlete karşı ayaklanmıştı. Batı Gök Türklerinden Ch'u-lo Kağan ve yabgusu da Tanrı Dağlarının kuzeyindeki Tölesler tarafından mağlubiyete uğratılınca, isyanın önü bir türlü alınamadı. Doğudaki Moğol kabilelerinden K'u-mo-hsi, Hsi ve beş boy da harekete geçtiler. Ülkesi karışan Tardu, T'u-yü-hun'lara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi bulamıyoruz. Dolayısıyla 603 yılının sonu Tardu'nun nihayeti olarak kabul edilmektedir.

45. Ch'i-min'in Dönüşü

Tardu'nun ortadan kalkmasıyla boş kalan Gök Türk tahtına, Çin'de onlara tâbi olarak yaşayan Ch'i-min oturdu. Ch'ang Sun-sheng'ın refakatinde Gök Türk ülkesine yönelerek Ta-li Kalesi'nden ayrılmıştı. Ancak Doğu Gök Türk Devleti'nin merkezi Ötüken'e gitmeyerek çok sevdiği Çin'e yakın yerlerde kaldı. Gobi Çölü'nün doğusunda Chi-k'ou (çölün ağzı) diye adlandırılan mevkiye yerleşti. Onun Ötüken'e gitmeyip, Suei

hanedanına yakın bir mevkide bulunmasıyla, normal olarak Çin'in daha çok tesirinde kalacak, diğer taraftan herhangi bir isyanla karşılaştığında Çin'e sığınabilecek veya yardım alabilecek idi. Çinli Ch'ang Sun-sheng'in askerî desteğiyle güvenli bir şekilde Chi-k'ou'ya yerleşen Ch'i-min Kağan'a, Tardu'nun ortadan kalkmasıyla başıboş kalan boyların çoğu itaat etti.

46. Tam İtaat Yok

Doğu Gök Türk Devleti'nin tahtına Çin'e bağlı bir kağan geçmesine rağmen ülkede bütün boyların Ch'i-min'e itaat etmediği, dolayısıyla Çin'e bağlılığı kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bunu Han bölgesi prensi Liang'ın İmparator Yang'a sunduğu 604 yılındaki bir rapordan anlıyoruz. Prens, Gök Türklerin kuvvetlendiğini, Çin'in mukabil askerî hazırlıklar yapması gerektiğini söylemişti. Bu rapor uyarınca hemen askerî hazırlıklara başlandı. Gök Türkler sık sık hücuma geçip Çin sınırlarına tecavüz ettiler. Gök Türklere karşı savaşmakla görevlendirilen Prens Liang yenilgiye uğratıldı. Söz konusu Gök Türk akınlarının hangi kumandan veya hangi boy tarafında yapıldığı kaynaklarda yazılmadığı için bilinememektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çinli tarihçiler Gök Türklerin kazandığı askerî başarıları bir-iki karakterle kısaca ifade ederlerken, Çinlilerin elde ettiği başarıları gayet teferruatlı anlatmaktadır. Yine aynı yıl Suei imparatoruna isyan eden Çinli kumandanlardan Wang Kuei, Gök Türklere sığınmak istiyordu. Fakat, yolda imparatorun kuvvetleri tarafından önü kesilmiş, o da kendini öldürmüştü.

47. Kıtanlar Üzerine Sefer

Mukan Kağan zamanında Gök Türklere bağlanan Kıtanlar, Işbara devrinde devletin zayıflaması neticesinde isyan etmişlerdi. Tou-lan ve Tardu kağanların bertaraf edilmeleri onların kendilerini daha bağımsız hissetmelerine sebep oldu. Çin'in yardımıyla zayıf Ch'i-min Doğu Gök Türk Devleti tahtına oturunca fırsattan istifade iyice serbest kalıp kuvvetlenen Kıtanlar, Çin'in Ying eyaletini ele geçirdiler. Suei hanedanı aniden gelişen bu tehlikeli durumu kendi askerleri yerine Gök Türklerinkini kullanarak önlemek istedi. Sonuçta bir bozkır kavmi olan Kıtanların savaş tarzı Gök Türklere benziyordu. Zaten Suei imparatorunun etkisi altına fazlaca girmiş ve bağlılığını defalarca bildirmişti.

İmparatorun talebi üzerine Ch'i-min Kağan, derhal yirmi bin asker çıkararak, Çinli kumandan Wei Yün-ch'i'nin emrine verdi. Gök Türk ordusunu kumanda etmeye başlayan Çinli general, kendisine gelen 20 bin kişilik kuvveti dört ayrı kola ayırdı. Fakat, onun askerî taktikleri Gök

Türklerin pek hoşuna gitmemişti. Uyumsuzluk ortaya çıktı. Hücuma kalkan bu ordu zafer kazanamadı. Bu arada düzensizlik devam ederken, kendini tutamayan Ho-kan unvanlı bir Gök Türk ileri atıldı. Fakat, Kıtanlar, onu öldürüp kesik başını geri yolladılar. Onun bu hâline çok üzülen diğer kumandanlar, kesik başa bakamamışlardı.

Kıtanlara karşı Çin askerî taktiği ile zafer kazanamayan Wei Yün-ch'i yeni bir taktiğe başvurdu. Kıtanların eskiden beri daha önce Gök Türklere beslediği düşmanlıktan yararlanmak istedi. Onlara bir elçi gönderip yalanla *Gök Türklerin Kao-li (Kore)'lerle ticaret yapmak için Liou Kalesi'ne gittiklerini, bu yüzden öldürüldüklerini* söyledi. Bu arada Çinli kumandan kendi sınırlarına dönmüştü. Gök Türklerin bertaraf edildiğine inanan Kıtanlar hazırlıksız bir şekilde 50 li (yaklaşık 28 km) ilerlediler. Bu sırada pusuda olan Gök Türk askerleri hızla bunlara saldırdı. Bozguna uğrayan Kıtanların on binden fazlası yakalandı. Reislerinin çoğu öldürüldü. Ele geçen kızların ve sürülerin yarısına Gök Türkler, diğer yarısına Çinliler el koydu.

48. Ch'i-min'in Çinlileşmek İstemesi

Ch'i-min, 599-603 yılları arasında Çin'de yaşadığı süre içinde fazlaca Çin kültürünün etkisi altına girmişti. Nihayet Doğu Gök Türk tahtına kesin olarak oturduğu 603 yılının sonundan itibaren Ch'i-min, Çin'deki Suei hanedanına bağlığını sürdürüyordu. Çin tesirinde olduğunu Suei İmparatorluğu topraklarını istila eden Kıtanların bastırılmasına yirmi bin süvari göndererek göstermişti. Sonrasında aradan birkaç yıl geçmesine rağmen Ch'i-min, Çin'in kuzeyinde kağanlık yapmaya alışamadı. Bozkırın sert iklimi ve zor hayat şartlarının yanında güneyde sıcak ve nemli hava, kolay hayat tarzı Ch'i-min'e çok tesir etmiş; dolayısıyla Çin'e aşırı derecede hayranlık duymaya başlamıştı. O artık Çin'de rahat hayat sürmenin özlemini çekiyordu. Kendisinin kağanlık tahtına oturması yolunda Çinlilerin uzun zaman verdiği destek ve yardımlar da onu borçlu hissettiriyordu. Bütün bunlardan dolayı Ch'i-min Çin'e minnettar kalmıştı. Onların yanında olmak, onlar gibi yaşamak istiyordu.

Çin Sarayına, 607 yılının ilkbaharında ziyarete gelişini fırsat olarak değerlendirip bu isteğini İmparator'a bildirdi. Ch'i-min Kağan, Çinliler gibi yaşamak istediğini açıkça ifade etti. İmparator Yang, onun teklifini kabul etmedi. Ertesi gün tekrar arzusunu ısrarlı bir şekilde bildiren Ch'i-min'in bu tavrını imparator *"Gök Türklerin artık tamamen çözülmesi"* şeklinde yorumluyordu. Aslında Doğu Gök Türk hükümdarının bu davranışı İmparator'un aşırı gururlanmasına sebep olmuştu. Kuzeylerinde

kendilerine sürekli büyük tehlike oluşturan düşmanlarının tamamen bittiğini değerlendiriyordu. Sonra *Ch'an-yü'nün (Hun hükümdarlarının) çözüldüğünü, bunun kendi bakanlarının bir başarısı olduğunu* söyledi. Gök Türklerin pasifize edilmelerini sağladıkları için ödül olarak bütün vezirlerine işlenmiş güzel ipeklerden bol bol bağışladı. Bu arada tarihî bir yorum yoluna giderek Hunlar zamanına atıf yapmıştı. MÖ 56 yılında Hu-han-ye onların yıkılıp Ch'an-yü unvanlı hükümdarlarının Çinlileşmesi ile Ch'i-min'in durumunu aynileştiriyordu. Çünkü bilinen tarihte Çin'e boyun eğip bağlanmak isteyen ve bağlanan ilk Hun hükümdarı Hu-han-ye olmuştu. İmparator'un kabul etmemesinin sebebi de Ch'i-min, Çin'e gelip tamamen Çinlileşirse, onun yerini dolduracak yeni kağanların tekrar bir tehlike meydana getirme durumudur. Nitekim birkaç yıl sonra daha Ch'i-min'in oğlu Shih-pi bağlılığı yırtıp atacaktır.

Aynı yılın haziran ayında İmparator Yang, kuzey eyaletlerine doğru keşfe çıktı. Sonra Ch'i-min Kağan oğlu olan T'uo-t'e Tegin'i imparatorun bulunduğu yere gönderdi. Arkasından da ağabeyinin oğlu Pi-li-chia (Bilge) Tegin'i yine imparatorun konvoyuna gönderdi. En sonunda tekrar elçi yollayıp, Çin sınırlarına girerek, imparatoru, bizzat karşılamak istediğini bildirdi ise de Çin imparatoru bunu kabul etmedi. İmparator Yang'ın konvoyu Yü-lin mevkiine geldiğinde, Ch'i-min Kağan ve hatunu İ-ch'eng prenses seyyar saraya (imparatorun otağı) gelip, onu ziyaret ettiler. Ch'i-min, Suei imparatoruna üç bin baş at sunarken, memnun kalan Çin imparatoru Yang karşılık olarak ona 12 bin top ipek sundu.

Ch'i-min Kağan'ın bu davranışlarından iyice cesaretlenen Suei imparatoru, Çin sınırlarından çıkıp, Gök Türk ülkesine girmeye karar verdi. Bundan sonra Chou-chün'e yöneldi. Kendisinin bu yeni teşebbüsünden Ch'i-min'in endişelenebileceğini göz önüne alarak, Ch'ang Sun-sheng'ı onun yanına yolladı. Bu elçi Ch'i-min'in yanına vardığında Doğu Gök Türklerine bağlı boyların reisleri de toplanmıştı. Ch'ang Sun-sheng, bazı boyların isyan niyetinde olduklarını, dolayısıyla oraya gelecek olan imparatorun tehlikede bulunduğunu ima etti. Ch'i-min gerekli tedbirleri aldı. Bütün boylar Yü-lin'den Ch'i-min'in otağına üç bin li uzunluğunda, bin adım genişliğinde bir yol düzenledi.

Ch'ang Sun-sheng'ın kendi geçeceği yolları temizleyip, muhafaza altına almasından çok memnun olan İmparator Yang, bu faaliyetlerinden dolayı ona hayran olmuştu. Bu sırada Ch'i-min Kağan, Çin imparatoruna elçiyle mektup göndermiş; Çinlileşmek isteğini açıkça bildirmişti. Ch'i-min, söz konusu mektupta önceki imparatorun (Wen) kendisi için

çok büyük iş yaptığını söyledi. Gök Türk ülkesinden kaçarak onun yanına sığındığını ölecek iken, beslenip hayat bulduğunu, sonra kağan olup, Gök Türk ülkesine döndüğünü, şimdi imparatorun vassalını (yani kendisini) ziyaret ederek şereflendirdiğini, bundan faydalanarak, boylarına liderlik edip, Çinliler gibi giyinmek, yaşamak istediğini belirtti. Fakat, İmparator yine kabul etmedi. Eylül ayında Ch'i-min'e cevabi mektup gönderen İmparator Yang, "*Gobi Çölü'nün kuzeyinin tam olarak sakinleşip Çin'e bağlanmadığını ileri sürerek, madem iyi niyetli ve Çin'e bağlı olduğunu söylüyor; o hâlde hâlâ uzaklarda savaşa ihtiyaç var iken neden elbise değiştirip Çinlileşmek istediğini*" sordu.

49. Çin'i Ziyaret

Ch'i-min Kağan ile hatunu İ-ch'eng'ın Çin'e gelişi sırasında İmparator Yang, Shih Yang adlı bir bakanını onları karşılamak üzere gönderdi. Ch'i-min ile hatununun gelişinde büyük bir gösteri yapmak isteyen Suei imparatoru, içinde birkaç bin insanın oturabileceği büyük bir çadır kurdurttu. Bu büyük çadırda Ch'i-min'in şerefine muhteşem bir eğlence tertip etti. Dans edildi ve müzik çalındı. Gök Türklerin yanında Soğdlular da hayran kalmışlardı. Oradaki yabancılar (Gök Türk, Soğd, Hsi, K'u-mo-hsi vb.) sığır, koyun, at ve deveden birkaç on milyon sundular. Bunları sunarken de birbirleriyle âdeta yarış etmişlerdi. Arkasından tören sırasında yirmi milyon top ipek Ch'i-min'e sunuldu. Ona sunulanlar, diğer sunulanların hepsinden farklı idi. Üstelik savaş arabasına koşulan atlardan verilmiş ve onun sancağının propagandası yapılmıştı. Ch'i-min'in ismini özel olarak selamlayan İmparator, onu bütün prenslerin, beylerin üstünde bir yere oturtmuş, özel ilgi göstermişti. Doğu Gök Türk Devleti'ni Ch'i-min liderliğinde tamamen hâkimiyeti altına alan Suei imparatoru Yang, tertip ettiği bu eğlence sayesinde, onun Çin nazarında diğer yabancılardan üstün ve farklı olduğunu göstermişti. Onun asıl amacı Ch'i-min sayesinde bütün kuzey ülkelerinin kontrolünü sağlamaktı.

Fakat, Çin imparatorunun yabancıları Çin topraklarına sokması ve yakınlaşması bazı Çinli devlet adamları tarafından hoş karşılanmıyordu. İmparatorun nedimlerinden Ho Ch'ou "*Gök Türklerin, Çin'in boş yerlerini, dağlarının yapısını öğrendiklerini, bu sebepten daha sonra tehlike oluşturacaklarını*" ileri sürerek gelecekte tehlike oluşturabileceklerine işaret etti.

Bu eğlence törenlerinden sonra Gök Türk topraklarına giren Çin imparatorunu karşılamak için Ch'i-min, İmparator'a bir çadır hazırladı. İmparator, onun çadırını ziyaret ettiğinde, bir kap içkiyi yerlere yatarak

hürmet gösterip ona sundu. Ch'i-min'in ileri gelen adamları da bu esnada yerlere kapanmıştı. Böylesine karşılanmaktan çok memnun olan İmparator, Büyük Hun İmparatorluğu döneminde Hu-han-ye ve dönemini anlatan bir şiir söyledi. Çünkü, MÖ 56 yılında ilk defa Hunlar, Çin'in üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Ve bu tarih ve olay Çinliler için büyük önem taşıyordu. Kuzeylilerle olan mücadelelerinde ne zaman başarılı olsalar bu olayı hatırlıyorlardı. Devamında Ch'i-min ve hatununa birer çömlek altın sundu. Ayrıca çok miktarda renkli elbise, örtü, yatak ve benzeri şeyleri teginler ve daha aşağı rütbelerde olanlara, makamlarına göre farklı olarak verildi. Bundan sonra geri dönen imparatoru, Ch'i-min, Çin sınırlarına kadar takip etti. Suei hanedanı topraklarına ulaşıldığında imparator, onu geri gönderdi.

Ch'i-min Kağan'ın Çinlileşme isteği bir türlü dinmiyordu. 608 yılında da bu arzusunu gerçekleştirmek için faaliyetlerde bulundu. Ağustos ayında Çin sarayına giden Ch'i-min için Suei imparatoru, Wan-shou-shu'da bir kale yaptırttı. Kalenin içinde ev ve oda inşa edilmişti. İçine Çin yatakları, perdeleri ve benzeri zengin eşyalar konulup, burada ikamet eden Ch'i-min'in gözü bir nebze boyandı. Her ne kadar aşırı bir şekilde Çinlileşmek istese de Ch'i-min Çinlilerin her isteğini yerine getirmedi. Onların askerî kuvvet yollama teklifine direndi. Hami Kalesi'ni ele geçirmek isteyen Çin ordusuna yardımcı askerî kuvvet yollama kararı alan, Ch'i-min göndermedi. Bunun sebebi de o sırada Hami'yi ellerinde bulunduran T'u-yü-hun'ların, küçük oğlu Baga Şad (daha sonra İl Kağan)'ın annesinin ülkesi olmasıydı. Ch'i-min'in askerlerinin gitmemesi üzerine Hamililer hazırlık yapmaktan vazgeçtiler. Ancak Çinli kumandan Hsie Shih-hsiung, hazırlıksız yakaladığı şehir ve kaleyi ele geçirdi. Han hanedanı zamanında yapılmış olan eski kaleyi tamir ve koruma için binden fazla zırhlı muhafızı bırakıp geri döndü. Kısacası orada fazla kalmadı.

609 yılının ilkbaharında tekrar Çin sarayına gelen Ch'i-min'e aşırı hürmet gösterilip, çok miktarda hediye bağışlandı.

Bu devrede Kore (Kao-li)'lilerin, Doğu Gök Türk Devletiyle yakınlaşmak için Ch'i-min'e elçi gönderdikleri görülmektedir. Ancak, Chi-min, Çin'in aleyhine herhangi bir ittifaka girmeyi reddetmiştir. Kore elçisi daha sonra imparatorun huzuruna geldiğinde Suei imparatoru ona ülkesine gidip, krallarının derhal gelip itaat ettiğini bildirmesini söylemesini istemiş; aksi takdirde Ch'i-min'i üzerine saldırtacağını açıklamıştır.

9 - DOĞU GÖK TÜRK DEVLETİNİN ESKİ GÜCÜNE KAVUŞMASI

1. Shih-pi Kağan'ın Parlak İdaresi (609-619)

603-609 yılları arasında süren kağanlığı boyunca Çin'e hizmet etmeye gayret eden Ch'i-min, 609 yılının yaz aylarında hastalandı. İyileşemediği gibi bir süre sonra hayatını kaybetti. Kendisine aşırı derece bağlı Ch'i-min'in ölümü Çin imparatorunu derinden sarstı. Sarayında üç gün yas ilan etti. Boşalan Doğu Gök Türk tahtına oğullarından Tou-chi oturarak, Shih-pi Kağan unvanını aldı. Yeni kağanın yaptığı ilk iş Gök Türk geleneklerine uygun dul kalan üvey annesi İ-ch'eng prenses ile evlenmek oldu. Bu durumu da Çin imparatoruna bildirerek, ilk dış siyasi temasını gerçekleştirdi.

Gök Türk ülkesinin doğusunu tamamen kendisine bağladığını düşünen Çin yönetimi (608) yönünü batıya çevirdi. İpek Yolu üzerindeki zengin Batı Türkistan toprakları dikkatini çekiyordu. İpek Yolu üzerindeki zengin vaha devletçiklerinin gelişmişliği, sahip olduğu kaynaklar P'ei Chü isimli devlet adamı tarafından bir rapor hâline getirilerek kendisine sunulmuştu. Bu durum İmparator Yang'ı politika değişikliğine sevk etti.

Kuzeyde Doğu Gök Türk Devleti'nin kendisine bağlanması bir anlamda bu taraftan gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırmıştı. Bundan dolayı İmparator Yang 608 yılında Doğu Gök Türk kağanı Ch'i-min'in artık kendisine sıkı bir şekilde bağlılığına kanaat getirmişti. İmparator bundan sonra dikkatini batıya çevirmişti. Suei imparatorunun tek hedefi artık zengin batı ülkeleri idi. Batı ülkeleri tabirinden kasıt Batı Türkistan'ın batısından başlayarak Doğu Türkistan'da Hami şehrine kadar uzanan tarihî İpek Yolu üzerindeki vaha şehirleridir. Çinliler bölgenin zenginliklerinin farkına varmışlar, gözlerini buraya dikmişlerdi. Özellikle P'ei Chü isimli devlet adamının bölgeden geçen İpek Yollarını tanıtan

bir rapor hazırlayıp İmparator Yang'a sunması Suei hanedanının gelecek stratejilerini değiştirtmişti.

Çinlilerin hedef değiştirmesi kaynaklara yansıdı. Dolayısıyla 609 yılında Ch'i-min'in ölüp yerine Shih-pi'nin geçmesinden sonra kaynaklarımızda bilgiler birdenbire azalmaktadır. Aslında 613 yılından sonra kısa bilgilere tesadüf edilsede esas bilgi çoğalması 615 yılından sonra yaşanmaktadır.

2. Rollerin Değişmesi

Suei İmparatorluğu her ne kadar bütün Çin'i bir devlet hâlinde birleştirse de özellikle kuzeyden güneye uzun kanalın kazılması için harcanan kaynaklar, sosyal huzursuzlukları doğurmuştu. Kanalların kazılması uzun sürüyordu ve çok masraf gerektiriyordu. Neticede Suei hanedanına karşı hoşnutsuzluk doğdu ve yavaş yavaş kıpırdanmalar başladı. İlk isyan 613 yılında patlak verdi. Ling-wu bölgesinde Suei imparatoruna karşı isyan eden Pai Yü-suo önce yağmalar yaptı. Bir sürü at ele geçirip kuzeyde Gök Türklerle temasa geçti. 615'te ise isyanlar birbiri ardına çıktı. İki devlet adamı daha yüzer bin kişi ile isyan edip Shih-pi Kağan ile bağlantı kurdular ve Suei hanedanının Yen ve Shao adlı eyaletlerine saldırdılar.

Durum tersine dönmüş, bu defa Suei İmparatorluğu içten karışmıştı. Eskiden Gök Türklerin içinden isyan edenler Çin ile temas kuruyorlardı. Şimdi Çin'deki hanedana muhalif olanlar Gök Türklere sığınmaya çalışıyorlardı. Kısacası kader ağlarını artık farklı örüyordu.

3. Hedefine Ulaşamayan Entrika Faaliyeti

Shih-pi Kağan babasının tam aksine politika yürütüyordu. Daha tahta çıkışının ikinci yılında Suei'e olan bağlılığı redderek bağımsız harekete başlamıştı. Onun bu durumu İmparatoru rahatsız etse de başka problemlerle uğraşmak zorunda kaldığından eski baskıyı sürdürecek herhangi bir faaliyette bulunamıyordu.

Her ne kadar yönünü batıya çevirmiş olsa da Shih-pi Kağan'ın gücünün artması Çinli devlet adamlarının dikkatini iyice çekmeye başlamıştı. Gök Türkleri yakından tanıyıp neredeyse onları bölmek için 30 yıl mücadele eden Ch'ang Sun-sheng öldüğü için görev vezirlerden P'ei Chü'ye düştü. Bu vezir 615 yılının ekim ayında İmparator Yang'ın, kuzey sınırları teftişe çıktığı sırada, *Doğu Gök Türk kağanı Shih-pi'nin kuvvetinin hızla arttığını ileri sürerek,* bir plan hazırlayıp, imparatoruna sundu. Bu plana göre *Shih-pi Kağan'ın kardeşi Ch'i-chi Şad, bir Çin prensesiyle evlendirilecek ve "güney tarafının kağanı (Nan-mien K'o-han)" ilan edilecekti.* Fakat,

devletine ve ağabeyine ihanet etmek istemeyen Ch'i-chi Şad kendisine yapılan bu teklifi reddetti. O da ağabeyinin yolunu takip ediyor, babası gibi davranmıyordu. Öte yandan Çinlilerin bu planından haberdar olan Shih-pi Kağan çok kızdı.

Soğd asıllı vezirlerinden Shih-shu-hu-hsi, çok ustaca planlar hazırlayarak Shih-pi Kağan üzerinde etkili oluyordu. Devleti için faydalı planlar, stratejiler geliştirdiği için Shih-pi tarafından pek seviliyordu ve yüksek bir makama tayin edilerek ödüllendirilmişti. Sonuçta toplum içinde çok beğenilen bir kişi hâline gelmişti. Onun Gök Türk Devleti nezdinde yükselişi Çinli vezir P'ei Chü'nün de dikkatini çekti. İmparatoruna sunduğu raporda Gök Türklerin aslında saf insanlar olduğunu, ancak içlerinde bulunan Soğdluların onları etkileyerek değiştirdiklerini ifade etti. Eğer onlar Gök Türklerin içinden çıkarılırlarsa Gök Türklerin kolayca kontrol altına alınmaları mümkün olurdu.

P'ei Chü, ilk admı atarak Shih-shu-hu-hsi'ye Ma-i'de karşılıklı ticaret yapmayı, hatta pazar kurmayı teklif etti. Soğd asıllı bu şahsa Çinlilerle ticaret yapmak fikri çok cazip geldi. Ma-i şehri yakınına ticaret yapmak maksadıyla vardığında P'ei Chü tarafından öldürtülerek ortadan kaldırıldı. Olaya tepkisini azaltmak için de Shih-pi Kağan'a elçi göndererek *"Shih-shu-hu-hsi'nin aslında Shih-pi'ye karşı isyan ettiği için öldürüldüğünü"* bildirdi. Buna rağmen Shih-pi'nin gerçeği öğrenmesi engellenemedi. İlk önce Çin ile olan ilişkilerini tamamen durdurdu. Arkasından birkaç yüz bin süvariyle savaşa hazırlandı. O sırada kuzey eyaletlerinde teftişe çıkmış olan Çin imparatoruna saldıracaktı. Fakat, Kağan'ın hatunu İ-ch'eng prenses mensup olduğu ailesini korumak için acele elçi göndererek durumu bildirdi. Aldığı haberle telaşa kapılan İmparator Yang, hızla geri dönerek kendi topraklarındaki Yen-men Kalesi'ne sığındı.

İmparatorun teftişten geri dönmesine rağmen Shih-pi saldırıdan vazgeçmedi. Çin topraklarına hızla dalarak, İmparator Yang'ın sığındığı Yen-men'ı kuşattı. Askerlerden başka kalenin içinde yüz elli sivil insan vardı. Yiyecek stokları ancak yirmi gün dayanabilirdi. Ayrıca Yen-men'da bulunan kırk bir kale burcunun otuz dokuzu Gök Türklerin eline geçti. Artık, Gök Türklerin attığı oklar İmparator'un bulunduğu yere ulaşıyordu. Çok korkan İmparator, Chao prensi Kao'ya sarılarak ağlamaya başladı. Kaynaklara göre ağlamaktan gözleri şişmişti.

Çinli devlet adamları bu durumdan kurtulmak için aşağıdaki tavsiyelerde bulundular: *1. Kuşatmanın yarılarak çıkılması, 2. Kalede kalıp savunmak, 3. Liao (Kore'nin kuzeybatısı)'dan yardım istemek, 4. Hsiao*

Yü ise Gök Türklerin geleneğinde hatunların ordunun stratejilerini bildiğini, İ-ch'eng'ın imparatorluk ailesi kızı olduğunu, dolayısıyla Çin'in yardımına koşması gerektiğini, elçi gönderilip temasa geçildiğinde mutlaka yardım edeceğini, faydası olmazsa, bile hiçbir zararı olmayacağını, diğer taraftan Korelilerin, Gök Türklere saldırtılmasını telkin etmesi. Burada en can alıcı 4. maddedir. Çinlilerin Türkleri içeriden vurmasının kolaylığı ve isabetliliği ortadadır. Çin devlet geleneğine göre iyi yetişmiş olan İ-ch'eng prenses görevini hakkıyla yerine getirecekti.

Bu arada Suei İmparatorluğu topraklarında bulunan bütün diğer askerî kumandanlara yardıma gelmeleri için çağrı yapılmış, hiçbiri yardıma gelmemişti. Son çare olarak Shih-pi Kağan'ın eşi İ-ch'eng Hatun'a (Çinlilerin nazarında prensesti) İmparator'a yardım etmesi için acele ve gizlice adam gönderildi. Elçiden haberi alır almaz, hatun işe koyuldu. O da acele Shih-pi'ye adam yollayarak devletin kuzey taraflarında problem olduğunu (isyan çıktığını) bildirdi. Aldığı sahte habere inanan Shih-pi, kendi kağanlığını korumanın birinci görevi olduğunu düşündü. Derhal kuşatmayı kaldırarak kendi topraklarına geri döndü. Onun geri çekilmesinden sonra İmparator hemen saraydan çıkamadı. Gönderdiği adamlar etrafta keşif yaparak dağların, vadilerin boş olduğunu gördüler. İmparator, ancak bu şekilde emin olduktan sonra kaleden çıkarak kurtulabildi. Arkalarından iki bin süvari takibe gönderilmiş, Gök Türklerden arta kalan yaşlı ve zayıf iki bin insan ele geçirilmişti. Bunların daha çok yağma yapmak için arkada kalan gruplar olma ihtimali de vardır.

Shih-pi Kağan eline geçen her fırsattan faydalanarak Suei İmparatorluğu topraklarına saldırıyordu. Doğu Gök Türk Devleti, onun liderliğinde kısa zamanda eski dinamik gücüne kavuşmuştu. 616 yılının sonunda da büyük bir akın gerçekleşti. Düzenli bir seferden ziyade akın şeklinde gelişen Gök Türk askerî harekâtı hedefine ulaştıktan sonra son buldu.

Yen-men'da kuşatılma, her ne kadar sonunda kurtulsa da İmparator Yang'a çok ağır gelmiştir. Ülke içinde sarsılan otoritesi tamamen kaybolmuştu. Ortaya çıkan muhalifler fırsatını buldukları ilk anda başkaldırıyorlardı. Bununla birlikte Shih-pi Kağan da babasına hiç benzemiyor, Çin'e karşı farklı bir tavır sergiliyordu. Nihayet, Doğu Gök Türk Devleti'ni eski gücüne kavuşturmuştu. Yani o, Çin için artık büyük bir tehlike hâline gelmişti. Bunu Çin imparatoruna yaptığı kuşatmayı kaldırdığı 615 yılı sonundan itibaren Suei hanedanına karşı sürekli bir baskı kurması gayet açık şekilde göstermektedir. Neticede Çin tarihinde ender görülen bir olay gerçekleşmişti. Yen-men Kalesi'ndeki kuşatılma Suei hanedanına çok ağır darbe indirmişti.

4. Türk Tarzında Ordunun Başarısı

Bu darbenin derinliğini Suei İmparatorluğu'nda merkezî otoritenin birden sarsılmasından anlıyoruz. Neredeyse eyaletlerdeki Çinli prensler, valiler, dükler birer birer isyana kalkıştı. Bunların içinde en önemlisi T'ang dükü Li Yüan'in isyanıdır. Çünkü, Çin tarihinin en parlak hanedanlarından biri sayılan T'ang İmparatorluğu'nu bu şahıs kurmuştur. İsyana başlamadan önce iki bin kişilik mükemmel ok atan ve ata binen bir askerî birlik oluşturmuş; sonra bunları Gök Türkler gibi besleyerek, onlar gibi suları ve otlakları takip ederek, oturup, kalkma, avcılık ve ata binme gibi meziyetleri öğrettirmişti. Neticede Gök Türk askerî vasıflarını kazanan bu askerler ileride ona parlak zaferler elde etmesinde yardımcı olacaktır. T'ang hanedanı ilk askerî başarılarını bu birliğe ve Gök Türk yardımına borçludur. Hatta, 616 yılında Çin'e karşı gelişen sayısız Gök Türk akınlarından bazı küçük olanları bu birlik tarafından durdurulmuştu.

Shih-pi'nin kumandasında Gök Türk ordularının Suei İmparatorluğu sınırlarını geçip çok sayıda akın yapması, neticede bu hanedanın çatırdamasına yol açmıştı. Asi Çinli kumandanlar birer birer isyan ediyorlar ve Shih-pi ile temasa geçiyorlardı. Çin imparatorlarının Gök Türkleri bölmek için uyguladıkları entrika siyaseti gibi Shih-pi de asi Çinli devlet adamlarına destek veriyordu. Fakat, o açıkça destek veriyor; herhangi bir entrika siyaseti gütmüyordu.

5. Gök Türk Ülkesine Sığınan Çinli Kumandanlar

Bu arada iki önemli güç Gök Türklere katıldı:

1- Liang Shih-tou, otuz-kırk kişi ile bağlı olduğu yardımcı valiyi öldüren bu şahıs, kendini vali ilan edip Gök Türklerle temasa geçti. Shih-pi Kağan onun bağlılığını fırsat bilip kendisine kurt başlı sancak sunarak, *Tardu Bilge Kağan* unvanını verdi. Daha sonra Liang Shih-tou Gök Türk askerleriyle beraber Sarı Irmak'ın güneyinde oturmaya başladı ve Yen-ch'üan eyaletine saldırılar gerçekleştirdi. İki bin süvariyle Liang Shih-tou'ya bağlanan Çinli kumandanlardan Kuo Tse-ho'ya *Wu-li Şad* unvanı Gök Türkler tarafından verildi.

2- Diğer asi Liou Wu-chou da elçi gönderip, Shih-pi'ye itaat ederek Gök Türk desteği aldı. Gök Türk askerleriyle Chih Pien'i yenip öldüren bu Çinli, diğer Suei kumandanı Hsiao İ'yi Yen-men'a kaçırtmıştı. Neticede Yen-men'ı da ele geçiren Liou Wu-chou, sonra Lu-kung vilayetine sürpriz bir saldırı yaptı. Suei imparatorlarının kuzey sarayı olan Feng-yang'a girdi. Ele geçirdiği bütün saray halkını Gök Türklere teslim eden

Liou Wu-chou'ya Shih-pi karşılık olarak at bağışladı. Arkasından Ma-i bölgesine dönmeden önce Ting-hsiang gibi önemli bir mevkiyi daha işgal eden Liou Wu-chou'ya kurt başlı sancakla birlikte *Ting-yang Kağan* unvanını sundu. Görüldüğü gibi Shih-pi Kağan kendine bağlananlara Türkçe unvanlar veriyordu. Bu durum Çin'e hâkim olma ya da Türk idaresine sokma politikasının belirtisidir.

6. T'ang İhtilal Ordusu

Ma-i şehrine hücum edecek olan Gök Türk ordusuna, T'ang hanedanının kurucusu Li Yüan karşı koymak istedi. Ancak onun görevlendirdiği Kao Chün-ya, Wang Jen-kung çarpışmalarda başarı kazanamadılar. Aynı yıl Chin-yang şehri etrafı Gök Türkler tarafından işgal edildi. Doğrudan şehrin kuzey kapısından girip, güney kapısından çıktılar. Bu sırada Li Yüan, insanları saklayarak kalenin bütün kapılarını açtırtmıştı. Gök Türkler tuzak olabileceğini düşünerek kaleye girmeden geri döndüler.

Bu arada girdikleri savaşları kaybeden Wei ve Chün-ya başları kesilmek suretiyle cezalandırıldılar. Daha sonra Li Yüan tarafından Wang Kang-ta kumandasında Gök Türklerin üzerine gönderilen ordu da mağlup oldu; askerlerinin hepsi öldürüldü. Bu yenilgi üzerine Chin-yang Kalesi'nde bulunan T'ang ihtilal ordusunu korku kapladı. Savaş yoluyla kaleden çıkamayacaklarını anlayan Yüan, gece bir kısım askerini kalenin dışına çıkarıp, yüksek bir yere sancak astırdı. Bu askerler sonra yüksek sesle davul çaldırtıp, yardım ordusu geliyormuş gibi yaptılar. Bunun üzerine şüpheye kapılan Gök Türk ordusu şehrin dışında iki gün daha kalıp yağma yaparak geri gitti. Böylece bu büyük tehlikeden T'ang hanedanının kurucuları kurtulmuş oldular. Eğer kurtulmamış olsalar, Çin tarihinin en parlak devleti T'ang hanedanı belki de tesis edilemezdi.

7. Kaçınılmaz Gök Türk Yardımı

Suei hanedanı yıkılmak üzere iken yukarıda da söylediğimiz gibi Çin'in her tarafında isyanlar çıkmıştı. Bunların içinde T'ang hanedanının kurucusu olarak Li Yüan, Gök Türklerden destek alan rakiplerine karşı fazla bir askerî güce sahip değildi. Yardımcılarından Liu Wen-ching, ona kendilerinin de Gök Türklerden askerî destek istemelerini tavsiye etti. Bunu kabul eden Li Yüan, kendi eliyle birçok hediyeler hazırlayıp, Shih-pi Kağan'a gönderdi. Liou Wen-ching ile Kağan'a ulaştırılan bu hediyelerin yanında ona ayrıca *"Büyük bir ihtilal (gönüllü) ordusunu harekete geçirmek istediğini, uzaktan gelip tahttan indirilmeye yardım ederlerse*

müttefik olacaklarını, ancak güneyde onlara yardım ettikleri takdirde ahaliyi yağma etmemelerini, sert davranmamalarını istediklerini, eğer ittifak yapılırsa Gök Türklerin önüne bir sürü altın ve mücevherin serileceğini ve bunlardan istediklerini seçeceklerini" bildirdi. Shih-pi karşılık olarak *"artık Suei hanedanının yıkıldığını, T'ang düküne yardım etmelerinin kendi menfaatlerine uygun olacağını"* ifade etti.

Shih-pi'nin niyeti öğrenilir öğrenilmez, derhal bir elçilik heyeti daha gönderildi. Yedi gün gibi kısa bir zamanda gidip dönen bu yeni elçi Gök Türklerden yardım geleceği haberini getirdi. T'ang hanedanının kurucusuna bağlı kumandanlar bu yardım haberine çok sevindiler. Aslında Gök Türk ordusunun yapacağı tahribattan çekinen İmparator, bir türlü kabule cesaret edemiyordu. Bu sırada P'ei Chi ve Liu Wen-ching, *"Tibetlilerin atlarının zayıf, Gök Türklerinkinin ise kuvvetli olduğunu, askerleri olmazsa bile atlarının kaçırılmaması gerektiği, aksi takdirde pişman olacaklarını"* söyleyerek ısrarla Gök Türk yardımının gelmesini istediler.

Çin içinde tek hâkim olmak için Gök Türk yardımı almanın mutlaka gerekli olduğunu anlayan Li Yüan, *"kulaklarımızı onların yağmalarına kapayalım, sonra sıkıştırıp icaplarına bakarız"* diyerek, onlardan kendine destek sağlamaya razı oldu. Devamında sonbaharda K'ang-ch'iao-li Tegin yönetiminde Gök Türk yardımı ulaştı. Beş yüz asker ile iki bin baş at pazar için gelmişti. Aslında ticaret yapılacaktı. Gök Türk askerleriyle karşılaştığında Kağan'ın mektubunu alan geleceğin imparatoru, sonra K'ang-ch'iao-li Tegin ve yanındakilere olağanüstü bir selamlama töreni yaptırarak yüksek değer verdiğini gösterdi. Gök Türklerin gönderdiği atların mükemmel olanlarını seçti. Arkasından Gök Türk askerlerinin yarısını kalan atlarla beraber bulundukları Kuan mevkiinde bıraktı. Böylece Gök Türk askerlerinin yağma ihtimallerini önlemiş oluyordu.

8. Atlara Hayranlık

Çin askerleri Gök Türk atlarına hayran kalmıştı. Sahte para vererek Gök Türk askerlerini kandırmak ve atları ele geçirmek istiyorlardı. Fakat, Li Yüan *"Gök Türklerin kendilerine güzel atlar verdiklerini, kandırıldıklarını anladıkları zaman gelip Çin'e saldıracaklarını ve durdurulamayacaklarını"* anlatarak vazgeçtirdi. Arkasından kendilerini fakir olarak gösterip, borç almalarını tavsiye etti. Bundan sonra K'ang-ch'iao-li Tegin kuzeye döndü. Ancak, T'ang hanedanının daha çok yardıma ihtiyacı vardı. Liou Wen-ching tekrar yardım istemek için Shih-pi Kağan'a gönderildi. Bu elçi yola çıkmadan önce yeni imparator, onunla özel görüşme

yaparak, *"Gök Türkler atlarını otlatırken hububat tarlalarına zarar vermiyorlar, ancak, ahali onlardan çok korkuyor ve etkileniyor, benim endişem ise Liou Wu-chou ile birlikte Çin'e saldırmalarıdır. Onun için yardım askerlerinin sayısı birkaç yüz kişiden fazla olmasın"* dedi.

Eylül ayında Gök Türk merkezine varan elçi, Shih-pi Kağan'dan asker isteyip onunla ittifak yaptı. Buna göre Gök Türk askerleri Ch'ang-an'a girecekler, karşılığında Gök Türk Devleti'ne altın, yeşim taşı ve en iyi cins ipekten mamul kumaş sunulacaktı. Bu anlaşmadan memnun olan Shih-pi Kağan büyük veziri Chi-shih Tegin'i T'ang hanedanının ihtilal ordusuna yardımcı olmak üzere gönderdi. Ayrıca kuzey bölgelerini T'ang hanedanı adına koruyacağını bildirdi. Yine K'ang-ch'iao-li Tegin ile beş yüz asker ve iki bin baş at sundu.

T'ang İmparatorluğu'nun kuruluşunun sağlanmış olmasına rağmen 618 yılında da Gök Türklere bağlanan Çinli devlet adamları oldu. Wu-yüan bölgesi vali yardımcısı Shih-pi Kağan'ın hâkimiyetini tanıdı ve kendisine Ko-li Tegin unvanı verildi. Diğer T'ang muhaliflerinden Chao Yüan, öteki asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'yu başkent Ch'ang-an'a saldırmaya ikna etmişti. Fakat, bu yeni ittifak hücuma cesaret edemiyor ve Gök Türk yardımı istiyordu. Bunun için Ch'i-min'in oğlu Shih-pi Kağan'ın kardeşi olup, devletin doğusunu idare eden Bagatur Şad'la temasa geçildi. Bagatur Şad bu teklifi kabul etti ise de T'ang imparatoru memurlarından Yü Wen-hsin'i gönderip, hediye ve benzeri şeyler sunarak, saldırı niyetinden vazgeçtirdi. Üstelik bu şad, Chang Ch'ang-hsün'ün Çin'e gönderilmesine ve Wu-yüan bölgesinin T'ang hanedanına bağlanmasını kabul etmişti. Bunun akabinde T'ang imparatorunun Wu-yüan valisi olan Chang Ch'ang-hsün sahte bir mektupla diğer asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou' nun adı geçen Şad'la arasını bozdu.

Gök Türklerin kuvvetten düştüğü devrede, onlara itaatten vazgeçip Çin'e bağlanan Ch'i-tan, Shih-wei, Kao-ch'ang, T'u-yü-hun gibi Çinli olmayan bütün yabancılar Shih-pi Kağan'a itaat ettiler. Bunların katılmasıyla Shih-pi Kağan'ın bir milyondan fazla yay çeken askeri olmuştu. Gök Türk yardımı sayesinde imparatorluğunu tesis eden T'ang hanedanıyla Shih-pi Kağan arasında iyi münasebet vardı. Bu münasebet daha çok Doğu Gök Türk Devleti'nin üstünlüğü şeklinde tezahür ediyordu. Gök Türk elçilerine Çin sarayında aşırı hürmet gösteriliyor ve şereflerine eğlenceler tertip ediliyordu. 618 yazının başında Shih-pi Kağan oğlu Kutlug Tegin'i Çin başkentine gönderdiğinde onun şerefine Ta-ch'i sarayında bir ziyafet verildi. Bu esnada dokuz bölümden (makam) ibaret olan müzik

çalınmıştı. Arkasından Gök Türk heyetinde bulunanların rütbelerine göre işlenmiş ipekli kumaşlardan verildi. Bu devirde Ch'ang-an'a gelen Gök Türk elçileri Çinlilere karşı gayet gururlu davrandığı hâlde Çin imparatoru bunlara karşı hiçbir şey yapamıyordu. Aksine imparator Kao-tsu, Shih-pi ile iyi geçinme politikası takibe gayret sarf ediyordu. Shih-pi'nin elçisine mukabil olarak yüksek memurlardan Li Ch'en ile Cheng Yüan-shou'yu Gök Türk merkezine gönderdi. Oraya vardıklarında Shih-pi onlara meşhur atlardan birkaç yüz baş sundu. Elçilik heyetine şarkıcı kadınlar da dâhil edilmişti. Burada evlilik ittifakının kurulması yolunda anlaşmaya varıldı. Shih-pi çok memnun kaldı ve Kutlug Tegin'i tekrar elçi olarak gönderdi. Ekim ayında Kutlug Tegin'in şerefine yine eğlence tertip edilip, imparatorun yatağına kadar götürülmek suretiyle özel iltifat yapıldı. Burada da dokuz kısımlık müzik parçası çalındı.

Doğu Gök Türk Devleti'ni çok kısa bir zamanda eski gücünden fazlasına kavuşturan Shih-pi Kağan, Çin'e karşı 619 yılının Şubat ayında da bir büyük hücum başlattı. Sarı Irmak'ı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan geçtikten sonra Hsia eyaletine geldi. Burada T'ang İmparatorluğu muhalifi Liang Shih-tou da kendi kuvvetleriyle Shih-pi'nin ordusuna katıldı. Diğer muhaliflerden Liou Wu-chou da bu harekâta katılmış ve beş yüz süvari yardım almıştı Chü-chu ile T'ai-yüan arasına büyük bir akın yapılacak iken Shih-pi Kağan öldü.

9. Ch'u-lo Kağan Devri (619-621)

Doğu Gök Türk Devleti'nin tahtı Shih-pi'nin ani ölümü üzerine boş kaldı. Onun oğlu Shih-po-pi'nin yaşı çok küçüktü. Zaten ölen kağanların yerine kardeşlerin geçme geleneği vardı. Bundan dolayı kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan unvanıyla tahta geçti. Shih-po-pi yaşının küçüklüğü sebebiyle kağan makamına oturamamıştı. Ama tahta geçen amcası onu devletin doğu tarafına Ni-pu Şad tayin etti. Onun idare etmeye başladığı bölge Çin'in You eyaletinin kuzeylerine denk düşüyordu.

10. Gizlenen Paralar

Shih-pi'nin son seferine hazırlandığı sırada Çinliler çok miktarda para yollayarak onu seferden vazgeçirtmeye çalışacaklardı. Fakat bu esnada yani ölmeden önce yukarıda sözünü ettiğimiz büyük harekât hazırlığı sürerken Shih-pi Kağan hayatını kaybetmişti. Yani paralar daha Gök Türklere varmadan kağan ölünce tehlikenin geçtiğini zanneden T'ang elçisi Kao Ching taşıdığı paraları Feng eyaleti hazinesine bıraktı. Kendilerine

gelecek paraların oraya gittiğini duyan Gök Türkler kızdılar ve Çin'e karşı hücuma hazırlandılar. Onların tepkisini azaltmak ve hücumu önlemek için elçi yeniden yola çıkıp parayı Gök Türklere götürdü.

T'ang hanedanı kurulmasına rağmen Çinli karşıtları (Tou Chien-te ve Yang Cheng-tao) Gök Türklerin de yardımıyla varlıklarını koruyorlardı. 6. ayda Shih-pi Kağan'ın ölümü resmen Çin'e bildirildiğinde, T'ang imparatoru sarayında yas ilan etti. Başsağlığı mesajını iletmek için bir elçiyi Gök Türk merkezine yolladı. Yeni kağana otuz bin top renkli kumaş sunuldu. Bunun yanında imparatorun kendisi de yas tutarak, üç gün saraya gelmemiş ve bütün Çinli devlet adamları, haberi getiren Gök Türk elçisinin ikamet ettiği yere giderek taziyetlerini sunmuşlardı. Çinli elçinin geri dönüşünden sonra Ch'u-lo Kağan da elçi gönderip, kendi ülke mallarından hediye etti. 620 yılında Gök Türk elçilerine çok iyi ağırlama yapan Çinliler, saraylarında onlara müzikli ziyafetlere da devam ettirip; rütbelerine göre Gök Türk elçilik zevatına renkli ipekli kumaşlar hediyeler verdiler.

11. Muhalifler Dengesinin Bozulması

Ch'u-lo Kağan da Suei hanedanı prenslerinden Yang Cheng-tao'yu imparator ilan ederek, T'ang muhaliflerini destekleyeceğini açıkça gösterdi. Çin'de kuvvetli birleşik bir gücün ortaya çıkmasını engellemeye çalışıyordu. Dolayısıyla T'ang hanedanına karşı muhaliflerini destekleme politikasını sürdürüyordu. Ayrıca Kuzey Çin'de Gök Türklerle müttefik olan bütün Çinlilere ona biat etmelerini emretti. Ch'u-lo Kağan'dan sağlam destek gören Yang Cheng-tao, Kuzey Çin'deki Ting-hsiang'ı kendine merkez seçti ve yıkılmış Suei hanedanı devlet teşkilatını yeniden kurdu. Devamında ona bağlananların sayısı on bin kişiye ulaştı.

Aslında Ch'u-lo Kağan'ın Yang Cheng-tao'yu tercih ederek imparator ilan etmesi, dengeleri bozmuştu. Diğer T'ang muhalifleri buna çok içerlediler. Bunlardan biri olan Sun Chin-kang, bağlandığı Gök Türklerden kaçtı. Ancak yakalanarak öldürüldü. Gök Türklerden hızla kopmaya başlayanlara, diğer muhalif Çinlilere Liou Wu-chou da katılmış, Ma-i'ye kaçmak üzere iken, Gök Türkler tarafından yakalanarak öldürülmüştü. Ondan arta kalanlar onun memuru -kendisine tam güvenilmemesine rağmen- Yüan Chün-chang'ın emrine verilmişti. Bundan dolayı ona yardımcı olmak bahanesiyle yanında Yü-she Şad'ı Gök Türk askerleriyle bıraktılar (620 4. ay).

T'ang hanedanı Doğu Gök Türk hükümdarının baskıcı tavırlarına bir şey yapamıyordu. Onların elçilerine 5. ayda yine T'ang başkentinde

müzikli ziyafet verilmiş, renkli ipekli kumaşlardan rütbelerine göre dağıtılmıştı. Ch'u-lo Kağan, aynı ay içerisinde T'ang muhaliflerinden Wang Shih-ch'ung'a A-shih-na-chieh-to'yu gönderdi. Elçinin çalışmaları sonuç verdi ve adı geçen lider de Gök Türklerin tarafına geçti. Hediye olarak bu Çinliye bin baş at gönderen Kağan, onun akrabalarından birinin kızıyla da evlenmişti. Başka bir avantajlı durum da bu muhalif Çinlinin Gök Türklerin ihtiyacı olan ticareti yapmayı da kabul etmesiydi.

12. Güzel Kadınların Götürülmesi

Aslında Liou Wu-chou daha Gök Türkler ile müttefik olduğu sırada T'ang hanedanıyla yaptığı savaş sırasında, Ch'u-lo Kağan, Böri Şad'ı iki bin süvari ile T'ang ordusunun yardımına göndermişti. Kağan, her iki tarafı da destekler gibi görünüyordu. Nitekim Ch'u-lo Kağan onun fazla kuvvetlenmesini istemediği için dengeli politika takip etmiş ve Liou Wu-chou'nun mağlup olmasını sağlamıştı. Bundan sonra Chin-p'ing-yang şehrine gelen Ch'u-lo Kağan, bu bölgede bulunan güzel kadınları toplamış, üç gün kaldıktan sonra geri dönmüştü.

Ch'u-lo Kağan'ın söz konusu yağma hareketlerine karşı hiçbir şey yapamayan şehrin valisi Li Ch'ung-wen'ı kontrol için Lun Tegin Kağan tarafından birkaç yüz askerle kalede bırakılmıştı. Sonra şimdi Shan-hsi'de Yang-ch'ü Kalesi'nin kuzeydoğusunda bulunan Shih-ling geçidine de nöbetçiler bırakıp ülkesine geri döndü. Gök Türkler artık Çin'in derinliklerinde ilerliyorlar, kendilerine üs temin etmeye çalışıyorlardı.

13. Çin İçinde Başarılar

Aynı yılın 7. ayında T'ang İmparatorluğu orduları Gök Türklere karşı küçük de olsa bazı başarılar kazanmaya başladı. Li Hsi-yü ve Tuan Te-ts'ao adlı iki kumandan hazırlıksız yakaladıkları Gök Türk askerlerini mağlup ettiler. Fakat bu yenilgiler Gök Türkler üzerinde hiçbir etki yapmadı; 9. ayda Bagatur Şad, Liang eyaletini işgal edip, buranın başkumandanını yenilgiye uğrattı. Birkaç bin kadın ve erkeği yanına alarak götürdü.

Shih-pi Kağan zamanında Gök Türklere bağlanan ve Wo-li Şad unvanını alan Li Tse-ho, 618 yılında T'ang İmparatorluğu kurulunca bu devlete itaat etmişti. Onuncu ayda (620) imparator asileri yenerek bazı başarılar kazandı. Bu arada Gök Türklerin içindeki anlaşmazlıkları Çin imparatoruna bildirmek üzere iken Gök Türk süvarileri onun elçisini yakaladı. Onun bu teşebbüsüne kızan Ch'u-lo Kağan kardeşini hapsetti.

14. Büyük Sefere Hazırlık Planı

T'ang hanedanı muhalifleri birer birer Çin'e gidip, Kao-tsu'ya teslim olmalarına rağmen Liang Shih-tou, Gök Türklere bağlılık ittifakını sürdürüyordu. Hatta, Ch'u-lo Kağan'ı T'ang İmparatorluğu'na büyük bir saldırı yapmaya ikna etti.

Hazırlanan plana göre Gök Türk ordusu ve onun Çinli müttefikleri dört ayrı koldan hücuma geçeceklerdi.

1- Bagatur Şad, Yüan eyaletinden harekete başlayacak,

2- Ch'u-lo Kağan, Ping eyaleti yolundan ilerleyecek,

3- Ni-pu Şad ile Liang Shih-tou, Yen eyaleti yolundan gidecek,

4- T'u-li ise Hsi, K'u-mo-hsi, Ch'i-tan'lara kumanda edecekti.

T'u-li'nin ordusu daha sonra Fu-k'ou geçidini aşıp, Chin ve Chiang bölgelerinde Ch'u-lo Kağan'ın ordusu ile birleşecekti.

Ch'u-lo Kağan'ın öncelikli hedefi Ping eyaletini ele geçirip, burada Suei imparatoru ilan ettiği Yang Cheng-tao'yu yerleştirmekti. Böylece kendine müttefik yeni bir imparatorluğun ortaya çıkmasını sağlayacaktı. Bazı Gök Türk devlet adamları onun bu fikrine karşı çıktılar ise de Kağan, babası Ch'i-min'in Suei desteğiyle tahta çıkabildiğini hatırlatıp, bu düşüncesinde ısrar etti. Hücum planları çok geniş bir sahaya yayılmıştı. Orduya katılanların çok fazla oluşu T'ang hanedanının ne kadar büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bulunduğunu göstermektedir.

15. Zehirlenme Gerçeği

Hazırlanan bütün planlar tam uygulamaya başlanacaktı ki, henüz daha ordular seferlere çıkmadan Ch'u-lo Kağan, Çinliler tarafından zehirlendi. Hemen ölmeyen Kağan, bir süre hasta yattı; son nefesini vermeden önce kendisini zehirleyenleri hapse attı. Sonra öldü.

Ch'u-lo Kağan, dört koldan ilerleyecek ve T'ang hanedanını daha kuruluş evresinde yok edecek bir plan hazırlamıştı. Kuzey Çin'de kendisine bağlı uydu devletler kuracak, Çin'i tamamen işgal etmeyecekti. Kendilerine karşı Doğu Gök Türk Devleti'nin büyük bir saldırı yapacağını T'ang imparatoru Kao-tsu duydu. Çok korkmuş ve İl Kağan'ı hücumdan vazgeçirtmek için Cheng Yüan-shou'yu elçi olarak ona göndermişti. Bu elçinin bütün yalvarmalarına rağmen İl Kağan, hazırlığını tamamladığı hücumlarmı durdurma niyetinde değildi. Çabaları başarısız kalan Çinli elçi, orada bulunan diğer T'ang muhaliflerinden Liu Wu-chou ile gizlice görüştü ve ondan Kağan'ı durdurmanın tek yolunun onu öldürmek olduğunu anladı. Daha sonra elçi Cheng Yüan-shou gizlice kendi adamlarına Kağan'ı zehirletti.

Lun Tegin, daha önce 620 yılının 12. ayında Ping eyaletine muhafaza gayesiyle gayesiyle bırakılmıştı. Bir süre sonra buranın askerî valisi Liu Shih-jang tarafından bir entrika çevrilmek suretiyle yakalandı. Kaynakların ifadesine göre bölgeyi savunma maksadıyla gelen Tegin, halkı devamlı rahatsız ediyordu. İmparator Kao-tsu, bu şekilde onun ortadan kalkmasından çok memnun oldu. Çünkü bir tehlikeyi daha kolayca savuşturmuştu.

16. İl (İllig) Kağan/Yükseliş ve Çöküş (621-630)

Zehirlenmek suretiyle hayatını kaybeden Ch'u-lo Kağan'ın hazırladığı büyük askerî plan hiç uygulamaya konulamadı. Çünkü yeni, kağanın seçimi söz konusuydu ve bu durum dengeleri her an değiştirebilirdi. Kağan seçimleri çoğu zaman devletin üst yönetimini dolayısıyla tamamını sarsıyordu. Boşalan Doğu Gök Türk tahtına geçecek olan kağanın seçiminde Ch'i-min Kağan zamanından beri Gök Türk ülkesinde bulunan İ-ch'eng Hatun önemli rol oynadı. Ölen Kağan Ch'u-lo'nun oğlu Wo-she'nın tahta geçmesine engel oldu. Sebep olarak da bu kişinin zayıf ve çirkin olmasını gösterdi. Onun yerine Ch'i-min'in en küçük oğlu Bagatur Şad'ın kağanlık makamına oturmasını istediğini ifade etti.

Shih-pi'nin kardeşi olup devletin doğu kısmını idare eden bu şadın asıl ismi Tou-pi idi. Dolayısıyla zehirlenen Kağan Ch'u-lo'nun da kardeşiydi. Kağan seçimi neticede geleneğe uygundu. Sadece üvey anne İ-ch'eng yine fazlasıyla etkisini göstermişti. Tahta oturan bu şad tahta İl (İllig/Hsie-li veya Chie-li) Kağan unvanını aldı. İlk iş olarak Ch'u-lo Kağan'ın ölümünü bildirmek için Çin'e elçi gönderdi. T'ang imparatoru, Shih-pi'nin ölümünde yaptığı bütün yas törenlerini Ch'u-lo için de tekrarladı. Aslında Gök Türklerin kendileri için ne kadar büyük düşman ve tehlike olduklarının farkındaydı. O an için Gök Türkleri savaş meydanında yenmek imkânsız olduğundan diplomatik yollardan sakinleşmelerini bekliyordu.

17. Kuvvetli Ordu ve Devletin Kağanı

Konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarının ortak ifadeyle bildirdiği üzere İl Kağan (Chie-li veya Hsie-li) çok kuvvetli devlet ve ordunun başına geçmişti. Bazı kaynaklarda asker sayısı 1 milyon olarak verilse de bu rakam abartılı olmalıdır. Geleneğe uyup o da Çin asıllı İ-ch'eng Hatun ile evlendi. Sahip olduğu gücün farkında olan İl Kağan'ın dış politikasının esasını Çin'i baskı altında tutmak oluşturuyordu. Bunu yaparken de devletinin sahip olduğu gücüne güveniyordu.

Bu esnada Gök Türklerin merkezinde yaşayan T'ang hanedanı muhalifi Çinliler, İl Kağan'a sürekli, onun babası Ch'i-min'in Suei hanedanı sayesinde tahta çıktığını hatırlatıyorlardı. Hâlihazırda o hanedanın veliahdı Yang Cheng-tao'yu desteklemesi, ayrıca T'ang hanedanını ortadan kaldırması gerektiğini telkin ediyorlardı. İl Kağan, T'ang İmparatorluğu'nu yok ederse Suei hanedanı artıklarının Çin'e geri dönme yolları açılırdı.

T'ang hanedanlığı kuruluşunu resmen ilan etmiş; ancak ülkeye tamamen hâkim olamamıştı. Bu durumu göz önünde bulundurarak Türklere çok saygılı davranmaya devam eden Kao-tsu verdiği hediye ve olağanüstü ikramlarla İl Kağan'ın oluşturacağı tehlikeleri bertaraf etmeye çalışıyordu. Ancak, Çin'e karşı baskı politikası gütmeye kesin kararlı olan İl Kağan, onların elçilerine sürekli kibirli davranıyor ve de aşırı taleplerde bulunuyordu. Dolayısıyla Kağan'ın açıkça T'ang hanedanı karşıtlarının etkisi altına girdiğini söylemek mümkündür.

Gök Türk kuvvetlerinin 621 yılının üçüncü ayında Çin'in Fen-yin bölgesine Shih eyaletlerine yaptıkları akınlar, Shih eyaletinin askerî valisi olan Wang Chi, tarafından önlendi. Esasında Feng-yin bölgesine yapılan akınlar Gök Türklerin ufak çapta düzenledikleri akınlardı. Nitekim gerçek büyük akın arkadan geliyordu. Nisan ayında Çin Seddi'ni geçen İl Kağan'ın hücumları Yen-men'a kadar ilerledi. Burada Li Ta-en onları durdurmak üzere mevzilendi. Arkasından Ping eyaleti de Gök Türk akınlarından kurtulamadı.

18. Zehirleten Elçinin Kurtulması

Ch'u-lo Kağan'ı zehirleterek ölümüne yol açan Cheng Yüan-shou Gök Türk merkezinde hapsedilmişti. Onun serbest kalmasını sağlamak ve hapisten kurtarmak için Li Kuei adlı bir elçi altın ve ipekli kumaşlarla İl Kağan'a gönderildi. Kendisine altın ve ipekli kumaşlara rağbet etmeyen Kağan, Çin elçisinin yerlere kapanarak kendisini selamlamasını istemiş; elçi buna yanaşmayınca, onu da tutuklamıştı. Öfkesi dinmeyen Kağan, diğer elçi sol saray muhafızları başkumandanı unvanlı büyük general Ch'ang-sun Hsün-te'yı da hapse attı.

Çin elçilerinin İl Kağan tarafından birbiri ardına tutuklanması üzerine T'ang imparatoru da kendi başkentinde bulunan Gök Türk elçilerini hapse attı. Bu sıralarda Çin sınırlarına doğru gelişen Gök Türk akınlarının ardı arkası kesilmiyordu. Akabinde üç önemli zafer elde ettiler:

1- Beşinci ayda tekrar T'ang İmparatorluğu topraklarına giren Gök Türkler, Li Shu-liang kumandasındaki beş Çin ordusunu yendiler. Hatta, kumandan Li Shu-liang'a savaş sırasında bir ok saplandı ve bir ay sonra öldü.

2- Aynı yılın sekizinci ayında Tai eyaletine giren Gök Türkler, kendilerine karşı koymaya çalışan Çin harekât orduları başkumandanı Wang Hsiao-chi'yi bozguna uğrattılar.

3- Arkasından ilerlemeye devam eden Gök Türk ordusu Kuo-hsien kasabasını kuşattı. İki ay süren bu kuşatmadan sonra hedeflerine ulaştıkları anlaşılan Gök Türkler geri döndü.

Ardı ardına kazandıkları zaferler, Gök Türkleri zafer sarhoşluğu içinde tedbirsiz olmaya sevk ediyordu. Bununla beraber sürekli bozguna uğrayan T'ang kuvvetleri de artık yenilmemeyi öğrenmeye başladılar. Dokuzuncu ay içerisinde Ping, Liang ve Ling eyaletleri Gök Türk hücumlarına maruz kaldı. Ancak, Çin ordularının artık savunmada başarılı olmalarının işaretleri görülüyordu. Üstelik Ling eyaleti başkumandanı Yang Shih-tao, Gök Türkleri yenmeyi başardı. Bu yenilgi İl Kağan'ın ordusuna fazla bir şey kaybettirmedi. Çünkü on birinci ayda gelişen Gök Türk akınlarında Heng, Ting, You ve İ gibi bölgeler tamamen istila edilmişti. Bu akınlara T'ang hanedanı muhaliflerinden Kao K'ai-tao da Gök Türklerin yanında katılmıştı.

Gök Türk ordularını savaş alanlarında durduramayacağını anlayan T'ang hanedanının imparatoru taktik değiştirdi. Kağan'ı bir Çinli prensesle evlendirerek akrabalık kurma yoluyla akınlarını durduracaktı. Bunun için 622 senesinde zengin hediyeler gönderen İmparator Kao-tsu, Kağan'a bir Çinli prensesle evlenme teklifinde bulundu. İl Kağan, bu teklifi kabul etti ve Çin imparatorunun arzusu doğrultusunda hapiste tuttuğu Li Kuei, Cheng Yüan-shou ve Ch'ang-sun Hsün-te'yı serbest bıraktı. Üstelik on chin miktarında balık tutkalını hediye olarak yollayıp, iki ülke arasının bundan sonra tutkalla yapıştırılmış gibi yakın olması gerektiğini bildirdi. Bunu duyan Kao-tsu da karşılığında onun elçileri Je-han Tegin'i, A-shih na-te'yı ve diğer Gök Türkleri ülkelerine geri gönderdi.

19. Yen-men'da 2. Kuşatma

Bu olaylar cereyan ederken İl Kağan taarruzlarına devam ediyor ve T'ang muhalifleriyle birlikte Yen-men'ı muhasara altına alıyordu. Kuşatma bir ay kadar sürdü ve hedefe ulaşamadan geri döndüler. Bu arada Tai eyaleti garnizon kumandanı Li Ta-en, İmparator'a bir teklifte bulundu. Gök-Türk ülkesinde açlık çıkmıştı. Yiyecek yokluğundan dolayı çaresiz zor durumda yaşıyorlardı. Bundan dolayı Ma-i şehrinin onlardan geri alınmasının kolay olacağını, oraya bir hücum yapılmasını öne sürdü. Onun önerisini kabul eden Kao-tsu da Tu Ku-ch'eng'ı ona yardımcı gönderdi. Lakin Tu Ku-ch'eng geç kalarak vaktinde buluşması gereken

noktaya gidemeyince yalnız kalan Li Ta-en, İl Kağan ve T'ang hanedanı muhalifi Çinli Liou Hei-ta tarafından kuşatıldı.

İmparator, bu sefer Li Kao ch'ien'i yardıma gönderdi. Ancak daha o varamadan Li Ta-en yiyeceği tükendiği için kaleden çıkma girişiminde bulundu. Etrafını sarmış olan Gök Türkler tarafından öldürüldü. Bütün bu akınlar 2. ayda başlayıp 4. ayda bitti. Bu arada Gök Türkler Hsin eyaletine girdiler ise de General Li Kao-ch'ien tarafından yenilgiye uğratıldılar. Gök Türkler Çin'in çok fazla derinliklerine girmişlerdi. Buna rağmen İl Kağan'ın akınları durmuyordu. Altıncı ayda Shan-tung bölgesine akın yapıldığında Yen bölgesi prensi Li İ, Gök Türkleri engellemeye gayret etti. Gök Türklerin bir başka handikapı çok geniş alanlara yayılmalarıydı. Bu durum Çinlilerin dikkatinden kaçmıyordu.

20. Çin'in Fazla Derinliklerine Dalma Tehlikesi

Uzun mücadelelerden sonra T'ang hanedanı Çin'de hâkim olduğu bölgeleri genişletip kuvvetlenmeyi başardı. Dolayısıyla Gök Türk akınlarına karşı daha iyi savunma yapma yolunda önemli adımlar attı. 622 yılının 8. ayında Ping eyaleti büyük başkumandanı Li Shen-fu, Fen Irmağı'nın doğusunda bulunan Gök Türkleri yendi. İki bin at ele geçirdiği gibi beş yüz Gök Türk askeri öldürmüştü. Aynı sıralarda İl Kağan bizzat kumanda ettiği yüz elli bin kişilik ordusu ile Yen-men geçidini aşarak, Ping eyaletine akın yaptı. Burada ordusunu iki bölüme ayırarak, bir bölümünü Yüan eyaletine sevk etti. Artık Çin'in çok içlerine giren Gök Türklerin dönüş yollarını kesme girişiminde bulunuyorlardı.

Askerî anlamda çok başarı elde eden İl Kağan, artık Çin ile barış yapmak niyetine girmişti. Yaptığı teklif Çin sarayında görüşülmeye başlandı. Bazı Çinli devlet adamları bu teklifi hemen kabul etmek taraftarıydılar. Bazıları ise Çin'in çok fazla içlerine girmelerinin iyi bir fırsat olduğunu ileri sürerek savaşmak istediler. Kolayca tuzağa düşürülebilirlerdi. İmparator da savaşma arzusu taşıyordu. Ancak, daha sonra Lien eyaletine giren Gök Türk orduları, durmadıkları gibi daha da ilerleyerek Ta-chen geçidini ele geçirdiler.

21. Sosyal Devlet Anlayışı

Akınların durmayacağını anlayan T'ang imparatoru barış teklif etmek için Cheng Yüan-shou'yu elçi sıfatıyla Kağan'a gönderdi. Çünkü o sırada Chie-shou şehrinden Chin eyaletine kadar yüzlerce li'lik alanda yarım milyon civarında Gök Türk süvarisi dolmuştu. T'ang İmparatorluğu'nun

askerî bakımdan yapabileceği bir şey kalmamıştı. Bu durum göz önüne alındığında elçi Cheng Yüan-shou'ya Gök Türkler nezdinde yapacak çok şey düşüyordu.

Adı geçen elçi bütün hünerini gösterdi. Önce İl Kağan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. Kağan'ın sözlerinden etkilendiğini görünce daha da devam ederek *"Gök Türklerin, T'ang İmparatorluğu topraklarını ele geçirseler bile buralarda yaşayamayacaklarını, ayrıca elde ettikleri ganimetlerin hepsinin millete gittiğini, Kağan'a bir şey kalamadığını, onun için en iyisinin Çin'le barış yapmak olduğunu, bu sayede, hem savaş yorgunluğundan kurtulacağını, hem de Çin'den gelecek ipekli kumaşlar ve altınların hepsinin hazinesine gireceğini, aksi takdirde Kağan'ın kendi kardeşleriyle arasının açılacağını ve felakete uğrayacaklarını"* açıkladı. Onun bu açıklamaları Kağan üzerinde etkili oldu. Ordusunu topladı ve geri döndü. Elçinin kağanla konuşmasından Eski Türklerin sosyal devlet anlayışının açığa çıktığını görüyoruz. Devletin gelirleri belirgin bir şekilde halk arasında bölünüyordu.

22. Anlaşmanın Bozulması

İki ülke arasında ateşkes sağlanmasına rağmen Çinli kumandanlar bazı noktalarda Gök Türklere saldırdılar. 9. ayda meydana gelen bu olaylarda Yang Shih-tao ve emrindekiler, San-kuan Dağında Wen Yen-po ve emrindeki generaller Heng Dağında, An Hsing-kuei ise Kan eyaletinde Gök Türkleri yenilgiye uğrattılar. Böylece Çinliler, kendi yaptıkları anlaşmayı kendileri bozuyordu. On birinci ayda ise Li Ta-tsung, Ling eyaletinde, Yü-she Şad'ı yendi; Yü-she Şad'ın Wu-yüan'de idare ettiği topraklar tekrar Çinlilerin eline geçti.

Çinliler arkadan gerçekleştirdikleri bu saldırılarıyla Gök Türklerle yapmış oldukları barışı kendileri bozdular. Bunun üzerine Gök Türkler ileri harekâta devam ederek, 623 yılının 5. ayında Lin eyaletine girdiler. Yanlarında da T'ang muhaliflerinden Liang Shih-tou vardı. Daha sonra bir başka muhalif Kao K'ai-tao ile You eyaletine hücum ettiler. Ancak burada T'u Ti-ch'i tarafından geri püskürtüldüler.

Gök Türk-Çin sınırında çok önemli bir stratejik mevkide konuşlanmış bulunan Ma-i şehri Gök Türkler eline geçmişti. Bu şehri sürekli üs olarak kullanıyorlardı. Şehrin idaresi ise Gök Türk askerleri ile T'ang muhaliflerinden Yüan Chün-chang'ın elinde tutuluyordu. Diğer bir muhalif Kao Man-cheng, mücadelesinden vazgeçmiş, artık T'ang hanedanına bağlanmak istiyordu. Bunun için de gece Yüan Chün-chang'a hücum etmiş;

ancak o zamanında haberdar olarak Gök Türk ülkesine kaçmıştı. Yüan Chün-chang tekrar Ma-i'yi almak için Tudun Şad ile birlikte hücum etti ise de yenildi.

Altıncı ayda meydana gelen bu olayların devamında Gök Türkler tekrar mağlup Yüan Chün-chang'a yardımcı askerî kuvvet vererek, Ma-i üzerine gönderdiler. Ancak bu ordu Li Kao-ch'ien tarafından yenildi. Onun başarısızlığı üzerine arkasından çok geniş ve büyük bir Gök Türk ordusu harekete geçti. Seferler üç aşamada gerçekleşti:

1- Yüan ve Shou eyaletleri Gök Türklerin eline geçerken, İmparator Kao-tsu kuzey sınırlarında askerî tedbirler aldı. 2- İlerlemeye devam eden Gök Türk ordusu sekizinci ayda Chen, Yüan, Shan-ho-chen ve Wei eyaletlerini tamamen istila etti. 3- Büyük çapta gelişen Gök Türk hücumlarından You eyaleti de dokuzuncu ayda nasibini aldı.

T'ang muhalifi Kao K'ai-tao da bu sırada yirmi bin Gök Türk süvarisine kumanda ediyordu. Gök Türkler bu sırada çok az görülen bir faaliyet icra ettiler. Ts'ao Pan-i'yi elçi olarak gönderip, İmparator Kao-tsu'ya Liu Shih-jang'ın kendileriyle işbirliği yaptığını söyleyerek, onun idam ettirilmesine sebep oldular. Daha önceki olaylardan dolayı Ma-i şehrinin intikamını almak için onuncu ayda topyekûn saldıran İl Kağan, gece kaleden çıkmak isteyen Li Kao-ch'ien'in askerlerinin yarısını telef etti. Ancak Çinli kumandan kaçmayı başardı. Şehri kuşatmaya devam eden Gök Türk ordusuna hücum etmek için vazifelendirilen kumandan Liu Shih-jang korkusundan gelememişti.

23. Şehri Gök Türklere Teslim Eden Çinli Kumandan

Görüldüğü gibi Doğu Gök Türk kağanı artık kendi ülkesinden uzakta Çin'in derinliklerinde mücadele ediyordu. Bir anlamda hedefine ulaşmıştı. Bunun yanında her türlü desteği verdiği T'ang muhalifleri başarılı olamıyordu. Karar değiştirme zamanı gelmişti. Diğer yandan hedefe ulaşmış olmanın getirdiği doygunluk da söz konusuydu. İl Kağan, T'ang sarayına elçi göndererek bir Çinli prensesle evlenmek istediğini bildirdi. İmparator kuşatmayı kaldırdığı takdirde İl Kağan'a bir prenses vereceğini açıkladı. Kağan'ın Çinli hatunu İ-ch'eng akınlara devam edilmesinde ısrar ediyordu. Uzun süredir kuşatma altında bulunan Ma-i'de yiyecek iyice azalmıştı. Şehirdeki memurlardan Tu Shih-yüan, başkumandan Kao Man-cheng'ı öldürüp, şehri Gök Türklere teslim etti. Buna rağmen Gök Türkler prensesle evlenmenin gerçekleşmesi için Ma-i şehrini Çin'e geri verdiler. Ancak, Gök Türk saldırıları bu yılın sonuna kadar devam

etti. 12. ayda Ting eyaleti istila edildi ise de burada bulunan Çin ordusu tarafından geri püskürtüldü.

24. Durmak Bilmeyen Akınlar ve Yeğenin İhaneti

İki devlet arasında herhangi bir anlaşma gerçekleşmediği için 624 yılında da Gök Türk orduları Çin topraklarında akınlarına devam etti. 3. ayda Yüan, 5. ayda Shuo, 6. ayda Tai eyaletleri, Gök Türk hücumlarından kurtulamadı. Fakat, adı geçen son eyaletteki Wu şehrinde mağlup edildiler. 7. ayda ise daha büyük bir Gök Türk akını geldi. Yüan eyaleti tamamen işgal edilmişti. Arkasından Lung eyaleti de istilaya uğradı. Wei-ch'ih Cheng-te ve Yang Shih-tao emrindeki kuvvetler ile bunlara karşı koymaya çalıştılar. Fakat başarılı olamadılar ki, Yin-p'an bölgesi de Gök Türkler tarafından ele geçirildi. Diğer taraftan T'u-li Şad'ın kumanda ettiği kuvvetler Yüan Chün-chang ile Ping eyaletine akın yaptı.

Gök Türk akınları başkent Ch'ang-an'a yaklaşmıştı ve durdurulamıyordu. Bazı devlet adamları T'ang imparatoru Kao-tsu'ya, başkenti Ch'ang-an'dan daha güneye nakletmeyi tavsiye ettiler. Sadece daha sonra imparator olacak olan Li Shih-min, bu fikre karşı çıktı. Vezirlerden Hsiao Yü ve birkaçı da onu destekledi. Onlar savaşma taraftarıydılar. Neticede İmparator başkentini daha güneye taşımaktan vazgeçti.

Bu ayın sonlarına doğru T'ang hanedanı muhaliflerinden Yüan Chün-chang, Shuo eyaletine Gök Türklerle beraber akın yaptı. Aynı esnada Kao-tsu, Chin ve Chi prenslerine Gök Türklerle savaşma emri vermiş ve onlara Lan-chih denilen havuzun yanında ziyafet vermişti.

Çin'in bütün kuzey eyaletlerinden başka ortalarına kadar da uzanan Gök Türk akınları, 8. ayda da devam etti. Yüan, Hsin, Ping ve Suei eyaletlerine büyük çapta akınlar yapıldı. Bu akınlara İl Kağan ile ağabeyi Shih-pi'nin oğlu Tu-li Kağan kumanda ediyorlardı. Suei eyaletinin askerî valisi Liu Ta-chü, onları önlemeye çalıştı. O sırada uzun süren yağmurlar olmuş, Çin ordusu gerekli erzak ve levazımatın nakliyle uğraşmak zorunda kalmıştı.

You eyaleti önünde karşı karşıya gelen Çin ve Gök Türk orduları henüz savaşa tutuşmadan Çin kumandan Li Shih-min ileri çıkarak, İl Kağan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. T'u-li Kağan'ı da kendisiyle daha önce and içtiği hâlde buraya savaşmaya gelmekle itham etti. İki kağan da onun konuşmalarından etkilendiler. Özellikle T'u-li'nin kendisinden habersiz Ch'in prensiyle ittifak ettiğini duymuş olmak, İl Kağan'ı onun hakkında şüpheye sürüklemişti. Ordusunun yarısını kumandasına verdiği yeğeninin gizlice Çinlilerle anlaşma yapması İl Kağan'ı derinden sarsmıştı. Onun bu ihanetini affedemeyecek ve bütün politikasını değiştirecekti.

25. Yağmur Nedeniyle Anlaşmanın Bozulmak İstenmesi

İl Kağan Gök Türk ordusuna geri çekilme emri verdi. İl Kağan geri dönme kararı vermiş olmasına rağmen, Çinli kumandan yağmur dolayısıyla Gök Türklerin yaylarındaki zamkların eriyeceğini ve iyi kullanamayacaklarını ileri sürerek, kendi yaptığı anlaşmayı kendisi bozdu. Gece olduğunda beklenmedik bir anda Gök Türklere saldıracaktı ki; Gök Türkler uyandılar. İl Kağan'ın kızıp saldıracağını tahmin eden Çinliler, T'u-li'ye özel adam gönderip onunla anlaştı. Bu sırada İl Kağan savaşmak istiyor; fakat Çinliler tarafından kandırılmış olan T'u-li karşı çıkıyordu. Sonunda herhangi bir çarpışma gerçekleşmedi.

Yeğeninin ihanetine çok içerleyen İl Kağan'ın bu gelişmelerden sonra Çin'e karşı tavrının değiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim, T'ang imparatoruna elçi göndererek, barış yapmak istediğini bildirdi. Bunun için de A-shih-na Ssu-mo unvanlı Chia-pi Tegin ve T'u-li Kağan'ı yollamıştı. A-shih-na Ssu-mo, İl Kağan'ın üvey amcası oluyordu. Soğdlulara benzediği için şad olamamış; sadece Chia-pi Tegin unvanıyla kalmıştı. Bu tegine Çin'de çok iyi muamele edilmiş; hatta imparatorun yatağına kadar götürülmüştü. Çin'de bulunduğu sırada kendisine Ho-shun prensliği unvanı tevcih edildi. Bu ay içerisinde P'ei Chi, Gök Türklere karşı elçi olarak gönderildi. Ch'i eyaleti askerî valisi Chai Shao Tu-yang vadisinde Gök Türkleri mağlup ederken, 9. ayda Suei eyaletinde Li Ta-chü yendiği Gök Türklerden üç tegini esir aldı. Buna rağmen durdurulamayan Gök Türk orduları devamında Kan eyaletine girmeyi başardı.

Genellikle akın ve yağma karakteri taşıyan bu Gök Türk hücumları sürerken, T'ang hanedanı hâkim olduğu topraklarında kuvvetini iyice arttırmıştı. Bundan başka yeğeni T'u-li Şad'a küsen İl Kağan Çin'e karşı uyguladığı baskı politikasını terk etmeye başladı. Belki bir anlamda Çin'e yaptığı seferlerden artık doymuştu. İl Kağan, 625 yılının ilk ayında T'u-yü-hun'lar ile ticari münasebet kurmak ve ekonomisini geliştirmek için İmparator Kao-tsu'ya başvurdu. Çünkü onlarla doğrudan ilişki kurabilmeleri için Çin topraklarından geçmeleri gerekiyordu. 3. ayda Gök Türkler Lu eyaletine saldıracakları haberini yaydılar. Bunun üzerine Ch'in bölgesi prensi savunmaya hazırlandı. Sonra Gök Türkler hücumdan vazgeçti. 4. ayda Liang eyaleti askerî garnizonuna baskın yaptılar. Hatta şehrin dış surlarını dahi aştılar. Askerî vali Liou Chün-chie, Gök Türk hücumlarını durdurmayı başardı.

Bundan sonra Gök Türklerin hızla gelişen akınlarından korunmak için Pekin bölgesinden Shih-ling'e kadar savunma hattı meydana

getiren Kao-tsu, yine de İl Kağan'ın Ling eyaletine akın yapmasına engel olamadı. Büyük generallerden Chang Chin'i ordu kumandanı tayin edip, Gök Türkler üzerine gönderdi. Devletini sağlamlaştırıp, kuvvetinin artmasından sonra, T'ang imparatoru Kao-tsu, Gök Türkleri aşağılamak için, bundan sonra mektup yerine ferman yazacağını devlet adamlarına ilan etti. Böylece Gök Türklerden üstün olduğunu göstermek istiyordu. 7. ay içinde İl Kağan, Hsiang eyaletine akın yaptı. Kağan'ı durdurmak isteyen Tai eyaleti başkumandanı ise Hsin-ch'eng'da Gök Türkler tarafından mağlubiyete uğratıldı.

26. Ani Baskın Hücumların Sürmesi

Ani hücum silsilesine sekizinci ayda da devam eden İl Kağan, önce Ping, sonra Ling, arkasından Lu, Ch'in ve Han eyaletlerini istila etti. Çin imparatoru, Li Chi ve Jen Kuei gibi kumandanlarla savunma tedbirleri almaya çalıştı ise de yeniden 20 bin kişilik askerî bir kuvvet ile ilerleyen Gök Türk ordusu, İl Kağan kumandasında Shu eyaletinde yağmalar gerçekleştirdi. Bu olaydan az sonra T'ai-ku mevkiinde Gök Türk ordularıyla savaşan Çinli kumandan Chang Chin, bütün ordusu yok edilmek sureti mağlup edildi. Fakat kumandanın kendisi kaçmayı başardı.

Bu galibiyet esnasında Çin ordusu başkumandanı Wen Yen-po'yu esir alan Gök Türkler, onun önemli bir mevkide olduğunu öğrenince, kendisine Çin'in askerî vaziyeti hakkında sorular sordular; fakat yeterli cevap alamadılar. Sonrasında Ling-wu mevkii ve de Suei eyaleti İl Kağan tarafından işgal edilmiş, ancak, o sonradan Çin'e elçi dererek barış yapmak istediğini bildirip istiladan vazgeçmişti. Çok geniş bir sahayı işgal eden İl Kağan'ın yaptığı yağmalarla hedefine ulaştığı anlaşılmaktadır. Çin'i tamamen fethetmenin kendi ülkesi menfaatine bir şey getirmeyeceğini düşünerek geri çekilmişti.

27. Beylerin Tek Başlarına Hareketleri

Politika değişikliğine giden İl Kağan'ın geri çekilişinden sonra 9. ay içerisinde bazı Gök Türk beyleri tek başlarına hareket ederek akınlarda bulundular. Fakat, küçük çapta yapılan bu akınların çoğu Çinliler tarafından durduruldu. Ping eyaletinde bir şehir ele geçiren Bagatur Şad, sonra mağlup edilmişti. You eyaleti civarında Gök Türkler ise yenilip, iki bin kişileri tutsak olmuştu. Bununla birlikte Shan ve Ling eyaletleri 11. ayda da Peng eyaleti bir kısım Gök Türk kuvvetleri tarafından istilaya uğradı.

Doğu Gök Türk Devleti'nin en kuvvetli çağlarını yaşadığı 615-626 yılları arasındaki dönemin son yılına girildiğinde yıllardan beri alışılagelmiş olan Çin'e akın serisi devam ediyordu. 626 yılının 2. ayında Yüan eyaleti hücuma maruz kalırken 3. ayda Liang eyaleti tecavüze uğradı. Daha sonra bu akınlar Li You-liang tarafından önlendi. Bu arada Gök Türk ülkesinde bulunan Wo Yang-yin adlı Çin elçisi elli adamıyla İl Kağan'ın otağına baskın yapıp, onu öldürmek istemişti. Ancak zamanında bundan haberdar olan Gök Türkler onu yakaladılar.

28. İl Kağan'ın Uzun Seferleri

İl Kağan geri çekilmiş olmasına rağmen seferlerden vazgeçmedi. Ertesi yıl yeniden hızla harekete geçti.

1- 4. ayda önce Shuo, Yüan, Ching eyaletlerini ele geçiren İl Kağan, Çinli kumandan Li Ching ile Hsia-shih mıntıkasında savaştı. Geri çekilen Gök Türk ordusu, Batı Huei eyaletini istila etti.

2- 5. ayda Ch'in ve Lan eyaletleri, Batı Gök Türk askerî birlikleri tarafından işgal edildi.

3- Bir ay sonra Çin Seddi'nin dışındaki Sarı Irmak havzasında birkaç on bin süvariyle karargâh kuran Gök Türklerden Yü-she Şad, Wu-ch'eng Kalesi'ni kuşattı.

4- Daha sonra Wei ve Lung eyaletleri de Gök Türk akınlarına maruz kaldı.

5- 7. ayda ise Ch'in eyaletinde Chai Shao, mağlup ettiği Gök Türklerden bir tegin ve binden fazla asker öldürmüştü.

6- 8. ayda İl Kağan, T'u-li Kağan ile birlikte yüz binden fazla sayıda olan ordularıyla Kao-ling'i ele geçirmişler; Ching eyaletinde ise Çinli kumandan Wei-ch'ih Ching-te'ya mağlup olmuşlardı. Hatta bu sırada A-shih-te Wu-mei-ch'o adlı erkin esir düşerken, binden fazla Gök Türk askeri öldürülmüştü.

Üst üste aldığı bu yenilgiler üzerine İl Kağan karargâhını Wei Suyu kenarında kurdu.

Chih-shih-ssu-li adlı elçiyi Çin ordularının hareketini öğrenmek maksadıyla, T'ang İmparatorluğu tahtına yeni çıkmış olan T'ai-tsung'a gönderdi. Gök Türk elçisi Çin sarayına vardığında kendi ülkesinin gücünü övdü. Yeni imparator, onun bu hareketine kızarak, Gök Türklerin ve ipekli elbiseleri aldıkları hâlde Çin'e saldırıp anlaşmayı bozmakla suçladı. Arkasından elçiyi tutukladı. Bazı devlet adamları Gök Türk elçisinin

hapse atılmasının, doğru olmadığını söylediler se de imparator, o şekilde davranırsa Gök Türklerin kendisinin onlardan korktuğunu düşünür diyerek kabul etmedi.

29. Wei Irmağı Barış Anlaşması

Tahta çıkan yeni imparator önce kendisi altı veziri ile hızla Wei Irmağı'nın kenarına, Kağan'ın bulunduğu mıntıkaya geldi. İki taraf karşı karşıya geldiklerinde T'ai-tsung, yine İl Kağan'ı anlaşmayı bozmakla suçladı. Bu arada kalabalık bir Çin ordusu beklenmedik bir şekilde ince bir patikadan çıkıp oraya gelmişti. İmparator, Kağan ile baş başa kalıp, konuşmaya devam ettiler. Çin imparatoru Gök Türklerin kendi ülkesi içlerine fazla girdiklerini ve bu yüzden tedirgin oldukları kanaatini taşıyordu.

Neticede İl Kağan ile T'ai-tsung anlaşma yaptılar. Anlaşmanın belli başlı dört ana maddesi vardı. Pien-ch'iao adlı köprüde yapılan bu barışta, Çin imparatoru beyaz at kurban ederek and içti. Varılan kararlara göre: *1- Gök Türkler, Çin'e at ve sığır verirken, karşılığında ipek, gümüş altın vesair malları alacaklardı; 2- Gök Türk ordusu geri çekildikten sonra her iki taraf birbirine saldırmayacaktı; 3- Çinli esirler iade edilecekti; 4- T'ang hanedanıyla Gök Türkler yakın dostluk tesis edeceklerdi.*

Anlaşmadan esas Gök Türkler zararlı çıkacaktı. Çünkü Gök Türkler askerî bakımdan Çin'e nazaran çok daha kuvvetli oldukları hâlde T'ang hanedanıyla kendilerini eşit sayan bir anlaşma yapmışlardı. Ancak, Gök Türk ordusunun dağınık durumu, Çin imparatorunun gözünden kaçmamıştı. Çin'in göz kamaştırıcı malları hakikaten ileri gelen Gök Türk beylerini etkilemiş, savaşma arzuları kaybolmuştu. İşte, Çin imparatoru bu sebepten Gök Türklerle eşit şartlarda anlaşma yapma cüretini göstermiş ve başarmıştı. T'ang hanedanının ileri gelen devlet adamları dahi imparatorlarının bu hareketlerinden endişe etmişlerdi. İmparator, ayrıca Gök Türklerin altın ve ipekli kumaşları alınca geri çekileceklerini ve savaşmaya önem vermeyeceklerini biliyordu. İl Kağan bir ay sonra yani dokuzuncu ayda, T'ai-tsung'a üç bin at ile on bin koyun hediye ederek, anlaşmaya uyduğunu gösterdi. Bunları kabul etmeyen Çin imparatoru, aslında Gök Türkler tarafından götürülen Çinlilerin iadesini istiyordu.

10 - DOĞU GÖK TÜRK DEVLETİNİN GÜCÜNÜ KAYBETMEYE BAŞLAMASI

1. Üstünlüğün Sona Ermesi ve Kağan'ın Hataları

Wei Irmağı kenarında yapılan anlaşma sonrasında artık Doğu Gök Türk Devleti'nin T'ang hanedanı üzerinde siyasi ve askerî üstünlüğü sona ermişti. Komşu T'ang İmparatorluğu günden güne kuvvetini arttırıyorken Doğu Gök Türk Devleti bundan sonra aksine hızla zayıflamaya başlıyordu. Çin'de T'ai-tsung'un gücünün artmasına paralel olarak, Gök Türklerin yanında bulunan muhalif Çinli devlet adamları birer birer gidip ona teslim oluyorlardı. Bunlardan Yüan Chün-chang, 627 yılının beşinci ayında T'ang hanedanına bağlandı. Kendisi yanında bulunduğu İl Kağan yönetiminin başarısızlığını sebep göstermişti. Yani ona göre İl Kağan kötü yönetiyordu. Aslında Kağan'ın gücünü kaybettiğini görmüş, vakit kaybetmeden onun cephesini terk etmişti. Yakında Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılacağı sonucuna varmış; kendini kurtarmayı düşünmüştü. O kaçarken İl Kağan arkasından takip etmiş ise de yakalayamamış, askerleriyle hızla uzaklaşmıştı.

2. Kanunların Bozulması

Bütün bunlara rağmen hiç yılmayan İl Kağan, aslına bakılırsa tahta oturduğu 621 yılından beri en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferden zafere koşmuştu. Çin topraklarında kendinden önce hiçbir Gök Türk kağanının gidemediği kadar ilerilere uzanan geniş çapta akınlar düzenlemişti. Ancak ülke içinde ise idarede aynı başarıyı gösteremedi; çok önemli bir makama getirdiği Çinli Chao Te-yen'in etkisinde kalmıştı. Çinliler nazarında bile namuslu ve temiz, dürüst olan Gök Türk kanunları Çin'den farklı idi. İdari kanunları ve kuralları Çin'in karmaşık kanunlarının yanında daha sade ve Gök Türk yaşayışına uygundu. İl Kağan'ın yüksek

makama getirdiği Çinli kendine göre kanunlar icat edip, eski âdetlerin çoğunu değiştirmişti. Dolayısıyla kanunların bozulması milleti sıkıntılı bir hâle getirmişti. İl Kağan'ın idaresine karşı memnuniyetsizlik doğdu ve hızla arttı. Kağan'ın ikinci büyük hatası Soğd asıllılarla yakınlaşması idi. Bu şekilde kendi milletinden uzaklaşmış oluyordu. Aslında etkisinde kaldığı Soğdlular, onu Çin'e karşı gereksiz seferler yapmaya teşvik ve tahrik ediyorlardı.

3. 627 Yılındaki Felaket

Bunlardan başka Doğu Gök Türk ülkesi 627 yılında çok büyük bir tabii felaket yaşadı. Son yıllarda kışları fazla kar yağdığı için hayvanların çoğu telef olmuştu. Bu yılda da ağır bir kış oldu. Uzun süredir yiyecek sıkıntısı çekiliyordu. Nitekim İl Kağan düşülen ekonomik sıkıntıdan ağır vergiler toplayarak çıkmak istedi. Bu milletini Kağan'dan uzaklaştıran bir başka sebepti. Neticede oluşan hoşnutsuzluk ortamında boyların çoğu başkaldırmaya başladı.

Doğu Gök Türk ülkesinde yaşanan bu toplumsal huzursuzluktan, Çin imparatoru barış anlaşması yapmış olmasına rağmen faydalanmak istedi. Fırsatı kaçırmamak için saldırı düzenlemeyi planlıyordu. Durumu değerlendirmek üzere devlet adamları arasında görüşmeye açtığında herhangi bir seferin gereksiz olduğunu ileri süren Ch'ang-sun Wu-chi adlı vezir karşı çıkarak bundan vazgeçirdi.

4. Hanedandan Olmayan Boyların Kıpırdanması

Gök Türk Devleti'nin üst yapısındaki çatırdama hanedandan olmayan boyların hareketlenmesine sebep oldu. Batı Gök Türklerden T'ung Yabgu Kağan'ın zayıflaması üzerine Sir Tarduşlar, İ-shih-po Küçük Kağan'ın torunu İ-nan liderliğinde, yetmiş binden fazla aileden meydana gelen boy ile İl Kağan'a itaat etmişti. İl Kağan'ın kötü idaresi sürünce Uygur (Hu-ei-ho), Bayırku ve Sir Tarduşlar baş kaldırdı. Bu ayaklanmalar sonucunda Gök Türk ülkesinde iç savaş başladı.

İl Kağan, ağabeyinin oğlu Yü-ku Şad'a yüz bin süvariyle bu isyanları bastırma görevini verdi. Adı geçen Şad dikkatsiz davranınca Ma-lie (bugün Kansu'da) Dağı'nda 5 bin süvarilik Uygur kuvvetinin pususuna düşmekten kurtulamadı. Mağlup olan Yü-ku, Tanrı Dağlarına kaçarken, askerlerinin çoğu Uygurların eline geçip onlarında kuvvetlenmelerine sebep oldu. Böylece Doğu Gök Türk Devleti'ne bir rakip daha çıkıyordu.

Bu esnada İl Kağan'ın dört şadı Sir Tarduşlar tarafından yenilmiş; Kağan, hiçbir karşı harekette bulunamamıştı. Daha bir yıl öncesine kadar Çin'e çok kuvvvetli ordularla hücum eden, siyasi yönden en büyük güç olan Doğu Gök Türk Devleti'nde artık kontrol elden çıkmış; tam bir kargaşa hüküm sürüyordu.

5. Ağır Kıtlığın Çıkması

627 yılının sonunda ağır bir kış daha Doğu Gök Türklerini vurdu. Yağan kar yüzünden ovalarda bile her taraf bir metre yüksekliğinde beyaz örtü ile kaplanmıştı. Zaten iç savaş nedeniyle tamamen dağılmış olan boyların hayvanlarının çoğu soğuktan öldü. Neticede yiyecek bulunamadığı için açlık başlamıştı. Yanında kalan milletini toplayan İl Kağan, Shuo eyaleti yakınlarına geldi. Bu arada Gök Türk ülkesine giden Çin elçisi dönüşünde imparatoruna verdiği raporda *"Kuzey yabancılarında kavimlerin kuvveti at ve koyun sayısına göre öğrenilebilir; şimdi Gök Türklerde hayvanlar zayıf, halk ise açlık içinde bu devletle yıkılacağını gösteriyor; bana göre üç sene içinde Gök Türk Devleti yıkılacak"* diye yazıp imparatoruna sundu.

6. T'u-li'nin Başarısızlığı ve İkinci İhaneti

Bu arada bazı Çinli devlet adamları Gök Türklere saldırı yapmayı imparatorlarına tavsiye ediyorlardı. Ancak, o kabul etmedi. 628 baharında İl Kağan'ın hâkimiyetine karşı isyan eden boylara Proto-Moğol kabileleri K'u-mo-hsi ve Hsi'ler de katıldı. Kağan, onların isyanını bastırma vazifesini devletin doğu tarafını idare eden yeğeni T'u-li Kağan'a verdi. Ancak, Yü-ku ve diğer şadlar gibi o da asilere mağlup olarak atıyla birlikte tek başına geri döndü. Yenilgiye çok kızan İl Kağan T'u-li'yi on gün hapsettirdi ve kırbaçla dövdü. Böylece İl Kağan, T'u-li ile de arasını tamamen açmış bulunuyordu. İl Kağan ile arası bozulan T'u-li, Çin imparatoruyla yakınlaştı. Gök Türk ülkesindeki gelişmeleri yakından takip eden İmparator T'ai-tsung, T'u-li Kağan'ın kendisine Çin sarayına gelme teklifi yapmasından memnun oldu.

Ordusunu yeniden toparlamak için T'u-li'den asker isteyen ve alamayan İl Kağan, onun üzerine ordu sevk etti. Sıkışık durumda kalan T'u-li Kağan, Çin'den yardım istedi. Gök Türk kağanı ile Wei Irmağı kenarında 626 yılının sekizinci ayında yaptığı anlaşmayı bozan T'ai-tsung, T'u-li'ye yardımı kabul etti. Aynı sıralarda Kıtan kavmi de Gök Türklere

isyan ederek, Çin'le müttefik olmak için T'ang imparatorunun yanına gittiler. İl Kağan, Kıtanların geri verildiği takdirde muhaliflerden Liang Shih-tou'yu iade edeceğini bildirdi. Onun elçisine T'ai-tsung, Liang Shih-tou'nun zaten teslim olmak niyetinde olduğunu, Ch'i-tan'ların ise Türk olmadıklarını söyleyerek kabul etmedi. Daha sonra Liang Shih-tou, Çinliler tarafından kuşatıldı. Yardımına gelen Gök Türkler, Shuo-fang yakınında yenildiler. Bu yenilginin sebebi çok kar olması yüzünden Gök Türklerin at ve koyunlarının ölmesi idi. 617 yılından beri Gök Türk desteğiyle ayakta kalabilen Liang Shih-tou, yardım gelmeyince sıkıntıya düştü. Neticede emrindekiler ayaklandı. Üvey kardeşi Liang Shih-tou'yu öldürüp, T'ang imparatoruna teslim oldu.

Ülkesi tamamen karışmış olmasına rağmen İl Kağan 628 yılının dokuzuncu ayında yine Çin sınırlarına akın yapabildi. Ancak, bu hücuma karşı önlemler alması tavsiye edilen Çin imparatoru Gök Türk Devleti'nin uzun süre ayakta kalamayacağını, dolayısıyla savunma tedbirleri almanın, Çin Seddi'ni tamir etmenin lüzumlu olmadığını düşünüyordu.

7. Sir Tarduşların Bağımsızlık İlanı

Sir Tarduşlar çok güçlenmiş, bundan dolayı diğer Türk boyları da onlara bağlanmaya başlamıştı. Bu Orta Asya tarihinde alışıldık bir durumdur. Kuvvetlenen bir boyu diğerleri otorite kabul edip bağlanırdı. Kısacası itaat ederdi. Gelişen olaylar sonucunda liderleri İ-nan, kağan seçildi. Bu sırada Çin imparatoru T'ai-tsung, fırsatı kaçırmadı. Ch'iao Shih-wang'ı davul ve sancakla İ-nan'a gönderip, Chen-chu Bilge (Pi-c-hia) Kağan unvanıyla selamladı. Böylece daha onu başlangıçta tanıdığını gösteriyordu.

Ötüken'de oturmaya başlayan yeni kağana P'u-ku (Bugu/Bugut), Hsi, Tonra (T'ung-lo) Ediz (A-tie), Bayırku Uygur gibi boylar bağlandı. Adı geçen boylar aslında yazıtlarda bilinen adıyla Dokuz Oğuzlardır. Bu olaylar sebebiyle Dokuz Oğuz (Chiou-hsing) tabiri ilk defa görülmektedir. Toprakları doğuda Moğol Mo-ho'ların bölgesine kadar uzanıyor; batıda Batı Gök Türkleri, güneyde ise Gobi Çölü sınır olmuştu. İstiklalini ilan ettikten sonra Sir Tarduşların Bilge Kağan'ı kendi kardeşi T'ung Tegin'i Çin sarayına olarak gönderdi. Onun elçisine değerli bir kılıç ve kırbaç sunarak, ülkesinde büyük suçluları bu kılıçla, küçük suçluları kırbaçla söyledi. Bu suretle yeni tesis edilen Küçük Kağanlık Çin İmparatorluğu'nun nüfuzuna girmiş oluyordu.

8. Sona Doğru Gidişin İbretlik Belgesi (Son Rapor)

Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine endişeye kapılan İl Kağan, elçi göndererek Çin ile dostluk kurmak istediğini bildirdi. Bunun yanında bir Çinli prensesle evlenmek arzusunu taşıdığını belirtti. Fakat, T'ai-tsung, bu teklifi kabul etmek yerine kumandanı Li Ching ile Chang Kung-chin'e Gök Türklere hücum etmelerini emretti. Bundan önce Tai eyaleti valisi Chang Kung-chin imparator T'ai-tsung'a Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflamasının sebeplerini gösteren bir rapor hazırladı. Bu rapor Doğu Gök Türk Devleti'nin çok kısa zamanda gücünü nasıl kaybettiğini açıklaması açısından çok ilginç detaylara sahiptir. Türk tarihinde ibretlik belge değerindedir.

9. Sunulan rapora göre devletin zayıflamasının sebepleri:

1- İl Kağan'nın halkına karşı aşırı sert ve acımasız bir idare tarzı yürütmesi idi. Haksız yere kendisine bağlı ve dürüst olanları öldürüyor; ikiyüzlü aldatıcı olanlara yakınlaşıyordu.

2- Başta Sir Tarduşlar olmak üzere Töles diye adlandırılan hanedandan olmayan diğer Türk boylarının isyanıdır. Boy isyanları devleti temelinden sarsıyordu.

3- Hanedana mensup beylerden T'u-li Kağan, T'o Şad ile Yü-ku Şad'ların suçlanıp ülkeyi terk etmek zorunda kalmaları idi. Neticede devletin üst yapısı çatırdamıştı.

4- Birkaç sene uzun kış olmasından sonra bu sene de soğuklar çok erken bastırmıştı. Tarım ürünleri mahvolduğu için hububat sıkıntısı baş göstermişti.

5- İl Kağan kendi Türk vatandaşlarından uzaklaşıp, Soğdlulara daha fazla yakınlık göstermeye başladı. Birçok önemli görevlere onları getirdi. Bunlar aslında güvenilmez kişilerdi. Çin orduları ile Kağan için savaşmayacaklar ve Çin tarafına avantaj sağlayacaklardı.

6- Daha önce kuzeye gitmiş Çinlilerin sayısının fazlalığı idi. Bunlar dağlarda gruplar hâlinde yaşıyorlardı. Artık T'ang hanedanına destek vermek niyetini taşıyorlardı. T'ang ordusu Çin Seddi'nin dışına çıktığında çok rahat yardım edebilirlerdi.

11 - DOĞU GÖK TÜRK DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ

1. Kağanlığın Çözülmesi

İl Kağan'ın idaresindeki Doğu Gök Türk Devleti'nde üst yönetimine karşı çözülme hareketleri 629 sonbaharında da hızla devam etti. Dokuz Gök Türk erkini üçer bin süvariyle birlikte, Çin'e gidip imparatora teslim oldular. Hemen bunun sonrasında Tola Irmağı boylarında Bayırku, P'u-ku (Bugu/Bugut) Tonra ve K'u-mo-hsi'lerin reisleri de imparatora bağlandılar. Aslında bu bağlanmalar doğrudan İmparator ile temas kurma çabaları olarak değerlendirilmelidir. Kaynaklar bunu bağlanma şeklinde taraflı kaydetmiştir. 7. ayda cereyan eden bu hadiselerden sonra 11. ayda küçük çapta Çin topraklarına doğru düzenlenen Gök Türk akınları Çinli kumandanlar tarafından önlendi. Zaten artık gücünü kaybettikleri için pek başarı şansları yoktu.

Ling ve Kan-su eyaletlerinde Gök Türk orduları mağlup edilmişti. Aralık ayında da daha önce T'ang imparatoruyla iyi ilişkiler kurmuş olan T'u-li Kağan ile Yü-ku Şad, Çin'e doğru yola çıktılar. Artık devleti için en büyük tehlikeyi savuşturmuş olmanın rahatlığı içindeki T'ang imparatoru T'ai-tsung, T'u-li Kağan'ın gelişinden çok memnun kalmıştı. *Eskiden babası Kao-tsu zamanında Çin milletinin Türk milletinin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldığını, bunun için daima utandığını, şimdi ise Gök Türklerin kendisine tâbi olmaya başladığını, bundan gurur duyduğunu* ifade etti.

Ekonomik sıkıntılar ve siyasi sebepler yüzünden İl Kağan, ülkesi çok karıştıktan sonra Ötüken'i terk edip Çin'in kuzeyinde, bu ülkeye yakın bölgelerde oturmaya başlamıştı. Bunun bir başka sebebi de yaşanılan ağır kış şartlarıdır. Bu arada Li Ching ile Li Shih-chih idaresindeki Çin orduları İl Kağan'ı takip ediyorlar; hücum için fırsat kolluyorlardı. Li Ching bir gece ani yürüyüş yapmış ve hâlâ Doğu Gök Türk Devleti'ne bağlı Ting-hsiang şehrini ele geçirmişti. Dolayısıyla kendi bulunduğu

bölgenin çok yakınına kadar sokulan Çin ordusundan endişeye kapılan İl Kağan, otağını Gobi Çölü'nün girişine nakletti.

Bu sırada onun en yakın adamı K'ang-su ve son Suei imparatorunun eşi sabık imparatoriçe Hsiao, veliaht Yang Cheng-tao ile Çinli kumandan Li Ching'in casuslar göndererek çağırması üzerine gizlice kaçıp, T'ang sarayına ulaştılar.

2. Kağan'a Kurulan Tuzak

Uğranılan ağır yenilgiler ve kayıplar 630 başlarında da devam etti. 2. ayda İl Kağan ağır bir yenilgi daha aldı. Bu mağlubiyetten sonra Kansu'nun kuzeyindeki T'ie-shan (Demir Dağı)'a kaçtı. Artık düştüğü durumun çaresizliğinin farkına varmıştı. Burada Çin imparatoruna Chih-shih-ssu-li'yi elçi olarak gönderip T'ang'a bağlanacağını bildirdi. Bunun üzerine T'ai-tsung, dış işlerinden sorumlu vezir T'ang Chien başkanlığında bir heyeti İl Kağan'ın bulunduğu mevkiye gönderdi.

Elçinin vazifesi İl Kağan'ı sakinleştirmek idi. Bu arada Li Ching'e ordusuyla İl Kağan'ı karşılama görevi verildi. Bu generale göre İl Kağan, Çin'e itaat etmek konusunda tereddüt ediyor; baharda otlar yeşillenip atlar beslendikten sonra kuzeye kaçmaya niyetleniyordu. Eğer çölün kuzeyine kaçıp Dokuz Kabile (Dokuz Oğuzlar)'ye sığınırsa onu yakalamak imkânsızdı. Bu yüzden süvari kuvvetleriyle ona saldırıp, yakalamak istediler. Li Ching'in ordusu önden, Li Shih-chi'nin ordusu arkadan yola çıktılar. Yin Dağlarına yaklaştıklarında bin çadırdan fazla Gök Türk ailesini yakalayıp yanlarına aldılar.

Bu arada Çinli elçi T'ang Chien ve heyeti İl Kağan'ın yanına ulaşmış; neticede Kağan artık kendini rahat hissetmeye başlamıştı. Sisin bastırdığı bir sırada öncü Çin kuvvetleri Su Ting-fang idaresinde İl Kağan'ın yedi li (3.5 km) kadar yakınına ulaştı. Tam bu esnada İl Kağan, Çin ordusunun aniden yaklaştığını fark etti ve hemen günde bin li (576 km) koşabilen atına binerek kaçtı. Li Ching'in ordusu karargâha vardığında Gök Türkler, tamamen dağılmışlardı. Bu karışıklıktan faydalanan elçi T'a ng Chien, Kağan'ın bulunduğu yerden kaçmayı başardı.

Yapılan ani baskında hazırlıksız yakalanan Gök Türk askerlerinin on binden fazlası öldürülmüştü. 603 yılından beri Gök Türk ülkesinde bulunan İ-ch'eng Hatun da hayatını kaybedenler arasında bulunuyordu. Onun oğlu T'ie-lo-chih esir olarak yakalandı. Diğer kabile liderlerinin hepsi teslim oldu. General Li Shih-chi, elli binden fazla Gök Türk esiriyle geri döndü. Yin Dağı'ndan Gobi Çölü'ne (İç Moğolistan toprakları) kadar uzanan topraklar, T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi.

3. Çin'e Bağlanan Gök Türkler

Gök Türk ülkesi karıştığından beri önce Çin kökenliler, sonra doğudaki Kıtanlar ve diğer Proto-Moğol boyları, nihayet Kağan'ın öz yeğeni devletten bir şekilde ayrılmışlardı. Kendi imparatorluğuna bu kadar çok yabancının bağlanmasından memnun kalan T'ai-tsung, Gök Türk beylerine çeşitli unvanlar sunmak suretiyle çeşitli bölgelerde ikamet ettiriyordu. Bunlardan daha önce Çin'e gelip, orada ikamet edecek olan A-shih-na Ssu-mo'ya Hua eyaleti askerî valiliği ve Sağ muhafızları ordusu generalliği rütbesi verildi. T'u-li Kağan, Pei-p'ing düklüğü prensi ve bin ailelik tımarın sahibi olmayı başarmıştı. Bu arada Çin'e bağlananların çokluğu imparatoru mutlu ederken, ona sığınanlar gözüne girmek için *Tanrı (Gök) Kağan* olmasını teklif ettiler. O da kabul etti. Bundan sonra kuzey kabileleri ile ilgili fermanlarda Tanrı Kağan unvanını kullanmaya başladı. Artık, bu şekilde bozkırın hükümdarı kabul edimiş sayılıyordu. Türklere karşı psikolojik üstünlük sağlanacaktı.

4. Kağan'ın Son Kurtuluş Denemesi

Dokuz Oğuzlardan Ssu-chie (İzgil)'ler kırk bin kişilik boylarıyla Çin'e gidip bağlandılar. Ch'i-min Kağan'ın üvey kardeşi olan Su-ni-shih'ya, Shih-pi Kağan, Işbara unvanını vermişti. Ling eyaletinin kuzeybatısında elli aileden oluşan boyunu idare ediyordu. T'u-li Kağan, Çin'e tâbi olunca, İl Kağan, Işbara'yı onun yerine kağan tayin etmişti. İşte baskından son anda kurtulan İl Kağan, bu Işbara'nın yanına sığındı. Aslında T'u-yü-hun'lara kaçmak gayesini taşıyordu. Üvey amca Işbara yeğeninin T'u-yü-hun ülkesine kaçmasını istemiyordu. Asıl amacı Çinlilere teslim etmekti. Onun asıl niyetini öğrenen ve bir türlü kabullenmeyen İl Kağan, bir gece birkaç süvariyle kaçarak, bir vadiye saklanmış, daha sonra Işbara tarafından yakalanmıştı.

Daha sonra Çinli kumandan Chang Pao-hsiang, ordusu ile Kağan'ın bulunduğu yeri bastı. Yakaladığı İl Kağan'ı kendi ülkesi başkenti Ch'ang-an'a gönderdi. Mart ayı içerisinde İl Kağan, Ch'ang-an'a götürüldü. Adı geçen Işbara da boş durmamış, kendi idare ettiği boyuyla Çin'e itaatini bildirmek üzere Ch'ang-an'a gitmişti. Bütün bu olaylardan sonra Sonuçta Gobi Çölü'nün güneyi tamamen T'ang hanedanının hâkimiyeti altına girdi.

5. Esir Kağan ve Türk Usulünde Tören

Huzuruna çıkarıldığında Çin imparatoru, İl Kağan'ı yıllardan beri T'ang hanedanına yaptıklarından dolayı azarladı. Ancak Wei Irmağı

kenarında yapılan anlaşmaya uyduğu ve bundan sonra Çin'e saldırmadığı için öldürmeyeceğini, idamdan affettiğini açıkladı. Sonra Tai-p'u binasında (tahta çıkma vesair törenlerin yapıldığı bina) ikamet etmesi emredildi. Burada İl Kağan neşesiz, isteksiz ve durgundu. Ailesi ve diğer beraberindekiler ağıt yakarak ağlıyorlar ve yas tutuyorlardı. Bunun üzerine topraklarında geyiğin bol olduğu Kuo eyaletine vali tayin edildi ise de kabul etmedi.

Aslında İmparator, bu şekilde onun tabii karakterini kaybetmeyeceğini düşünmüştü. Neticede Sol muhafızları generali tayin edilip, avlanması için arazi verildi. Buna rağmen fazla yaşayamadı ve 634 yılının ilk ayında öldü. Kendi adamlarına defnettirildi. Tu-yü-hun asıllı onun eski veziri Ulu Toygun (Hu-lu Ta-kuan) ölümü üzerine üzüntüsünden boğazını keserek intihar etti ve o da onunla birlikte gömüldü. İl Kağan'ın annesinin evliliği sonrasında Po-ch'i-shih Hatun ile T'u-yü-hun'lardan Gök Türklere gelmişti. Çin imparatoru Ulu Toygun'un bu hareketine hayran kaldı. İl Kağan'a ölümünden sonra sunulmuş olan unvanlardan ona da sunuldu. Her ikisinin de hatırasına yazıt dikildi.

6. Başıboş Kalan Gök Türkler

Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılmasından sonra boş kalan boyların çoğu

1- Ötüken'de kağanlıklarını sürdüren Sir Tarduşların yanına sığındılar.

2- Bir kısmı ise Batı (Gök Türk ülkesine doğru (Batı Türkistan) yayıldı.

3- Bununla birlikte yüz bin kişiden fazlası Çin'e sığınmıştı. Bunların akıbetinin ne olacağı konusu T'ang sarayında uzun tartışmalara yol açmıştır.

Nihayetinde T'ai-tsung doğuda You eyaletinden batıda Ling eyaletine kadar uzanan geniş bölgeye yerleştirilmelerini kabul etti. Buna göre eskiden T'u-li'nin idare ettiği topraklar Shun, You, Ch'ang ve Hua olmak üzere dörde ayrılacak ve her bölge için ayrı garnizon kumandanlıkları kurulacaktı. İl Kağan'ın toprakları ise altı ayrı garnizon kumandanlığına bölünerek, sonra kendi arasında doğudaki üç garnizon Ting-hsiang, batıdaki üç garnizon Yün-chung genel valilikleri adıyla idare olunacaktı.

12 - DOĞU GÖK TÜRK ÜLKESİNDE KARANLIK DÖNEM

1. Orhun Yazıtları'na Göre Başarısızlığın Sebepleri/ Bir Bilge Kağan Analizi

Türklerin Çin esaretine düşmeleri, bağımsızlıklarının elden çıkması Gök Türk Yazıtlarının en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin ve Bilge Kağan anıtlarında acı bir ifade ile anlatılarak gelecekte milletin ders alması için dile getirilmiştir. Anlatılmak istenen ifadelerde Gök Türk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır.

1- Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen diğer kağanlar tutuluyordu.

2- İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı görevlerini yerine getirmemişti.

3- Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.

Bilindiği gibi Gök Türk Devleti kuruluşunun ardından 7-8 sene içinde bütün Orta Asya'yı kapladı. Bunda ilk 2-3 kağanın gösterdiği olağanüstü çabalar vardı. Ancak, 572'den itibaren çatırdamalar başladı. İşte bu anda kağanlarının başarısız idarelerine işaret edilirken I. Gök Türk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedildikten sonra tahta geçen erkek kardeşlerinin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kağanları tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir (Kül Tegin doğu yüzü, 4-6; Bilge Kağan doğu yüzü, 5, 6. satırlar).

Milletin devletine karşı sorumlu bulunduğu görevlerini yerine getirmediği anlatılırken, beyleri ve milletin itaatkâr değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır (Kül Tegin, doğu, 6; Bilge Kağan, doğu, 10. satırlar).

Çin entrikaları ve uyguladıkları kurnaz siyasetine gelince onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı,

daha sonra bunları aldatarak, fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü, neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştır (Kül Tegin, güney, 5-7; Bilge Kağan, kuzey 4-6). Ayrıca, Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir (Tonyukuk, 3. satır).

Bilge Kağan hiç şüphesiz yazıtlara bu ifadeleri yazdırırken Türk milletine çektiği sıkıntıların, uğradığı felaketlerin sebeplerini açıklıyordu. Asıl amacı milletinin yaşananlardan ders çıkarıp bir daha aynı durumlara düşmemesiydi. 706-723 yılları arasında boy isyanlarından II. Gök Türk Devleti de çok çekmişti. Çinlilerin entrikaları ve soğuk savaş taktikleri ile her zaman karşı karşıya bulunuyorlardı. Gök Türk Kitabeleri yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Gök Türk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler.

Bu devrede Türk beylerinin Türk adını bırakıp, Çin ad ve unvanlarını alarak onlara boyun eğdiklerini, neticede 50 yıl T'ang İmparatorluğu'na hizmet ettikleri anlatılmıştır (Kül Tegin, Doğu, 6,7; Bilge Kağan, kuzey, 4-6. satırlar). Türk milletinin, aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemediği, yurdundan ayrılıp harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının aktığı, kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, devletine karşı hata yaptığı açıklandı (Kül Tegin, güney, 5-7; Bilge Kağan, kuzey, 4-6). Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekâr ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti'nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği hâlde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır (Kül Tegin, doğu, 10; Bilge Kağan, doğu, 9. satırlar).

2. Yıkılış Sonrası Kağan'ın Esareti

Doğu Gök Türk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan'ın yönetimi 626 yılından itibaren çatırdama yoluna gitti. 1- Bunun önemli sebeplerinden biri her şeyden önce Çin ile yapılan Wei Nehri Barış Anlaşması neticesi bu ülkeye yapılan akınların durması idi. Akınlar durunca ganimet azalmış, Çin'den ele geçirilen yiyeceklerin azlığı ekonomik sıkıntıya sebep olmuştu.

2- Diğer taraftan ülkenin doğu kanadını idare eden kağanın yeğeni T'u-li topladığı vergileri arttırarak devlete bağlı Töles boyları (Bayırku, Sir Tarduş, P'u-ku vb.) asıllı boyların düşmanlığını kazandı. Hepsi isyan

ederek üzerlerine gönderilen Gök Türk Devleti'nin ordularını mağlup ettiler. Arkasından birer birer Çin'e giderek T'ang İmparatorluğu ile ilişki kurdular. Boyların isyanlarını bastıramayan T'u-li Kağan ile Yü-ku Şad'ı cezalandıran İl Kağan, bu şekilde onları da kendinden uzaklaştırmış ve Çin'e sığınmalarına sebep olmuştu.

3- Bu karışıklıklara ilave olarak 627 yılı yaz mevsimin çok fazla kış olması ve aşırı derecede kar yağması sonucunda Doğu Gök Türk ülkesinde büyük kıtlık çıktı, halk içinde bulunuyordu.

4- Bundan başka İl Kağan son zamanlarında Soğd asıllı vezirleri devlet nezdinde önemli görevlere getirmişti. Bunlar Gök Türk kanunlarını değiştirerek milletin devlete olan bağlılığını sarstılar. Bir anlamda milletin devletten soğumasının en önemli sebebi bu idi.

5- Neticede kuvvetlenen Sir Tarduşlar, Orhun ve Selenga ırmakları havalisinde hâkimiyeti ellerine geçirmişler; hatta Çin imparatoru tarafından bağımsız kağan olarak tanınmışlardı. Bu arada Gök Türkler esas yurtlarını kaybetmişler, sonunda ağırlık merkezleri yani Ötüken Sir Tarduşların eline geçmişti.

Ardı ardına gelişen bu felaketlerle ülkesi mahvolan İl Kağan idari ağırlık merkezini güneye nakletti. Ötüken'i terk edip Gobi Çölü'ne yakın yerlerde yaşamaya başladı. Kendisine bağlı kalan boyları da yanında getirmişti. Kış şartlarının çok ağır olması yüzünden yiyecek kıtlığı milleti açlığa sürüklüyordu. Gittiği yerlerde sürek avları düzenleyerek biraz olsun milletine yiyecek temin etme gayretini gösteriyordu.

Doğu Gök Türk Devleti'ni uzun zamandan beri yıkmak isteyen T'a ng hanedanı imparatoru T'ai-tsung için bu durum, yani İl Kağan'ın kendi topraklarına yaklaşmak zorunda kalması iyi bir fırsattı. Karşısına çıkan bu fırsatı değerlendirmek maksadıyla generalleri Li Ching ile Li Chi'yi ordularıyla Gök Türk sınırlarına yolladı. Bu iki general ordularıyla sürekli hareket hâlinde idiler. İl Kağan'a saldırmak için fırsat kolluyorlardı. Bu arada gece ileri yürüyüşe geçen Li Ching, Gök Türklere ait Ting-hsiang şehrini ele geçirmişti.

Kendi bulunduğu bölgenin çok yakınına sokulan Çin ordusundan endişelenen İl Kağan, otağını Gobi Çölü'nün güney girişine taşıdı. Bütün bu olaylar 630 yılının başında cereyan ediyordu. Aynı yılın ikinci ayında İl Kağan ağır bir yenilgiye uğradı. Kendisi Kansu'nun kuzeyindeki T'ie-shan (Demir Dağı)'a kaçtı. Artık siyasi otoritesini kaybettiğini ve eski gücüne ulaşmasının imkânsız olduğunu anlamıştı. Bundan dolayı Çin imparatoruna Chih-shih-ssu-li'yi elçi olarak gönderip, T'ang hanedanına bağlanacağını

bildirdi. T'ai-tsung hemen dış işlerinden sorumlu vezir T'ang Chien başkanlığında bir heyeti İl Kağan'ın bulunduğu mevkiye gönderdi.

Li Ching'e ise ordusuyla İl Kağan'ı karşılama görevi verilmişti. Fakat bu general, İl Kağan'ın Çinlileri oyaladığını düşünüyor ve baharda otlar yeşillenip atları beslendikten sonra kuzeye kendi topraklarına kaçacağını öngörüyordu. Ona göre çölü geçip Dokuz Kabile (Dokuz Oğuzlar)'ye sığınırsa bir daha onu yakalamak imkânsız hâle gelecekti. Bu yüzden süvari kuvvetleriyle ona aniden hücum edip yakalamak istediler. Li Ching'in ordusu önden, Li Chi'nin ordusu arkadan harekete geçti. Yin Dağlarına yaklaştıklarında bin çadırdan fazla Gök Türk ailesini yakalayıp yanına aldılar.

Bu arada Çinli elçi T'ang Chien ve heyeti İl Kağan'ın yanına ulaşmış, kağan artık kendini rahat hissetmeye başlamıştı. Sisli bir havada öncü Çin kuvvetleri Su Ting-fang idaresinde Gök Türklerin yedi li (4,03 km.) yakınına sokuldu. Kendini barış elçiliği heyetinin varması dolayısıyla rahat hisseden İl Kağan son anda Çin ordusunun baskına geldiğini fark etti. Derhal günde bin li (yaklaşık 576 km.) koşabildiği kaynaklarda vurgulanan meşhur atına atlayıp uzaklaştı. Geride kalan Gök Türkler Çin ordusu tarafından ağır bir bozguna uğratıldı. Zaten gafil avlanmışlar, tuzağa düşmüşler ve hazırlıksız yakalanmışlardı. Dolayısıyla kendilerini korumaları için herhangi bir imkânları kalmamıştı.

On binden fazla Gök Türk askeri savaş meydanında can vermişti. Bunun yanında esir olarak yakalananlar arasında İl Kağan'ın oğlu T'ie-lo-chih da vardı. Orada bulunan diğer kabile reislerinin hepsi teslim olmuştu. General Li Chi elli binden fazla Gök Türk esiriyle geri dönerken Yin Dağı'ndan Gobi Çölü'ne kadar uzanan geniş topraklar tamamen (İç Moğolistan) T'a ng İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi. Bundan sonra kuzey kabileleri ile ilgili fermanlarda Çin imparatoru T'ai-tsung *"Tanrı Kağan"* unvanını kullanmaya başladı. Bu unvanın kullanılması T'ai-tsung'un artık Doğu Gök Türk hükümdarı olarak tanındığını gösteriyordu.

3. T'u-li Kağan'ın Kaderi

T'u-li daha küçük yaşta babası tarafından Ni-pu Şad tayin edilerek ülkenin doğusundaki orduları yönetmek üzere görevlendirilmişti (610). Asıl adı kaynaklarda Shen-po-pi şeklinde bildirilen T'u-li, Shih-pi Kağan'ın esas kadınından (birinci hatunundan) doğan oğludur. Dolayısıyla İl Kağan onun amcası oluyordu. 621 yılında İl Kağan tahta çıktığında ülkesinde yeni bir idari düzenleme yoluna gitti. Buna göre kendisinin küçüğü kardeşini Sir Tarduş Şad'ı tayin ederken, Börü (Pu-li) Şad'ı Moğol

Hsi boyuna, T'ung Tegin'i de Hu boyuna (Soğd asıllı) boyuna, Hu Tegin'i ise Hu-hsie boyuna idareci yapmıştı.

Bu yeni idari değişiklik ile T'u-li Kağan unvanını alan Shen-po-pi, yukarıda adı geçen diğer beylerin amiri olmuştu. Bu yeni teşkilatlanmada en avantajlı çıkan Shen-po-pi idi. Yukarıda adı geçen komutanların başına T'u-li Kağan unvanıyla tayin edilmiştir. Nihayetinde Çin'e sığınıncaya kadar bu unvanı taşımıştır. Şad unvanını taşıdığı sırada Çin'deki Suei hanedanı (581-617) prenseslerinden Huai-nan ile evlenmişti. Bu evlenme ile ilgili kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Suei hanedanının evlilik yolu ile Shih-pi Kağan'ın bu gözde oğluyla ileriye yönelik ilişki kurma girişimleri bulunduğu tahmin edilebilir.

Otağını You-chou'nun kuzeyinde tesis eden T'u-li Kağan, ondan fazla Moğol boyunu idare etmeye başlamıştı. Onun idaresi Moğol boyları tarafından hoş karşılanmıyordu. Bunun sebebi vergileri aşırı derecede arttırmasıydı. Vergilerin ağır oluşu sebebiyle Tu-li'ye baş kaldıran boyların Moğol olanları (Hsi, K'u-mo-hsi, Mo-ho vb.) Çin ile temas kurarken (627 yılı) Sir Tarduşlar da Doğu Gök Türk Devleti'ne karşı isyan ettiler.

Türk boylarının çoğu adı geçen kuvvetli boyun etrafında toplanmaya başladı. T'u-li, Moğol boyları Çin'e bağlanınca kendisine bağlı halkın büyük bir kısmını kaybetmiş oluyordu. Bu durum devletin kağanı amcasının çok büyük tepkisine yol açtı. Buna rağmen ona yeni bir görev vererek isyan eden Sir Tarduşları yeniden devlete bağlamak üzere gönderdi. Fakat T'u-li, bu isyanı bastırmakta da başarılı netice alamadı. Ağır bir yenilgiye uğradığı gibi iki bin beş yüz kişilik bir birliğini tamamen kaybetti. Diğer yandan kendisine bağlı halkın da dağılmasına yol açtı. Bunun arkasından Tu-li'yi kamçılatan İl Kağan arkasından onu hapse de attı. Aradan uzun zaman geçtikten sonra affederek serbest bıraktı.

T'u-li'nin söz konusu başarısızlıkları sürerken İl Kağan'ın hükümdar olduğu Doğu Gök Türk Devleti tam bir karışıklık içine düşmüştü. O, yine T'u-li'den asker istemiş, T'u-li göndermeyince üzerine yürümüş ve karşılıklı savaşmışlardı. Doğu Gök Türk ülkesinde patlak veren bu iç savaştan faydalanmayı planlayan imparatoru T'ai-tsung, ülkesinde gözden düşen başarısız T'u-li'ye Çin sarayına gelmeyi teklif etti.

4. Önceki İhaneti

623 yılında önce İl Kağan'ın bir Çin seferi sırasında ondan habersiz T'u-li o zaman veliahd olan imparator T'ai-tsung'la karşılıklı yeminleşip kardeşlik anlaşması yapmıştı. Hatta daha sonra bunu duyan İl Kağan

yeğenine bu hareketinden dolayı çok gücenmiş; fakat herhangi bir ceza vermemişti. Bu yakınlığın daha sonraki devamını T'ai-tsung yine menfaatleri uğruna kullanmaya çalıştı. T'u-li de Çin'e gitmek arzusu taşıyordu. Çünkü kendisini ancak bu şekilde İl Kağan'ın gazabından kurtarabilirdi. Nitekim 629 yılında T'ang sarayına gelmek istediğini bildirdi.

T'u-li'nin söz konusu teklifi, T'ai-tsung tarafından müspet karşılandı. Onun, Çin'e gelişi Gök Türklerin çöküşü olarak yorumlanmıştı. İmparator etrafındakilere Gök Türklerin artık yıkılışa doğru gittiklerini, T'u-li'nin kendisini koruyamadığı için Çin'e geldiğini, şimdi Kuzey Yabancılarının (Doğu Gök Türkleri) hükümdarının ülkesini iyi idare edemediğini, bunun Çin için faydalı olduğunu, fakat, kendisinin hâlâ korktuğunu, yabancıların zayıf olmasının her zaman Çin'in lehine pozisyon yarattığını söyledi. Bu arada Tu Ju-huei isimli devlet adamı *"Gök Türklere güvenilemeyeceğini, daha önce de Çin'e gelip problem çıkardıklarını, şimdi anlaştılar ise gelecekte isyan edebileceklerini"* belirtti. Onun fikrini uygun bulan imparator, Chou Fan'a T'ai-yüan'de gelişebilecek herhangi bir tehlikeli duruma karşı hazırlanmasını emretti.

T'u-li, Çin başkentine vardığında kendisine olağanüstü seviyede bir karşılama töreni yapıldı. Aşırı hürmet gösterildiği gibi en güzel Çin yiyeceklerinden sunuldu. Son bir iki seneden beri Gök Türk ülkesinde kıtlık olması sebebiyle yiyecekler T'u-li ve yanındakileri çok etkilemiş olmalıdır. Kendisine 630 yılında Sağ muhafızları büyük generalliği unvanı ile Pei-p'ing bölgesi prensliği tevcih edildi. İdare edeceği bu bölgede 700 haneden meydana gelen bir tımara sahip olacaktı. Onunla birlikte gelen ahali bugün Ho-pei'deki Sun-i şehrinde bulunan Shun ve bugünkü Ning-hsia'daki Yin-ch'üan'da bulunan You gibi eyaletlere yerleştirilirken boyların şefleri kuzeye Çin topraklarının dışına gönderildi. Kabile reislerinin herhangi bir isyan girişimi de böylece engellenmiş oluyordu.

Kuzeyde en büyük düşmanlarının üst düzey bir idarecisinin kendilerine sığınması İmparator'u memnun etmişti. Onu biraz daha etkilemek için T'u-li'ye adı geçen Çin unvanlarını vermeden önce ona bir ferman göndererek onun kendilerinin dostu olduğu, uzak görüşlü bir devlet adamı vasıfları taşıdığını bildirdi. Bu fermanda *T'u-li'nin eskiden beri Çin kültürüne hayranlık duyduğu, ülkesi karışınca T'ang hanedanına bağlandığı ve benzeri nitelikleri vurgulanmış; bundan dolayı verilen unvanlara layık olduğu* açıklanmıştı. Daha sonra ona askerî vali anlamına gelen tu-tu unvanı tevcih edildi. T'ang hanedanının imparatoru daha önceki Suei hanedanı zamanında Ch'i-min'in kağan ilan edilişini

hatırlıyor, özellikle eski gücüne kavuşmaması, Gök Türklerin yeniden bağımsızlıklarını kazanmalarının engellenmesinin sağlanması ve Çin'in emniyette olması için T'u-li'ye şu sebebi göstererek açıklıyordu:

Dedesi Ch'i-min perişan Suei hanedanı sarayına sığınmış; bütün asker ve atlarını kaybetmişti. Suei hanedanı ona destek olmuş, eski gücüne kavuşturmuştu. Karşılığında Ch'i-min, Çin'e daima minnettar kalmıştı. Fakat, onun oğlu yani T'u-li'nin babası Shih-pi, Suei hanedanına üstünlük kurmuş ve ona büyük zarar vermişti. Hatta Çin imparatoru Yang'ı Yen- men Kalesi'nde kuşatmıştı. Kısacası, Çin'in düşmanı olmuştu T'u-li ise fakir ve zayıf bir hâlde Çin'e gitmişti.

Bu yüzden Shi-pi gibi Çin'e zarar vermemesi için kağan olmamalı idi. Böylece Çin'e bağlılığı uzun zaman sürerdi. T'u-li kendisine emir şeklinde ulaştırılan bu haberi başını eğerek dinledi, sonra Çin sarayına giderek imparatoru ziyaret etti. 631 yılının sonunda kış mevsiminde Ping eyaletinde bulunduğu sırada yirmi dokuz yaşında iken öldü. T'u-li'nin ölümü İmparator'u üzmüştü; yas ilan etti ve Wen Pen'a onun mezarına hatırasına bir kitabe yazmasını emretti. Onun ölmeden önce bulunduğu makamına oğlu Ho-lo-hu tayin edildi.

5. Milletin Kaderinin Çizilmesi

627'li yıllarda Doğu Gök Türk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Bu yılda Töles boyları diye genel ad verilen devlete bağlı bütün diğer Türk boyları isyana kalkışmışlardı. Dolayısıyla tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Gök Türk Devleti'nde halk perişan durumdaydı. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kağanlığa yani devlete olan güveni sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Moğol asıllı kavimler T'u-li'nin vergileri arttırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Gök Türk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu idaresinde idiler. Fakat, onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmiş idi.

6. Başsız Kalan Halkın Üçe Ayrılması

630 yılının baharında İl Kağan T'ang hanedanına esir düşünce sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Onları idare edecek kimse yoktu. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kağan kendine bağlı halk ile Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan (Demir Dağı)'a ava çıkmış ve bu sırada yukarıda bahsettiğimiz gibi Çinlilerin tuzağına düşmüştü.

İl Kağan'ın yakalanmasından sonra başsız kalan halk kendiliğinden üç kitleye ayrıldı. Birinci kütle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara gitti. Onların himayesine girdi. Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş; ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağan'ın Çin'e esir düşüp, başıboş kalan Gök Türk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu daha da arttı.

İkinci kısım Gök Türk ahalisi Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Tarihî kaynaklarda çok açık olmamakla birlikte Karahanlıların alt yapısını meydana getiren Türk boyları bunlar olmalıdır. Neticede Batı ve Doğu Türkistan şehirlerinin Türkleşmesi hızlandı. Batı ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kastetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak, çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren bütün büyük devletlerin vassalı olurlardı. I. Gök Türk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu, bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576'dan sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu, 582 yılından sonra Batı Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti.

Tardu, Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Gök Türk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip, bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak, bu anda Doğu Gök Türk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı Dağlarının güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerlerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Gök Türk beyleri diğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsız idi.

Üçüncü kütle aşağıda da açıklanacağı gibi Çin'e gitti. Gidenlerin sayısı yüz bin miktarında idi. Çin'in kuzeyindeki bu yığılma T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung başta olmak üzere bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti.

7. Çin'e Giden Türklerin Akıbeti Konusundaki Tartışmalar

Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılması ile birlikte Çin'in kuzey sınırlarına kalabalık bir Türk nüfusu yayılması olmuştu. Yüz bin kişiden fazla olduğu belirtilen Türk kütlelerinin Çin'de yerleştirilmesi hususu T'ang İmparatorluğu devlet adamları arasında problem çıkmasına yol açtı.

Kuzeyin bozkırlarından gelen ve yerleşik olmayan bir kültüre sahip Türklerin Çinlilere göre farklı hayat tarzları vardı. T'ang sarayını en çok endişeye düşüren bu konu idi. Kısa zamanda bir araya gelerek Çin için yeni bir tehlike teşkil edebilirlerdi. Yerli halkla uyum sağlamaları çok zordu.

İmparator T'ai-tsung, Çin'e sığınan Gök Türklere nasıl davranılacağı konusunda sarayda devlet adamları arasında büyük bir müzakere açtı. Vezirlerin hepsi yapılan toplantılarda şu fikri beyan ettiler: *"Gök Türkler uzun süre Çin'i üzmüşlerdi. Şimdi Göğün (tanrı) onları cezalandırdığı görülüyor, çaresiz kalıp Çin'e sığındılar. Aslında gönüllü (istekli) olarak gelmediler. Bu yüzden Çin'e gelip bağlanmak isteyişlerini takdir etmeyelim. Onları Sarı Irmak'ın güneyine alıp, (bugün Ordos'taki) Yen ile Yün arasına yerleştirelim. Bu yerleştirme vilayet ve kasabalara dağıtmak suretiyle yapılsın, dokumacılık işiyle görevlendirilsinler. Yani dokumacılığı öğrensinler, bu şekilde on binlerce Türk, kültürünü değiştirerek Çinlileşir. Bu sayede Çin'e hane ilave edilerek sayımız artar; diğer taraftan Gobi Çölü'nün kuzeyi yani Doğu Gök Türk ülkesi uzun zaman boş kalır ve Çin'e buradan tehlike gelmez.*

Bu arada imparatorun özel kalem işleri müdür yardımcısı unvanlı Yen Shih-ku şöyle görüş bildirdi: *"Gök Türkleri ve Töles boyunu eskiden beri Çin imparatorları itaat altına alamıyorlardı. Fakat, şimdi Çin'e bağlandıklarına göre majestelerinin onları Sarı Irmak'ın kuzeyine yerleştirmesinin faydalı olacağını düşünüyorum. Arkasından Gök Türk kabilelerini idare etmek üzere ayrı ayrı reisler tayin edelim. Bu şekilde Gök Türk problemi kökünden halledilir."*

8. Kendi Aralarında Ufak Parçalara Bölme

Merasim ve protokol işleri bakan yardımcısı Li Pai-yao ise farklı görüşte idi: *"Gök Türkler dışarıdan bakıldığında tek bir millet gibi görünüyorlar ise de ayrı ayrı boylardan ibarettirler. Her boy kendi lideri tarafından idare edilmektedir. Bundan dolayı şimdi onların dağınık durumda olmalarından faydalanalım ve boylara göre ayıralım, boyların liderleri yalnız Çin imparatoruna bağlansınlar. Kendi aralarında birlik ve bağlantı kurulmasın. Neticede hepsi bağımsız kalsın. Eğer Gök Türk hanedanının mensup olduğu A-shih-na ailesini muhafaza etmek isteniyorsa onlara da sadece kendi boylarını idare etmelerine izin verelim. Bu sayede Gök Türklere karşı kullandığımız ayır ve idare et siyaseti yerine getirilir, diğer taraftan da Gök Türk boyları birbirine rakip vaziyette olacaklardır. Bundan dolayı birbirlerine üstünlük sağlayamayacaklardır. Sadece kendilerini savunmakla meşgul olacaklar ve neticede Çin'e karşı koyamayacaklardır. Bunun için*

Ting-hsiang'da bir askerî garnizon (tu-hu-fu) tesis edilsin. Bu sınırların emniyette tutulması için en iyi yoldur".

9. Asimile Edilsinler

Hsia eyaleti kumandanı Tou Ching değişik bir fikir ileri sürdü: *"Gök Türklerin diğer komşu milletler gibi, hayvan karakterini gösteren davranışları vardır. Kanun ve cezalar onları değiştiremez. Sevgi ve doğruluk onlara bir şey öğretemez, Şimdi Çin'e teslim olmalarına rağmen kendi vatanlarını kolay kolay unutmayacaklardır. Bu sebeple onların Çin'de yerleştirilmeleri bizim için zararlı görünüyor. Çünkü, isyan ettikleri takdirde başkentimiz Ch'ang-an'a baskın yapabilirler. Bu sebepten dolayı onların yıkılışından faydalanalım; bir taraftan olağanüstü lütuf göstermek için Gök Türk kağanlarına Çin prenslik unvanları verelim ve onları Çinli prenseslerle evlendirelim. Diğer yandan da topraklarını boylarına ayıralım. Böylece, Gök Türkler her zaman vassalınız olur. Bu şekilde sınır eyaletlerimize gerçek emniyeti sağlayabiliriz. Benim görüşüm ve tavsiyem budur"* dedi.

10. İnsaflı Çinli Devlet Adamı

İmparatorun özel kalem ve protokol işleri müdürü unvanlı Wen Yen-po, daha önce söylenen tavsiye ve tekliflere karşı çıkıyordu. *Ona göre Gök Türklere daha insancıl davranılmalı ve bu sayede yakınlaşarak, Çin'in menfaatlerine uygun bir biçimde kullanılmalı idiler.* Onun fikirleri şöyle idi; Gök Türklerin Yen ile Yü arasına yerleştirilmeleri onların geleneklerine ve yaşayış tarzları uygun değildi. Onları yaşatmak, hayatlarını devam ettirmek için bu yol faydalı değildi. *Han hanedanı imparatoru Kuang Wu-ti'yi misal gösteren Wen Yen-po, MS 25-26 yılları arasında adı geçen imparator teslim olan Hunları nasıl yerleştirdiyse Gök Türklerin de o şekilde bir işleme tâbi tutulmaları gerektiğini ileri sürüyordu. Eğer onun dediği gibi yapılırsa Gök Türkler kuzey sınırlarına boyları ve kabileleri dağıtılmadan, gelenekleri değiştirilmeden yerleştirilecekler. Bu şekilde kültürlerini muhafaza edecekler. Aynı zamanda Çin'in kuzey bölgelerine bir saldırı geldiğinde oraları Çin adına koruyacaklardı. Ona göre bütün görüşlerin en iyisi bu idi.*

11. Gelecekte Tehlike Oluşturabilirler

Pi-su-chien (devlet sekreteri) unvanlı Wei Cheng, Gök Türklerin Çin'e asırlardan beri büyük zarar verdiklerini söyleyerek Wen Yen-po'nun teklifine şiddetle karşı çıktı ve dedi ki: *"Gök Türkler eskiden asırlardan beri Çin'e tecavüz ettiler. Eskiden günümüze kadar asla böyle bir*

yenilgiye uğramadılar. Bu göğün onları cezalandırması imparatorluğun kutsal savaşçılığı ile oldu. Onun soyu Çin'e taarruz etti. Ahaliyi yağmaladı. Majesteleri hemen onları cezalandırmıyorsa o hâlde nehrin kuzeyine gönderilsinler, eski topraklarında oturtulsunlar. Onlar vahşi insanlardır. Kuvvetlendiklerinde saldırıp yağma yaparlar, zayıf düştüklerinde itaat ederler. Minnettar değillerdir. Bu onların tabii yapısıdır. Ch'in ve Han hanedanları zamanında onlara bu şekilde davranıldı ve zarar görüldü. Mağlup edildiklerinde bölge ve vilayetlere yerleştirildiler. Majesteleri nasıl nehrin güneyindeki topraklara yerleştirir? Ayrıca teslim olanların sayısı şimdi yüz bindir. Bir süre sonra yüz katına çıkacaklar, bizim içimizde rahatsızlık çıkaracaklar. Kalbin içindeki hastalık gibi, gelecekte zararlı olacaklar, kesinlikle nehrin güneyine yerleştirilmemeleri lazımdır".

12. Wei Cheng'ın İleri Görüşlülüğü

Yukarıdaki metinden anlaşıldığı gibi Wei Cheng, Çin'e teslim olan Gök Türklerin Çin'de kalmalarını istemiyordu. Gök Türklerin hızla çoğalacaklarını, kuvvetlendikleri zaman derhal isyan edeceklerini tahmin ediyordu. Onun bu iddiaları gelecekte doğru çıkacak ve imparator onu dinlemediği için pişman olacaktır. Tartışmalar devam ediyordu. Wen Yen-po, fikirlerine karşı çıkılması üzerine tekrar devreye girdi. Daha önce söylediklerinde ısrar ettiği gibi şu ilavelerde bulundu. Ona göre Göğün oğlu yani T'ang hanedanı imparatoru Çin'in bütün yabancı komşularını itaati altına almıştı. Eğer gök ve yer her şeyi beslerse her tarafta huzur olurdu. Şimdi Gök Türkler yıkılmıştı. Arta kalanları T'ang İmparatorluğu'nun emri altına girmişti. Göğün ve yerin isteğine göre onlar terk edilmemeli idi. O nehrin güneyinde ikamet ettirtilmelerini teklif ediyordu.

13. Tarımla Uğraştırma

Değişip dürüst olacaklar, ondan sonra isyan etmeyeceklerdi. Buna rağmen Webi Cheng yine de itirazlarını sürdürdü. Bu sefer Webi hanedanı zamanını örnek gösteriyordu. *O zaman Wen Yen-po'nun tavsiyesine uygun metotlar uygulanmış, fakat, neticede hiçbir faydası olmamış, üstelik Çin'e zararı dokunmuştu. Söz sırası Wen Yen-po'ya geçince, o kutsal insanların yani imparatorun yolunun kapalı olmayacağını öğrenmenin milleti olmadığını, bunların Gök Türklerin arta kalanları olduğunu, perişan durumda Çin'e bağlandıklarını, onların kabul edilip korunmalarını, Çin sınırları içindeki topraklara yerleştirilmelerini, Çin'in töresinin ve geleneklerinin öğretilmesini, halklarını dokumacılığı ve ziraat yapmayı öğrenmelerini, cesur reislerinin seçilerek saraya muhafız yapılmalarını, neticede kesinlikle*

problem çıkarmayacaklarını ifade etti. Wen Yen-po fikrinin etkili olabilmesi ve tavsiyesinin kabul edilmesi için Gök Türk boylarının nerelere teker teker yerleştirileceğini açıkladı. İmparator, onun söylediklerinden ikna oldu ve Wen Yen-po'nun teklifleri doğrultusunda Gök Türklere muamele etmeye başladı.

14. Esir Türklerin Sarı Irmak'ın Güneyinde Yerleştirilmeleri

Çin sarayında imparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları yüz bin olduğu bildirilen teslim olmuş Gök Türk kütlesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

15. Yerleştirme Alanı

Shuo-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou (günümüzde Ho-pei eyaleti Chou şehri) oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou (Ning-hsia'da Ling-wu) idi. T'u-li Kağan'ın, Doğu Gök Türk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar, Sun (Ho-pei'de Sun-i şehri), You (Ning-hsia'da Yin-ch'üan şehri) Hua (Suei-yüan'in batısında) ve Ch'ang (Kansu'da Ch'ing-yang ilçesi) gibi dört askerî garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askerî valilikler kuruldu.

İl Kağan'ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi Çölü arasındaki geniş sahayı kaplamakta idi. Doğudakine Ting-hsiang askerî valiliği, batıdakine ise Yün-chung askerî valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askerî garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch'ang-an'a gelen Gök Türk kabile reislerinin hepsine Chung-lang (dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri unvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türklerin sayısı on bini bulmuştu. Fakat söz konusu ailelerin T'ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almaları idi. Aileleri onların peşlerinden gidip, Ch'ang-an'da yaşamaya başlamıştı.

16. Çin'in Derinliklerinde Türklerin Bağımsızlık İsyanı (Chie-shih-shuai'ın İhtilal Girişimi)

Çin'e teslim olan Türk beyleri arasında çok geçmeden bir kıpırdanma başladı. Bu çerçevede 639 yılının baharında Gök Türklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T'u-li Kağan'ın

kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile birlikte Çin'e gelmişti. Chie-shih-shuai, Doğu Gök Türk Devleti'ni 609-619 yılları arasında başarı ile yöneterek zirveye çıkarmış Shih-pi Kağan'ın oğludur. Bu kağan tam anlamıyla Çin'e bağlanmış bir devleti yeniden diriltmeyi başarmıştı.

Diğer Gök Türk ileri gelenlerine Çin unvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai'a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir.

T'u-li Kağan'la kardeşi Chie-shih-shuai'ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü, Chie-shih-shuai da daha sonra T'u-li'yi hainlikle suçlamıştır. Hatta daha da ileri giderek onu imparator T'ai-tsung'a şikâyet etmiştir. T'u-li gerçekten Doğu Gök Türk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kağan'a rağmen Çinli veliaht Li Shih-min (sonradan imparator T'ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet etmişti. Nihayet henüz Gök Türk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T'ang hanedanına teslim olmuştu. Chie-shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini görmemiş idi. İmparator T'ai-tsung Chie-shih-shuai'ın ithamlarını dikkate almadığı gibi aksine onu küçümsedi.

17. Gizli Örgütlenme

Kendi soyundan gelenlerle gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Gök Türk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kağan'ın oğlu idi ve o da Çinliler tarafından makam ve unvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip unvan ve makamlar alan Gök Türk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşıyordu. Aniden ileri atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou Weng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip, onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider (kağan) seçilecekti.

18. Saraya Baskın

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat, bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih

saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek, saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmak kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Orta askerî barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmış iken *"Her yerde hücum eden (Che-tsung) general"* unvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Bunun üzerine Chie-shih-shuai ve arkadaşları çaresiz kalıp sarayın ahırından at alarak kaçmaya başladılar. Wei Irmağı'nı geçip, eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki Ling-wai'a sürüldü. Onun sağ bırakılmasının sebebi T'u-li Kağan'ın oğlu olması yüzünden ileride bir gün gerek duyulursa kağan ilan edilebileceği düşüncesi olmalıdır. Diğer yandan babasının T'ang imparatoruna yaptığı hizmetler dikkate alınmıştır.

Bu ayaklanma hareketi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen T'ang hanedanının başta imparator T'ai-tsung olmak üzere bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Gök Türklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan beri Çin ve başkent Ch'ang-an'da ikamet eden Gök Türklerin her an T'ang İmparatorluğu için tehlike teşkil ettiği hissediliyordu. Söz konusu olayın ardından hemen Gök Türklerin Çin'den çıkarılabilmesi için hazırlıklara başlandı.

19. Gök Türklerin Geri Gönderilmesi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Chie-shih-shuai'ın bağımsızlık için girişimde bulunması, Çin'in kuzey bölgelerine ve Sarı Irmak'ın güneyine yerleştirilen Gök Türk boylarının geleceği konusunda yeni planların uygulanmasına sebep olmuştu. Her şeyden önce sayısı yüz bini geçen Gök Türklerin Çin'den uzaklaştırılması gerekiyordu. Çinli vezirlerin çoğu 630 yılında Doğu Gök Türk Devleti yıkılıp, halkının bir kısmı T'ang İmparatorluğu'na ilk sığındığında onların yerleştirilmesi konusunda müşareketler yapılırken Sarı Irmak'ın güneyine Çin'in içlerine kabul edilmelerine şiddetle karşı çıkmıştı. İmparator T'ai-tsung, büyük çoğunluğun görüşleri aksine Çin sınırlarının içine alınmalarını müspet karşılamış ve onları kuzey eyaletlerine yerleştirmişti.

Şimdi geri gönderilmeleri gerekirdi. Ancak, yine T'ang İmparatorluğu'nun kontrolü altında yaşamalılardı. Bunun için Çinliliğe çok yakın, fakat, Gök Türk hanedan ailesinden gelen biri seçildi. Onun adı Ssu-mo, Doğu Gök Türk Ch'i-min Kağan'ın torunu oluyordu. Babasının ismi Tuo-liou idi. Çok küçük yaşta isim yapan Ssu-mo, zeki oluşu, önsezilerinin

doğruluğu sebebiyle amcaları Shih-pi (609-619) ve Ch'u-lo (619-621) kağanlar tarafından takdir edilip sevildi.

Ancak asıl şöhretini dedesi Ch'i-min, Tou-lan Kağan'a isyan edip ona yenilerek Çin'e sığındığında yaptı (599). Ch'i-min Çin'e sığınınca (o zaman Suei hanedanı) boyları Ssu-mo'yu soyundan geldiği için kağan seçmişlerdi. 603 yılında o zamanki Suei hanedanı desteğiyle Ch'i-min, Doğu Gök Türk ülkesine dönünce Ssu-mo yerini ona bıraktı. Bundan sonra tegin unvanını taşımaya başladı. Ssu-mo'nun vücut yapısı Gök Türklerden çok Soğdlulara benziyordu.

20. Terfi Alamamasının Sebebi

Bundan dolayı Shih-pi ve Ch'u-lo kağanlar onun Gök Türklerin mensup olduğu A-shih-na ailesinden geldiğine inanmadılar. Daha doğrusu şüphelendiler ve onu hiçbir zaman şadlığa yükseltmediler. Sadece, Chia-pi Tegin unvanıyla kaldı, terfi edemedi. Eğer şad olabilseydi askerlere kumanda edebilme gücüne erişecekti. Diğer taraftan Çin'de yeni tesis edilen T'ang hanedanı ile 618 yılında şahsi temas kurdu ve defalarca elçi gönderdi. T'ang hanedanı kurucusu Kao-tsu onun bu hareketlerinden memnun kalıyordu. Bundan dolayı ona Ho-shun bölge prensliği unvanını verdi. Ssu-mo'nun yani Chia-pi Tegin'in Çin ile yakınlaşmasında hiç şüphesiz şad olamayışının etkisi vardı.

630 yılında İl Kağan mağlup olup Çin'e esir düştüğü sıralarda Doğu Gök Türk ülkesinde sadece Ssu-mo kalmıştı. Bütün Gök Türk beyleri ve yukarıda bahsettiğimiz boylar kendiliklerinden teslim olmuştu. Neticede o da Çin'e geldi. İmparator T'ai-tsung, onun daha önce gösterdiği yakınlıktan dolayı kendisine sol muhafızları generalliği ve Hua-chou askerî valiliği unvanlarını sundu. Daha sonra Ho-nan'da yerleştirilen eski İl Kağan'dan kalma Gök Türklerin idaresini ona verdi. Arkasından Huai-hua bölgesi (chün)prensliği gibi daha yüksek bir makama getirildi.

639 yılına kadar söz konusu görevde kalan Ssu-mo'dan Çinliler, bu tarihte farklı bir şekilde yararlanmak istediler. Çin'in içlerindeki Gök Türkler kuzeye çıkarılacak ve onları idare edecekti. Önce İ-mi-ni-su-sse-li-pi Kağan unvanı verildi. Bu unvanla Gök Türkleri idare edecekti. Fakat, Çinliler, onu kendilerine yakınlaştırmak için iktidarda bulunan T'ang hanedanının mensup olduğu "Li"yi de unvanlarına ilave ettiler. Böylece T'ang hanedanından sayılacak ve onun imparatoru adına hüküm sürecekti. Eğer plan tutarsa Doğu Gök Türk ülkesi uzun müddet Çinlilerin kontrolünde kalacaktı.

21. Sir Tarduşlardan Çekinme

Ssu-mo, imparatorun emriyle tam kuzeye gidecek iken Sir Tarduşlardan çekindiğini, bu yüzden Çin sınırlarından çıkmaya cesaret edemediğini belirtti. Bunun üzerine Kuo Ssu-pen özel elçi sıfatıyla Sir Tarduşlara gönderildi. İmparator yolladığı mektubunda Çin'in ülkelerini yıkmak gibi niyeti olmadığını, İl Kağan'ın açgözlü olduğu için yakalandığını, aslında onun topraklarını ve insanlarını istemediğini, daha önce teslim olanların Sarı Irmak'ın güneyine bol otlu ve güzel pınarlı yerlere sürülerinin faydalanması için yerleştirildiğini söylüyordu. Arkasından ilave ederek artık Gök Türklerin sayılarının arttığını ve yaşadıkları topraklara sığmadıklarını, dolayısıyla Ssu-mo'nun kağan olarak eski topraklarına döndüğünü belirtiyordu. Daha sonra Tarduşların Gök Türklerden önce Çin'e bağlandıklarına işaret ediyor ve bundan dolayı Gobi Çölü'nün kuzeyinin idaresinin Sir Tarduşlarda kalması gerektiğini, güneyinde ise Ssu-mo idaresinde Gök Türklerin hâkim olmasını istediğini vurguladı. Her iki tarafın birbirini korumasını, aksi takdirde kendisinin askerleriyle onları cezalandıracağını ifade etti.

Neticede Ssu-mo harekete geçmeden önce onun şerefine imparator tarafından bir eğlence tertip edildi. Bu esnada imparator, Ssu-mo'yu önüne alıp dedi ki: *"Bitki (ot) ve ağaç yetiştirildiğinde, onun büyüklüğünü görünce mutlu olunur. Ben de senin boyunun insanlarını besledim, atlarını, koyunlarını da azaltmadım. Senin annenin babanın mezarları, nehrin kuzeyinde, şimdi eski merkezine gidiyorsun, rahat olman için eğlence tertip ettim".* Bunun üzerine Ssu-mo ağlayarak imparatora uzun yaşamasını diledi ve ayrıca dedi ki: *"Yıkılıp mahvolduğumuz sırada imparator kemikleri canlandırıp eski hâline getirdi. Oğul oğul, torun torun, nesil nesil T'ang'ın hizmetinde olacağız. Derin hürmet ve ahlakla karşılık vereceğiz."*

22. Hun Tarzında Teşkilatlanma

Böylece, Chao bölgesi prensi Hsiao Kung ile Hung-lu-ch'ing unvanlı Liou Shan, hemen kuzeye giderek Ssu-mo ve boyunun tören ve toplantılar yapması için bir platform (bina) inşa etmek üzere gönderildiler. Kısa sürede bu platformun inşaatı tamamlandı. Ssu-mo'nun kendisine davul ile sancak sunularak ikamet edecekti. Çünkü davul ve sancak eski Türklerde hükümdarlık sembolüydü. Gök Türk halkı ve onlarla beraber yaşayan Soğdlular eski bölgelerine yerleşeceklerdi. İmparator T'ai-tsung kendi ilan ettiği bu Gök Türk Devleti'ne Büyük Hun İmparatorluğu'nda olduğu gibi teşkilatlanma ilave etti. Gök Türk hanedanından gelip, Çin'e

sığınmış ve onlar tarafından mükâfatlandırılmış beylerden A-shih-na Chung Sol Hsien-wang (bilge prens), A-shih-na Ni-shu-fu ise Sağ Hsien-wang (bilge prens) tayin edildiler. Hep beraber söz konusu bu vassal devleti idareye başlayacaklardı.

23. Sir Tarduşların Direnişi

Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılmaya yüz tutmasıyla güçlenen ve Ötüken'de hâkimiyeti ele geçiren Sir Tarduşlar Ssu-mo'nun idaresinde Gök Türklerin kuzeye gelmelerinden rahatsız olmuşlardı. Aslında henüz kendilerinin bulunduğu Gobi Çölü'nün kuzeyine geçmemişlerdi. Ama gelecekte geçebilirlerdi. Bu da Sir Tarduş hâkimiyetini kökünden sarsardı. Neticede hayvan sürülerini ve süvarilerini topladılar. Her an savaşacakmış gibi beklemeye başladılar. Çinliler bunu duymuş ve endişe etmiş olmalılar ki; hemen adam gönderip *"Boş yere kendi aralarında savaşanlar imparatorluk tarafından cezalandırılacaklardır"* diye Sir Tarduşları tehdit ettiler. Aslında bu cümleden T'ang imparatoru T'ai-tsung'un Gök Türkler ile Sir Tarduşlar arasında fark gözetmediğini anlayabiliriz.

T'ai-tsung ve diğer Çinli devlet adamlarının tek isteği artık ülkeleri için tehlike oluşturmaya başlayan Gök Türklerin sınırlarını terk etmeleri idi. Sir Tarduşlar, çok kuvvetli olan T'ang İmparatorluğu'nu karşılarına almak istemiyorlardı. Bununla birlikte Çin imparatoruna elçi göndererek Gök Türkleri şikâyet ettiler. Şikâyetlerinde Gök Türklerin güvenilmez olduklarından bahisle yıkılmadan önce Çinli insanları keten gibi ezdiklerini, daha sonra T'ai-tsung'un onların ülkesini yıktığını, teslim olan boylarının köle olarak Çin'e hizmet ettiğini, yine imparatorun oğlu gibi beslediği Chie-shih-shuai'ın isyan ettiğini, dolayısıyla imparatorun onlara asla güvenmemesini, çünkü sonradan isyan edeceklerini söyledikten sonra imparatora Gök Türkleri cezalandırması için teklifte bulundular. Bu arada Çinliler tarafından 640 yılının dördüncü ayında Gök Türkleri korumak için Ning-shuo büyük memurluğu tesis edildi.

24. Ssu-mo'nun Seferi

641 yılında Ssu-mo'nun idaresinde yüz binden fazla insan ve kırk binden fazla asker, doksan bin baş attan müteşekkil Gök Türk kafilesi Sarı Irmak'ı geçti. Merkezleri Ting-hsiang Kalesi idi. Toprakları kuzeyde Pai-tao ile sınırlanırken güneyde Sarı Irmak (Ta-ho)'la çevrilmişti. Sürüleri bu geniş sahada yayılıyordu. Kendi aralarında oranın otlaklarından faydalanmak için mücadele ediyorlardı. Bu arada Ssu-mo, Çin sarayına

elçi göndererek yaptıklarından dolayı minnettar olduğunu bildirdi. Ayrıca, Çin'in kuzey kapısını onlar adına koruyacaklarını vurguladıktan sonra, Sir Tarduşlardan bir tehlike geldiği takdirde Çin Seddi'ne sığınmak için izin istedi. İmparator da herhangi bir tehlikeye düştüklerinde kendilerini korumaları için oraya gelmelerine razı oldu.

Ssu-mo, bu şekilde halkını üç yıl yönetmeye çalıştı ise de başarılı olamadığı için kendisine karşı sık sık isyanlar çıktı. 641 yılında imparator doğudaki kutsal dağa törene gidince, Sir Tarduş kağanı *"Çin imparatoru T'ai-shan'a gitti. Bütün diğer ülkelerin askerleri orada sınırlar boşaldı. Ssu-mo ele geçirilebilir"* dedi.

Oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyine gönderdi. Ssu-mo'yu ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Ssu-mo, Shuo-chou'ya sığındı ve durumu T'ang imparatoruna bildirdi. Arkasından kontrolünü iyice kaybedince Çin sarayına sığınmak zorunda kaldı. Kendisi az sayıda süvarisiyle gelmişti. 643 yılında vuku bulan bu hadiseler neticesinde Ssu-mo'ya yeni bir Çin unvanı *"Sağ muhafızları generalliği"* verildi. Onunla birlikte gelenler ise Sheng ve Hsia eyaletlerinin arasında ikamet ettirtilmişlerdi. Bundan sonra Çin ordusunda vazife almaya başlayan Ssu-mo, Kore'nin kuzeybatısındaki Liao-tung ile savaşa gönderildi. Onlarla savaşırken bir ok ile yaralandı. İmparator ona büyük ihtimam gösterdi. Hatta kanını yalayıp akraba oldu. Buna rağmen fazla yaşamadı, başkente getirildikten sonra öldü. İmparatorların gömüldüğü Chao-ling'de mezarı yapılıp defnedildi. Pai-tao-shan'da heykeli de yapılmıştı. Hua-chou'ya ise yazıtı dikilmişti. Ölümünden sonra onun adına yapılanlar Çin hanedanlarının Çinlileşen Türk beylerine verdikleri önemi göstermektedir.

Neticede T'ang sarayı kendilerine sığınarak tehlike oluşturan Gök Türklerin çoğunluğunu kendi sınırları dışına çıkarmıştı. Fakat, onların tayin ettiği kağan Ssu-mo idaresinde başarılı olamamış, geriye gelmişti.

13 - SİR TARDUŞLARIN DEVLETİ (627-647)

1. Sir Tarduşların Güçlenmesi

Töles boylarının 603'ten 647'ye kadar en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşlar, kaynakların bildirdiğine göre Sir ve Tarduş kabilelerinin birleşmesi ile meydana gelmişlerdi. Bilhassa, Sir (Hsie) kabilesi Tarduş (Yen-t'o) kabilesini mağlup edip, onun halkına sahip olmuştu. Bundan sonra Sir Tarduş (Hsie-yen-t'uo) adıyla anılmaya başladılar. Soyadları ise İ-li-hsi (belki İlci) idi. Kaynaklarda açık bir şekilde bu boyun geleneklerinin ve devlet anlayışlarının Gök Türklerle aynı olduğu bildirilmiştir.

552 yılından önce Gök Türk Devlet kurucusu Bumın Töles boylarını mağlup etmiş ve hepsini kendine bağlayarak kuvvetini arttırmış; neticede bu hadise ona bağımsızlığını elde etme yolunda büyük aşama kazandırmıştı. Söz konusu Töles boylarının içinde açıkça zikredilmemiş olmalarına rağmen (zaten hiçbir boyun adından bahsedilmemiş) Sir Tarduşların da bulunduğu kabul edilmelidir. 603 yılında Batı Gök Türk kağanı Tardu, mağlup olup T'u-yü-hun'lara sığındığında Töles boyları, Batı Gök Türk idaresinden ayrılarak dağıldılar ise de onun yerini alan Ch'u-lo, bütün Töles boylarına yeniden saldırmış; hatta, yüksek vergilerle onların mallarının çoğunu ellerinden almıştı. Arkasından boyların ileri gelen reislerinden birkaç yüzünü toplayıp idam ettirdi. Bunun üzerine Ch'u-lo'ya karşı isyan etmeye başlayan Töles boyları iki boy etrafında toplanmaya başladılar. Aslında Dokuz Oğuz boylarından olmayan Sir Tarduşların onlar tarafından üstün güç kabul edilmesi ilgi çekicidir.

Bu iki boyun biri, Ch'i-pi, diğeri ise Sir Tarduşlar idi. Ch'i-pi boyu bugünkü Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının eteklerinde P'u-lo-chih, İ-shih, Su-p'o, Na-ho, Wu-hu, Ho-ku, Ye-shih, Yü-ni-hu gibi boylarla birlikte oturuyordu. Chi-pi'lerin etrafında toplanan diğer boylar onların erkini Ko-leng'ı, İ-wu-chen Baga Kağan ilan etmişlerdi. Bunlar Tanrı Dağlarının doğu ucundaki T'an-han, İslam kaynaklarındaki adıyla Tafgan Dağı'nda

oturarak hüküm sürmeye başladılar. Sir Tarduşlar ise reisleri İ-hsi-po (Işbara?)'ya Ye-hsi Kağan unvanını verdiler.

Töles boylarına ağır darbeler indiren Ch'u-lo, 611'den sonra Çin'deki Suei hanedanı hizmetine girince, Batı Gök Türk ülkesinde hâkimiyeti ele geçiren She-kuei Kağan kuvvetlendiği zaman iki boy da ona itaat etti. Bu esnada doğuda bulunan Uygur, Bayırku, Ediz (A-tie), T'ung-lo (Tongra), P'u-ku (Bugut) gibi boylar doğuda Ötüken'de oturan Doğu Gök Türk kağanı Shih-pi'nin idaresine girmişlerdi. She-kuei'den sonra (619) Sir Tarduşların batıdaki Yabgu Kağan'a (T'ung Yabgu) bağlandıkları anlaşılmaktadır.

2. Batıdan Doğuya Göç

628 yılında T'ung Yabgu idaresindeki Batı Gök Türk ülkesi karışmıştı. Bu kargaşalık içinde kalmak istemeyen İ-shih-po'nun torunu İ-nan yetmiş bin çadırlık ahalisi ile doğudaki İl Kağan'a bağlılığını bildirdi. Bu şekilde Doğu Gök Türk ülkesine gelmiş oluyordu. Fakat, çok geçmeden Doğu Gök Türk ülkesi de karışıklığa sürüklendi. Ortaya çıkan fırsattan faydalanan İ-nan, İl Kağan'a baş kaldırdı ve üzerine gönderilen Gök Türk ordularını yendi. Onun galibiyetinden sonra çok sayıda boy ve kabile gelip, Sir Tarduşlara itaatini bildirirken Ötüken bölgesinin kontrolü de tamamen Sir Tarduşların eline geçti.

Bütün boylar Sir Tarduş reisi İ-nan'a kendini kağan ilan etmesi için ısrar ediyordu. Ancak, o henüz kendini kağan olarak görmüyordu. Doğu Gök Türk Devleti'nin büyük zaafa uğramasını fırsat bilen T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung, İ-nan ile yakınlaşmak istedi. Onunla kuracağı ittifak sayesinde İl Kağan ve Doğu Gök Türklerini kuzeyden de vurabilirdi. Bu maksadını gerçekleştirmek için general Ch'iao Shih-wang'ı gizli yoldan davul ve sancakla Sir Tarduş reisine gönderdi. Onu Chen-chu (Yincü?) Bilge Kağan olarak tanındığını bildirdi. Bunu kabul ederek kağan olduğunu ilan eden İ-nan, karşılığında Çin'e elçi gönderip kendi ülke mallarından sunmuş ve teşekkür etmişti.

Merkezi Ötüken Dağı'nda bulunuyordu. Çin'in başkenti Ch'ang-an'dan kuzeybatıya altı bin li mesafede olduğu belirtilen Ötüken merkezleri idi; diğer taraftan, doğularında Moğol asıllı kabile Mo-ho'lara kadar uzanan sınırları batıda Batı Gök Türk ülkesine, yani Tanrı Dağlarının kuzeyine kadar ulaşıyordu. Güneylerinde Gobi Çölü Çin ile aralarında hudut iken Kerulen Irmağı kuzeylerini çevrelemişti. Bu arada kardeşi T'ung Tegin, Çin sarayına geldi. Gök Türklerden Çin'e gelen elçilerin çoğu Tegin unvanını taşıyorlardı.

3. Dış Temas ve İçeride Güçlenme

Sir Tarduşlar da artık kendilerini bağımsız bir devlet olarak gördüklerinden hanedanlarından bir tegini göndermişlerdi. İmparator, T'ung Tegin'e bir Çin kırbacı (süslü) ve keskin bıçak sundu. Ayrıca, eğer gelecekte Sir Tarduşlar Çin'e saldırırlarsa onları kırbaçla cezalandıracağını söyledi. İ-nan, Çin imparatorunun dediklerini kabul ederek siyasi alanda onların üstünlüğünü tanımış oluyordu. Az sonra İl Kağan, Çin'e mağlup olup Doğu Gök Türk Devleti tamamen ortadan kalkınca İ-nan boyunu yavaş yavaş doğuya kaydırıp Tola Irmağı'nın güneyindeki Tu-wei chien Dağı'na (Togu Balık) ulaştı. Tola Irmağı'nın yanına merkezini kurdu. Ondan sonra Çin başkentine mesafeleri üç bin li'ye inmişti. Şimdiki mevkileri daha iyi şartlara sahip idi. Baykal Gölü'ne ulaşmışlar, daha doğudaki Shih-wei kabilesine kadar otoritelerini genişletmişlerdi. Yani Gobi Çölü'nün güneyi hariç hemen Doğu Gök Türk Devleti'nin kapladığı sahayı kontrollerine almışlardı. Ordularındaki yetişmiş asker sayısı iki yüz bine ulaşmıştı. İki oğlu T'u-li-shih kuzey ve güney boyu olmak üzere iki kısımda devleti yönetmeye başladılar. Merkezde İ-nan oturuyordu. 633 yılının başında Çin sarayına elçi yolladılar.

Bundan sonra aradan geçen yedi yıl içinde Çin sarayına sekiz defa elçi gönderdiler. İmparator T'ai-tsung, onların kuvvetlenip büyümelerini endişe içinde izliyordu. Bir gün Çin'e hücum edeceklerini düşünüyor ve yıkılmalarını arzu ediyordu. Hatta onları parçalamak istemiş, bu yüzden iki oğlunu da küçük kağan olarak tanıdığını ilan etmişti.

4. Gök Türklerin Geri Gelme Endişesi

Sir Tarduşların asıl korkusu Gök Türklerin yeniden kuvvetlenmesi idi. Çünkü onlar Çin'den geri gelirlerse kendilerine bağlı boyların çoğu ayrılıp, Gök Türkler etrafında toplanabilirlerdi. 641 yılında Ssu-mo Kağan idaresinde Çin sınırları içindeki Gök Türkler kuzeye gönderilince önce ses çıkarmamışlar; sadece askerlerini hazırlayarak Gobi Çölü'nün kuzeyinde beklemişlerdi. Zaten Çin'deki T'ang hanedanı imparatoru da Ssu-mo Kağan ve beraberindekilerin Gobi Çölü'nün güneyine yerleşmelerini istiyordu. Kısacası Çinlilerin planına göre Gök Türkler ve Sir Tarduşlar birlikte komşu olarak yaşayacaklardı.

Çin imparatoru T'ai-tsung, doğudaki Tai Dağı'na ziyarete gidecek idi. Bunu fırsat bilen Bilge Kağan, bütün Çin askerlerinin oraya imparatorla beraber gittiğini, sınırlarının boşaldığını, hatta Çin'e vassal olan kavimlerin askerlerinin dahi adı geçen dağa gittiğini, dolayısıyla Ssu-mo'nun

kolayca yakalanabileceğini maiyetindekilere söyleyerek harekete geçti. Önce oğlu Tardu Şad'ı iki yüz bin askerle çölün güneyini kesmesi için gönderdi. O da Pai-tao ch'uan'da kamp kurdu ve arkasından bir askere dört at vermek suretiyle aniden Ssu-mo'ya hücum etti. Ssu-mo, Tardu Şad karşısında hiçbir şey yapamayacağını biliyordu, derhal geri çekilerek Shuo-chou'ya geldi. Askerî vali Chang Chien, Moğol boyları Hsi, K'u-mo-hsi, Kıtan gibi boylarla, Li Chi ise emrine altmış bin piyade ve üç bin süvari alarak Shuo-chou'da mevzilendi. Diğer generaller Chang Shih-hui ve Li Hsi-yü onlarla savaşmak üzere yola çıktılar.

5. Atların Yorulması

İmparator ziyaretinden geri döndükten sonra bütün generallerine bir ferman yayınladı. Fermana göre Sir Tarduşların artık çölün güneyine geçtiklerini, atlarının bitkin olduğunu, dolayısıyla derhal hücuma geçilerek bu fırsatın kaçırılmaması gerektiğini vurguluyordu. Sir Tarduşlar, Çinlilerin büyük bir seferberlik ilan etmesi ve üzerlerine gönderilmesi neticesinde bir şey yapamayacaklarım anlamışlardı. Tardu Şad elçi göndererek, Gök Türklerle barış yapmak istediklerini bildirdi. Fakat, imparator daha önce kendisinin Sir Tarduşların çölün kuzeyini, Ssu-mo idaresindeki Gök Türklerin güneyini kontrol edeceğini tayin ettiğini, ancak Sir Tarduşların anlaşmayı bozduğunu bu yüzden cezalandırılacaklarını ve asla barış yapılmayacağını bildirdi.

6. Ssu-mo ile Savaş

Tardu Şad'ın bu cevap üzerine daha da güneye doğru ilerlediğini, hatta biraz kendini toparladığını anlayabiliyoruz. Ssu-mo, daha önce kaçıp Çin Seddi'nin güneyine saklandığı için yakalayamacağını anlayan Tardu Şad, elçi göndererek ona hakaret etti. Çinli kumandan Li Chi onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı, Ch'ing-shan'ı geçtikten sonra seçme askerlerini yanına alarak La-ho'ya ulaştı. Tardu Şad bir yerde sabit kalmıyordu. Juo-chen suyunu geçerek ordusunu düzenledi ve beklemeye başladı. Çinliler, daha önce Sir Tarduş Işbara ile A-shih-na She-er'ın süvarilerle hareketli savaş yaptıklarını hatırlayarak piyade savaşı yapmaya karar verdiler. Ancak, Sir Tarduşların mağlup olduktan sonra kaçmalarını engellemek için yeni bir yönteme başvurdular.

Beş kişilik ekipler oluşturuldu. Bunların biri at tutacak, diğer dördü savaşacaktı. Eğer galip gelirlerse kaçmalarını önlemek için atlara atlayıp onları takip edeceklerdi. Neticede savaş başlamıştı. Çin ordusundaki Gök

Türk askerleri acele ileri atılmışlar, fakat Sir Tarduşlar onları geri püskürtmüşlerdi. Aynı anda Sir Tarduş okçuları hazırlanan ekiplerin atlarını öldürmüşlerdi. Li Shih-chi, Gök Türkleri kurtardığı gibi Sir Tarduşların tam zayıf yerine hücum ederek onları dağıtmayı başardı. Üstelik Çinli kumandan Hsie-ch'e enerjik askerlere kumanda ederek önce onların atlarını ele geçirmişti.

Mağlup olan Tardu Şad kuzeye doğru çekilirken diğer Çinli kumandan Wan Chie onu takibe çıkmıştı. Çölün kuzeyine ulaşıldığında Çin ordusu aşırı derecede fazla karla karşılaştı. Zaten Çinliler çok soğuğa alışık değillerdi. Sir Tarduşlar da soğuktan nasiplerini almışlar, epey zayiat vermişlerdi. 641-642 kışında cereyan eden bu hadiselerden sonra Çinli kumandan Ting-hsiang'a dönmüş ve imparatoruna rapor sunmuştu.

Sir Tarduşlar, Çin sarayına elçi gönderdiler ve barış yapmak istediklerini bildirdiler. Tardu Şad'ın amcası Işbara üç bin at sunmuş ve bir prensesle evlenme teklifinde bulunmuştu. İmparator ise hâlâ onlara çok kızgındı. Sir Tarduşların aslında bir erkin tarafından idare edilecek kadar küçük bir boy iken kendi sayesinde kağan olduklarını ve güçlerinin Doğu Gök Türk Devleti'ni geçtiğini, dolayısıyla Çin sınırlarını tehdit ettiğini söyleyerek evlilik teklifini kabul etmediğini açıkladı. Ancak, Sir Tarduş kağanı ertesi yıl yine elçi göndererek daha önce sunduğu at ve koyunların sayısını arttırmış, evlilik teklifinde ısrarını sürdürmüştü.

Bu sefer endişeye kapılan imparator, durumu değerlendirmek maksadıyla büyük veziri ile istişareye oturdu. Onun düşündüğü iki plan vardı: Birincisi Sir Tarduşlara saldırmak. Ancak o zaman Sir Tarduşlar ortadan kalkacak ve Çinlilerin Gök Türk ülkesini yönetmek için daha önce hazırladıkları uzun vadeli plan bozulacaktı. İkincisi evlilik teklifinin reddedilmesi hâlinde sınırlara saldıracaklar, o hâlde daha büyük problemler ortaya çıkacak idi. Büyük vezir Fan Hsüan-ling ise imparatora Gök Türklerin yıkılmalarının daha bitmediğini, dolayısıyla en iyi yolun Sir Tarduşlar ile iyi geçinmek olduğunu ve evlilik ittifakının yapılmasının faydalı göründüğünü açıkladı.

Aynı sırada Sir Tarduş kağanı Bilge'nin ağabeyinin oğlunun T'u-li Şad elli bin at, on bin deve ve sığır, yüz bin koyun sundu. Onun şerefine düzenlenen eğlencede bütün vezirler dizildi. kıymetli hazineler, eşyalar düzenlendi. Ch'ing-shan, P'o-chen müzikleri ve on makamdan oluşan müzikten çalındı. Bu eğlence çok hoşuna giden T'u-li Şad başını eğdi ve imparatora on milyon yıl uzun ömür diledi.

7. Kağan'ın Övünmesi

Bu hadiseden sonra imparator, Bilge Kağan'a yakınlık göstermeye başlamıştı. Ling-chou'yu ziyaret edişinin akabinde evlilik işini tamamlayacaktı. Gelişen durumdan gayet memnun kalan Bilge, övünerek etrafındakilere, kendilerinin Töles boyu olduklarını, imparatorun onu kağan yaptığını, prenses dahi verdiğini, üstelik arabasıyla ziyarete geldiğini, kendisinin en şerefli kişi olduğunu söylüyordu. Arkasından ülkesinde vergileri arttırmasıyla koyun ve atları çoğaldı. Bazı devlet adamları onu tahrik ederek *"Sir Tarduşlar ile T'ang'ın aynı seviyede olduklarını, dolayısıyla saraya gitmemesi gerektiğini, eğer mallarını çoğunun çeyiz için verilmesi hâlinde halkının üzüleceğini"* söylüyorlardı. Bilge ise buna karşı çıkıyor ve T'ang imparatoruna karşı gelemeyeceğini ileri sürüyordu.

8. Hayvan Kaybı

Bundan sonra imparator T'ai-tsung'a yabancı kavimler vergi getirdiği sırada Sir Tarduşlar bir şey sunmadılar. Çünkü at ve koyunlarının çoğu ölmüştü. Onlardan vergi gelmeyişine kızan imparator seyahatini durdurmuş ve yeni görüşmelere koyulmuşlardı. Devlet adamları onların vergi getirmemesinin Çin için bir hafiflik sayılacağını ve bundan sonra diğer kavimlere kötü örnek olacağını ileri sürerek imparatora evliliğin reddedilmesini tavsiye ettiler. O da tavsiyeleri kabul ederek evlilik işinden vazgeçti. Çinli prensesle evliliğin gerçekleşmemesi üzerine, Sir Tarduşlar düşmanca tavır takındılar.

T'u-li Şad, Ting-hsiang'a hücum ettirildi. Daha sonra gelişerek olaylardan bunun sadece bir tehdit olduğunu anlıyoruz. Çünkü arkasından elçi gönderen Bilge Kağan, Korelilerle Çin arasında yapılan savaşta yardımcı olmak istediklerini bildirdi. İmparator onun bu teşebbüsünü şüphe ile karşıladı. Kendilerinin doğuda bulunmalarından faydalanarak tekrar Çin sınırlarına hücum edeceklerini tahmin ediyordu. Bu arada Koreliler, kendilerine tâbi Mo-ho adlı Moğol boyu vasıtasıyla Sir Tarduşlarla ittifak yapmak için teklifte bulundular. Fakat, Bilge Kağan, Çin'e yaklaşmak arzusunu taşıdığı için Korelilerle herhangi bir ittifaka yanaşmadı. Aynı sırada hastalanan Kağan, fazla yaşamadı ve öldü. İmparator T'ai-tsung, kurban keserek onun yas törenlerine uydu.

9. Bölünmenin Makus Talihi

Sir Tarduşlar onun ölümü üzerine ülkelerini ikiye böldüler. Bilge'nin kadınlarından birinin oğlu Ye-mang'ın T'u-li-shih unvanıyla ülkelerinin

doğu tarafını, onun yeğeninin oğlu Po-chuo'nun Lü Yabgu Kağan olarak batı tarafını idare etmesine karar vermişlerdi. Ye-mang, Pai-tao bölgesine gelerek Çin'in askerî hizmetine girdiğini bildirdi ise de diğer devlet adamları onu Lü Yabgu'ya şikâyet ettiler. Onun yaptığı sürpriz saldırı sonrası Ye-mang öldürüldü ve ülkenin tek hâkimi olarak Lü Yabgu, Hsie-li-chü-li-shih-hsie shao-to-mi (İl Küllüg Şad hsie-shao-to-mi) unvanını aldı.

Bu sırada Çin ordusunun çoğu kuzeydoğuda Liao bölgesinde savaşta iken fırsattan yararlanmak isteyerek, Çin sınırlarına hücum etti. Çin imparatoru yine savunma savaşı için önlemler aldı. Tao Tsung, Shuo-chou'ya, Hsie Wan-ch'e ile A-shih-na She-er Sheng-chou'ya, Sa-hu Wu-jen, Ling-chou'ya mevzilenmeleri için gönderildiler. Chih-ssu-shih-li ile Çin idaresindeki Gök Türkler Çin Seddi'nin dışında kanatlara ayrılarak boynuz gibi olmuşlardı. Bu hazırlıkların büyüklüğünü öğrenen Sir Tarduşlar geri çekildiler.

Sir Tarduş ülkesinde tek başına hâkim olan ve Çin'e dahi en kuvvetli zamanlarında akın yapabilen Lü Yabgu Kağan, ülkesinde huzurlu bir idareyi tesis edemedi. Bunun sebebi kaynaklara göre kendisinin ihtiras sahibi olması idi. Babası zamanındaki değerli vezirlerin çoğunu öldürttü. Neticede sağ kalanları da bundan huzursuz oldular. Ayrıca şadlardan Apa ile Çinlilerin gönderdiği elçi doğudaki Mo-ho'ların bölgesinde buluştular. Arkasından aralarında çıkan iç savaşta netice alınamadı. Bazı devlet adamları Çinlilerin Apa'nın tarafını tutması yüzünden onların askerlerinin geldiğini zannetmeleri üzerine halk endişeye kapıldı ve Lü Yabgu'yu terk etmeye başladı.

Nihayet asker sayısı iyice azalan Lü Yabgu, on kadar süvariyle A-shih-na Shih-chien'e sığınmak üzere yola çıktı. Fakat, yolda Uygurlar tarafından öldürüldü. Ailesi tamamen katledildi. Elli altmış bin kadar ahalisi Doğu Türkistan'da küçük devletçiklere sığındı. Bilge Kağan'ın ağabeyinin oğlu Tuo-mo-chih geride kalanlar tarafından İ-t'e-wu-shih Kağan unvanıyla hükümdar yapıldı. Bu arada Çin imparatoruna elçi göndererek aslında Ötüken'de yerleşmek istediklerini bildirdiler. Çin imparatoru Ts'uei Tun-li ile Li Shih-chi'ye onları güvenli ve pasif bir hâlde yerleştirme görevi verdi. Böylece Onların ülkeleri yeniden tesis edildi.

10. Yeniden Toparlanma Denemesi

Tuo-mo-chih, Sir Tarduşların başına geçince eskisi gibi çok sayıda küçük Töles boyu gelip ona itaat ediyordu. Bu durum Çinlileri yeniden endişeye sevk etti. Özellikle İmparator ani bir Sir Tarduş saldırısından korkuyordu. Li Shih-chi onların üzerine gönderildi. Kendisine verilen

emre göre teslim olanlara bir şey yapılmayacak, karşı gelenler ise öldürülecek idi. O, Tuo-mo-chih'nın bulunduğu yere vardığında Sir Tarduş hükümdarı çok şaşırmıştı. Tuo-mo-chih teslim olacağını söyledi ise de gizlice Çinlilere baskın yapmayı düşünüyordu. Fakat, Çinli kumandan onun asil niyetini öğrenince hücuma geçti ve beş-altı bin kişiyi öldürdü. Yaşlı genç otuz bin kişiyi de yakalamıştı.

Bu arada Hsiao Ssu-ye adlı bir elçinin Uygurlara gönderildiğini duyan Tuo-mo-chih, gidip adı geçen elçiye teslim oldu. Çin başkentine gitti, orada Sağ muhafızları generali tayin edildi. Ayrıca, orada ikamet etmesi için tarla sunulmuştu. Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra Ch'i-pi, Uygur gibi on bir Töles boyu Çin imparatoruyla temasa geçerek itaatlerini bildirdiler. Adı geçen Çinli kumandan Sir Tarduşlardan arta kalan Apa Tarkan (A-p'o Ta-kan)'ı yendi ve binden fazla baş kesti. İki yüz li kuzeye sürdü. 650 yılında Sir Tarduşlardan arta kalan bir kısım Çinli kumandan tarafından Çin'e getirildi ve Ch'i-tan eyaletinde yerleştirildiler.

14 - SON MÜCADELE (CH'E-Pİ'NİN DİRENİŞİ)

Gök Türklerin mensup olduğu A-shih-na soyundan gelen bir bey 638 yılından itibaren Altay Dağları havalisinde hüküm sürmeye başlamıştı. Unvanı Ch'e-pi olan bu beyin asıl adı Hu-po idi. Verilen bilgiye göre ataları Gök Türk Devleti'nin bağımsız olduğu devrede *"Küçük Kağanlık"* yapmışlardı. Yani ailesi devlet yönetme tecrübesine sahip idi. Merkezi Altay Dağlarının kuzeyinde bulunuyordu. 630 yılının başında İl Kağan mağlup olup, Çinlilere esir düştüğünde geride başsız kalan Gök Türk halkı onu hükümdar seçmek istedi. Ancak, o sıralarda Sir Tarduşlar çok büyük bir güç hâlinde yükseliyorlardı. Çinlilerin desteği ile kağanlıklarını ilan etmişlerdi. Onlardan çekinen Ch'e-pi, *"Büyük Kağan"* olmaya cesaret edemedi.

1. Ergenekon'a Sığınma

Sir Tarduşlar kuvvetli olduklarından o ve halkı gidip onlara bağlandı. Fakat, akıllı oluşu, iyi planlar yapması yüzünden milletin çoğu onun etrafında toplanıyordu. Bu durum Sir Tarduşları endişelendirmeye başlamıştı. İleride daha da zor vaziyette kalabilecek olduklarından neticede onu öldürmeye karar verdiler. Bunu daha önceden haber alan Ch'e-pi kendi boyunu yanına alarak kaçtı. Altay Dağlarının kuzeyine sığındı. Sir Tarduşlar, onu arkasından birkaç bin süvari ile takip ettilerse de yakalayamadılar. Ch'e-pi ile beraber sığındıkları yerin üç tarafı sarp kayalık idi. Sadece bir tarafından araba ve süvari geçebilirdi. Bununla birlikte toprağı düz ve geniş idi. Kendisi ve etrafındaki insanlar için müsait bularak orayı işgal ederek yerleşti. Bu bölge onun Sir Tarduşlara bağlanmadan önceki eski yurdu idi.

T'ang hanedanı merkezine on bin li (yaklaşık 5760 km) mesafede bulunduğu bildirilen bu merkezde Ch'e-pi kendini korumayı başardığı gibi gücünü arttırmaya başladı. Çünkü, iyi yetişmiş askerlerinin sayısı

otuz bine ulaşmıştı. Neticede kendini İ-chu-ch'e-pi Kağan ilan etti. Batısında bulunan Karluk boyu, kuzeyde Yenisey Irmağı kaynaklarında yaşayan Kırgızlar ona itaat etti. Artık kendine olan güveni artmıştı. Zaman zaman doğuya akınlar yapıyor, evvelce bağlı olduğu Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyordu.

2. Dış İlişki Arayışı

Aynı sıralarda Çin ile savaş hâlinde bulunan Sir Tarduşların Ch'e-pi'ye karşı kuvvet göndermeleri mümkün değil idi. Bu arada Sir Tarduşları bozguna uğrattı; bundan sonra ilan ettiği kağanlığın daha da büyüdüğünü düşünmeye başladı. Sir Tarduşlar, Çinliler tarafından da yenilip zayıflamışlardı. Doğu Gök Türk ülkesinde ona karşı durabilecek herhangi bir güç kalmamıştı. Bu arada Çin ile siyasi temas kurmak istedi. Bunun için de oğlu Işbara Tegin'i Çin başkenti Ch'ang-an'a gönderdi. Gök Türk ülkesinde yetişen mallardan hediyeler sundu. Ayrıca, İmparator T'ai-tsung'a, Çin başkentine gelmek arzusunda olduğunu, izin istediğini bildirdi. İmparator iki generali An T'iao-ch'e ve Han Hua'yı onu almak ve refakat amacıyla gönderdi. Her iki general Ch'e-pi'nin yanına vardıklarında onun değişmiş olduğunu ve Çin'e gelmekten vazgeçtiğini gördüler.

3. Boyların Çin ile İşbirliği

Bunun üzerine Han Hua yeni bir plan yaptı. Karluk boyunu, Ch'e-pi'nin üzerine saldırtacaktı. Ancak, durumun farkına varan Ch'e-pi, onun üzerine oğlu Chih-pi Tegin'i yolladı ve öldürttü. Arkasından An T'iao-ch'e da ortadan kaldırıldı. İmparator bu hadiselerden dolayı Ch'e-pi Kağan'a çok kızmıştı. General Kao K'an'ı tekrar Gök Türk ülkesine göndererek Uygur ve P'u-ku (Bugu) boylarının askerleriyle birlikte ona saldırmasını emretti. Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'lar erkini Bagatur gibi bazı reisler Çinli kumandanın tarafına geçtiler. Sonunda Ch'e-pi yalnız kalmıştı. Diğer bütün Türk boyları T'ang İmparatorluğu ile işbirliği yapmıştı.

650 yılında müttefik ordusu A-hsi Dağı'na vardı. Ch'e-pi Kağan, Çinli ordu ve müttefiklerine karşı savaşmaya kararlı idi. Bu yüzden bütün milletini savaşa davet etti. Ancak, hiçbiri savaşmak istemedi. Bunun üzerine yanına karısını ve birkaç yüz süvari alıp Altay Dağlarına kaçtı. Çin ordusu Altay Dağlarına kadar onu takip edip yakaladı. Kendisi başkent Ch'ang-an'a getirildi; diğer taraftan da halkının tamamı teslim olmuştu.

Aynı sıralarda Çin'de taht değişikliği meydana geldi. T'ai-tsung ölünce yerine oğlu Kao-tsung oturmuştu. Ch'e-pi, Ch'ang-an'a getirildiği sırada henüz tahta yeni çıkmış olan Kao-tsung, onu öldürmedi; kutsal Çin tapınaklarına ve imparatorluk aile mezarlığına götürüldü. Hayatı bağışlandı. Ch'ang-an'da oturmaya mecbur edilip Sol muhafızları generalliği unvanı verildi. Geride kalan halkı ise Ötüken Dağı'nda oturmaya başlamıştı. Onlar için Lang-shan askerî valiliği tesis edildi.

15 - HANEDANDAN OLMAYAN DİĞER KÜÇÜK TÜRK BOYLARININ İLK DEFA ÇİN İLE DOĞRUDAN TEMAS KURMALARI

646 yılında Doğu Gök Türk ülkesinde tek hâkim olan Sir Tarduşların gücü kağanları Bilge'nin ölümü ve arkasından Çinlilerin baskısı sonucu bertaraf edilince, yaklaşık 30 yıl bu boya bağlı kalan diğer küçük Türk grupları başıboş kaldı. Bu fırsattan istifade ederek, 647 yılından itibaren hemen hepsi Çin'e elçi gönderip siyasi ilişki kurmak istediler. Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru T'ai-tsung ve halefi Kao-tsung, genelde Töles adı verilen bu Türk boylarıyla, kuzeydoğularındaki küçük Moğol boylarını vassal olarak kabul etti. Boy reislerinin hepsine çoğunlukla askerî valilik ve çeşitli Çin unvanları verilirken, boyların bulundukları topraklara askerî valilik adları konuldu. Neticede 630'da yıkılan Doğu Gök Türk Devleti'nin topraklarında önce Sir Tarduşların bağımsız devleti hüküm sürmüştü. Bu devlet yıkılışa gidince ortaya çıkan siyasi boşluğu dolduracak herhangi bir otorite mevcut olmadı. Boyların askerî güçleri az ve birbirine denk durumda idiler. Çinliler de fırsatı kaçırmadı ve doğrudan temasa geçtiler. Onların söz konusu boylarla doğrudan ilişki kurmaları 681 yılına kadar sürdü. Bu ilişki yumağı boylar açısından önemli sonuçlar doğurmamıştır. Fakat 648-681 arasında bu boyların bağımsızlık duygusunu tatmaları daha sonra II. Gök Türk Devleti'ne karşı sık sık isyan etmelerine sebep olmuştur.

Gök Türk Devlet otoritesi ortadan kalkınca başıboş kalan boyların durumlarına birer birer bakalım. Çünkü bu konu Gök Türk tarihinin farklı bir cephesini meydana getirir.

1. Bugu (Bugut)

Bugut boyu Çince P'u-ku ve Pu-ku şekillerinde transkripte edilmiştir. Kaynaklarca çok kuzeyde bulundukları belirtilen söz konusu Türk boyu, Tola Irmağı'nın kuzeyindeki sahada yaşıyordu. To-lan-ko (Tölengit) boyunun doğu sınırında idiler. Ahalilerinin sayısı otuz bin iken çıkarabildikleri yetişmiş asker sayısı on bin idi. Bütün diğer Töles boyları gibi onlar da Gök Türk Devleti'nin hâkimiyetine girmişlerdi.

Doğu Gök Türk Devleti yıkılıp, Sir Tarduş gücü Ötüken ve Gobi Çölü'nün bütün kuzeyini kaplayınca Bugular onlara itaat etmek zorunda kaldılar. 647'de Sir Tarduşlar yıkılıp, siyasi otoriteleri ortadan kalkınca reisleri P'o-fu İlteber unvanlı Ko-lan-fu-yen, T'ang İmparatorluğuyla temasa geçerek bağlılığını bildirdi. 650 yılından sonra Doğu Gök Türk ülkesini idare etmek için yeni bir valilik düzenlemesi yapan Çinliler, onların topraklarına Chin-huei eyaleti adını verdiler. Reisin kendisine ise Sağ muhafızları generali unvanı tevcih edildiği gibi, ayrıca askerî vali de yapıldı. Buguların Çin'e bağlanmasından dolayı Çin imparatorunun gönderdiği mektubu içeren Çince bir yazıt vardır.

2. T'ung-lo (Tongra)

Sir Tarduşların kuzeyinde yaşayan Tongra boyu, aynı zamanda To-lan-ko'ların doğusunda idi. On beş bin aileye sahip oldukları gibi otuz bin yetişmiş askerleri bulunan Tongra boyunun yaşadığı yer Çin başkentine 7 bin li (3500 km) mesafede idi. 627 yılında diğer boylarla Doğu Gök Türk kağanı İl'e karşı isyan etmişler ve üzerlerine gönderilen Yü-ku Şad ile T'u-li kumandasındaki orduları mağlup etmişlerdi. 628'de Çin başkenti Ch'ang-an'a elçi gönderen beyleri İlteber Shih-chien Çor, T'ang hanedanıyla temasa geçti. 647'de Tongra boyuna Çinliler Kuei-lin askerî valiliği adını verdiler. Daha sonra 648'de söz konusu boyların adlarından kaynaklarda Ch'e-pi hadisesi dolayısıyla kaynaklarda bahsedilmiştir.

3. Tu-po

Tu-po'ların Çin kaynaklarındaki bir diğer yazılışı Tu-p'o'dur. Töles boyları arasında zikredilen bu boy üç gruba ayrılmış hâlde olsalar da, yine birlikte yaşıyorlardı. Batılarında Kırgızlar, güneylerinde Uygurlar bulunuyordu. Bu boy aslında komşularına göre küçük idi. Kuzeylerinde ise *"Küçük deniz"* vardı. Nüfus miktarı konusunda bilgi verilmemiştir. 647 yılında kuzey komşuları Kurıkanlar Çin sarayına adam gönderip, siyasi temas kurunca onlar da harekete geçip aynı işi yaptılar.

4. Bayırku

Çince vesikalarda Pa-ye-ku şeklinde yazılan Bayırkular, başlangıçta Töles boylarının içinde Sir Tarduşlardan sonra en önemli boy idiler. Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaklaşık 570 kilometrekarelik bir alanda dağınık olarak yaşıyorlardı ve aralarında bir birlik mevcut değildi. Yani herhangi bir siyasi kuruluşları bulunmuyordu. Buguların doğu komşusu idiler. Altmış bin aileden meydana geliyorlardı. On binden fazla yetişmiş askerleri bulunuyordu. Toprakları otlak bakımında oldukça zengin idi. Moğol asıllı bir boy olan Mo-ho'larla komşu idiler. 629 yılında Bugu, Tongra, Hsi ve K'u-mo-hsi gibi boylarla aynı zamanda Çin sarayına adam gönderdiler.

Sir Tarduşların siyasi gücü ortadan kalkınca 647'de reisleri Ch'ü-li-shih İlteber, Çin imparatoruna itaatini bildirdi ve bu boyun bulunduğu yerde You-lin askerî valiliği (tu-tu'luğu) kuruldu. Kendisine Sağ muhafızları generalliği tevcih edilip, T'ang hanedanına bağlandı. 656-661 arasında İzgil, Bugut, Tongra gibi boylarla birlikte Çin'e karşı isyan etmişlerdi. Üzerlerine gönderilen Çinli general Chang Jen-t'ai onları yenip reislerinin kafasını kesti.

5. To-lan-ko (Tölengit)

Bu boyun Çin kaynaklarındaki bir başka yanlış şekli To-lan'dır. Sir Tarduşların doğu komşularından idiler. Tola Suyu'nun kenarında yaşıyorlardı. Nüfusları hakkında kaynaklarda bilgi verilmeyen adı geçen boy on bin yetişmiş asker çıkarabiliyordu. Sir Tarduşlar yıkıldıktan sonra onların reisi To-lan-ko-mo (bey?) Uygurlarla birlikte hareket ederek Çin'e bağlandı. 647'de Yen-jan askerî valiliği oldu. 650 yılında büyük genel askerî valilikler ihdas edildiğinde To-lan-ko reisine askerî valilik verilmişti. O ölünce To-lan-ko Fu-sai büyük İlteber olmuş ve Çinlilerin verdiği askerî valilik devam etmiştir.

6. Hu-hsie

To-lan-ko boyunun kuzeyinde iki kabile hâlinde yaşıyorlardı. En fazla yedi bin asker çıkarabildikleri bildirilmektedir. 647'yi takip eden yıllarda Çin başkentine elçi gönderdikleri anlaşılıyor. Bu boyun iki kabilesinden birinin adının Ssu-chie (İzgil), diğerinin ise Hsi-chie idi. İkisinin toplam yirmi bin askeri vardı. Hu-hsie boyuna 647'de Kao-ch'üe askerî valiliği adı verilmişti.

7. A-tie (Ediz)

Tölengit (To-lan-ko)'lerin kuzeybatısında yaşıyorlardı. Bin yedi yüz yetişmiş askere sahip idiler. Suei hanedanı döneminde bu boyun adı Ho-hsi idi. Bayırku boyu ile birlikte 647 yılında Çin ile temas kurmuşlardı. Daha sonra onların topraklarına Chi-t'ien adını veren Çinliler kendilerine bağladılar.

8. Ch'i-pi

Ch'i-pi'lerin bir diğer adı Ch'i-pi-yü idi. To-lan-ko boyunun güneyinde yaşıyorlardı. Bir zamanlar Karaşar'ın kuzeybatısında idiler. Onların reisi bir zamanlar kendini İ-wu-chen Baga Kağan ilan etmiş, diğer taraftan kardeşi de Bagatur Tegin olmuştu. İkisi de cesaretleri ile şöhret kazanmışlardı. Bagatur öldüğünde oğlu Ho-li idareyi üzerine aldı. Doğu Gök Türk Devleti yıkıldıktan sonra 632 yılında boyuyla beraber Çin'e gitti. Kansu'da iki eyalete boy halkı yerleştirilirken, Ho-li'nin kendisi Çin ordusunda vazife aldı. Bu boy daha sonra Sir Tarduşlara katıldı. 653 yılında bu boy için askerî valilik ihdas edildi (ho-lan tu-hu-fu). Ayrıca, kuzey büyük genel askerî valilik sınırlarına dâhil edilmişti. Ho-li, Çin adına 647'de Korelilerle, daha sonra Batı Gök Türkleri ile savaşıp birçok zafer kazandı.

9. Basmıllar

Basmıllar, Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşıyorlar ve Kırgızların güneydoğusunda bulunuyorlardı. Dağlarda dağılmış vaziyette oturuyorlardı. Tun-huang'a dokuz bin li mesafeleri vardı. 649 yılında elçi göndererek T'ang hanedanına bağlılıklarını bildirmişlerdi.

10. Kurıkanlar

Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Kurıkan boyu beş bin yetişmiş asker çıkarabilme gücüne sahip idi. Çok güzel atlar yetiştirdikleri bildirilen Kurıkan boyunun toprakları kuzey denizine kadar uzanıyordu. 647'den sonra Çin ile irtibat kurmak istemişlerdi. Kendilerine K'ang Su-mi adlı generali karşılık olarak gönderen Çinliler onların topraklarını Hsüan-ch'üe eyaleti ilan etmişlerdi. 662 yılında Hsüan-ch'üe eyaletinin adı Ch'u-wu adıyla değiştirildi ve Baykal Gölü büyük genel askerî valiliğine dâhil edildi.

11. Kırgızlar

Büyük Hun İmparatorluğu'nun ilk zamanlarından (MÖ 201) beri Sayan (Kögmen) Dağlarının kuzeyi Yenisey Nehri'nin kaynaklarının çıktığı havzada yaşayan Kırgızlar, 558 yılından önce I. Gök Türk Devleti kağanı Mukan'a itaat etmişlerdi. Ch'e-pi Kağan'ın bağımsızlık hareketi sona erip, Çin'e teslim olunca onlar da 648 yılında T'ang imparatoruna elçi göndererek kendi ülke mallarından sundular. Reisleri İlteber Shih-po-ch'u-a-chien daha sonra bizzat Çin başkentine gittiğinde, imparator onun şerefine eğlence tertip etmişti. Bundan sonra onun toprakları Kırgız Valiliği adını aldı. İmparator Kao-tsung zamanında bir elçilik heyeti daha gönderdiler.

12. Hun

Hun boyunun bütün Töles boyları içinde en güneyde bulunduğu şeklinde kayıt vardır. İl Kağan, 630 yılının baharında Çin'e mağlup olup esir düştükten sonra reisleri A-t'an-chih etrafında toplandılar. Çok geçmeden Sir Tarduşların siyasi birliğine dâhil oldular. Onların hâkimiyeti yıkılınca o zamanki reisleri büyük İlteber Hung-wang boyunu toplayıp Çin'e itaat etti. Toprakları Kao-lang askerî valiliği adını almıştı. Bu arada adı geçen valilik ikiye ayrılmış, batısını A-t'an-chih, doğusunu Hung-wang idare eder hâle gelmişlerdi. A-t'an-chih ölünce yerine oğlu Hui-kuei geçti. 647'de Hun boyu topraklarına Çinliler Kao-lang adını verdiler.

13. Karluklar

Kaynaklarda Gök Türkler ile aynı soydan geldikleri bildirilen Karlukların, ilk defa 627 yılı isyanları anlatılırken adlarından bahsedilmektedir. Tarbagatay bozkırları onların ağırlıklı olarak yaşadıkları yer gösterilmektedir. Demek ki, onların yerleri Beşbalık'ın kuzeyi ile Altay Dağlarının batısı arasındaki geniş sahayı kapsıyordu. P'u-ku-chen Suyu'na kadar uzanıyorlar ve To-ta-ling suyunun etrafını sarıyorlardı. Doğu Gök Türk Devleti yıkılınca da Karlukların bahsettiğimiz bölgede yaşamaya devam ettiğini görüyoruz. Bazen Batı Gök Türklerine eğer kuvvetlilerse bağlanıyorlar, bazen da onlar zayıf ise bağımsız hareket ediyorlardı. Bu esnada üç büyük kabile hâlinde bulunuyorlardı. Birinci kabilenin adı Mou-luo idi. Buna Mou-ts'e da derlerdi. İkincisinin adı Ch'ih-ssu idi ve P'o-fu adını da taşırdı. Üçüncü kabile ise T'a-shih-li adıyla anılıyordu.

Kendini Sir Tarduş baskısından kurtararak Altay Dağlarının kuzeyine sığınan Ch'e-pi Kağan, burada gücünü arttırmış ve otuz bin kişiye

ulaşmıştı. O, daha sonra etrafındaki diğer boyları kendine bağlamaya başladı. Karluklar, Kırgızlarla birlikte ona ilk itaat eden boylardan idi. 648'i takip eden yıllarda Ch'e-pi Kağan'ın üzerine sefer düzenleyen Çinliler, aynı sıralarda Karluk, Uygur vesair diğer Türk boylarını kendilerine çevirmeyi başarınca Ch'e-pi Kağan yalnız kalmıştı. Neticede yakalanıp Çin'e götürüldü. Onu yalnız bırakan Karluklar, bu hadise ile T'ang imparatoruna itaat etmişlerdi.

657 yılında söz konusu üç Karluk kabilesine Çinliler askerî valilikler verdiler. Mou-luo kabilesi Yin-shan askerî valiliği, Ch'ih-ssu kabilesi Ta-mo askerî valiliği, Ta-shih-li kabilesi ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği yapıldı. Kabilelerin reisleri askerî vali (tu-tu) tayin edilmişlerdi. Bir süre sonra Chih-ssu kabilesine Ch'in-fu eyaleti adı sunuldu. Arkasından bu üç Karluk kabilesi güneye doğru hareket etti. Aslında güneydoğu istikameti demek daha doğru olur. Bu bölge gelecekte çok önemli tarihî olaylar yaşayacakları ve günümüze kadar varlıklarını koruyacakları Tanrı Dağları silsileleri idi. Onları söz konusu bölgeye gelişlerinden sonra Batı Gök Türklerinin ve diğer küçük beyliklerin onlardan çekinmeye başladıklarını görüyoruz. Bu durum bize onların askerî güçlerinin epey fazla olduğu konusunda bilgi vermektedir.

14. Uygur

Orta Asya'da 745'i takip eden yıllarda Türk tarihinin önemli devletlerinden birini kuracak olan Uygurlar, Gök Türk hâkimiyetinin çökmesi üzerine çok etkin bir duruma geldiler. Özellikle 647'den sonra Sir Tarduşların da yıkılmaları onların daha serbest hareket etmelerini sağladı.

621 yılından sonra Doğu Gök Türk ülkesinde başlayan boy isyanlarında Sir Tarduş, Bayırku, Tongra ve benzeri boylarla birlikte Uygurlar da önemli roller oynamışlardı. Kaynaklarda nakledildiğine göre üzerlerine gönderilen yüz bin kişilik Gök Türk ordusunu beş bin kişi ile mağlup etmeyi başarmışlardı. Reisleri P'u-sa'nın bu galibiyeti Uygurlara büyük şöhret kazandırmıştır. Bundan sonra 646 yılına kadar Uygurların Çin ile doğrudan münasebet kurmamasının tek sebebinin (628-646) Sir Tarduşlara bağlı oldukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Zaten Sir Tarduşların reisi kağan unvanını taşıyordu. Onların kağanı Bilge'nin 646'da ölümü üzerine Sir Tarduş gücü dağılmaya yüz tuttu.

Uygurların o zamanki reisi Tu-mi-tu, onları mağlup etmişti. Arkasından İlteber unvanlı bu reislerinin liderliğinde Çin ile irtibat kurdular. Onun yeğeni Wu-ho, Kül Baga Tarkan ve Chü-lo-po adlı beylerle ittifak

kurup, kendisini ortadan kaldırdı. Fakat, Çinliler kendi adamlarını öldüren Wu-ho'ya karşı bir tuzak hazırlayıp onu bertaraf ettiler. Yerine Tu-mi-tu'nun oğlu Ch'ien'e generallik unvanı veren Çinliler, onun da oğlunu Po-jun Sol cesur muhafızları generali yaptılar. Ayrıca, Han-hai askerî valisi tayin ederek Uygur kabilelerini idare etmesi için vazifelendirmişlerdi. Batı Gök Türklerinden Ho-lu, Çin hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesine giriştiğinde üzerine gönderilen Su Ting-fang kumandasındaki orduya Po-jun da elli bin Uygur askeriyle katıldı. 661-664 yılları arasında Po-jun ölünce kız kardeşi Pi-li-tu yerini aldı. Fakat, o Tongra ve Bugularla birleşip beraber Çin sınırlarına akınlar yaptılar. Çin imparatoru Kao-tsung onların üzerine general Chang Jen-t'ai'ı gönderip mağlup etti. 680 yılı civarında Uygurların başında Tu-chie-chih görülmektedir. 682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde II. Gök Türk Devleti bağımsızlığını kazanınca Uygurlar da ona katıldılar.

16 - DOĞU GÖK TÜRK ÜLKESİNİN ÇİN HÂKİMİYETİNE GİRMESİ

1. Doğu Gök Türk Ülkesinin Çinliler Tarafından İdari Bölgelere Ayrılması

Ch'e-pi Kağan'ın bağımsızlık teşebbüsünün hem kendisine bağlı gruplar hem de diğer Türk boylarının ihaneti yüzünden başarısızlığa uğraması Doğu Gök Türk Devleti'nin tamamen Çin kontrolüne girmesine yol açmıştır. Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkılmasına rağmen kapladığı bölgelerin hepsi Çin'in eline geçmemişti. Sadece, Çin Seddi'nin kuzeyi tam manasıyla T'ang İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bugünkü Moğolistan topraklarında ve kuzeyinde ise Çin'in siyasi üstünlüğünü tanımakla beraber Tarduşlar 647'li yıllarla kadar kendi iktidarlarını sürdürmüşlerdi. Hatta Çin Seddi'ne uzanan akınlarda bulunmuşlardı. Sir Tarduşlar bir bakıma perde oluşturarak, Çin'in daha kuzeye ulaşmasını engelliyorlar, diğer taraftan Ch'e-pi'yi de korkutuyorlardı.

Onların yıkılması Ch'e-pi'ye bir anlamda rahat nefes aldırmıştı. Ancak, Çinliler derhal Uygur, Karluk ve benzeri Türk boylarıyla temasa geçmek ve kendi ordularıyla birleştirmek suretiyle Ch'e-pi' yi sıkıştırdılar ve neticede onu etkisiz hâle getirdiler. Ch'e-pi hadisesi dolayısıyla Altay Dağlarına kadar uzanan Çin askerî gücü bu havalinin coğrafi ve etnik yapısını öğrendi. Ayrıca, artık karşılarında büyük bir güç kalmaması kendilerinin rahat davranmalarına sebep oluyordu. Neticede Doğu Gök Türk ülkesinin kendi kontrollerinde idaresi için yeni bir politikayı uygulamaya başladılar.

2. Doğu Gök Türk Ülkesinin Yeniden Bölünmesi

Daha önce sığınanlar toprağa bağlı hâle getirilmişler. Yani Çin'in içine girenler tarıma başlamışlardı. Onların kuzeyi doğudan batıya doğru uzanan iki büyük genel askerî valiliğe ayrıldı. Güneydekinin adı Yün-chung büyük

genel askerî valiliği (Tu-hu-fu) idi. Büyük genel askerî valilik kendi içinde üç ayrı garnizonluğa bölünmüştü. Bunların adı Lang-shan (Bugün Çahar eyaletinin Huai-lai vilayeti batısında), Sang-ch'ien (bugün Shan-hsi eyaletinde Shan-yin vilayeti güneyinde) Yün-chung (bugün Suei-yüan eyaletinin Kuei-suei vilayetinde) idi. Bu askerî valiliğin günümüzdeki merkezi Ho-lin-ke-er şehridir. Bunlardan başka Su-nung (günümüzde Yü-lin) gibi on dört eyalet (chou) de bu büyük genel askerî valiliğe dâhil edilmişti.

Daha sonra Baykal Gölü'nün adını taşıyacak olan Yen-jan genel askerî valiliği ise yedi alt valilikten oluşuyordu. Han-hai askerî valiliği (merkezi bugün Moğolistan'da Kobdo ile Altay Dağlarının doğu ucunda bulunmaktadır), Chin-huei (bugün Moğolistan'da Karka [Ko-er-ko] bölgesindedir), Hsin-li gibi askerî valiliklerin dışındakilerin adları kaynaklarda belirtilmemiştir. Bunun yanında Selenga Irmağı boylarında olduğu tahmin edilen Hsien-o ve Ho-lan gibi sekiz eyaleti içine alıyordu. Bu askerî valiliklerin, garnizonların ve de eyaletlerin hepsine Türk kabile reisleri askerî vali (tu-tu) ve vali yardımcısı (ts'e-shih) unvanıyla tayin edildiler.

3. Yeni Sistemin Başarısı

664 yılına gelindiğinde, 650 yılında yapılmış olan valilik düzenlemelerinde değişiklik yapılmaya başlandı; Yen-jan'ın adı Han-hai (Baykal Gölü) askerî valiliği şeklinde değiştirilirken Yün-chung askerî valiliği ise Ch'an-yü askerî valiliği adını aldı. Uygur boyu, Yün-chung'da oturup burasını idareye başlacaktı.

Bu defa Gobi Çölü iki büyük genel askerî valilik arasında sınır kabul edilmişti. Güneyi Ch'an-yü, kuzeyi Han-hai adlarıyla yönetilecek idi. Güneydeki büyük genel askerî valiliğin merkezi konumundaki Yün-chung bölgesinin bir başka özelliği Doğu Gök Türk Devleti'ne 603-609 yılları arasında Ch'i-min, Shih-pi, Ch'u-lo ve İl kağanlar zamanında onlara hatunluk yapmış, Suei hanedanı prensesi İ-ch'eng'ın ikamet ettiği yer olması idi. Aslına bakılırsa Türk kağanları ağırlıklı olarak bu bölgede oturup devleti idare etmişlerdi. Yine Doğu Gök Türk Devleti'ne yıkıldığı sırada en ağır darbeyi vuran General Li Ching, hayatta kalabilen birkaç yüz çadırlık Gök Türk ahalisini oraya yerleştirmişti. A-shih-te onların reisi olduğunda nüfusları epeyce artmıştı. Bu yeni sistem içinde bütün boy beyleri kağanlıklarını ilan etmek için yarışa girişmişlerdi. Bu taleplerini Çin'e bildirdikleri zaman T'a ng imparatoru Kao-tsung, onların yerine prens Li Hsü-lun'u askerî vali tayin etti. Yün-chung askerî valiliğinin adı da Ch'an-yü şeklinde değiştirildi.

Çinlilerin kutsal dağı T'ai'da imparator ibadet ettiği sırada, Karlukların Ch'i-li Tudunu ve otuzdan fazla reis o dağın eteklerine gelmişlerdi. Hepsi yapılan törene katılmışlar; onların bu hareketleri imparator tarafından memnuniyetle karşılanmış; bundan dolayı tören yazıtına bütün boyların ismi kazıtılarak yazılmıştı.

Büyük genel askerî valilik adı altında ve ona bağlı alt teşkilatlanma neticede başarılı olmuş sayılabilir. Çünkü, Çin tarihinde ender görülen bir hadise meydana gelmişti. Bu kuzeyden Çin'e yapılan akınların (yağma, savaş vb.) yirmi dokuz yıl gibi bir zaman süresi için kesilmiş olmasıdır. Bu yüzden Çinli tarihçiler bunu önemli gelişme telakki edip kaynaklarda vurgulamışlardır. Zaten iki yüz yıl süren Gök Türk tarihi boyunca buna benzer başka bir duraklama olduğu görülmemiştir. Bozkırın boylar üzerine kurulu sistemi Çinliler tarafından iyi değerlendirilmiş, kurulan valilik sistemi işe yaramıştır. Herhangi büyük bir devlet kurma şansı bulunmayan küçük boyların özerklik şeklindeki yerel hâkimiyetleri kendileri tarafından memnuniyetle karşılamıştır.

17 - TÜRK BEYLERİ ÇİN DEVLET HİZMETİNDE

1. Shih-ta-nai

Aslında Batı Gök Türklerde bir tegin olan Shih-ta-nai, 611 yılında Kağan Ch'u-lo'nun Suei hanedanına sığınışı sırasında Çin'e geldi ve İmparator Yang'ın hizmetine girdi. Liao ile yapılan savaşlarda üstün başarılar gösterdiği için kendisine Chin-tsu-kuang-lu-tai-fu unvanı sunuldu. Sonradan boyu bölünerek Lu-kung'da yerleştirildi. T'ang hanedanının kurucusu T'ai-yüan'de ilk isyana başladığında Shih-ta-nai ona destek verdi. Sang Hsien-ho isimli bir Suei kumandanı T'ang hanedanının kurucusu Kao-tsu'yu kuşatmıştı. Bu sırada Shih-ta-nai birkaç hafif süvariyle kuşatanlara arkalarından saldırıp, Çin tarihinin en parlak devleti gösterilen T'ang hanedanının kurucusunu kurtardı. Bu yardımından ötürü Ch'ang-an ele geçirilince kendisine beş bin top ipek sunulup Shih soyadı bağışlandı. Sonradan Sağ muhafızları generalliğine terfi ettirildi. Öldükten sonra hizmetlerinden dolayı Hung-chou askerî valiliği unvanı sunuldu.

2. A-shih-na She-er

Doğu Gök Türk kağanı Ch'u-lo (619-621)'nun oğlu olan A-shih-na She-er'ın daha 11 yaşında iken bilgili ve cesur olduğunu Çinliler duymuştu. Gobi Çölü'nün kuzeyinde T'o-ku Şad unvanıyla idarecilik yaptığı sırada Yü-ku Şad ile Töleslerin, Uygur, P'u-ku (Bugut veya Bugu), T'ung-lo (Tongra) gibi boylarını idare ediyordu. On yıl iyi idare ettikten sonra kendisine çok vergi sunulduğunda "boyların zenginliği benim zenginliğim sayılır" diyerek kabul etmeyince idare ettiği boy reislerinin hepsi ona hayran olmuşlardı. İl Kağan birkaç kez onun askerlerini kullanmak istediğinde onu reddetmiş ve göndermemişti.

627 yılında Töles boyları (Uygur, Sir Tarduş ve diğerleri) isyan ettikleri zaman Yü-ku Şad'ı Ma-la Dağı'nda mağlup ettiler. She-er ona yardım

etti ise de kazanamadı. Ertesi yıl batıda Kağan Fu-t'u (Beşbalık'ta) Kale-si'ne sığınmak zorunda kaldı. İl Kağan'ın idaresi yıkılmıştı. Batı Gök Türk kağanı T'ung Yabgu da ölmüştü. Hsi-li-pi Tuo-lu Kağan, Ni-shu ile ülke-de hâkim olmak için mücadele ediyorlardı. She-er askerlerini toplayıp ona ani bir baskın düzenledi ve ülkesinin yarısını ele geçirdi. Yüz binden fazla halka sahip olurken kendini Tu-pu Kağan ilan etti. She-er kendisi-nin daha önce mağlup olduğu Sir Tarduşlara kin besliyordu.

Boylarını savaşa davet ederek onlarla çarpışması gerektiğini, önceki kağana yapılanları unutmadığını söyledi. Aksi hâlde vefasızlık olacağını düşünüyordu. Ona bağlı boyların reisleri ise kendilerinin daha yeni batı tarafına geldiklerini, sürekli bir yerde kalmaları gerektiğini, Sir Tarduşla-rın uzakta olduklarını, diğer taraftan batıda T'ung Yabgu ve oğullarının tekrar ülkelerini yükselteceklerini ileri sürdüler. Onlara kızan She-er elli bin süvari seçerek Sir Tarduşlara hücum etti. Yaklaşık yüz gün süren sa-vaşta mağlup olup askerleri azaldı ve dağıldı. Sir Tarduşlar ani bir bas-kınla onu bozguna uğratınca Kao-ch'ang'a sığındığında hâlâ on bin kişi-ye sahip idi. Batı Gök Türklerinde de iç mücadeleler neticesinde huzur-larının kalmadığını görünce kendisine bağlı halkıyla gidip Çin'e itaat etti.

637 yılında Çin sarayına geldiğinde kendisine Sol hsiao-wei (cesur muhafızlar) büyük generalliği unvanı tevcih edildi. Onunla beraber ge-len boyu ise Ling-chou'da yerleştirilmiş, Çin'in içlerine sokulmamıştı. İmparator onu Heng-yang-chang prenses ile evlendirdi. Arkasından at işlerinden sorumlu oldu ve muhafızları idare ediyordu. Kao-ch'ang'ı daha önceden tanımasından dolayı 640 yılında Chiao-ho harekât ordusu başkumandanı unvanıyla, adı geçen bölgeyi tekrar Çin'e bağladı. İmpa-rator T'ai-tsung onun başarılarından dolayı Kao-chang'ın değerli kılıçla-rından ve bin top muhtelif ipekli kumaşlardan sundu.

Bundan sonra başkentin kuzey kapısındaki askerî kışlaları teftişi emredildi. Ayrıca, Pi-kuo kung (memur)'luğuna tayin edilmişti. Liao ile yapılan savaş sırasında, mızrakla yaralanmasına rağmen yine de ileri atı-lıp çarpıştı. Dönüşünde bu hizmetinden ötürü Hung-lu-ch'ing'liğe geti-rildi. 648 yılında Kuca üzerine düzenlenen büyük sefere başkumandan olarak tayin edildiğinde emrine beş Çinli general verildi. Bunun yanında on üç Töles boyu ve on bin Gök Türk süvarisine kumanda ediyordu. Ku-ca'nın Çin'e bağlanmasını sağladıktan sonra Batı Gök Türk Ch'u-yüe ve Ch'u-mi'lere üzerine yürüyerek onları da yendi.

Karaşar'ın batısına gelindiğinde askerler ilerlemek istemiyorlardı. Diğer taraftan Kucalılar korkmuştu. Buna rağmen çöllük, taşlık bir alanda

mevzilendi. Hami bölgesi valisi Han Wei süvarileriyle önce ilerledi. Ts'ao Chi-shu isimli general onu takip etti. To-ho Kalesi'ne varıldığında onların kralı elli bin kişiyle karşı koymaya çıkmıştı. Onun şehirden çıkmasını fırsat bilen She-er, orayı işgal etti.

Emrindeki Çinli kumandanlardan birini şehirde bırakıp, kralın peşine düştü. Kırk günlük savaştan sonra onu yakaladığı gibi bölgenin beş büyük kalesini teslim aldı. Yetmişten fazla kale tamamen Çin'e itaat etmişti. Bu arada Hoten de onun sayesinde Çin'e bağlandı. Kazandığı bütün başarılarına rağmen Çinli generallerden biriyle arası açılmıştı. Arkasından İmparator T'ai-tsung ölünce başkente döndü. Altı yıl sonra 655 yılında öldü. Onun oğlu Tao-cheng da T'ang hanedanı hizmetinde Sol savunma generalliği makamına yükselmişti. 670 yılında Tibetlilerle ve T'u-yü-hun'lar ile savaşırken mağlup olup askerlerini kaybetti. Bunun üzerine görevden alındı ve rütbeleri sökülerek vatandaşlık seviyesine indirildi.

3. A-shih-na Su-ni-shih

Aslen Doğu Gök Türk kağanı Ch'i-min'in annesinin kardeşi olan Su-ni-shih, aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz She-er'ın dedesinin kardeşi idi. Onun babası Shih-pi Kağan tarafından Işbara (Sha-po-lo) Şad yapılmıştı. Ling-chou'nun kuzeybatı taraflarında merkezi olmak üzere elli bin ailelik bir boy idare ediyordu. Cesaretinden ve iyi idaresinden dolayı halkının kalbini fevkalade kazanmıştı. İl Kağan'ın 627 yılından sonra idaresi bozulduğunda, Su-ni-shih'ya bağlı boylar kendisinden ayrılmamışlardı. İdaresinde başarılı olamayan ve kendine bağlı boyları devlete küstüren T'u-li, çıkan isyanları bastırmakta da başarı sağlayamamıştı.

İl Kağan, bundan dolayı ona kızmış ve hapse atmıştı. Daha sonra hapisten çıkınca T'u-li sahip olduğu küçük kağanlık mevkiini terk ederek, 629 yılında Çin'e gidip İmparator T'ai-tsung'a sığınmıştı. İl Kağan T'u-li'den boşalan küçük kağanlık makamına A-shih-na Su-ni-shih'yı tayin etti. Li Ching 630 baharında İl Kağan'ı mağlup ettiği zaman, Su-ni-shih oğlu A-shih-na Chung'a onu yakalamasını emretti. Kendisi de bütün boylarıyla Çin'e gitti ve bağlılığını bildirdi. T'ai-tsung ona fevkalade hürmet göstermiş, kuzey Ning-chou tu-tu (valiliği)'luğu, Sağ muhafızları büyük generalliği, Huai-te-chün (bölge) prensliği gibi yüksek unvanlar vermişti. Fakat, Çin'de fazla yaşamayan Su-ni-shih 634 yılında öldü.

4. A-shih-na Chung

A-shih-na Su-ni-shih'nın oğlu olan A-shih-na Chung, İl Kağan'ın Çinliler tarafından yakalanması sırasında yardım etmiş, bundan dolayı Sol savunma generalliğine terfi ettirilmişti. Ayrıca, Ting-hsiang vilayeti idarecisinin kızı ile evlendirildi. Kendisine T'ang hanedanına yardımlarından ötürü vefakâr anlamına gelen Chung lakabı verilmişti. 635 yılında Sağ muhafızlar generalliğine yükseltildi. Ssu-mo, 641'de Gök Türk kağanı yapıldığında, A-shih-na Chung onun *sol bilge prensi (tsou-hsien wang)* tayin edildi. Çin sınırlarından çıktıklarında başarısız oldular ve tekrar Çin'in hizmetine girdiler. 650 yılında Hsie-kuo dükü makamına getirildi. Akabinde Sağ cesur muhafızları büyük generalliğine terfi ettirildi. 674 yılında öldüğünde Garnizon büyük generalliği sunuldu ve T'ang hanedanı imparatorlarının gömüldüğü Chao-ling'e defnedildi.

5. Chih-shih-ssu-li

Chih-shih-ssu-li, Gök Türklerin boy reislerinden idi. 630 yılında Suei hanedanının son imparatoriçesi Hsiao-hou'yu yakalayıp T'ang hanedanına sundu. Bu yardımından dolayı ona Sol emir ordusu generalliği unvanı verildi. Sonradan İl Kağan yenildiğinde Çin imparatoru T'ai-tsung, onu Hun ve Hu-sa boylarıyla müzakereler yapıp, Çin'e yakınlaştırmakla vazifelendirdi. Liao-tung ile de savaş çıktığı zaman Sir Tarduşları önlemek görevi ona verildi. O da ordusuyla Chin-shan-tao'da mevzilendi. Ancak, yüz bin askerle Ho-nan'a giren Sir Tarduşlar karşısında başarı gösteremedi. Hızla ilerleyen Sir Tarduşlar, Hsia-chou'ya kadar uzandılar. Daha sonra hazırlık yaparak onlara sürpriz bir saldırı düzenleyecekti. Altı yüz li (yaklaşık 350 km) takip etti.

Sir Tarduşların kağanı Bilge ölmüştü ve geri çekiliyorlardı. Seçme askerleriyle çölün kuzeyine kadar gidip döndü. Sir Tarduşların mağlup edilişlerinden sonra arta kalanları Chiang-hsia prensi Tao-Tsung ile birlikte bozguna uğrattılar. T'u-yü-hun'ları itaat altına aldılar. İmparator onu Chiou-chiang prenses ile evlendirdi. Başka makam ve unvanlar sundu. Daha sonra Çin kanunlarına karşı suç işlediği bildirilen Chih-shih-ssu-li savaş meydanlarında kazandığı başarılardan dolayı affedilmiş, bir başka eyalete sürgüne gönderilmişti. Orada 662 yılında öldü.

6. Ch'i-pi-ho-li

Batı Gök Türk kağanı Ch'u-lo'nun vergileri çok arttırıp Töles boylarını baskı altına alması ve kabile reislerinden yüzden fazlasını idam etmesi

üzerine ona isyan ederek, kendine Ko-lun-i-wu-shih Baga Kağan unvanını alan şahsın torunudur. Babası Ho, 611 yılında Bagatur Tegin unvanıyla idareyi devam ettirmişti. Toprakları T'u-yü-hun'lar tarafından sıkıştırılıp, yaşamak için yetersiz gelmeye başlayınca, aynı zamanda hastalık felaketine (epidemic miasma) uğrayınca Kuca'ya geldiler ve Isık Göl'ün yukarılarına yerleştiler. Daha sonra Bagatur Tegin öldü. Bu sırada dokuz yaşında olan Ch'i-pi-ho-li büyük İlteber unvanını taşımaya başladı. 632 yılında annesi ile bin çadırdan fazla ahalisine liderlik ederek Shao-chou'ya ulaştı. Buradan Çin sarayına haber yollayıp itaatini bildirdi. İmparator T'ai-tsung, onun ahalisini Kan ve Liang gibi iki ayrı eyalete yerleştirdi. Başkente giden Ho-li'ye Sol emir ordusu generalliği unvanı sunuldu.

635 yılında Li Ta-liang, Hsie Wan-ch'e ve Wan Chün ile birlikte T'u yü-hun'larla savaşmak üzere yola çıktı. Orduları Ch'ih-shui-ch'uan'da konakladı. Burada Wan Chün önceden süvarilerle harekete geçti. T'u-yü-hun'lar onun etrafını sardılar. Büyük ve küçük kardeşleri mızraklandı, üstelik attan düştükleri gibi piyade ilerlerken yaralandılar. Çok sayıda asker ve subay öldü. Ho-li bunu duyunca birkaç yüz süvariyle hemen harekete geçti ve çarpışmaların yapıldığı meydana vardı. Aniden arkalarından kuşattığında iki arada kaldılar. T'u-yü-hun askerleri şaşırdı ve dağıldı.

Onların hükümdarı Fu-ch'ung Tu-lun-ch'uan'da bulunduğu sırada Ho-li ona baskın düzenlemek istiyordu. Wan Chün önceki yenilgisinden dolayı savaşmaya çekiniyordu. Bunun üzerine Ho-li, Wan Chün'e *"T'u-yü-hun'ların şehir ve kalelerin mevcut olmadığını, güzel suları ve bol otlu yerleri takip ederek yaşadıklarını, eğer hücuma kalkmazlarsa hiçbir netice çıkmayacağını, bu fırsatın kaçması hâlinde durumun felakete dönüşebileceğini"* söyledi.

Kendisi ondan ayrılarak binden fazla süvari seçti ve T'u-lun-ch'u-an'a girdi. Arkasında beklenmedik bir hücumla Tu-yü-hun merkezini yıktı. Birkaç bin asker öldürmüştü. At, deve ve koyundan meydana gelen yirmi bin baştan fazla hayvan ele geçirdi. T'u-yü-hun lideri kendini kurtarmayı başarmış, fakat karısı, oğulları Ho-li'nin eline geçmişti. İmparator, Ta-tou-pa vadisinde orduya eğlence tertip etti. Bu sırada Çinli kumandan Wan Chün, Ho-li'nin zaferini kendine mal etmek istedi ve savaşı kendinin kazandığını açıkladı. Buna çok sinirlenen Ho-li, bıçağını çekip ayağa kalktı. Başarısını çalmaya kalkan Çinli kumandanı öldürecekti. Bunun üzerine bütün generaller onu sakinleştirmeye çalıştı.

Bu olay İmparator'un kulağına gitmişti. Başkente döndükleri zaman durumu araştırdı. Gerçeği öğrendiğinde Wan Chün'ün unvanını Ho-li'ye

vermeyi düşündü. Ancak, Ho-li istemedi. Böyle bir şeyin Çinli generalleri yabancıların gözünde düşüreceğini belirtti. Bundan sonra saray muhafızı olan Ho-li, istihkâmların teftişiyle görevlendirildi. Kendisine sunulan bir Çinli prenses ile evlendirildi. 640 yılında T'ung-shan-tao yardımcı başkumandanı unvanıyla Kao-ch'ang'a gidip, orayı Çin'e itaat ettirdi.

Daha önce annesi Ku-tsang ve kardeşi Sha-men, Liang-chou'da kalmışlardı. 642 yılında imparator onu annesini ziyaret etmesi için gönderdi. Kardeşi Sha-men, Ho-lan valisi tayin edilmişti. Aynı sıralarda Sir Tarduşların kağanı Bilge kuvvetlenmişti. Ho-li'nin boyu Chi-pi'nin hepsi Sir Tarduşlara katılmak arzusu taşıyorlardı. Ho-li, oraya vardığında bunu duyunca çok şaşırdı. Çin imparatorunun kendilerine büyük iyilikler yaptığını, kendisine çok değer verdiğini, nasıl olur da ona karşı isyan edeceklerini söyledi. Kabile reisleri hep birlikte *"hatun ve tu-tu zaten gittiler, biz nasıl gitmeyelim?"* dediler. Yani Ho-li'nin geride bıraktığı annesi ve kardeşi kendi boylarını terk etmişler ve başsız kalan boy halkı da kendine lider arar olmuştu.

Ho-li, onlara *"Benim kardeşim vefakârdır. Sizleri besleyebilir. Ben bile bir vücudumla bir ülkeyi elde tutabilirim. Kesinlikle gidemezsiniz"* diye cevap verdi. Bunun üzerine halkı onu tutukladı ve Sir Tarduş kağanı Bilge'nin merkezine götürdü. Bu arada Çin imparatorunun kendini yanlış anlamasından endişe eden Ho-li, zorla götürüldüğünü ispatlamak için sol kulağını kesmişti. Onun bu hareketine çok kızan Bilge Kağan öldürecekti. Ancak, hatunu itiraz edince idam durduruldu. Sonuçta hapse atıldı. Bunu duyan bazı Çinli devlet adamları imparatorlarına *"Ho-li, Sir Tarduşlara can çekişen bir balığın suya ulaşması gibi gitti. Kaçışının sebebi korkusu idi"* dediler. İmparator onların fikirlerine katılmıyordu: *"insanların kalbi demir ve taş gibidir. Bize isyan etmez"* dedi.

Tam o sırada Sir Tarduşlardan gelen bazı elçiler (casus), Ho-li'nin durumunu ve Çin'e ihanet etmediğini bildirdiler. İmparator onun hakkında gerçekleri duyunca ağlamaya başlamıştı. Hemen Ts'uei Tun-li isimli elçiyi özel görev ile Sir Tarduşlara göndererek onların istediği prensesi göndereceğini iletip karşılığında Ho-li'nin kurtarılmasını sağladı. Onun dönüşünde kendisine Sağ cesur muhafızlar büyük generalliği unvanlı sunulmuş ve taltif edilmişti. Sir Tarduşlara gönderilecek prenses yola çıkalı günler olmuştu. Ho-li bu işi engellemek istedi. İmparator daha önce verdikleri sözden dönemeyeceklerini, bundan vazgeçilemeyeceğini söyledi ise de Ho-li ısrarını sürdürdü. Sir Tarduş hükümdarının Ling-chou'ya veya başkente gelmesinin teklif edilmesini, eğer gelmez ise

onlardan korktuğunu, dolayısıyla evliliğin gerçekleşmeyeceğinin bildirilmesi gerektiğini belirtti. Bilge Kağan'a güvenilemeyeceğini çünkü vahşi karakterli olduğunu, bir sene dahi aradan geçmeden kendi aralarında savaşacaklarını ve zayıflayacaklarını ilave etti.

İmparator, onun fikirlerini kabul etti. Neticede Ling-chou'ya gelemeyen Bilge Kağan, prensesi alamamıştı. Zaten bir sene içinde kendisi ölmüş, iki oğlu ülkeye hâkim olmak için kendi aralarında mücadeleye başlamışlardı. Küçük oğlu Pa-chuo ağabeyi T'u-li-shih'yı öldürerek tahta çıktı. Fakat, Ho-li'nin söz konusu evliliği engellenmesi, çünkü Sir Tarduşların yakında karışacağı şeklindeki fikrinde haklı olduğunu Çin imparatoru anlamıştı.

Korelilerle yapılan savaşlara da katılan Ho-li arkasından Kuca'nın Çin'e itaat etmesini sağladı. 652/653 yılında Batı Gök Türklerinden A-shih-na Ho-lu, Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su, Karluk ve Pei-shih gibi beş boyla Turfan (Ting-chou)'ı işgal etti. İleri harekâta devam ederek Chinling'i düşürdü ve Pu-lei (Barköl)'i kontrolü altına aldı. İmparator, Hali'nin Yin-yüe-tao başkumandanı olarak, 80 bin askere ve Liang Chienfang ile Ch'in, Ch'en, Chih, Yung eyalet general ve valileri, ayrıca Yenjan askerî valisi Uygur birine kumanda edip, onunla savaşa gönderildi. Ch'u-yüe'lerin reisi Chu-ya-ku-chu onun bir kumandanını öldürdü. Lao Dağı'nı işgal etti. Ho-li askerlerini yollara ayırarak, ona tuzak kurdu ise de Ch'u-yüe reisi gece kaçmayı başardı. Ancak, hafif süvarilerle beş yüz li (250 km) takip edildi.

Ku-chu yapılan çarpışmada öldürüldüğü gibi altmış Gök Türk reisi yakalanmış, on binden fazla Gök Türk, at, sığır ve koyundan yetmiş bin baş ele geçirilmişti. Ayrıca Ch'u-mi'lerin erkini Shih-chien, Ho-chih-ho gibi birkaç bey daha tutuklanmış ve geri dönülmüştü. Çin'e gelindiğinde Ho-li'ye Sol cesur muhafızları büyük generalliği ve Ch'eng-kuo düklüğü tevcih edildi. 657 yılında Su Ting-fang ile Liou Po-ying gibi generallerle Korelilere karşı savaşa gitmiş ve kazanamamıştı. 661'de Liao-tung seferinde özellikle Çin ordusundaki yabancı askerlere kumanda ederek, bazı başarılar sağladı. Yine aynı yıl Töleslerin Dokuz Kabile (Chiou-hsing) boyu Çin'e karşı isyan ettiği zaman Ho-li, onları *"itaate alma büyük memuru"* tayin edildi. Beş yüz hafif süvariyle hızla üzerlerine yürüyünce Dokuz Oğuzlar (Dokuz Kabile) şaşırdı. Onlarla savaşmayan Ho-li etkili bir konuşma yaparak yabgu ve teginleri dâhil iki yüz kişiyi halka yakalattırıp Çin'e getirtti. Ho-li onların içinde suçlu olanları cezalandırmıştı. 666

yılında tekrar başkumandan rütbesiyle Kore seferine çıktı. Liao Irmağı üzerinde Mo-ho gibi kuzey kavimlerini idare ederek, Çin adına Korelileri bozguna uğrattı. Ayrıca, yedi kalelerini de ele geçirmişti. Çok sayıda Kore şehri de Çin'e bağlandı. Zaferlerinden dolayı dönüşünde Liang-kuo dükluğü ve ordu müfettişliği gibi yüksek görevler tevcih edildi. 677 yılında öldü ve Chao-ling'e gömüldü.

7. Ssu-chie (İzgil) Erkin

Doğu Gök Türk Devleti hükümdarı İl Kağan'ın mağlup olup yakalanarak Çin'e götürülmesi üzerine Ssu-chie (İzgil) boyu 630 yılının baharında erkinlerinin idaresinde kırk bin kişi ile T'ang İmparatorluğu'na sığındı.

8. Yü-ku Şad

İl Kağan'ın kardeşi olan Yü-ku Şad, devletin doğu tarafında hanedana mensup olmayan diğer Türk boylarını idare ediyordu. 627 Sir Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ve diğer Türk boylarının ayaklanmalarını bastıramamıştı. Uygurların reisi elindeki beş bin süvari ile Ma-lien Dağı'nda (bugün Kansu'da) onu mağlup etti. Doğu Gök Türk Devleti tamamen iç karışıklığa sürüklenince 630 sonunda ilk önce Kao-ch'ang'a sığındı. Ancak daha sonra diğer Türk beyleri gibi o da gidip T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung'a bağlılığını bildirdi.

9. T'ie-lo-chih

İl Kağan'ın oğullarından T'ie-lo-chih, İ-ch'eng Hatun yakalandığı sırada ele geçirilip, Çin'e getirilmişti. Bekâr olarak Ch'ang-an'da ikamet ediyordu. Yakışıklılığından dolayı bütün kadınları cezbediyordu. Annesi devreye girerek, imparatora müracaat etti ve onun kadınlarla ilişki kurmasını engelledi.

10. Ho-lo-hu

629 yılında babası T'u-li ile Çin sarayına giden Ho-lo-hu, onun ölümü üzerine yürüttüğü Pei-p'ing prensliği ve You ile Shun gibi eyaletlerin idaresi ona kaldı. Bu görevi sürdürdüğü sırada 639 yılında amcası Chie-shih-shuai ile gizlice anlaşarak, onun ayaklanma ekibine dâhil oldu. Eğer Chie-shih-shuai'ın isyanı başarılı olsaydı, Ho-lo-hu kağan yapılacaktı. Fakat yukarıda da anlattığımız gibi ayaklanma bastırılmıştı. Ancak, Çinliler onu öldürmemişler ve Ling-wai'a sürgüne göndermişlerdi.

11. Chie-man-t'o

Chie-man-t'o'nun kaynaklardaki diğer yazılışı He-man-t'o'dur. 648 yılında Çin hâkimiyetini tanımayarak, Altay Dağları havalisinde kağanlığını ilan eden Ch'e-pi'nin oğlu idi. Hâkimiyeti genişleyen Ch'e-pi, ona Basmıl boyunun idaresini verdi. Fakat, o babasının hilafına oğlu An-lo'yu Çin başkentine göndermişti. T'ai-tsung derhal onu kendine bağlamayı düşünmüş ve bir Çin generallik unvanlı (Sol savunma generalliği) sunmuştu. Onun bulunduğu yeri de Hsin-li eyaleti yaparak Çin topraklarına kattı. Bundan sonra T'ang hanedanı adına hüküm sürecektir.

19 - TÜRKLERİN ESARETE BAŞKALDIRMALARI

Yukarıda anlatıldığı gibi 648'li yıllarda Ch'e-pi Kağan'ın başkaldırmasının başarısızlığa uğramasından sonra Doğu Gök Türk ülkesinde Türk boyları Çinliler tarafından askerî valilikler kurulmak suretiyle baskı altına alınmıştı. Dolayısıyla yaklaşık yirmi dokuz sene ufak çapta hareketlenmeler dışında herhangi bir isyan hareketine tesadüf edilememektedir. Bu bir bakıma 650'de ihdas edilen büyük genel askerî valilik sisteminin T'ang hanedanı yararına olumlu işlediği konusunda fikir verebilir. Fakat, Türk boyları arasında bağımsızlık duygusunun sönmediği çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Özellikle isyan kıvılcımlarının çıktığı yer Gök Türk hanedan üyelerinin bulunduğu Gobi Çölü'nün güneyindeki büyük genel askerî valilik idi. Söz konusu Ch'an-yü Tu-hu-fu adlı valilik, kurulurken İmparator Kaotsung, Gök Türk hanedanı soyundan gelenlerin bulunuşunu göz önüne alarak, Güney Hun Devleti'ni çağrıştıran söz konusu ismi koymuştu. İşte buradaki Türk boylarının reisleri Çin idaresinden memnun değillerdi. Kendi aralarından birini lider seçmek arzusu taşıyorlardı. Bağımsızlık hareketleri böylece patlak verdi.

1. İlk Kıvılcım

679 yılının kışında ilk isyan başladı. A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih isimli iki lider kendilerine bağlı olan boylarla birlikte ayaklanma teşebbüsünü gerçekleştirdiler. Adları geçen liderler Ch'an-yü Tu-hu-fu'nun dâhilinde askerî vali idiler. Onların en önce yaptıkları iş Gök Türk hanedanından gelen bir kağan bulmak oldu. A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan ilan ettiler. Arkasından bağımsızlık savaşı başladı. Birdenbire söz konusu büyük genel askerî valiliğe dâhil yirmi dört bölgenin reisleri hep birlikte ayaklanan liderlere katıldılar. Her boy, kabile bulunduğu yerde

isyan etmişti. Bu bağımsızlık savaşına katılanların sayısı yüz bine ulaştı. Kısa bir süre içerisinde çok geniş alana yayılması, bütün Gök Türk şeflerinin destek vermesi, bu bağımsızlık hareketinin uzun süredir planlandığını ve organize olduğunu göstermektedir.

2. Çinli Askerlerin Bozkıra Dayanamaması

İsyanın başlayıp çok çabuk gelişmesi T'ang imparatoru Kao-tsung'u çok şaşırtmıştı. Derhal büyük bir ordu hazırlamaya girişti. Bağımsızlık savaşının başladığı valiliğin vali yardımcısı (Ch'ang-shih) Hsiao Ssu-ye'yi başkumandan tayin etti. Hua Ta-chih ve Li Ching-chia isimli generaller emrindeki ordu ona yardım için gönderildi. Gök Türklerle savaş için yola çıkan bu ordu kendine fazla güveniyordu. Dolayısıyla fazla hazırlık yapılmamıştı. Aynı sıralarda hava çok soğudu. Kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çinli askerlerin derileri çatlıyordu.

Gök Türkler, Çin ordusunu yakından takip ettiklerinden bu fırsatı kaçırmadılar. Çinli kumandanların ummadıkları bir anda hücuma geçip, Çin ordusunu çok ağır bozguna uğrattılar. On binden fazla Çinli asker öldürülürken başkumandan Hsiao Ssu-ye kendisine bağlı birlikler ile savaş meydanından kaçtı. Diğer iki general ise zorlukla Çin kontrolündeki bölgelere sığınabildiler. İmparator, bu ağır mağlubiyete çok kızdı. Hsiao Ssu-ye'yi bugün Kuang-hsi eyaletindeki Kuei-lin bölgesinde olan Kuei-chou'ya sürgüne gönderdi. Diğer generaller Hua Ta-chih ve Li Ching-chia görevlerinden azledildiler.

3. Karşı Taarruz

Karşı taarruza geçen Gök Türkler, Ting-chou'ya kadar uzandılar. Buranın valisi prens Hu (Li Yüan-kuei), Gök Türkler önünde duramayacağını ve şehri savunamayacağını anlayınca bir hile yoluna gitti. Şehrin kapılarını açtırdı ve bayraklarını saklattırdı. Bu durumu görünce şüphelenen Gök Türkler şehirde bir tuzak olabileceğini düşünerek girmediler ve geri çekildiler. Uğranılan bu beklenmedik ağır mağlubiyet Çin imparatorunu yeni tedbirler almaya sevk etti. General Ts'ao Huai-sun, Chinhsing'de (Ho-pei), general Ts'uei Hsien, Chiang ve Lung-men'da (Çahar) mevzilendirildiler. Gök Türk harekâtı doğuya doğru kayıyordu. Ayrıca, onlar kendilerinin eski tâbileri olan Kıtan ve Moğol asıllı Hsi'leri de kendileriyle birlikte savaşmaları için ikna ettiler. Böylece Çin'in kuzeydoğu sınırları da tehlike içine düştü. Ancak, Moğol boylarının isyanı Çinli kumandanlar Chou Tao-wu ve T'ang Hsiou-ching tarafından kolaylıkla

bastırıldı. Gök Türk tehlikesinin büyümesi üzerine İmparator, Sung Dağı'ndaki kutsal törene gitme işinden vazgeçti.

Neticede Çin'de büyük askerî hazırlıklar başlatılmıştı. Ting-hsiang-tao harekât ordusu başkumandanı tayin edilen P'ei Hsing-chien'e, Cheng Wu-t'ing ile Li Wen-chien, onun emrindeki doğu ve batı kanat orduları kumandanı yapıldılar. Çin ordusunun toplam asker sayısı üç yüz bini bulmuştu. Günümüzdeki Suei-yüan eyaletinin Kuei-suei şehrinde bulunan Hei-shan'a kadar uzanan P'ei Hsing-chien, Gök Türk ordusunu mağlup ettiği gibi önemli liderlerinden A-shih-te Feng-chih'yı da esir etti.

4. Erzak Arabalarının Korumaya Alınması

Bu yenilgi üzerine Gök Türkler arasında karışıklık çıktı. A-shih-na Ni-shu-fu kendi maiyetindekiler tarafından öldürülüp kesik başı Çin'e getirildi. P'ei H-sing-chien, Gök Türklerin daha önce Hsiao Ssu-ye'yi mağlup edişlerini göz önüne alarak iyi planlar yapmıştı. Erzak arabalarının Gök Türkler tarafından saldırıya uğrayacağını tahmin ederek, üç yüz arabanın içine uzun kılıçlar ve mancınık okları ile teçhizatlı beş usta asker yerleştirerek üzerlerini örtüp arabalara erzak yüklü görüntüsü verdi. Birkaç yüz zayıf askeri arabaların yanında yürütüyordu. Uzaklardaki stratejik mevkilere askerlerini mevzilendirdi. Gök Türkler kendilerine kurulan bu tuzağın farkına varamadılar. Arabalara saldırınca zayıf askerler terk ederek kaçmışlardı. Bunun üzerine arabalar Gök Türkler tarafından alınarak düz bir yere götürüldüler.

Kendi arabalarından inip atlarının eyerlerini çözmüşler, yiyecekleri yağmaya başlayacaklardı. Tam bu anda arabalardaki Çinli askerler birden dışarı atılıp, onları ok yağmuruna tuttular. Paniğe kapılan Gök Türkler geri çekilmeye başladılar. Bu kez yolda mevzilenen Çinli askerler önlerini kesti ve neticede mağlup oldular. Bir kısmı öldürülürken, bir kısmı esir edilmişti. A-shih-te Feng-chih ise bundan sonraki bir savaşta esir edilmişti. Onun kurtulabilen elemanları Altay Dağlarının doğusundaki Lang-shan (Kurt Dağı'na)sığınarak kendilerini korumayı başardılar. Diğer taraftar Yün-Chou'yu kuşatan başka bir Gök Türk grubu Tou Huai-che ve Ch'eng Wu-t'ing tarafından yenildiler.

5. Yeni Kağan Arayışı

681 yılında da A-shih-te Wen-fu ve boyu yeni bir kağan arayışına girdi. Çok geçmeden Gök Türk hanedanından A-shih-na Fu-nien'i

kağan seçtiler. Yüan ve Ch'ing bölgeleri (Kansu'da Ching-yang-hsien) Gök Türk hücumlarına maruz kaldı. Artık Çin hâkimiyetine karşı Gök Türkler arasında kesin bir topyekûn başkaldırı olduğu anlaşılmaktadır. İsyanlar durmak bilmiyor, birbirini takip ediyordu. Li Chih-shih, İmparator Kao-tsung'un emriyle Ch'ing bölgesinde mevzilendirildi.

P'ei Hsing-chien'e tekrar başkumandanlık verildi. General Ts'ao Huai-sun ile You-chou askerî valisi Li Wen-chien ona yardımcı tayin edilmişlerdi. Çin ordusu yola çıkmadan önce casusları harekete geçmişlerdi. Kendi yardımcısı Tou İ-chao ile birlikte Çin ordusuna öncülük eden Ts'ao Huai-sun'a casuslar haber getirdi. Onların bildirdiğine göre Karakum'un kuzeyinde A-shih-na Fu-nien ile A-shih-te Wen-fu, Karakum'un kuzeyinde bulunuyorlardı. Çok ağır kıtlık içinde idiler. Yanlarında az sayıda asker vardı. Herhangi bir yerde eğlenmeden doğru oraya gidilirse kolayca yakalanabilirlerdi.

Ts'ao Huai-sun, casusların raporları doğrultusunda harekete geçmeye karar verdi. Zayıf ve yorgun askerlerini, diğer ağırlıklarını Hu-lu-p'o Gölü'nün yakınında bıraktı. Hafif süvarilerle yola çıktı ise de kimseyle karşılaşmadı. Daha önce yıkılan Sir Tarduşların arta kalanları ile karşılaştı ve onları teslim aldı. Dağınık vaziyetteki Sir Tarduş kabileleri bu sırada A-shih-na Fu-nien'in bağımsızlık hareketini duymuşlar ve ona katılmak üzere yola çıkmışlardı. Gök Türk liderlerini bulamayan Çinli kumandan Çin Seddi'ne geri dönmeye başladı. Neticede Çin Seddi'nin kuzeyinde A-shih-te Wen-fu'ya rastladı. Her iki ordu arasında derhal savaş çıktı ise de bir sonuç alınamadı.

Heng-shuei (Shan-hsi'de Feng-hsiang) Nehri'ne gelindiğinde Ts'ao Huai-sun bu sefer A-shih-na Fu-nien ile karşılaşma fırsatı buldu. Emrindeki Tou İ-chao, Li Wen-t'ung ve Liou Ching-t'ung gibi dört general ile bağımsızlığını henüz ilan etmiş olan Fu-nien'e saldırdı. Karşılaştıklarının ertesi günü Çin ordularına hücum eden Fu-nien onların dört ordusunu aynı anda bozmayı başardı. Ts'ao Huai-sun ve diğer generaller savaş meydanından kaçmış, sayısız Çinli asker ölmüştü. Daha sonra arkada kalıp dağılan askerlerini toplayan Ts'ao Huai-sun, onlardan zorla topladıkları altınlar, ipekli kumaşlar ile A-shih-na Fu-nien'i etkiledi ve ikisi karşılıklı barış yaptı. Anlaşma sağlandıktan sonra Fu-nien kuzeye doğru çekilince Ts'ao Huai-sun Çin'e geri dönebildi. Başkente başarısız bir hâlde geldikten sonra güney eyaletlerinden birine sürgüne gönderildi.

6. Birlikler Arasında İrtibatın Kesilmesi

Başkumandan P'ei Hsing-chien, Tai-chou ile Hsin-k'ou arasındaki Yen-men-kuan geçidini tutmuştu. Böylece Fu-nien ile Wen-fu arasındaki irtibat kesildi. P'ei Hsing-chien, üç-dört ay gibi çok kısa sürede bütün Kuzey Çin'i karıştırarak isyan eden İkinci Gök Türk istiklal teşebbüsünü yenemeyeceğini anlamıştı. Dolayısıyla soğuk savaş taktikleri uygulamaya başladı. Yaptığı kurnazca planlar sayesinde ayaklanma liderleri A-shih-te Wen-fu ile A-shih-na Fu-nien'in arasını açtı. Wen-fu ani bir hücumla Fu-nien'i mağlup etti. Fu-nien yediği ağır darbe sonrası ordusunu bırakıp Yün-chung'a sığındı. Bu sırada çok sayıda askeri öldüğü için kuvveti azalmıştı.

Chin-ya-shan (Altın Otağ Dağı)'da levazımatını ve ailesini bırakarak, hafif süvarileri yanına aldı. Hedefi az sayıdaki ordusunu sadece süvarilerden teşkil edip kalabalık, fakat, ağır Ts'ao Huai-sun kumandasındaki Çin ordusunu yenmek idi. Ani bir darbe vurmayı planlayarak onu aramaya başladı. Bu esnada P'ei Hsing-chien, yardımcıları Ho Chia-mi'yi T'un-hang-tao yolundan, Ch'eng Wu-t'ing'i de Shih-ti-tao yolundan göndererek, Fu-nien'in karargâh kurduğu yeri ele geçirip erzaklarını aldı.

7. Tutulmayan Söz

Fu-nien ise bu sırada Ts'ao Huai-sun ile anlaşıp geri çekilmişti. Döndüğünde erzaklarını ve ailesini bıraktığı yerde bulamadı. Ayrıca askerlerinin çoğu hastalanmıştı. Kuzeye doğru giderek Hsi-sha'ya yerleşti. P'ei Hsing-chien burada da gönderdiği Liou Ching-t'ung ve Ch'en Wu ile Fu-nien'i sıkıştırdı. Zor durumda kaldığını anlayan Fu-nien, P'ei Hsing-chien'e Çin'e teslim olmak istediğini bildirdi. Fakat, Çin ordusunun Hsi-sha'ya gelemeyeceğini düşünerek hazırlık yapmamıştı. Daha sonra Wen-fu'yu da yanına alarak başka bir yoldan P'ei Hsing-chien'e teslim oldu. Sonra başkent Ch'ang-an'a getirildiler.

P'ei Hsing-chien, A-shih-na Fu-nien'e teslim olmadan önce idam edilmeyeceği konusunda söz vermişti. Bundan dolayı içindeki şartların zorluğunu göz önüne alan Fu-nien savaşmadan teslim olmuştu. Fakat, Çinliler verdikleri sözde durmadılar ve onunla birlikte ileri gelen Gök Türk şeflerinden elli dört kişiyi başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler. P'ei Yen isimli bir vezir imparatoru etkileyerek öldürülmelerini sağlamıştı.

19 - FETRETİN GENEL KARAKTERİ

Gök Türklerin Çin hâkimiyeti altında geçen elli yıldan fazla süre içindeki vaziyetlerini çeşidi safhalara ayırmak mümkündür. Her şeyden önce 582-630 yılları arasında olduğu gibi Doğu ve Batı Gök Türk ülkelerinin tarihleri farklı mecralarda gelişmiştir. Bunun için ele almaya çalıştığımız 630-681 arasındaki devre ilk önce Doğu ve Batı Gök Türk sahalarına bağlı olarak iki kısma bölünmektedir.

Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkıldıktan sonra ilk dokuz yıllık sürenin karakteri Çinlilerin tam hâkimiyeti olarak gösterilemez. Yüz binden fazla Gök Türk ahalisi Çin'e sığınmış, orada muhtelif eyaletlere yerleştirilmiş, Gök Türk hanedanından gelen bazı beyler T'ang hanedanı sarayında muhafızlık rütbesi almışlardı. Ancak, Gobi Çölü'nün kuzeyinde Ötüken merkez olmak üzere kuvvetli bir Sir Tarduş idaresi vardı. Her ne kadar 629 yılından önce onların kağanı imparator T'ai-tsung'dan kurt başlı sancak alarak vassallık şeklinde idaresini tesis etti ise de sonradan kuvvetlendi ve Çin imparatorunu korkuttu. Kısacası Sir Tarduşlar diğer Türk boylarını da etraflarına toplayarak Çin esaretine girmemişlerdi. Diğer taraftan Çin'de Sarı Irmak'ın güneyine yerleşen Gök Türklerin sayısı da hızla artıyordu.

Chie-shih-shuai'ın 639 yılında giriştiği ihtilal hareketi başarısızlığa uğradı ise de yarattığı tehlike sebebiyle Çinliler, Doğu Gök Türk ülkesine, yani Gök Türk hanedanından gelen halka ve orada yaşayan boylara karşı yürüttükleri politikayı değiştirdiler. Kendi ülkelerinde yerleştirdikleri Gök Türklerin sayısının hızla arttığını görünce geri göndermeye çalıştılar. Gök Türk hanedanından gelen bir bey olan A-shih-na Ssumo'yu kağan tayin ettiler. Onun idaresinde yüz binlerce Gök Türk'ü kuzeye Çin'e bağlı bir devlet kurmak üzere yola çıkardılar. Fakat, Ötüken bölgesinde hâkimiyetlerini sağlamlaştırmış olan Sir Tarduşlar, onların Gobi Çölü'nün güneyine dönüşlerini kendi gelecekleri için tehlikeli bulmuşlar ve savaşa hazırlanmışlardı. Böylece başlayan mücadeleler 647 yılına kadar devam etti. Çin'den Gobi Çölü'nün güneyine devlet kurmak

üzere gelen A-shih-na Ssu-mo'yu Sir Tarduşlar bozguna uğratarak geri göndermişlerdi. Ama daha sonra Çinlilerle aralarında başlayan mücadeleler uzun sürdü. Kağanları Bilge ölünce oğulları ve diğer devlet adamları arasında çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle zayıf düştüler. Kısa süre içinde Çinlilere mağlup oldular. Kendilerini kurtarabilenler Altayların kuzeyi istikametinde ilerlerken, çoğu perişan vaziyette etrafa dağıldılar.

648 yılında Altay Dağlarının kuzeyinde bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan, Karluk ve Kırgız gibi boyları kendine bağlamayı başarmıştı. Ancak, Çinliler onun daha fazla büyümesine müsaade etmediler ve iki yıl içinde kendi taraflarına çektikleri Karluk, Uygur ve benzeri boyları Ch'e-pi Kağan'ın üzerine saldırtarak gücünü bertaraf ettiler. 650 yılına gelindiğinde Doğu Gök Türk ülkesinde artık kendilerinin karşısında mühim bir kuvvet göremeyen Çinliler, edindikleri tecrübeler neticesi yeni bir politikayı uygulama safhasına koydular. Bu Doğu Gök Türk ülkesini baştan başa Çin askerî valiliklerine ayırarak idare etmek idi. Önce iki büyük genel askerî valilik tesis ettiler. Gobi Çölü'nün güneyindekine Gök Türk hanedanından gelen beyler ve daha önce gidip Çin'e sığınmış olan ahali yerleştirildi. Kuzeydeki ise Altay Dağlarının doğu ucundan Moğolistan'ın doğusuna kadar uzanıyordu. Bu genel askerî valilikte her bir boya askerî garnizonluk verildiği gibi boy reislerine de Çin unvanları takdim edilerek birer Çin idarecisi yapıldılar. Hepsi T'ang imparatoru adına bulundukları mevkileri yöneteceklerdi. Doğu Gök Türk ülkesinde söz konusu idare sistemi yirmi dokuz yıl gibi bir zaman zarfı için başarılı oldu. Çin tarihinde çok ender görünen bir hadise meydana gelmiş, bu kadar uzun bir süre Çinliler, kuzeyin derinliklerine hâkim olmuşlar ve bu taraftan kendileri üzerine akın yapılmamıştı.

679 yılında Çin esaretine karşı ilk isyan güneydeki büyük genel askerî valilik toprakları içinde çıktı ve gelişti. A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu isimli iki lider Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na Ni-shu-fu'yu kendilerine reis seçmişlerdi. İlk ayaklanma başlar başlamaz, bu askerî valiliğe dâhil yirmi dört eyaletten hemen katılmalar olmuş ve çok geniş bir alana yayılmıştı. Dolayısıyla uzun süreden beri planlanan organize bir hareket olduğu kolayca anlaşılmaktadır. İlk iki bağımsızlık teşebbüsü kendi az kuvvetlerine karşı üzerlerine gönderilen üç yüz binden fazla sayıdaki Çin ordularına galip gelmesine rağmen çevrilen entrika ve hilelere yenik düştüler. Ayaklanma liderleri hayatlarının bağışlanacağı söylenerek teslim olmaya ikna edildiler ise de Çinliler verdikleri sözde durmayıp onları idam ettiler. Ancak, kendisini Çin baskısından kurtarmayı başaran A-shih na Kutlug, Çogay-kuzı (Ts'un-ts'ai Dağı'na) adlı mevkiye kaçabildi. Burada Dokuz Oğuzlara yaptığı yağmalarla kuvvetlendi ve Karakum'u başkent yaparak, II. Gök Türk Devleti'ni kurdu.

20 - II. GÖK TÜRK DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

II. Gök Türk Devleti dönemi kaynakları ve tarihçiliğimiz açısından önceki devirlere göre farklılık arz etmektedir. Bu farklılığı Orhun Yazıtları sağlamakta, bize âdeta iç tenkit yapma imkânı vermektedir. En başta Türkçe karşılığını tespit edemediğimiz birçok Çince transkripsiyonun tam karşılıklarını bulabiliyoruz. Bunun yanında devlet teşkilatı, kurumları, toplumun yapısı, dini ve benzeri konularda daha sağlam bilgilere sahip olabiliyoruz. Neticede daha zengin bir bilgi manzumesi ortaya çıkmaktadır.

Elli bir yıl süren Çin hâkimiyeti ve karışıklık döneminden sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan (Hsie-li)'ın soyundan gelen Kutlug'un, yaptığı başarılı savaşlar sonucu 682 yılında II. Gök Türk Devleti kurulmuş, Çin hâkimiyetinin baskısı kırıldıktan sonra diğer bütün Türk boyları hürriyetlerine kavuşmuş oluyordu. Kutlug'un kazandığı mücadele aslında Çin esaretine karşı başlayan bir hareketin üçüncü aşaması idi. 679'da patlak veren ilk ayaklanma teşebbüsünün liderleri arasında Kutlug'un adı görülmemektedir. A-shih-te Feng-chih ile A-shih-te Wen-fu, A-shih-na Ni-shu-fu'yu kendilerine kağan adayı seçmişlerdi. Onların başlattığı ilk isyan hareketi başarısızlığa uğrayınca A-shih-te Wen-fu ikinci bağımsızlık savaşına girişti. Fakat Çinlilerin hileleri ve baş gösteren yiyecek sıkıntısı bu hareketin hedefine ulaşmasını engelledi. İkinci bağımsızlık teşebbüsünün başarısızlığa uğramasının neticesinde elli dört Gök Türk reisi teslim olduklarında öldürülmeyeceklerine dair söz verilmesine rağmen, Çin başkenti Ch'ang-an'ın doğu pazarında idam edildiler.

1. Devleti Kuran İlteriş Kutlug

Kutlug bağımsızlık girişimine başladığında gerçekte bu konuda üçüncü hareketi oluşturuyordu. Kendisinden önceki iki başkaldırı sonuca ulaşamamıştı. Kutlug belki biraz da öncekilerin tecrübelerini analiz ederek daha farklı ve sağlam bir strateji uyguladı. Diğerleri gibi Çin'in kuzeyinde onlara

yakın bir yerde durmadı ve kuzeye, atalarının eski merkezi Ötüken'e gitti. Fakat orada başka bir problem ile karşılacaktı. Çünkü, burada kendisine daha öncekilere oranla daha az katılım olmuştu. Çünkü, milletinin çoğu Çin sınırlarına yakın bölgelerde onların baskısı altında yaşıyordu. Onların hepsi aynı anda gelememişlerdi. Hedefine ulaştıktan sonra onları da kurtarmak için çok sayıda akın düzenleyecekti. Bununla birlikte Kutlug'un bir başka şansı vardı. O da Tonyukuk idi. Tonyukuk, Doğu Gök Türk ülkesinin Çinlilerin eline düştüğü sırada Çin'e gidip yerleşen ailelerdendi. Tonyukuk'un mensup olduğu boyun da A-shih-te olması dikkat çekicidir. Çin'e bağlı topraklarda doğmuş, orada yetişmiş, üstelik oraya giden Gök Türk halkını teftiş etme görevine kadar yükselmişti. Çinli vali bir ara onu hapsettiğinde ise Kutlug bağımsızlığını zaten ilan etmişti. O daha sonra serbest bırakılınca derhal Kutlug'un yanına kaçtı. Tonyukuk'un gelişine çok sevinen Kutlug, onu askerî işlerin başına getirdi. Bundan sonra birlikte hareket ederek, parlak zaferler kazanmaya başladılar. İlk önce ekonomik ve askerî açıdan kalkınmaları gerekiyordu. Nitekim Dokuz Oğuzları kendilerine bağlayarak kendilerine asker sağladıkları gibi yiyecek için hayvan sürüleri de elde ettiler. Artık güçlendikleri için sıra Çin'e geldi ve ardı ardına yaptıkları akınlarla eski halkını ve topraklarını kurtardılar. Bağımsızlığın kazanılışının onuncu yılında hastalanan Kutlug ölünce yerine kardeşi Kapgan geçti.

Neticede Gök Türk Devleti'nin yeniden tam bağımsızlığını kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte aradan geçen on yıl içerisinde kağanlığı kuvvetli bir hâle getirmişlerdi. Bununla beraber kağanlığın her yönüyle gelişip, Orta Asya'yı tamamen hâkimiyet altına alması, zamanın dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri hâline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde hedefine ulaşacaktır.

Kapgan devraldığı devletini her bakımdan güçlendirirken politikasını da sağlam temellere oturtmuştu. Çin'deki esir Türkleri kurtarmak, Çin'i sürekli baskı altında tutarak herhangi bir entrika çevirmelerini engellemek ve Orta Asya'da yaşayan bütün diğer Türk boylarını devlete bağlamak onun yürüttüğü siyasetin esasını teşkil ediyordu. Hükümdarlığının ilk on beş yılında bu politikada hedefine ulaştığı söylenebilir. O önce T'ang hanedanı ile dostluk kurmak istedi. Bunu bildirmek için de ardı ardına elçiler gönderdi. Hatta onlar adına kuzeydoğuda bir isyanı bastırdı. Karşılığında talebi daha önce Çin topraklarında yerleşmek zorunda bırakılan Türklerin geri gönderilmesi idi. Ayrıca tarım aletleri ve tohumluk darı istemişti. Verdiği sözü yerine getirmeyen T'ang sarayı Kapgan'ı oyalama siyaseti güttü. Bunun üzerine atağa kalkan Kapgan,

Çin'in iç işlerine karıştı ve tahttan uzaklaştırılan esas hanedan üyelerini destekledi. Diğer taraftan kuzeydeki güçlü boy Kırgızlar ve batıdaki Türgişler ile Batı Türkistan'ın güney sınırlarına ulaşan seferler düzenlettirirken kendisi Çin ile uğraşıyordu. Çin kaynakları artık Kapgan'ın liderliğindeki Gök Türk askerî gücünün yüz yıl önceki durumuna, yani I. Gök Türk Devleti'nin kuvvetinin seviyesine yükseldiğini bildirmektedir. 698-705 yılları arasında T'ang İmparatorluğu'nun kuzey topraklarının hemen tamamını işgal etti. Fakat, oralarda yerleşmek gibi bir amacı olmadığı için akınlarla yetinip geri döndü. 705 yılına doğru Çinliler onun bütün tekliflerini kabul etmek zorunda kaldılarsa da sonradan anlaşmalar bozuldu.

Bütün bu büyük askerî gücüne rağmen Kapgan, halkına gayet kötü davranıyordu. Aşırı sert zalim olması hem hanedan üyeleri arasında hem de devlete bağlı diğer boylar arasında huzursuzluk yaratıyordu. Dolayısıyla 708 yılından sonra sık sık isyanlar çıktı. Söz konusu isyanlar, her seferinde kanlı bir şekilde bastırılıyor, neticede devlet ağır darbeler alıyordu. Bu arada Çinliler de boş durmuyor, boyları bizzat isyana tahrik ediyorlardı. Durmak bilmeyen kanlı isyanlar yazıtlarda Bilge Kağan tarafından acı bir şekilde dile getirilmiştir. Çin kaynakları da isyanlardan bahsederler ve neticede kendilerine kaçıp gelen bey, boy reisi ve devlet adamlarının adlarını bildirirler. Nitekim bu isyanların birinin sonunda Kapgan, yendiği Bayırkuların arta kalanlarının kurduğu pusuya düşüp öldürüldü ve orada bulunan Çinli casus onun kesik başını Çin başkentine getirdi.

Yerine oğlu İnel (İni İl) Kağan oldu. Zaten 699'daki teşkilatlanmada babası onu Küçük Kağan tayin ederek, veliaht göstermek istemişti. Fakat, uzun yıllardan beri iç isyanlara gark olan devlete herhangi bir başarısı bulunmayan İnel Kağan'ın hâkim olması mümkün değildi. Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve taraftarlarını öldürdü. Ağabeyi Bilge'yi tahta geçirdi. Bilge aslında tahta çıkmayı kabul etmek istemedi ise de Kül Tegin ısrar etmişti. Yine Tonyukuk eski görevine çağrıldı. Bundan sonra devlete küskün olan boylar teker teker yeniden bağlandı. Daha önce karışık zamanda ülkeyi terk edip Çin'e gidenler geri geldi. Bilge'nin Çin'e yanlış zamanda akın yapmak arzusu Tonyukuk tarafından engellendi. Çünkü o sırada Gök Türkler iç savaşlar yüzünden zayıf ve yorgun, Çinliler ise zengin ve güçlüydü. Askerlerin beslenip kuvvetlenmesi ve sayılarının artması için zamana ihtiyaç vardı. Gök Türklerin kuvvetlenmesini önlemek isteyen Çinliler, doğuda Kıtan ve Tatabı (Hsi)'larla ve batıda Beşbalık'taki Basmıllarla işbirliği yaparak Gök Türklerin merkezini basmayı planladılar. Fakat, Tonyukuk'un yerinde uyguladığı stratejiyle Bilge Kağan ve devleti bu

tehlikeden çok rahat kurtuldu. Yine Bilge'nin ülkede Budizm propagandasının yapılması ve surlu şehirlerin inşa edilmesi yönündeki tekliflerine, Tonyukuk devlet meclisinde sebeplerini açıklayarak itiraz etti ve kabul ettirmedi. Budizm ilk defa 576 yılında Taspar Kağan tarafından teveccüh görmüştür. Buna rağmen Göktürklerin devlet ve millet hâlinde Budizm'e girdiği söylenemez. Ona göre Çinlilerin orduları çok kalabalık, Türklerin nüfusu ise azdı. Bozkır şartlarında en iyi hayat tarzı bir yerde sürekli durmayıp hareket etmek idi. Kuvvetliler ise akın yapabiliyorlar, zayıflarsa kaçıp ormanlara, dağlara saklanıyorlardı. Ayrıca Budizm insanları zayıflatıyordu. İnsanların savaşçılık ruhunu azaltıyordu. Dolayısıyla bozkırlarda ve ormanlarda av peşinde koşan Türklerin yapısına uymuyordu.

Bilge, Çin kaynaklarında dost canlısı, barışsever olarak geçen ilk ve tek Gök Türk kağanıdır. Ancak onun dostluk ve barış tekliflerine Çinliler, oyalama ve entrika faaliyetleri ile cevap verdiler. 731'de kardeşi Kül Tegin ölürken, 734'te de kendisi öldürüldü. Bilge bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenmişti. 732'de Kül Tegin adına Bilge Kağan tarafından, 735'te de onun oğlu tarafından kitabeler dikildi. Günümüze ulaşan şaheser niteliğindeki bilgiler bu taşlara oymak suretiyle yazıldı.

Bilge'den sonra devletin başına geçen kağanlar devleti idare edebilmek için yeterli başarıyı gösteremedi. Bu sefer karışıklıklar devletin merkezinden başlamıştı. Kağan'ın annesi yani Bilge Kağan'ın hanımı devlet işlerine fazla karışıyordu. Üstelik bazı devlet adamları ile gizli ittifak kurmuş, neticede devlet idaresinde büyük huzursuzluk yaratmıştı. Fırsattan istifade eden Uygur, Basmıl, Karluk gibi boylar isyan ederek Kağan'ı öldürdüler. Son hanedan üyelerinin çırpınışları fayda getirmedi ve nihayet 744 yılında Uygurlar, kesin olarak II. Gök Türk Devleti'ni yıktılar. Hanedandan gelen beyler gidip Çin'e sığındı. Bir kısım Gök Türk halk eskiden olduğu gibi Çin'in kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Bunlar T'ang İmparatorluğu'nun zayıflamasından faydalanarak zaman zaman isyan edip Çin'e akınlar yaptılar. Bu akınlar dolayısıyla adları kaynaklara kaydedildi. Dolayısıyla biz de böylece onları takip edebiliyoruz. 941 yılına gelindiğinde artık onların sayısının çok azaldığı için haklarında kayıt tutulmasına gerek duyulmadığı kaynaklarda yazılmıştır. Bundan sonra onlar hakkında haber alamıyoruz.

2. Kutlug'un Başarısının Sırrı

Doğu Gök Türk Devleti'nin son kağanı olan İl (İllig/Hsie-li)'nin soyundan geldiği bildirilen Kutlug, kendisinden önceki ilk iki bağımsızlık girişiminden büyük ders çıkardı. Onların Çin'in sınırlarında ya da yakın

yerlerde başlatmış oldukları isyanları oralarda hiç denemedi. Kendi ülkesine atalarının yurduna giderek kendi yeniden serbest hayat hakkı bulabileceği toprakları seçti. 51 kadar uzun siren Çin esaretinden ancak bu şekilde kurtulabilirdi. Kendisinden önceki ilk iki ihtilal girişiminde A-shih-te kabilesinden gelen iki yiğit kumandanın liderlik katkıları üst düzeyde olmasına rağmen başarılı sonuç elde edilememişti.

Moğolistan topraklarındaki Çogay-kuzı Dağı'na sığınan Kutlug, kendisi ve milleti için dönüm noktası olacak bir adım attı. Tola Irmağı havalisinde yaşayan Dokuz Oğuzlar diye kaynaklarda anlatılan boy grubunu kendine kattı. Böylece çok az sayıdaki askerî gücünü arttırdı. Ayrıca Çinlilerin doğrudan müdahale alanının dışına çıkmıştı. Dolayısıyla kendini güven içinde hissediyordu. İlk fırsatta II. Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Bundan sonra Gök Türklerin kaderi değişecek, tarihleri farklı bir mecrada akacaktı.

Milletine bağımsızlık kazandırması ve devletinin yolunu açması sayesinde Türkçe yazılı kaynaklar Kutlug'a, devletini derleyip toparlayan anlamında İlteriş demişlerdir. Kutlug ise ona Tanrı tarafından hükmetme yetkisinin verildiğine inanılmasından dolayı sunulan bir unvandır. Kut ve kutlu kelimeleri Türkiye Türkçesi başta olmak üzere bütün Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

Bilindiği gibi II. Gök Türk Devleti'nin kuruluş mücadelesi üç ayrı mücadeleden sonra hedefine ulaşmıştır. 630 sonrası Çin esareti sürecinde Doğu Gök Türk ülkesi çok çeşitli olaylara sahne olmuştu. Çinliler esir aldıkları ya da gidip kendilerine teslim olan yüz binden fazla Türk'ü Çin'in içlerine, özellikle kuzey eyaletlerine yerleştirdiler. Yerleşenlerin nüfuslarının kısa sürede artması sonucunda Kuzey Çin'de Türk nüfusu yoğunluğu oluştu. Bu arada 639'da Gök Türk hanedanından gelen Chie-shih-shuai, kahramanca isyan edip sonuçta başarısızlığa uğrasa da Çin'deki T'ang hanedanının gözünü korkuttu. Türklerin yoğun bir şekilde Çin'de birikmeleri ve Chie-shih-shuai'ın bahsettiğimiz kalkışması, Çin sarayını bu Türklerin gelecekte daha büyük tehlike meydana getirecekleri konusunda endişeye sevk etti.

Altay Dağlarında 629 yılından beri varlığını koruyan Doğu Gök Türk hanedanından gelen bir bey (Ch'e-pi) bağımsızlığını ilan etti. Kendine kağan unvanını almıştı. Geliştirdikleri entrika siyaseti neticesinde zor da olsa Sir Tarduşların gücünü bertaraf eden Çinliler, Uygur, Karluk ve diğer Türk boylarını onun üzerine saldırtarak ortadan kaldırdılar. Nihayet, 650 yılına gelindiğinde Doğu Gök Türk ülkesi tamamen Çin'deki T'ang

hanedanının hâkimiyetine girmekten kurtulamadı. Sonrasında Doğu Gök Türk ülkesini baştan başa Çince isimler altında askerî valiliklere ayıran Çinliler, böylece 679 yılına kadar herhangi bir ayaklanma hareketiyle karşılaşmadılar. Çinlilerin bu sağlam kontrolünün temelinde hiç şüphesiz 650 yılında tesis edilen askerî valilikler sistemi yatıyordu. Gobi Çölü'nün güneyindeki büyük genel askerî valilikte Gök Türk hanedanından gelenler bulunuyordu. Adı geçen çölün kuzeyindeki büyük genel askerî valiliğe ise diğer Türk boyları bağlanmıştı. Burada her bir boya özel garnizonluk verilmiş, boy reisleri idareci tayin edilmişti. Güneydeki askerî valilikte ise Gök Türk hanedanından gelen beyler değişik garnizonların başına askerî vali veya kumandan rütbeleriyle atanmıştı.

Bu ufak birimlere bölünme Türklerin bir araya gelmesini engelledi. Ve 29 yıl sürdü. Bir araya gelip Çin baskısını kıramadılar. Nihayet, 679 yılının kışına gelindiğinde ilk isyan kıvılcımı patlak verdi. Önderleri hanedana yakın Tonyukuk'un da mensup olduğu A-shih-te ailesinden gelen A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı beyler idi. O esnada Çinlilerin kurduğu askerî valiliğin yöneticileri komundaydılar. Bu iki lider Gök Türk kağanlık ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için ikna etmeyi başardılar.

3. Bağımsızlık Savaşları

İlk hareket başlar başlamaz Çinlilerin kurduğu ve 24 eyalete böldüğü Türkler derhal buna katıldılar. Açık bir bağımsızlık savaşı şartları oluştu. Özellikle eyaletlere dağıtılan boy beyleri savaşı başlatan önderlerin yanında yer almaları dikkat çekicidir. Çünkü asilerin sayısı kısa sürede 100 bine ulaştı ve böylece daha başlangıçta geniş bir alanı kapladı. Bu hızlı gelişmelerden ve hareketin yayılmasından Türkler arasında uzun zamandan beri planlandığını düşünebiliriz. Olayların gelişimine bakıldığında oldukça iyi planlanmış çok düzenli bir girişim söz konusudur.

4. Çinlilerin Karşı Tedbirleri ve İlk İsyanın Bastırılması

Hareketin birden patlayıp geniş bir alana yayılmasından T'ang hanedanı imparatoru Kao-tsung önce çok şaşırdı. Derhal Hsiao Ssu-ye'nin başkumandanlığında büyük bir ordu hazırladı ve Gök Türkler üzerine yolladı. Geçmişi Gök Türk ülkesinde kazandığı başarılarla dolu bu kumandanın kendine güveni tam idi. Ancak, şartlar onun düşündüğü gibi gelişmedi. Kuzeyde soğuğun fazla olduğu yerlerde askerlerin derileri çatlamaya

başlamıştı. Üzerlerine gelen Çin ordusunun hareketlerini yakından takip eden Gök Türkler ani bir hücumla bu orduyu dağıtttılar. On binden fazla Çinli asker savaş meydanında öldürüldü. Gök Türkler daha ileri bir hücum daha yaptılar. Hatta, Ting eyaletine kadar geldiler. Burayı savunan Çinli kumandan onlarla savaşamayacağını anlayınca bir hile ile kendini kurtardı.

Bu başarısızlık üzerine Çin imparatoru yeni bir ordu hazırlatarak başına P'ei Hsing-chien'i atadı. Sayısı üç yüz bin kişiye ulaşan söz konusu ordu Gök Türkleri mağlup etmeyi başardı (Hei-shan'da). Gök Türk liderlerinden A-shih-te Feng-chih esir edildi. Bu mağlubiyetten sonra kağan seçilen Ni-shu-fu bir suikastle öldürülmüş, kesik başı Çin'e götürülmüştü. Çin ordusundan kaçabilenler Altay Dağlarının doğusundaki Kurt Dağı (Lang-shan) adlı bölgeye giderek kendilerini koruyabildiler. Bu Gök Türk kuvvetlerinden ayrı hareket eden diğer Gök Türk grubu da Yün eyaletinde mağlubiyetten kurtulamadı.

A-shih-te Wen-fu, ilk bağımsızlık girişimini kaybetmişti. Ancak o yılmadı ve derhal yeni bir isyan hareketine girdi. Temas kurduğu kişi A-shih-na Fu-nien idi ve o da kağanlık hanedanından geliyordu. Onu da destekleyerek kağan ilan etmesine sebep oldu. Birbiri ardına gerçekleşen hücumlarla Kansu'daki eyaletler Gök Türklerin baskınına uğradı. Çin imparatoru yine birkaç ordu hazırlamaya girişti. Bu orduların tam Gök Türkler üzerine yürüyeceği esnada casuslar, A-shih-na Fu-nien ile A-shih-te Wen-fu'nun Karakum kuzeyinde ağır bir kıtlık içine düştükleri haberini getirdi. Bunun üzerine harekete geçen Çin orduları çıktıkları uzun yürüyüşte Gök Türkleri bulamadılar.

İstediğini elde edemeyen Çin ordusu ülkesine dönerken yolda A-shih-te Wen-fu ile sonucunu alamadığı bir savaş yaptı. Arkasından Heng Suyu kenarında A-shih-na Fu-nien ile dört Çin ordusu arasında çarpışmalar gerçekleşti. Karşılaştığı dört orduyu birden yenen Fu-nien Çinli generalleri savaş meydanından kaçmak zorunda bırakmıştı. Uğranılan ardı ardına yenilgiler üzerine İmparator Kao-tsung ilk ayaklanmayı bastıran P'ei Hsing-chien'i tekrar görevlendirdi. Bu kumandan sıcak çatışma yerine soğuk savaş taktiklerini tercih etti. Bazı planlar hazırlarak uygulama safhasına koydu. Sonuçta ayaklanmanın önderlerinin aralarının açılmasında başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, iki lider A-shi-te Wen-fu ile A-shih-na Fu-nien'in arasında anlaşmazlık çıktı. Takip eden süreçte Wen-fu düzenlediği ani bir saldırıyla Fu-nien'i mağlup etti. Onların kendi aralarında çatışması büyük bir felaket getirdi. Güçlerini kaybettikleri gibi mevcut askerî birliklerinini dağılmasına sebep olmuşlardı.

Arkada kalan zayıf kuvvetlere saldırmak için fırsat kollayan Çinliler bunu yapamadılar. Çünkü, Gök Türklerin sayıları azdı ve hastalanmışlardı. Çaresizlik içinde Çinli kumandan P'ei Hsing-chien'e teslim olmak istediklerini bildirdiler. O da Fu-nien'e teslim oldukları takdirde idam edilmeyeceklerine söz verdi. Ancak, verdikleri sözde durmayan Çinliler, onları ve onlarla birlikte gelen elli dört Gök Türk reisini başkentlerinin doğu pazarında idam ettiler.

5. Kutlug'un Ortaya Çıkması

Devlete bağımsızlığını kazandıran Kutlug'un açık bir şekilde Doğu Gök Türk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan (Hsie-li)'ın ailesinden geldiği bildirilmektedir. Bunun yanında Gök Türk hanedanının mensup olduğu A-shih-na kabilesinin soy adını taşıdığına özellikle vurgu yapılmıştı. Kağan olmadan, yani bağımsızlık mücadelesine başlamadan önce 650 yılında Çinlilerin tesis ettiği Yün-chung (diğer adı Ch'an-yü) askerî valisi She-li-yüan-ying'in idaresi altında bir boyun beyliğini yürütüyordu. Dedesi ve babası tudunluk (vergi toplama işini yapan yüksek memur) görevlerinde bulunmuşlardı.

İkinci bağımsızlık hareketine başlayan A-shih-na Fu-nien yukarıda bahsettiğimiz gibi 681 yılındaki mücadelesinin başarıya ulaşamaması sonucu Çinli kumandana teslim olmuştu. Kendisine söz verilmesine rağmen o ve elli dört Türk beyi ile Çin başkenti Ch'ang-an'ın doğu pazarında halka açık bir yerde idam edilmişlerdi. Onun uğradığı yenilgi sırasında ve sonrasında dağılan Gök Türklerin çoğu Çogay-kuzı (Ts'ung-ts'ai) Dağı'na sığındılar. Çin askerî güçlerinden oldukça uzakta bulunan bu dağda kendi varlıklarını koruma imkânı bulmuşlardı.

İşte, Kutlug bu dağa sığınanlar arasında bulunuyordu. Buradan Karakum Kalesi'ne (Hei-sha-ch'eng) gitti. Karakum, Gök Türk kağanlarının kış mevsimini geçirdikleri yer konumunda bulunuyordu. Muhtemelen günümüzdeki Hangay dağ sırasının güney eteklerinde kurulmuştu. Bu mevkide kendi siyasi gücünü kuran Kutlug, Tola Irmağı havalisinde yaşayan Dokuz Oğuzların sürülerini ve atlarını yağmaladı. Bu durum 552 yılında Bumın Kağan'ın Juan-juan'lara baskın yapmadan önce Töles boylarını kendine bağlayıp insan gücü elde etmesine çok benzemektedir. Dokuz Oğuzlar, en doğudaki Türk boy grubunu oluşturuyordu. Ağırlıklı olarak Tola Irmağı çevresinde yaşıyorlar ve Gök Türk merkezinin doğu kanadını meydana getiriyorlardı.

Bundan sonra daha da gücünün devlet için yeterli olduğuna kanaat getiren Kutlug, kağanlığını resmen kurduğunu ilan etti. Böylece Gök

Türkler yeniden bağımsızlıklarını kazanıyorlar ve II. Gök Türk Devleti ortaya çıkıyordu. Kutlug, derhal yeni devleti örgütlemeye girişti. Yeni kağanlığın kısa sürede teşkilatlanması sağlam temellere oturtulması için gerekiyordu. Kardeşlerinden daha sonra Kapgan unvanıyla 24 yıl hüküm sürecek kardeşi Beg-çor (Mo-ch'o)'u şad tayin etti. Diğer kardeşi Tuo-hsi-fu'yu ise yabguluk görevine getirdi. Kaynaklarda açık olmamakla birlikte Beg-çor doğu tarafına, Tuo-hsi-fu ise batı yönüne idareci tayin edilmişti.

6. Tonyukuk'un Çin'den Kaçıp Kutlug'a Katılması

II. Gök Türk Devleti bağımsızlık mücadelesini kazandığı esnada Tonyukuk görülmemektedir. Çünkü, savaşların sürdüğü esnada Tonyukuk, Kuzey Çin'de hapiste bulunuyordu. Türkleri kontrol altında tutmak için kurulan valiliklerden Ch'an-yü askerî valiliğinde Çin adına Türk boylarını denetleme görevini yürüttü (bir tür müfettiş). Onun unvanı A-shih-te Yüan-chen idi ve görüldüğü gibi ilk isyanları başlatan kahramanlar A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu gibi aynı aileden geliyordu. I. Gök Türk Devleti döneminde ve sonrasında kaynaklarda pek görülmeyen bu ailenin fertleri II. Gök Türk Devleti döneminde büyük katkı sağlayacaklardır. Adı geçen görevde bulunduğu sırada Tonyukuk, vali yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklanmıştı. O hapiste iken Kutlug Çin'e yağma için akınlara başlamıştı. Bu anda A-shih-te Yüan-chen, yani Tonyukuk, vali yardımcısına suçunun affedilmesi ve eski görevine getirilmesini rica etti. Akınlar yüzünden zor durumda kalan Çinli vali yardımcısı izin verdi ve Tonyukuk hapisten çıktı. Çinli vali yardımcısı onun kabilesi üzerinde oluşturacağı etki sayesinde Türk topluluğunun Kutlug'a katılmasını engelleyebileceğini düşünmüş olabilirdi. Ama durum tam tersine gelişti. Kurtulan Tonyukuk, doğruca boyunun bulunduğu yere gitti. Onlarla birlikte bağımsızlığını ilan eden Kutlug Kağan'ın yanına vardı. Onun kendi yanına gelmesine Kutlug Kağan çok sevindi.

Tonyukuk zeki oluşu, akıllı yönetimi, stratejik davranışları sayesinde tanınmış bir kişiydi. Özellikle askerî işlerde planlamacılığı ön plana çıkıyordu. Kutlug, onu vakit kaybetmeden Apa Tarkan görevine tayin etti. Kaynakların ifadesine göre askerî ve sivil yönetimin başına getirilmişti. Neredeyse zamanımızdaki başbakanlık makamı gibi devletin bütün yürütme mekanizması ona teslim edilmiştir. Bu atama anlatılırken atların idaresi işinin de onun uhdesine verilmesi kaydı ilginçtir. Atların idaresi söz konu edilirken ülkenin hayvancılığı ve ekomomisi kastedilmişti.

Bilindiği gibi daha önceki ilk iki bağımsızlık teşebbüsünün yanında da A-shih-te ailesinden liderler vardı. Bu liderler genellikte bilgilerinin derinliğinden dolayı bir danışman gibi çalışmışlardı. Hanedanın en büyük destekçisi konumundaydılar. Daha önceki hadiseleri yakından takip eden Kutlug, bu geleneği sürdürdü. Aynı aileden gelen Tonyukuk'u kendine yardımcı seçmişti. Tonyukuk'un yeni kurulan devlete yaptığı katkılar ölümüne kadar geçen sürede daima görülecek ve hissedilecektir.

7. Dokuz Oğuzların Devlete Katkısı/ Mücadele ve Devlete Bağlanmaları

Gök Türklerin idarecilerinin esir oldukları Çin'den kaçarak gelmeleri ve devletlerini yeniden canlandırmaları yaklaşık 50 yıldan beri başlarına buyruk yaşayan Dokuz Oğuzları rahatsız etti. Onlara karşı bir ittifak arayışı içine girdiler. Ancak, Tonyukuk'un derin bilgisi daha ilk anda işe yaradı. Dokuz Oğuzların içinde bulunan bir casusundan kendilerine karşı yapmak istedikleri ittifakı öğrendi. Tonyukuk'un yazıtının 8. satırında geçen bilgiye göre Dokuz Oğuzların arasından bir *kaçak* gelmiş ve durumu anlatmıştı.

Buna göre:

1- Dokuz Oğuzlar kendilerine yeni bir kağan seçmişler.

2- Çin'deki T'ang hanedanına General Ku'yu göndermişler.

3- Kıtanlara Tongra Eşim adlı kişiyi yollamışlardı.

Böylece Gök Türklere karşı üçlü ittifak kurulacaktı. Gönderilen kişiler vasıtasıyla *Dokuz Oğuz Kağanı sayıları az olan Gök Türklerin günden güne geliştiğini, kuvvetlendiğini, kağanları Kutlug'un çok cesur olduğunu, sözcüleri Tonyukuk'un akıllı olduğunu, bu iki kişinin var oldukça hem Çinlileri ve Kıtanları öldüreceğini, şüphesiz Oğuzları da öldüreceğini* ileri sürmüştü (Tonyukuk 9. ve 10. satırlar). Sonra şöyle bir teklifte bulundu: *Kıtanlar doğudan, Çinliler güneyden kendilerinin de kuzeyden saldırarak büyümekte olan Gök Türkler ile onlara bağlı diğer boylar (Türk Sir halkı) mağlup edilip bir daha asla kuvvetlenmemelerini sağlayabilirlerdi* (Tonyukuk, 11. satır).

Kendilerine karşı bir ittifakın tehlikeli boyuta ulaştığını anlayan Tonyukuk'un endişeye kapılmaması mümkün değildi. Kutlug Kağan'a, Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların birlikte ittifak çabası içinde bulunduklarını, eğer gerçekleşirse çok zor durumda kalacaklarını söyledi (Tonyukuk, 12. ve 13. satırlar). Derhal harekete geçmeleri gerektiğini, duruma hâkim olmalarının icap ettiğini bildirdi. Bir tehlikenin zayıf iken savuşturulmasının kolay olduğunu, aksi hâlde kuvvetlendiğinde ise onunla mücadele etmenin zorlaşacağını ilave etti (Tonyukuk, 14. satır).

Kutlug Kağan, onun ifadelerini dikkate almakta hiç tereddüt etmedi. Zaten kendisine güvenmiş ve askerî idari işlerin başına getirerek Apa Tarkan görevine tayin etmişti. O, sadece Tonyukuk'a *"orduyu gönlünce idare et"* dedi. Tonyukuk, Kök Öng (Ongin) Irmağı'nı geçerek Ötüken Dağlarına doğru ordusunu sevk etmişti. İnekler Gölü (İngek Kölek) ile Tola Irmağı tarafından Dokuz Oğuzlar, Gök Türk ordusu üzerine saldırdılar (Tonyukuk, 15. satır). Dokuz Oğuzların kuvveti altı bin kişi iken, Tonyukuk'un birliği sadece iki bin kişiden meydana gelmişti. Ağır bir bozguna uğrayan Dokuz Oğuzlar, geri çekilirken ırmağa düştüler. Bir kısmı savaş meydanında hayatını kaybetmişti. Bundan sonra diğer Dokuz Oğuz boylarının insan toplulukları gelip Kutlug Kağan'a itaatlerini bildirdiler (Tonyukuk, 16. ve 17. satırlar). Neticede yeni kurulan II. Gök Türk Devleti, Tonyukuk'un yerinde hamleleri sayesinde büyük bir tehlikeyi savuşturmayı başarabilmişti.

8. Çin'den Türklerin Kurtarılma Çalışmaları

Dokuz Oğuz tehlikesinin ortadan kalkması sonucunda Kutlug'un kurduğu II. Gök Türk Devleti'nin Ötüken'de tamamen sağlam temellere oturmasını sağladı. Ülkesi içerisinde güvenliği sağladıktan sonra gözü Çin'e çeviren Kutlug, artık akınlara başlayabilirdi.

İlk hedef Hun hükümdarlarının unvanı Ch'an-yü'ye izafeten kurulmuş olan Ch'an-yü askerî valiliğin topraklarıydı. Burada Ping eyaletine hücum ettiler. Ordulara Kutlug ve Tonyukuk kumanda ediyordu. Hücuma devam ederek Lan eyaletine girip, buranın askerî valisi Wang Temao'yu öldürdüler. Kazandıkları bu galibiyet onların Çin'e ilk başarılarının olması yanında yaklaşık 50 yıl içinde kuzeyden T'ang topraklarına düzenlenen akınların birincisiydi. Kısacası artık durum tersine dönmüş, Türkler zafer kazanan konuma gelmişlerdi.

Lan eyaletinden sonraki hedef Ting eyaletiydi. Oraya doğru ilerleyerek yağmalar yaptılar. Uzun zamandan beri kuzey hücumlarına maruz kalmayan T'ang İmparatorluğu, Gök Türk akınlarına karşı P'ei-p'ing eyaletinin askerî valisi Yüan-kuei'i bir ordu ile gönderdi. Yüan-kuei, Kutlug'un ordusuyla savaşmaya cesaret edemedi. Savaşmak yerine başka bir şey denedi. Bir oyun hazırladı. Şehrin kapılarını açtırıp, duvarlarına sancak astırttı. Herkes saklandığı için şehir boş kalmıştı. Gök Türkler bu durumda şehirde tuzak olacağını düşünerek girmediler ve geri çekildiler.

Bu arada adı geçen eyaletin Çinli vatandaşlarından Li Chia-yün, Gök Türkler lehine çalışarak gizlice etrafına adam toplamış ve bir teşkilat kurmuştu. Onun faaliyetlerini duyan Yüan-kuei bu şahsı öldürüp adamlarını

cezalandırdı. Bu bölgeden geri çekilmelerine rağmen Gök Türklerin, özellikle Türklerin yaşadığı Kuei eyaletine *(Kuei eyaletinin merkezi Suei-yüan eyaletinde Huai-lai şehri)* ve Ch'an-yü askerî valiliğine akınları durmadan devam ediyordu. Bu valiliği kuşatıp Ssu-ma unvanlı valisi Chang Hsing-shih'yı öldürdüler. Arkasından Wei eyaletine girip askerî valisi Li Ssu-chien'i ortadan kaldırdılar. Gök Türk hücumlarının ardı arkası kesilmiyordu. Feng eyaleti de Gök Türklerin akınlarına maruz kalırken buranın askerî valisi Ts'uei Chih-pien, Chiao-na Dağı'nda esir olarak yakalandı.

9. Tonyukuk'un Yanılgısı

Akınlar devam ederken Tonyukuk beklemediği bir darbe aldı. Bir an yanılgıya düştü. Bu yanılgı daha önce öldüğünü zannettiği bir Çinli kumandanı karşısında görmüş olmasıydı. Bunun karşısında şaşkınlığını atamayan Tonyukuk, Çinlilerin her zamanki hilelerinden birini yaptığını zannetmişti. Ancak, durum umduğu gibi çıkmadı. Neticede Tonyukuk'un kumanda ettiği ordulara karşı Çin imparatoru tarafından gönderilen Tai bölgesi valisi Hsie Jen-kuei, Gök Türk ordusunu mağlup etmeyi başardı. Savaş meydanında adı geçen Çinli general başındaki zırhı (miğfer) çıkarıp Gök Türklere gösterince onlar da şaşırmışlardı. Tonyukuk ve diğerlerinin şaşkınlığından faydalanan Hsie Jen-kuei karşı taarruza geçip Gök Türkleri yenilgiye uğrattı. On bin Gök Türk savaş meydanında hayatını kaybetmiş, yirmi binden fazla esir düşmüş, üstelik otuz bin baş hayvan (deve, at, sığır ve koyun) Çinlilerin eline geçmişti.

Bu bozgundan kendilerini kurtarabilenler geri çekildiler. Çin ordusu onları takip etmedi. Çinlilerin kazandıkları bu savaşın devamında herhangi bir askerî başarıları hakkında kaynaklarda bilgi kaydedilmemiştir.

10. Durmayan Akınlar

Gök Türklerin ardı ardına T'ang İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarına akınlar yapmaları üzerine gönderilen Çin ordularını mağlup edip kumandanlarını öldürmeleri ya da esir almaları, Tang İmparatorluğu sarayında büyük bir endişe doğmasına sebep olmuştu. Çin sarayında durumu değerlendirmek için toplantılar yapıldı. Genel eğilim Feng eyalet topraklarının Gök Türklere terk edilmesi yönündeydi. Eyalet boşaltılarak Çinli halkı güneye daha emniyetli yerlere nakledilecekti. Fakat, T'ang Hsiou-ching isimli devlet adamı *söz konusu Feng eyaletinin milattan önceki devirlerden beri Çin toprağı olduğunu, sadece Sui hanedanının son zamanında Gök Türklere terk edilip, ahalisinin daha güneydeki Ling ve Hsia eyaletlerine*

göç ettirildiğini, bundan sonra Çin'in içlerine giren Gök Türklerin Ling ve Hsia eyaletlerini sınır hâline getirdiğini söyledi. Bu ifadeyle aslında Gök Türklerin geçmişte Çin içlerinde ne kadar geniş sahaya yayıldıklarına işaret ediyordu. Fetret döneminin ortalarında *649 yılı civarında Feng eyaletinin yeniden canlandırıldığını ve ahalisinin tekrar boşaltılmasının Çin için büyük kayıp olacağını* bildirdi. Onun değerlendirmeleri doğru bulundu ve neticede adı geçen eyaletin boşaltılmasından vazgeçildi.

Çinlilerin teslim olan Gök Türkleri idare etmek için kurdukları Ch'an-yü büyük genel askerî valiliği kontrollerinden çıkmıştı. Yeniden kendilerine bağlamak istediklerinde 683 yılının sonunda T'ang hanedanının sağ muhafızları generali olan Ch'eng Wu-t'ing'i görevlendirdiler. Bunun sonrasında kuzey sınırlarında çok yoğun bir şekilde savunma hazırlıkları başladı. Ayrıca birkaç ay önce Lan eyaletine akın yapan Gök Türkler oranın Çinli kumandanının savunmasını aşamamışlardı.

11. Seri Galibiyetler

Gök Türk akınları 684 yılında da durmadı. Ordulara Kutlug'un kendisi kumanda ediyordu. Kutlug'un bizzat kumanda ettiği ordular Shuo eyaletine girdi. 685 yılının başında Tai eyaletine giren Gök Türklerin artık Çin'in daha içlerine uzanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Her iki eyaletin sivil memurları da yağmalanmaktan kendilerini kurtaramamışlardı. Onları kurtarmak ve Gök Türk akınlarını durdurmak için oraya giden general Shun-yü Ch'u-p'ing, Hsin eyaletine ulaşmasının hemen sonrasında bozguna uğratıldı ve beş binden fazla Çin askeri öldürüldü. Saldırıları durduramayan Çinliler, yüksek rütbeli vezirlerinden Wei Shih-chia'ya, Yen-jan-tao (kuzeydeki askerî valilik) büyük başkumandanı unvanını vererek, Gök Türkler üzerine yolladı. Fakat, Türk orduları karşısında hiçbir başarı kazanamayan adı geçen kumandan bir yıl sonra geri dönmek zorunda kaldı.

12. Kuru Ağaçlar ve Rüzgârın Yaptıkları

Kutlug'un zaferleri, Gök Türk akınları 686 yılında da durmuyordu. Yenilgilerden bıkan T'ang hanedanı imparatoriçesi Wu, büyük general Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yı Gök Türk saldırılarını durdurmak maksadıyla yola çıkardı. Bu ordu Liang-chih adlı yere ulaştığında üç binden fazla Gök Türk askerini karşısında buldu. Hazırlıksız oldukları anlaşılan Gök Türkler Çin askerlerini gördüklerinde hemen atlarından inmiş, zırhlarını giymişlerdi. Ancak alışık olmadıkları yaya durumunda idiler. Vakit kaybetmeden onlara hücum eden Hei-ch'ih Ch'ang-chih, onları yenilgiye

uğratarak geri döndü. Fakat, yenilgiye rağmen Gök Türkler yılmamışlar, gece vaktinde tekrar kalabalık sayıda gelmişlerdi.

Karşı tarafın asker sayısının kalabalıklığını fark eden Çinli kumandan savaşa cesaret edemedi. Bir hile düşünürek uygulamaya koydu. Bulunduğu yerin etrafına adamlar gönderip kuru ağaç toplattı. Daha sonra bunları karargâhının ortasına yığdırarak büyük bir ateş yaktırttı. Tam bu esnada güney tarafından rüzgârın çıkması işini daha da kolaylaştırdı. Çünkü rüzgârın şiddeti ateşi attırıyordu. Karşılaştıkları bu manzara karşısında şaşıran Gök Türkler güney yönünden bir kurtarma ordusunun geldiğini zannettiler. Fazla beklemeden kendi topraklarına geri döndüler.

Yaklaşık beş yıldan beri yenilgiye uğrayan Çin ordusu artık savunma anlamında başarılı işler yapmaya başladı. Kutlug, 687 başlarında Ch'ang-p'ing'e girdi. Bu defa da General Hei-ch'ih Ch'ang-chih kumandasındaki Çin ordusunu karşısında buldu. Birkaç ay sonra Kutlug ve Tonyukuk tekrar Shuo eyaleti topraklarına akın yaptılar. Adı geçen Çinli kumandanın idaresine Li To-cha, Wang Chiou-yen gibi bazı generaller de yardımcı olmak maksadıyla gönderilmiş, Çin ordusunun gücü büyümüştü. Savaş gücü artan Çin ordusu bu sefer Gök Türkleri mağlup etmeyi başardı. Bugünkü Shan-hsi eyaletinin Shuo vilayeti yakınlarında yapılan savaşta Gök Türkler yenilmişlerdi. Gök Türkler geri çekilirken Çin ordusu onları kırk li (23,04 km)'den fazla takip etti. Ancak herhangi bir hücum etmeye cesaret edemedi.

13. Umudun Tükenişi

Gobi Çölü'nün içlerine çekilen mağlup Gök Türk ordusu, kayıplarını ve uğradığı zararı telafi etmeye çalıştı. Bir anlamda yenilginin yaralarını sarmaya başladı. Ancak, aldıkları galibiyet Çinlileri bayağı umutlandırmıştı. Bunu daha da ileri aşamaya götürmek istediler. Başkumandan Hei-ch'ih Ch'ang-chih'nın idaresi altında kuzeye doğru büyük bir askerî harekât planlıyorlardı. Fakat, öncü kuvvet olarak gönderilen Ts'uan Pao-pi, Gök Türkleri yakından takip ediyordu. Arkasından gelen takviye ordusunu beklemeden harekete geçti. Onları hazırlıksız yakaladığını zannediyordu. Ne var ki, Gök Türkler onun vaktinden önce hücum edeceğinin haberini aldılar. Henüz Çin ordusu yerinden hareket edemeden bir baskınla onları ağır bir bozguna uğrattılar. Ordusu tamamen yok olan Ts'uan Pao-pi kaçarak ülkesine döndü.

Aldıkları bu yenilgi T'ang İmparatorluğu'nun kendi esaretinden kurtulan Gök Türkleri tekrar hâkimiyetlerine alma konusunda başarısız olacaklarını anlamalarına sebebiyet verdi. Gök Türk Devleti baskıdan kurtulmuş;

kendisine karşı bağımsızlığını ilan etmişti. Artık hızla büyüyüp geliştiği için T'ang hanedanı onu yıkmak konusundaki bütün umutlarını söndürmüştü. Çünkü, 682 yılından başlayarak 687 yılına kadar kaynaklara aksettiği kadarıyla Çin sınırlarına sayısız akınlar yapılmış; bunlara karşı T'ang hanedanı orduları herhangi bir zafer kazanamamıştı.

Bu yılın ortalarında yukarıda söz konusu edilen galibiyeti duyan Çin imparatoriçesi Wu ve devlet adamları memnun kalmışlardı. Neticede bir anda Gök Türklerin siyasi gücünü bertaraf edecekleri beklentisine girmişlerdi. Uğranılan hayal kırıklığı neticesinde imparatoriçe Wu, Ts'uan Pao-pi'yi cezalandırdı. Onun başkumandanı Hei-ch'ih Ch'ang-chih'yı da görevinden azletti. Gök Türkleri yenme konusunda artık bir ümidi kalmayan İmparatoriçe, Kutlug Kağan'a duyduğu nefretinden dolayı başka bir yol ile intikam almak istedi. Bunu da onun unvanını *"kısa ömürlü Kutlug (Pu-tsu-lu)"* olarak değiştirerek yaptı. Yaptığı değişikliği de Çin merkezinde ilan etti.

Gök Türkleri yenmek konusunda beklentileri kalmayan T'ang hanedanı yöneticileri sessizlik içinde beklemeye girmişlerdi. Gök Türkler de daha önce yaptıkları akınlarla hedeflerine ulaşmış olmalılar ki, Çin'e herhangi bir akın yapmadılar. Bu durum Çin kaynaklarına yansımış, Kutlug ve Gök Türkler hakkında Çin kaynaklarında 688 yılına ait bilgi kaydedilmemiştir. Bir yıl sonra 689 yılına gelindiğinde Çin imparatoriçesi Wu, tekrar harekete geçti. Başka kumandanlar görevlendirerek Gök Türklere karşı yeni ordular hazırlamaya çalıştı.

Budist rahip Hsie Huai-i, yeni oluşturulan ve Hsin-p'ing-tao ordusu adı verilen askerî birliğin başkumandanlığına getirildi. Kendisine kuzeye büyük bir sefer düzenleyip, Gök Türkleri yenmesi görevi emredildi. Yola çıkan adı geçen kumandan, bugün Suei-yüan eyaletinin Ho-lin-ko-er şehrinin güneyindeki Ts'u (Mor) Irmağı'na ulaştı. Fakat, karşısında herhangi bir Gök Türk ordusunu bulamadı. Dört ay sonra yine onların üzerine bir sefer daha düzenledi. Bu seferlerin sonucu hakkında herhangi bir bilgi kaynaklarda verilmemiştir. Gök Türkler zaten daha önce hedeflerine ulaşmışlardı. Kuzeye çekilip kendi ülkelerinde ekonomik ve sosyal açıdan toparlanmaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan Çinliler galip gelmiş olsa kesinlikle bunu kaynaklarına yansıtırlardı. Yine Tonyukuk, batıda Türgiş boylarıyla savaşıyordu. Yani onların dikkati batıya çevrilmişti.

14. Kutlug'un Sonsuzluğa Varması (Uça Barmış)

Tonyukuk, batıda Türgişleri devlete bağlamaya çalışırken düzenlenen Kutlug'un katılmadığı anlaşıyor. Belki kendisinde yorgunluk veya

hastalık belirtileri başlamış olabilirdi. Nitekim iki yıl sonra Kutlug Kağan hastalıktan kurtulamadı ve öldü.

Kutlug'un ömrü savaşlar içinde geçmişti. Devletine bağımsızlığını kazandırdıktan sonra sağlam temellere oturtmak ve dış saldırıları engellemek için çok çaba gösterdi. Oğlu Bilge Kağan'ın bildirdiğine göre Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı. Aslında onun düzenlediği sefer ve savaş sayısı 47'den fazla olarak da gösterilmektedir.

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutlug liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Gök Türklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi Çölü'nün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış, değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Gök Türk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürülmüştü. A-shih-te Feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtarmayı başaran Wen-fu, Gök Türk hanedan ailesinden yeni birini A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerden zaferle çıkamadılar.

Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri sırada kendini kurtarıp Çogay-kuzı Dağı'na sığınan Kutlug, etrafındakilerin sayısını arttırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Gök Türk Devleti'ni resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonunda ölümüne kadar bütün Kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk'un zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlara yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarından ve de Altay Dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. Bu arada 689'da Tonyukuk, Batı Gök Türk ülkesindeki gücü elinde bulunduran Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutlug ve Tonyukuk liderliğindeki II. Gök Türk Devleti geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek, esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Gök Türk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutlug'un kurduğu Gök Türk Devleti, kağanlık yaptığı on yıllık sürede askerî, ekonomik ve idari yönlerden hızlı gelişme gösterdi.

15. Töre Gereğince Tahta Oturma (Kapgan'ın Tahta Çıkışı)

Kutlug'un başarılarla dolu saltanatının hastalanıp ölmesi üzerine sona erince kardeşi Kapgan yerine tahta çıktı (692). O Kutlug'un oğulları Bilge ve Kül Tegin'in yaşlarının küçük olması sebebiyle kağanlık makamına oturmuştu. Bilge Kağan'ın kendisi yazıtlarda durumu töre gereğince amcam tahta oturdu demektedir. Kapgan'ın tahta çıkışı 10 yıldan beri hızla büyüyen devlete hiçbir ters etki yapmamış; aksine daha hızlı bir şekilde büyümeyi sürdürmüştür.

Yaklaşık 24 yıl süren Kapgan'ın kağanlığı iki yüz yıl var olabilen Gök Türk hanedanının saltanatı içinde uzun bir süre sayılır. Onun faaliyetleri ölümünden 18-20 sene sonra dikilen Bilge ve Kül Tegin Yazıtlarında teferruatıyla anlatılmıştır. Döneminin Çin kaynakları da ondan korku ile bahseder. Neticede Kapgan ile ilgili şu gerçek ortaya çıkar: *Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarını hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağandır.* Yaptığımız bu tespit Kapgan Kağan döneminin genel Gök Türk tarihi içinde önemine işaret etmektedir.

682'de devlet bağımsızlığını kazandığı zaman onun unvanı Beg Çor (Mo-ch'o)'dur. Şad unvanıyla devletin doğu tarafını idare etmiştir. Kağan olduktan sonra Türkçe yazılı yazıtlarda Kapgan adıyla yazılmıştır. Fatih anlamına gelir. Bunun yanında Tonyukuk'a ait yazıtlarda Bögü olarak da kaydedildiğini görüyoruz.

Çin kaynaklarında Kapgan'ın her ne kadar zorla tahtı gasbettiği bildirilse de Bilge Kağan, töre uyarınca amcam tahta oturdu demektedir. Çocukların yaşlarının küçük olması sebebiyle amcanın tahta çıkması törelere uygun bir durumdur. Zaten, Gök Türk tarihinde birkaç defa hükümdar öldüğünde yerine oğullarından birinin değil, siyasi ortama uygun iktidar gücünü elinde tutanın devlet töresi gereğince "kuta" sahip kişinin kağan olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yaşları küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine Kapgan'ın kağan olması normal karşılanmalıdır. Kapgan'ın tahta çıktıktan sonra yaptığı ilk iş ağabeyi İlteriş Kutlug adına Baz Kağan'ın balbalını dikmek oldu. Gök Türklerde ölen devlet adamlarının anıt alanlarına sağ oldukları vakit kazandıkları başarıları ifade etmek (öldürdükleri düşman sayısına göre) için taş dikilir ve buna balbal denirdi. Böylece ağabeyinin kağanlığına ve kazandığı başarılara saygı duyduğunu gösteriyordu.

16. Kapgan'ın Politikasının Esasları

Devletin başına geçen Kapgan, her yönüyle onu güçlendirmeye çalıştı. Yürüttüğü politikanın esasını devletini büyütmek oluşturdu. Buna uygun stratejiler geliştirerek uygulama safhasına koydu. Çin'e karşı hiç vakit kaybetmedi. Daha tahta çıkışının ikinci yılında (693 yılının 12. ayında) Çin'in Ling eyaletine akın düzenleyip orada yağmalar gerçekleştirdi. Kendisine karşı koymaya çalışan Çinli general Li To-tsu'yu yendi. Bu arada eline geçirdiği Çinli asker ve memurların çoğunu öldürdü.

Gök Türk ülkesinin doğu bölümünde bu olaylar cereyan ettiği sırada uzak güneyde bir Gök Türk kumandanı Tibetliler ile ittifak yapmıştı. A-shih-na Suei-tsu adlı bu kumandan Tibetlilerle birlikte Çin'e hücum etti. Ancak, Çin kumandanı Wang Hsiao-chie tarafından 694 yılının 2. ayında yenilgiye uğratıldı. Çinliler Fetret Devrinde (630-681) Batı Gök Türk ülkesini de kendilerine bağlamışlardı. Tanrı Dağları havalisindeki Suei-ye (Tokmak) şehri kumandanı Han Ssu-chung, on bin kişilik ordusuyla Çin topraklarına akın yapan Ni-shu Erkin'i yendi.

Ling eyaletine Kapgan'ın düzenlediği saldırı T'ang hanedanını daha büyük tehlikelerin beklediğinin habercisi idi. Gök Türklerdeki bu hızlı gelişimi yakından takip eden Çin sarayı İmparatoriçe Wu idaresinde yeni savunma tedbirleri hazırlama kararı aldı. Tam 18 ordu hazırlanarak her birinin başına bir general getirildi. Başkumandanlık ise Pai-ma manastırı rahibi olan Hsie Huai-i'ye verildi. Bu ordu harekete geçti. Uzun yürüyüşten sonra esas kuvvetlerle karşılaşamadığı bahanesiyle geri döndü. Büyük ihtimalle Gök Türk ordusunu görmüşler; fakat savaşmaya cesaret edememişlerdi. Bununla birlikte aynı sıralarda Çinliler, daha büyük hücumları önlemek maksadıyla Gök Türklere karşı savunma hattı meydana getirdiler.

Hazırladığı büyük ordunun faaliyetlerinden bir sonuca ulaşamayan T'ang hanedanının imparatoriçesi, aynı yıl Wang Hsiao-chie'yi *"Shuofang bölgesi harekât ordusu başkumandanı"* tayin etti. Bu kumandanın görevi Gök Türklere karşı savunma hazırlıkları yaptırtmaktı. Çinli kumandan Hsie Huai-i'nin cesaretsizliği ve çekingenliği yüzünden başarısız olması üzerine yerine bu kumandan tayin ediliyordu. Yeni başkumandan da sefere çıkmak yerine öncelikle gelebilecek Gök Türk akınlarını savunma tedbirleri ile önlemeyi düşünmüştü.

Kapgan, 693 ve 694'teki akınlarının ardından hedefine ulaştığını hissediyordu. Artık savaşlar yerine Çin ile dostluk kurulmalıydı. Bunu

göstermek için de 695 yılında Kapgan, Çin'e elçi göndererek, dostluk münasebetleri tesis etmek istedi. Onun bu hareketinden çok memnun kalan İmparatoriçe ona bazı Çin unvanları sunarak taltif etmeye çalıştı. Ama 5 bin top ipek sunulması ekonomik açıdan olayı daha da değerli hâle getirmektedir. Sunulan unvanlar ise *"Sol Muhafızları Büyük Generalliği" ve "Ülkeye Dönen Dük"* gibi Çin için sembolik makamlardı. Bundan sonra gelişecek olaylar Türk-Çin ilişkilerine farklı boyutlar getirecektir.

17. Çin'in Baskı Altına Alınması

İki devlet arasında dostça ilişkilerin gelişmeye başlaması yanında patlak veren bazı olaylar da Kapgan'ın ikili ilişkilerde daha avantajlı hâle gelmesini sağladı. Çin'in kuzeydoğusundaki geniş alanlarda yaşayan Kıtanlar (Ch'i-tan), bağlı oldukları T'ang hanedanına karşı isyan ettiler. 696 yılında (5. ay) aslen Kıtanların reisi Çin adına Sung-mo bölgesinde askerî valilik yapan Li Chin-chung ile Kui-Ch'eng bölgesi askerî valiliği yapan Sun Wan-lao, Ying ilçesine saldırdılar. T'ang İmparatorluğu'na ait askerî barakaları yakıp yıkarak büyük zarar verdiler. Oranın valisi Chao Wen-kuei'i katlettiler. Çin ordusu isyanı bastırmak da âciz kaldı. Durumu yakından takip eden Kapgan Kağan bu anda devreye girdi. Çin için *fedakârlık yaparak, Kıtanların isyanını bastırıp onları sindireceğini, ancak karşılığında bazı isteklerinin olduğunu* imparatoriçeye bildirdi.

18. Esir Türklerin Kurtarılması Meselesi

Kapgan'ın Çin'den talepleri Türk tarihinde örnek teşkil edecek niteliktedir. Bir hükümdarın yürütmesi gereken temel politikanın esasını meydana getirmektedir.

O, Gök Türk Devleti'nin bağımsızlığının olmadığı ve devletin Çin hâkimiyeti altına düşmüş olduğu devrede (630-680) Çin'e göç etmiş olan kendi milletine mensup Türk boylarını geri almak istiyordu.

Sıkışık durumda olan Çin imparatoriçesi, Sol ihtişamlı muhafız alayları generali Yen Chih-wei'i Kapgan Kağan'a göndererek, ona *"İyi Reform Yapan Kağan"* unvanını sundu. Ayrıca isteklerini kabul ettiğini bildirdi. Çinli olmayan hükümdarların taleplerinin kabul edilmesi ve bunun kaynaklara yansıması çok nadir görülen bir olaydır. Bu yüzden Gök Türk kağanının isteğinin Çinliler tarafından kabul edilmesi çok önemlidir. Hele bunun kaynaklara yansıyarak kayıtlara alınması daha da ilginçtir. Çin'in ne kadar zor durumda olduğuna işaret etmektedir. Kapgan Kağan'ın

Çinlilerin ağır taleplerine boyun eğmesi onun bölgede prestijinin artmasına sebebiyet vermiştir.

Kime bağlı olduğu anlaşılmayan Gök Türklerden bir grup 696 yılı Eylülünde Liang eyaletine saldırdı. Adı geçen eyaletin askerî valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldı. Bu vali ordusunu teftiş ettiği sırada şehrin (kale) yakınına aniden pusu kuran Gök Türkler tarafından yakalanmıştı.

19. Yenisey'e Doğru Sefer

Aynı yılda Kırgızlar, Türgişler ile birlikte Çin ile ittifak anlaşması yaparak baş kaldırmışlardı. Hedeflerinde Kapgan'ın idaresindeki Gök Türk Kağanlığı vardı. Sadece Tonyukuk Yazıtı'nda kayıtlı bu bilgiye göre Kapgan ve Tonyukuk Gök Türk ordularına kumandanlık ediyorlardı. Ve bu ordu Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Kapgan ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök Türk ordusu, *"kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazen atları yedeğe alarak yolsuz vadilerden Kögmen Dağı'nı aşıp"* Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı kıyısında Kırgızları bastırdı. Han'ı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı. Sıra üçlü ittifakın son halkası olan On Oklara (Sarı Türgiş) gelmişti. Fakat tam bu sırada Kapgan'ın hatununun ölümü, onun geri dönmesine yol açtı. Çünkü, hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu.

20. Artan Güç ve Şöhret

Kapgan başarılı bir şekilde T'ang hanedanına saldıran Kıtanları durdurdu. Bunun yanında Çin'deki Türk boylarının geri dönüşü tamamlandı. Bütün bunlar Kapgan Kağan'ın şöhretini daha da arttırıyordu. Neticede Kıtan isyanının bastırılmasından ve Çin'deki Türk topluluklarının dönmesinden sonra, Kapgan Kağan'ın gücünü zirveye çıkardı. Bu arada İmparatoriçe Wu, Kağan'a özel *"İlteriş Büyük Ch'an-yü ve Millî Davasında Başarılı Kağan"* unvanlarını takdim ettiğini bildirmek için elçi gönderdi. Bu büyük gücün karşısında duramayacağı için onu Hun hükümdarları ile aynileştirecek bir unvanla ödüllendirmek istiyordu. Söz konusu unvanın Kapgan'a verildiği haberi daha Kapgan'a bildirilmeden ve elçilik heyeti onun yanına ulaşmadan 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine saldırdı.

Gök Türk hücumları karşısında tutunamayan, bu yerleri savunmakla görevli Çin sınır generallerinin hepsi yenildi. Diğer taraftan halk yağmalanmış, birçoğu öldürülmüş, üstelik P'ing ordusu kumandan yardımcısı An Tao-mai da mağlup olmaktan kurtulamamıştı.

21. Çin'in İç İşlerine Müdahale

Âdeta bir devrim yaparak Büyük T'ang hanedanını ele geçiren İmparatoriçe Wu, kendi akrabalarını devletin önemli makamlarına getirme çabası içine girmişti. Gerçek hanedan üyeleri ki bunlar Li soyundan gelip bu soyadını taşırlardı, saraydan ve idareden uzaklaştırılıyorlardı. Bu faaliyetlerinde epey mesafe kateden İmparatoriçe'nin karşısında sadece Li soyadlı iki kişi kalmıştı. İmparatoriçe'nin söz konusu iç politikası T'ang sarayını yakından takip eden Kapgan Kağan'ın dikkatini çekti. O bu durumu avantaj olarak kullanacak, kendi ülkesi adına önemli çıkarlar elde edecekti.

Ortaya çıkan fırsatı değerlendirmek için Gök Türk kağanı 698 yılında (5. ay) Çin'e elçi gönderdi. Kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık kurmayı ve müttefik olmayı teklif etti. Bunun yanında Kapgan Kağan çok önemli taleplerde bulunmuştu.

1- Gök Türk Devleti'nin Fetret Devrinden sonra Çin'in eline geçen ve onlar tarafından valilik hâline getirilen (Ch'an-yü-tou-hu-fu) topraklarını tekrar devletine bağlamak istiyordu.

2- Üstelik Gök Türk Devleti'nin sınırları içinde yüz elli yıldan fazla yaşayan Soğdları da geri istiyordu. Çünkü, öteden beri Gök Türkler ile Soğdlar dostça ilişki içinde idiler. Devletin kurulmasından önce başlayan bu dostluk her dönemde devam ediyordu.

3- Bunun yanında Çin'in derinliklerine girmiş olan Türkleri de geri istiyordu. Bunlar Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı eyalette yaşayan Türk kökenli topluluklardı.

4- Diğer yandan ekin tarlaları için 100 bin ölçek darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istemesi çok önemli gelişmedir. Kapgan tarım ürünleri açısından Çin'e bağlı kalmak istemiyor; kendi ülkesinde tarımı geliştirmek arzusu taşıyordu.

22. Sarayda Müzakere

Gök Türk kağanı Kapgan'ın bildirdiği talepler Çin sarayında şaşkınlık yarattı. Buna rağmen çok uzun süre tartışmaya açıldı. Varılan karara göre Kapgan'ın istekleri T'ang hanedanı açısından kabul edilemezdi. Özellikle İmparatoriçe Wu ve başveziri Li Ch'iao söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından imkânsız olduğunu söylediler. Alınan kararı Kağan'a bildirmek için Harem Ziyaretleri Müdürü unvanlı T'ien Kuei-tao elçi seçildi. Sonra bir heyetle Gök Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini

öğrenen Kağan çok sert tepki gösterdi. Çinli elçiye ağır hakaretlerde bulundu ve akabinde öldürmek üzere onu hapse attırdı.

Bu esnada Tonyukuk devreye girdi. Kağan'a elçiyi öldürmenin töreler ve gelecekteki Çin ilişkileri bakımından doğru olmayacağını söyledi. Kağan çok kızgın olmasına rağmen onun talebini kabul etti ve elçi öldürülmedi. Kağan'ın tepkisi T'ang sarayına ulaşmış, nihayetinde endişe uyandırmıştı. Telaşlanan Çinli devlet adamları Yao Shou ve Yang Tsaissu evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini İmparatoriçe'ye tavsiye ettiler.

İmparatoriçe nihayet kabul etmek zorunda kaldı. Kapgan'ın istediği Gök Türk ve Soğdlu aileler kuzeye gönderildi. Bunun yanında tarım aletleri, demir ve tohumluk darı da yollandı. Kapgan da tepkisini dindirerek Çin elçisi T'ien Kuei-tao'yu geri dönmek üzere serbest bıraktırdı.

23. Sahte Prens ve Çin Kağan'ın İlanı

Sıra Kağan'ın kızıyla evlenecek damadın belirlenmesine gelmişti. İmparatoriçe kendi ailesinden birini tercih etti. Wu Yen-hsiou, İmparatoriçe'nin ailesinden seçilen damat adayı olarak belirlendi. Daha önce Gök Türk ülkesine giden, tecrübeli Yen Chih-wei de adı geçen prense yardım etmek üzere görevlendirildi. Söz konusu göreve tayin edilmesinden dolayı Yen Chih-wei'e "Ayinler Bakan Yardımcılığı" rütbesi verildi (698 yılı 7. ay). Heyete askerî vazifeli olarak P'ei Huai-ku da katıldı. Kapgan'ın kızını gelin almak için yola çıkan Çinli heyet, Karakum (Hei-sha)'da bulunan Gök Türk merkezine vardı.

Kapgan Kağan'ın iyi bir istihbarat ağının olduğu anlaşılıyor. Çünkü, daha elçilik heyeti kendi merkezine varmadan işin içyüzünü yani damadın T'ang hanedanından değil de İmparatoriçe'nin ailesinden geldiğini öğrenmişti. Bundan habersiz olan Çinli heyet Kapgan'ın huzuruna çıktığında, Kağan onlara *"Benim kızımın Göğün oğlu Li sülalesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Wu ailesinden biri ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin imparatorunun) soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var, ben şimdi üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim"* dedi.

Kendisinin aldatıldığını düşünüyor ve karşı harekete geçmeyi düşünüyordu. Sonra Prens Wu Yen-hsiou ve onunla beraber gelen heyet üyelerini tutukladı. Prense refakat gayesi ile gelmiş olan Ayinler Bakan Yardımcısı Yen Chih-wei'i Çin kağanı ilan etti.

24. Çok Sayıda Akın

Yanına ilan ettiği Çin kağanını alan Kapgan, 100 bin kişilik süvari ordusuyla aniden T'ang İmparatorluğu topraklarına daldı (698 yılı 7. ay). İlk önce hücum ettiği yerler Ching-nan, P'ing-ti ve Ch'ing gibi ordularının savunma istihkâmlarının yığıldığı eyaletlerdi. Şaşıran ve ümitsizliğe kapılan Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jun Hsüan-tse yanındaki 5 bin askerle Gök Türklere teslim olmak zorunda kaldı. Devamında Kapgan, Kuei ve Tan eyaletlerini de yağmaladı.

Hızla gelişen Gök Türk akınlarına karşı, Çin imparatoriçesi yeni önlemler almaya çalıştı.

- İmparatorluk ailesi işlerine bakan memur Wu Chung-kuei, *"T'ien-ping orta ordusu kumandanı"*,

-Sağ ihtişamlı muhafız alayları generali Sha-t'o Chung-i'yi *"T'ien-ping doğu ordusu kumandanı"* olarak tayin edip, 300 bin askerle Gök Türk ordusuyla savaşmak üzere yola çıkardı.

-Sağ muhafızları büyük generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunu 150 bin kişi ile idare etmekle görevlendirilmişti.

Bu kalabalık ordular herhangi bir başarıya ulaşamadı. Neticede 100 bin kişilik Gök Türk ordusuna, 450 bin kişi ile karşı koymaya çalışan Çin ordusu zafer kazanamadı. Çünkü, Kapgan ordusuyla beraber tekrar Heng-you bölgesinden girip, Wei eyaletine saldırmayı başarmıştı. Arkasından Fei-hu ilçesini yerle bir ettikten sonra Ting eyaletine girdi. Bu eyaletin valisi Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evler barakalar yakılıp yıkıldı. Akınlar sonucunda ahali dağıldığı için bölgedeki köyler ve topraklar bomboş kalmıştı.

25. Başı Kesik Çor

Ağır saldırılar karşısında bir şey yapamayan İmparatoriçe Wu, yeni yollar aramaya başladı. Kağan'ın daha önceki unvanını değiştirerek Başı Kesik Çor (Chan-ch'o) diye ilan etti. Böylece kendi ordusunun moralini yükseltmek istiyordu. Kağan'ın önceki unvanı Beg Çor (Mo-ch'o) idi. Bu şekilde onu aşağılamayı hedeflemişti. İmparatoriçe Wu, Kapgan'ı öldürene prens unvanı vereceğini ilan etti. Bundan etkilenmeyen Kapgan, hücumlarını bütün hızıyla sürdürerek Chao eyaletini kuşatıp baskı altına aldı. Buranın vali yardımcısı T'ang Po-jo, kalenin etrafını çevirerek savunmaya çalıştı ise de Gök Türkler kalenin içine girerek vali yardımcısı Kao Juei'i öldürdüler. T'ang Po-jo, Türklere teslim olmak zorunda kaldı. Arkasından Hsiang eyaletine giren Kapgan, burayı da yağma etti.

Çin içlerine doğru Gök Türk akınları bütün şiddetiyle devam ederken artık İmparatoriçe'yi T'ang hükümdarı olarak tanımayan Kapgan, Yen Chih-wei ile beraber Gök Türk ülkesine gelmiş bulunan Çinli memurlara rütbelerine göre üçüncü ve beşinci derecelere ait Çin unvanları ile bu derecelerdeki Çinli memurların giydiği elbiseleri verip, Çin'e geri gönderdi. Gayesi, Çin'e hâkim olduğunu göstermekti. Ancak, İmparatoriçe bu elbiselere el koyup, memuriyet derecelerini de geçerli saymadı.

Bu arada Kapgan, Çin imparatoriçesine bir mektup göndererek, şu sebepleri ileri sürerek onu suçladı:

-Tohumluk olarak gönderilen darılar aslında pişmişti; hediye olarak verilen altının ve gümüşün ayarı çok düşüktü;

-Yukarıda da söylediğimiz gibi Çinli elçilere verilen elbiselere el konulmuştu,

-Nihayet kızı bir hanedan prensi ile değil de İmparatoriçe'nin ailesinden biriyle evlendirilmeye kalkışılmıştı.

İşte bu sebeplerden dolayı yeniden Çin'e saldıracağını ve Ho-pei bölgesini ele geçireceğini ilan etti. Bu arada Yen Chih-wei'in Gök Türk ülkesine gelişi sırasında ona askerleriyle refakat etmiş olan Çinli general P'ei Huai-ku'ya vezirlik teklif etti ise de kabul ettiremedi. Bunun üzerine onu hapse atarak öldürmeye karar verdi. Fakat adı geçen general gizlice kaçarak, Çin'e geri döndü.

26. Çin'de Veliaht Değişikliği

İmparatoriçe Wu, Kapgan'ın yaptığı baskılara artık dayanamıyordu. Şaşırmıştı ve çare bulamıyordu. Mecburen tahtın gerçek sahiplerinden birini idareye davet etti. Bu şehzade daha önce pasif göreve gönderilmişti. Böylece gerçek T'ang hanedanına mensup şehzade Chung Tsung'u merkeze çağırarak, ona aktif bir makam verildi. Onun yeni görevi Sarı Irmak'ın kuzeyinin başkumandanlığıydı. Aslında Kapgan Kağan, uyguladığı bu baskı ile T'ang hanedanının yeniden canlanmasına ve tahtı ele geçirmesi için yeni yolun açılmasına sebep oluyordu. T'ang hanedanı 289 yıllık ömründe her açıdan yaptıkları ile Çin tarihinin en parlak devleti kabul edilmektedir. Nitekim, T'ang hanedanlığının bir başka ifade ile Çin tarihinin en parlak hanedanının yok olması Türkler tarafından önlenmiş oluyordu. Sonrasında tahta oturacak T'ang şehzadeleri yaklaşık iki yüzyıldan daha fazla imparatorluğu idare edeceklerdir.

İmparatoriçe'nin bu hareketi de Gök Türk akınlarını engelleyemedi. Çin'deki gelişmeleri çok yakından takip eden Kapgan, Çin ordusu daha

yerinden hareket etmeden Chao ve Ting eyaletlerinin her tarafını yağma edip kadın-erkek 80-90 bin kişiyi ele geçirdi. Sonra Wu-huei-tao denilen askerî bölgeyi de geçerek geri döndü. Çin kaynakları bu olayı naklederken Kapgan'ın *"neticede başarılı olmadığını ifade etse de"* Gök Türklerin hedefine açıkça ulaştığı anlaşılmaktadır. Zaten açıkça görüldüğü gibi Kapgan, hemen hemen bütün Kuzey Çin'i istila etmişti. Ayrıca generallerden Sha-t'o Chung-i ve takviye orduları kumandanı Li To-su, Gök Türklere karşı savaşmak üzere görevlendirildilerse de gerekli cesarete sahip olmadıklarından Kapgan'ın karşısına çıkmaktan çekinmişlerdi. Kısacası Kapgan'ın karşısında savaşacak rakip yoktu. Sadece Ti Jen-chie, bu sırada geri dönmekte olan Gök Türk ordularını 100 askerle takibe çıkmış, yine kaynakların ifadesine göre hiçbir netice elde edemeden geri dönmüştü.

27. Kağan'ın Gücünün Miktarı

Gök Türklerin Çin topraklarında birbiri ardına akınlar yapıp sürekli başarılar kazanması hem devletin hem de Kağan'ın şöhretini çok arttırmıştı. Çin kaynakları artık Kapgan Kağan'ın gücünü tanımlarken I. Gök Türk Devleti döneminde Mukan Kağan ile benzerlik kurmaktadır (553-571). Devletin topraklarının doğu batı istikametinde 10 bin li (5670 km.) uzunluğunda olduğu bildirilmektedir. Kağanın emrindeki asker sayısı ise 400 bin kişi şeklinde verilmektedir. Neticede 698 yılına gelindiğinde II. Gök Türk Devleti zirveye çıkmayı başarmıştı Bu arada Yen Chih-wei, Gök Türklere sığınmış ve orada Çin kağanı ilan edilmişti. Amacına ulaştığını düşünen Kapgan, onu serbest bırakınca ülkesine geri döndü. İmparatoriçe Wu, onun ihanet ettiğini düşünerek affetmedi. Kendisini ve bütün ailesini öldürerek cezalandırdı (698 yılı 10. ay).

28. Büyük Kağanlık/ Yeni Devlet Yapılanması

Son kazandığı başarılardan sonra sadece Orta Asya'nın değil, zamanının dünyasının önde gelen gücü hâline dönüşen Gök Türk Devleti içinde yeniden teşkilatlanma ihtiyacı ortaya çıktı. Bu büyük gücün hükümdarı da Kapgan Kağan idi ve Orta Asya'nın en kuvvetli lideriydi. Bu genişleme ve kuvvetlenme sonucunda Kapgan Gök Türk ülkesi içinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti.

16 yıl önce 682 yılında İlteriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök Türk Kağanlığı geçen bu süre içerisinde bir dünya devleti hâline dönüşmüştü. Kapgan şu şekilde yeni idari teşkilatlanmaya gitti.

1- Kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı,

2- Ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge (Mo-chü)'yi de Sağ Kanat (batı) Şad'ı tayin etti.

3- Ayrıca kendi oğlunu Bögü'yü (Çince Fu-chü) her iki taraftaki Şad'ın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla görevlendirdi.

4- Böylece kendisini kağanlar kağanı pozisyonuna yükseltmiş oluyordu.

Küçük Kağan görevine tayin olan Bögü aynı zamanda Batı Gök Türk ülkesindeki Ch'u-mu-k'un gibi On Kabile (On Ok)'lerin de yöneticisi olmuştu. Bunlar Türgişler adıyla da sahne alacaktır. Bu Kağan ayırca Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan bir başka unvana da sahip idi (699 yılı). Batı Gök Türk ülkesi Küçük Kağan'a bağlı olduğuna göre Bilge'nin şad unvanıyla tayin edildiği yer Doğu Gök Türk ülkesinin batısı yani Batı Moğolistan ve Güney Sibirya idi. Tu-hsi-fu ise Tola Irmağı civarındaki Dokuz Oğuzlar ve Moğolistan'ın doğusundaki diğer toplulukların idaresini üstlenmişti. Ötüken'e göre doğu tarafı kastedilmiştir. Kapgan böylece Uluğ Kağan mertebesine çıkıyordu. Buna benzer bir teşkilatlanmayı Taspar Kağan (572-581) da yapmış, büyük kağan seviyesine çıkmıştı. Bunun gibi teşkilatlanma biçimleri genişleyen bozkır devletlerinde sıklıkla görülmektedir. Uçsuz bucaksız alanları idare edebilmek maksadıyla bu tür yeni yönetim tarzları getiriliyordu.

29. Batı Yönünde Askerî Harekât

Batı Gök Türk Devleti topraklarında 634 yılında yeni bir teşkilatlanma yoluna gidilmiş, başsız kalan halk kendilerini İli Irmağı civarında kurultay yaparak On Ok (On Kabile) olarak yeniden sistemli bir hâle getirmişti. Bu boylardan biri olan Türgişler diğerlerine üstünlüklerini kabul ettirmişler ve hepsi Türgiş olarak anılmaya başlanmıştı. Türgişler 766 yılına kadar bu adla varlıklarını korurken, Karlukların baskısı sonucu daha da batıya kaymışlar, Oğuzlar adıyla tarih sahnesinde yer almışlardır.

Söz konusu Türgişlerin, II. Gök Türk Devleti ile ilişkileri daima problemli olmuştur. Hiçbir zaman doğuya bağlanmak istememişler, aralarında çetin savaşlar meydana gelmiştir. Gök Türk Devleti'nin en büyük düşmanı olan Çin'e karşı doğuda çarpışmaların sürdüğü sırada, batıda isyan eden Türgişlere karşı da sefer düzenlendi. Bu seferleri Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk birlikte yönettiler. Altay Dağlarını aşan Gök Türk ordusu Cungarya (Yarış Ovası)'ya ulaştı. Devamında Bolçu (Urungu Gölü'nün güneybatı kıyısında)'da Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.

Bu galibiyet sonucunda (Bolçu zaferi) Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hâkimiyetine girmek zorunda kaldılar. Batıya doğru devam eden Gök Türk ordusu Sır Derya boylarındaki Arıs Irmağı'na, Otrar şehri civarlarına, sonra Maveraünnehir (Kengü Tarban)'e ulaştı. Bu batı seferi çok önemli tarihî sonuçlar doğuracaktır. Nihayet geniş Kazakistan ve Kırgızistan toprakları I. Gök Türk Devleti döneminde olduğu gibi bir devlet hâlinde birleşiyordu.

Bu arada şad unvanlı Bilge, 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti.

30. Yeniden Çin'e Yöneliş

Uzak batı seferlerine katılmayan Kapgan Kağan, Çin'e akınları ihmal etmiyordu. Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçirdi. Bu yeni saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtları'nda Ong Tutuk), Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei bölgesi büyük genel askerî valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularına kumanda etmek görevine getirildiler. Gök Türk ordusu onların savunma önlemlerinden hiç etkilenmedi. Yazıtlardan anlaşıldığına göre Bilge ve Kül Tegin'in de katıldığı ordu Çin ordularını mağlup etti. Bu sefer esnasında Kül Tegin, Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur. Türklere karşı başarı kazanamayan adı geçen Çinli kumandanlar geri dönünce, akınlarını tamamlamış olan Gök Türk ordusu kendi topraklarına çekildi (701).

31. Tonyukuk Batıda

Tonyukuk batı seferlerini sürdürüyordu. Birkaç tanesi batı Gök Türk hanedanından gelen beyler tarafından yönetilen Batı Türkistan şehir devletçikleri yaklaşan Arap saldırılarına karşı direniyordu. 701 yılında Demir Kapı'ya kadar uzanan harekâtta Sır Derya (Seyhun/ Yincü Ögüz) kıyılarından yola çıkıldı; Kızılkum Çölü'nde ilerlenmişti. İnel (Bögü) Kağan kumandasındaki bir kuvvet burada kaldı. Tonyukuk, güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi. Ek Tağ (Ak Dağ)'ı geçen Tonyukuk Demir Kapı'da seferine son verdi.

34. Kapgan'ın Çin Macerası Devam Ediyor

Kapgan, Çin içlerindeki maceralarına devam ediyordu. 702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini kuşattı. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı. Gök Türklere karşı savaşmak üzere de hazırlanan Çin orduları, onlara karşı çıkmaya cesaret edemediler. Bunun üzerine Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı.

33. Kapgan'ın Barış Teklifi

703 yılına gelindiğinde Gök Türk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahdın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe, bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı. Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi.

Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, İmparatoriçe'ye teklif kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk)'de Gök Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, başvezir ve bütün saray erkânı üç sıra hâlinde bu eğlencede hazır bulundular. Gök Türk elçisine birçok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Gök Türk merkezine gelen ve hapiste tutulan Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı.

Bu arada Gök Türk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hâkimiyet altına alındı.

34. Çin'de Tahtın Gerçek Aile Üyelerine Dönmesi

Kapgan Kağan'ın T'ang İmparatorluğu topraklarının derinliklerinde seferleri ve zaferleri birbirini takip ederken Çin'de çok önemli bir değişiklik gerçekleşti. Bu değişim gerçek T'ang ailesi mensuplarının tahtı tekrar ele geçirmesiydi. Çin'i yaklaşık yirmi yıldan beri idare eden İmparatoriçe Wu, tahtı Chung Tsung'a terk etti (705). Taht değişikliği Çin-Türk ilişkilerinde yeni bir devir açılmasına sebep olacaktı. Bu seferle Gök

Türk-Çin münasebetlerinde yeni bir devir açıldı. Yeni imparator, Gök Türklere karşı politika değişikliği içine girecekti. Kapgan bundan etkilenmediği gibi gücünü göstermek için tekrar akına geçti ve Ling eyaletinin Wu-sha kasabasını işgal etti (706 yılı 2. ay).

35. Çaça Sengün'ün Başarısızlığı

Çinliler Gök Türk ordularının akınlarını durduramıyorlardı. Bu sırada Ling-wu bölgesi ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök Türk ordusuna karşı koyma denemesi gerçekleştirdi. Fakat, Çin generallerinin hepsi yenilmekten kurtulamadılar. Söz konusu ettiğimiz savaşlarda Bilge de çok önemli katkılarda bulunmuştur. Yine Çin kaynakları bu savaşlarda kendi kayıplarını birkaç 10 bin olarak bildirmektedir. Öte yandan aynı ay içerisinde başka bir koldan Yüan ve Huei gibi eyaletlere giren Gök Türk kuvvetleri Lung-you bölgesini yağma ettiler. 10 binden fazla at, 10 binden fazla koyun ele geçiren Kapgan, geri döndü. Bunun üzerine Gök Türk saldırılarına karşı bir şey yapamayan Çinli general Sha-t'o Chung-i görevinden alındı.

Ardı ardına gelişen Gök Türk akınlarından yeni Çin imparatoru iyice bıkmıştı. Akınları bahane göstererek daha önce kabul edilmiş olan evlilik teklifini reddetti. Daha da ileri giderek Kapgan'ı öldürene prens ve büyük generallik rütbelerinden birini vereceğini ilan etti. Böylelikle generallerinin moral düzeyini yükseltmek istiyordu. Bu arada kendi devlet adamları nezdinde çok stratejik bir girişimde bulundu. Söz konusu girişim *"imparatorun bütün memurlara Gök Türkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmesidir"*. Söz konusu emir Çin ve Gök Türk tarihini derinden etkileyecektir. Bundan sonra T'ang devlet adamları Gök Türkleri durdurmak ve çökertmek için birçok planlar hazırlayarak sundular. Bu planların özü şu idi:

-Gök Türklerin güneye akın yollarını kesmek için üç tane Shou-chiang-ch'eng (teslim alma kalesi) kurulmasını,

-General Sha-t'o Chung-i'nin korkak olduğu için görevden alınmasını,

-Diğer kumandanlara mükâfat verilmesini,

-Sınır boylarındaki valilerin çok dikkatli seçilmesini,

-Askerlerin çoğaltılıp, gerekli levazımatın yığılmasını imparatora tavsiye ederek Gök Türklere karşı sefer yapılmasını,

-Ancak daha önce Gök Türk ülkesi içinde müsait durumun yaratılmasını,

-Öte taraftan kazanılacak süre içerisinde onlara karşı savaşacak ordunun eğitim fırsatının elde edilebileceğini,

- Diğer taraftan çok geniş çapta bir sefer açılabilmesinin mümkün olacağını bildirdiler.

36. Yakalanan Ajan

Kendisine karşı bu tavır değişikliğine ve evlilik teklifinin reddedilmesine Kapgan çok kızdı. Bu arada Gök Türk Devleti topraklarında yakaladığı resmî memur sıfatlı Çinli Ts'ang Ssu-yen'i öldürttü. Öldürülen bu kişi kaynaklarda resmî görevli olarak kaydedilmiştir. Yine elçi kelimesinden farklı olarak seyahat eden resmî görevli kişi anlamına gelen kelimelerle yazılmıştır. Çinlilerin yeni planlarında Gök Türk ülkesini içerinden karıştırmak da vardı. Adı geçen kişi Türk ülkesinde casusluk yapmak üzere seyahat ederken yakalanıp öldürülmüştür (705). Söz konusu tarihten sonra Gök Türk ülkesinde sık sık isyanların çıkmış olması sadece bu kişinin değil çok sayıda ajanın Gök Türk ülkesine gönderildiği ve bunların başarılı olduğu fikrini uyandırmaktadır.

37. Savunma Tedbirleri

Bu çerçevede savunma hazırlıkları yapması için, 707 yılının 5. ayında Sınır muhafızları generali rütbeli Chang Jen-tan, Shuo-fang bölgesi başkumandanı tayin edildi. Kuzey sınırlarının savunması ile görevlendirilmişti. Ertesi yıl Çinliler, Sarı Irmak'ın kuzeyinde daha önce yabancıların gelip, Çin ile ilişki kurduğu veya teslim olduğu üç kale şehrin inşasına, eski olanların da tamirine başladılar. Gök Türk hücumlarının gelmesi muhtemel yollara yığınaklar yapılıp barikatlar kuruldu. Çinliler bu şekilde Kapgan Kağan'ın güneye saldırı yollarını tıkamayı tasarlamışlardı. Bundan sonra T'ang Hsiou-ching sınırları koruma kumandanı olarak söz konusu mevzilere yerleşti. Gök Türk akınlarına karşı sınırlarda savunma tedbirleri tamamlanmıştı.

Çinliler kuzey sınırlarını korumak için önlem almışlardı. Fakat Gök Türkler, bunu dikkate almadılar. Çünkü, 708 yılının 11. ayında yön değiştirerek batıdan da bazı Gök Türk birliklerinin Çin'e girdiği anlaşılmaktadır. Çinlilerin savunma mevzileri yaptığını gören Gök Türkler yollarını değiştirip batıdan Çin topraklarına dalmışlardı. Bu esnada batıdaki Türklere gönderilen Feng Hsia-ping adlı kişi de öldürüldü. Aslında Türgişlere gönderilmiş şahsın da casus olma ihtimali kuvvetlidir. Diğer taraftan An-hsi (Kuca) askerî valisi ve Çinli kumandanı Niou Hsiang-chiang ile Türgişler Hou-shao Kalesi'nde savaştılar, mağlup olan Çinli vali öldürüldü. Batı Türkistan sahasında hâkim olmak isteyen ve bölgenin zenginliklerine göz koyan T'ang hanedanı orduları bu bölgede de darbe alıyordu.

38. Birbirini Takip Eden Boy İsyanları

T'ang hanedanı imparatorları bu tedbirleri alırken Gök Türk ülkesinde boy isyanlarının birdenbire patlak verdiğini, isyanlarının birbirini takip ettiğini ve devleti çok yıprattığını görüyoruz. Bunların çoğu Orhun ve Tonyukuk yazıtlarında ve de Çin kaynaklarında anlatılmıştır. Bilge Kağan ve Tonyukuk yazdıkları metinlerde isyanların devlete ne kadar çok zarar verdiğini ve düşmanlara fayda sağladığını belirtmişlerdir.

Çikler isyan ettiklerinde Kuzey Kazakistan-Altay Dağları ve Yenisey'in batı kolu taraflarında tekrar itaat altına alındıklarını öğreniyoruz. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan hareketine kalkışan boylardan Çiklerin Kem-İrtiş arasında, Azların Isık Göl'ün batısında 709 yılında bastırıldığı Bilge Kağan Yazıtı'nda bildirilmektedir.

39. Kapgan'dan Politika Değişikliği

Bu arada Çin'de tahta yeni bir imparator oturdu. Chung Tsung'un ölümü üzerine Juei Tsung onun yerine imaparator oldu. Kapgan yeni taht değişikliğinden faydalanmak istedi. Hemen elçi göndererek, Çin ile evlilik yoluyla akrabalık kurarak müttefik olmak arzusunu bildirdi (711 başları). Ancak, bu kez kızını göndermek değil, aksine bir Çin prensesini hatun olarak almak istiyordu. Kapgan'ın bu teklifi Çin sarayında görüşmeye açıldı. Olumlu karar alınıp Neticede Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Altın Dağı-Altay Dağları (Chin-shan) prensesi unvanı verilerek Gök Türklere gönderilmesine karar verildi.

Yaptığı evlilik teklifinin kabul edilmesinden memnun olan Kapgan, karşılığında oğullarından Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere Çin sarayına gönderdi. Bu Tegin, Çin sarayına vardığında kendisine yüksek generallik rütbelerinden biri sunuldu. Kapgan'ın artık Çin'e karşı daha ılımlı bir politika izlemeye başladığı anlaşılmaktadır. Çin'e karşı söz konusu bu tavır değişikliğinin sebebi hiç şüphesiz aşağıda bahsedeceğimiz üzere ülkesinde sık sık isyanların çıkmasıdır.

Altay Dağı (Chin-shan) prensesinin Gök Türk Devleti'ne gönderilme işinde refakatçi olarak Ho Feng-yao tayin edildi. Gelini götüren heyet, Gök Türk topraklarına girdiğinde Kapgan da onları karşılamak için bir elçilik heyeti göndermişti. İki heyet yolda karşılaştıklarında Gök Türk heyetinin başkanı, Ho Feng-yao'ya prensesin T'ang hanedanına mensup olmayışından dolayı kızdı. Daha sonra Ho Feng-yao ve yanındakiler, Kapgan'ın bulunduğu yere ulaştılar. Hediyelerin çok sayıda oluşu, elçilerin iyi reverans yapışlarını gören Kapgan, prensesin gerçek olmayışına aldırmadı. Üstelik Çin ile

iyi ilişki kurmayı da kabul etti. Aslında Kapgan'ın yumuşamasının en büyük sebebi hiç şüphesiz o sıralarda Bayırku ve Türgiş isyanlarının çıkması dolayısıyla devletin içeride çok zor durumda kalması idi. Kağan ve devletin diğer ileri gelenleri birbiri ardına patlak veren isyanları bastırmakla uğraşıyorlardı. Her ne kadar başarılı olsalar da kendi güçleri günden güne eriyordu.

Bu sıralarda Sung Ch'üan, T'ang Hsiou-ching gibi birkaç Çinli general aslen Moğol boylarından olup, Gök Türklere tâbi Hsi'ler ile Ling-hsing'de savaşırken esir düştüler (710 sonları). Daha sonraları Hsi'ler tarafından Gök Türklere teslim edilen bu generaller öldürüldü. Bundan sonra bölgenin Sınır muhafızlığı kumandanlığı görevi Kuo Yüan-chen'a verildi. Kısa süre sonra Juei Tsung'un tahttan uzaklaştırılıp, yerine Hsüan-tsung'un geçmesiyle yine Çin'de imparator değişikliği gerçekleşti.

Çin'e karşı eski atak ve üstün durumu devam etmeyen Kapgan, ülke içindeki isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Yeni imparator tahta çıkışının hemen sonrasında daha önce Gök Türkler ile yapılmış evlilik ittifakını kabul etmediğini ilan etti.

40. İsyanların Bastırılması

Devleti ağır derece yıpratan isyanlardan Orhun Yazıtları'nda üzüntüyle söz edilmektedir. Buna göre:

-710 yılında isyan eden Kırgızlar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordu tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyinde Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler.

-Aynı yıl Tola Irmağı civarında yaşayan Bayırkular, Türgi-yargın Gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı.

-711 yılında Türgişler isyan edince, Orhun Yazıtları'nın ifadesiyle üzerlerine yüründü ve yenildiler, reisleri So-ke öldürüldü.

-Arkasından Bars Beg, Türgiş kağanı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi, sonra Semerkand'a sefer tertip edildi.

-713'te Beşbalık halkının daveti üzerine bu şehir üzerine yürüyen Bilge düşmanları (muhtemelen Basmıl) yenip, şehir halkını kurtardı.

-713 yılında Karluklar, Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi neticesinde Tamug Iduk-baş (Tamır Irmağı'nın doğduğu yer)'ta mağlup edildiler. Savaşta yenilmekten kurtulamayan Karluklar kaçarak Çin'e sığındılar.

714. yılı 2. ayda İnel (İ-nie) Kağan, Tung-e (Tonra) Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Shih-shih-pi, süvarileriyle beraber Beşbalık'ın kuzeyine (Pei-t'ing) saldırdılar. Kuşatma sırasında kalenin yakınına kadar sokulan Tonra Tegin öldürüldü. Bu başarısız

hadise üzerine Huo-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Yanına karısı ve oğullarını alıp, Çin'e gitti ve teslim oldu. Bundan çok memnun olan Çin imparatoru, İlteber'e *"Sol muhafızları büyük generalliği"* ile Yen-shan bölgesi prensliği, karısına da Altay Dağı (Chin-shan) prensesi unvanı sundu. Diğer taraftan kendilerine 10 tane kadın köle, 10 at ve 5 bin top ipek vb. hediyeler takdim edilmişti. T'ang sarayı kendisine teslim olan adı geçen İlteber'e çok hürmet ederek, diğerlerini teşvik etmek istemişti. Aynı yılın üçüncü ayında Chi-hsi bölgesi vergi memuru A-shih-na Hsien, Türgişlere saldırıp, reisleri Tou-tan'ı ele geçirdi.

Kapgan tarafından T'ang hanedanının merkezine ikamet etmek için gönderilmiş olan Yang-wo-chih Tegin, Çin'de öldü. Çin imparatoru bir ferman yayınlayarak, hanedana akraba ailelerden en az üç kişinin ölen Tegin'in ailesini ziyaret edip, taziyelerini sunmayı emretti. Ölümünden sonra ailesinin iyi davranışlara mazhar olması, aslında onun Çin'de bulunduğu sırada bir rehine gibi değil, aksine gayet itibarlı şekilde yaşadığını göstermektedir.

41. Halkına Sert Davranan Kağan

Gök Türk kağanı Kapgan, tekrar Çin'e elçi gönderip evlilik yolu ile akrabalık teklifinde bulunduğu ise de imparator kabul edip etmediği konusunda herhangi bir cevap vermedi. Diğer taraftan Çin kaynaklarının ifadesi ile onun olağanüstü başarılarından korkan Kıtan ve Moğol kabilesi Hsi'ler de Gök Türk yüksek hâkimiyetini tanıyıp, Kapgan'a bağlandılar. Kaynakların ifadesine göre Gök Türk ordusunun sayısı dışarıda bütün gailelere rağmen 400 bin kişiyi bulmuştu. Bir başka deyişle bu kadar yay çekene sahipti. Fakat, Kapgan'ın halkını çok sert idare etmek gibi büyük bir hatası vardı. Zaten çok yaşlanmıştı. İşte bu sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Boylar arasındaki huzursuzluk gittikçe arttı.

Türgişler, her ne kadar Kapgan'ın hâkimiyetini kabul etseler de bağımsız hareket etmek istiyorlardı. Onların On Kabile (On Ok)'nin Sol Tu-lu boylarının Beş Çor'u, Sağ Kanat Beş Nu-Shih-pi'lerin Beş Erkini hep beraber Çin'e müttefik olmak için teklifte bulundular. Karluklar gibi diğer birkaç Türk boyu da Çin'e vassal olmak için başvurdular (715 yılı 4. ay). Çinliler bu tekliflerin hepsini kabul etti. Ancak, kendileri için çok önemli stratejik mevkilerde yani Gök Türk ülkesi sınırları içerisinde oturmalarını istedi. Böylece T'ang imparatoru Gök Türk Devleti'ni içeriden daha iyi yıpratabilme fırsatını elde edecekti. Ortaya çıkan yeni durum karşısında İmparator Hsüan-tsung, bazı yeni tedbirler aldı; Çin'e yeni

bağlanan kabileleri daha iyi pasifize edebilmek için teşkilatlarını yeniden düzenledi.

Kendisine bağlı Türgiş ve Karluk boylarının Çin'e bağlanması üzerine Kapgan, Karluk ve diğer boylara defalarca saldırdı. Çin imparatoru da buna karşı bütün vali kumandanlarına iki koldan isyancı Türk boylarını desteklemelerini emretti. Diğer taraftan tedip edilen boylar arasına Azlar ve İzgiller de katıldı (715). Aynı yılın baharında Kapgan'ın Dokuz Oğuz seferi sırasında yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı.

Ardı arkası kesilmeyen isyanlar neticesinde Gök Türk Devleti'nin gücü oldukça zayıfladı. Bu durum Gök Türk tabiiyetinde olan yabancı kavimlere de tesir etti. Tu-yü-hun'lar, Kao-li (Kore)'lerin bir kolu olup aynı zamanda Kapgan'ın damadı Kao Wen-chien vb. birçok Gök Türk vassalı gidip, Çin'e bağlandı. Çin'e sığınanların hepsine özel yüksek Çin unvanları tevcih edilip, generallikler ve düklükler verildi. Gök Türklerden kopmalar bununla da kalmadı Kapgan'ın damadı A-shih-te-hu-lu aniden Çin'e gitti ve T'ang hanedanına tâbi oldu. Gök Türk hükümdarı ise ülkesinde çıkan isyanları bastırmaya devam ediyordu. Reisleri A-pu-sse olan Dokuz Kabile'ye (Oğuzlar) saldıran Kapgan, onlarla Chi-pei de savaştı. Dokuz Oğuzlar yenildi, insanlarının çoğu öldü. Dokuz kabile grubuna dâhil mağlup, Ssu-chie (İzgil) ve diğer bazı boylar da Çin'e bağlandılar. Çin imparatoru bunların reislerinin hepsine idari unvanlar verdi. Bunun gayesi Kapgan'ın himayesinde bağımsız olmayan Türk boylarına, bu şekilde artık bağımsız olduklarını hissettirmek idi. Ancak, yine de kuzey sınırlarında bir sürü yeni önlemler alarak, herhangi bir Gök Türk saldırısına karşı teyakkuz hâlinde olmalarını emretti.

42. Bir Kağanın Pusuya Düşmesi (Trajik Son)

Çin imparatoru Hsüan-tsung, Kapgan Kağan'ı tamamen ortadan kaldırmak, ya da eline geçirmek konusunda kararlıydı. Bu maksatla Gök Türk ülkesinde üç ayrı bölgede ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Çin ile daha önce müttefik olan, üstelik çeşitli Çin unvanları da alan Türk boylarının reislerine yeniden unvan ve hediyeler sunuldu. Neticede başkaldırıları bastırılmış olan boylar yeniden ödüllendirilerek, Kapgan'a saldırmak için tahrik ediyorlardı. Böylece Kapgan'a karşı ihanet cephesi tekrar harekete geçmişti. Çin müttefiki Bayırkular isyan edince, Kapgan üzerlerine yürüdü. Tola Irmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular çok ağır bir bozguna uğradılar. Ancak, Kapgan zafer kazanmanın verdiği mağruriyet içerisinde çok az sayıda askerle geri dönüyordu. Söğüt ormanında savaştan az sayıda

askerle kurtulmuş Bayırkuların reisi Chie-chih-lüe pusu kurmuştu. Onun ani saldırısına maruz kalan Kapgan katledildi. Konu ile ilgili Çin kaynağındaki ifadeden anlaşıldığına göre casus olan Çinli Ho Ling-ch'üan, o sırada Bayurkuların yanında bulunuyordu. Bu şahıs Kapgan'ın kesik başını alıp, Çin başkentine götürdü (716 yılı 6. ay). Böylece ömrü boyunca savaştan savaşa koşmuş bir kağanın kesik başı en büyük düşmanlarının eline geçiyordu.

43. İhtilal

Kapgan'ın 24 yıl süren parlak zaferlerle dolu bir kağanlık dönemini çok hazin bir sonla kapanmıştı. Bunda Çinlilerin Türk boyları arasında entrika faaliyeti yürütmesinin büyük rolü vardı. Neticede onların soğuk savaş taktiklerine karşı direnememişti. Birbiri ardına patlak veren isyanlarda halkına karşı çok sert davranmasının da etkisinin olduğu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yerine kendisinin daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve bütün ailesini, destekleyen diğer devlet adamlarını ortadan kaldırdı; sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Uzun süren iç isyan ve savaşlar devleti çok yıpratmıştı. Kapgan'ın son dönemlerindeki başarısızlıkları devlete sonuna kadar bağlı milletin moralini bozmuştu. Küçük yaştan itibaren devleti için mücadele eden Kül Tegin, bu başarısızlıklara son vermek ve babasının öldüğü zaman yaşları küçük olduğu için amcasına geçen kağanlık tahtını almak için fırsat olarak değerlendirdi. Bunu da bir ihtilal ile yapabilirdi. Ve onu gerçekleştirdi. Kapgan'ın acımasız davranışlarından bıkan devlet adamlarının onların tarafını tutmasının da etkisi olmuştur.

21 - DEVLETİN TOPARLANMASI VE BİLGE KAĞAN

1. Yetim Kalan Bilge

Henüz 14 yaşında bulunduğu sırada devlet hizmetine başlayan Bilge, Çin kaynaklarında ve kendi yazıtında bildirildiği gibi üstün başarılar kazanmıştı. Özellikle son 10 yılda birbiri ardına patlak veren boy isyanlarını bastırmayı başarmıştı. Ama devlet çok yıpranmıştı. Tahta geçen amcası Kapgan'ın oğlu İnel'in ülkeye hâkim olması durumu söz konusu değildi. Nihayet Bilge, 716 yılından sonra amcası Kapgan'ın ölümü üzerine yerine geçen İnel'in başarı gösterememesi neticesinde Kül Tegin tarafından yapılan bir ihtilal sayesinde kağan olabilmişti. Ancak, Orhun Yazıtları'nda kendi adına ve kardeşi adına dikilen kitabelerde de anlatıldığı gibi devlete hizmeti daha on dört yaşında iken başlamıştı.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki diğer devlet adamları gibi Çin esareti altında yaşamadı. Bu bakımdan şanslı sayılabilirdi. Ancak, henüz sekiz yaşında iken babasını kaybetmişti. Kendisinden bir yaş küçük kardeşi ile yetim kalırken töre uyarınca kağanlığı amcası almıştı.

Babası İlteriş Kutlug'un 691'de ölümü esnasında henüz 8 yaşında olan Bilge, geleneğe uygun bir biçimde Tegin (Tigin) unvanını taşıyordu.

Babası ölüp amcasının kağan olduğu sırada Bilge, prens yani Tegin (Tigin) unvanını taşıyordu. 14 yaşına geldiğinde yani 697 yılında Tarduş halkı üzerine Şad tayin edilmişti. Şadlık devlet adına doğu veya batı kanadı üzerinde idareci olmak demekti. Yani ülkenin bir kısmının askerî ve sivil idarecisi konumunda bulunmaktı. Bilge, batıdaki Sir Tarduşlar üzerine yollanmıştı. Çünkü Ötüken'e göre batıda yaşıyorlardı. Yukarıda Sir Tarduş bahsinde anlatıldığı gibi 647'de siyasi güçleri ortadan kalkmıştı. Büyük ihtimalle o sırada Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş Irmağı dolaylarında yaşıyorlardı.

Bundan sonra Bilge'nin askerî faaliyetleri coğrafi olarak üç ana bölgede toplanabilir. Adı geçen göreve tayininden sonra 716 yılında Kapgan'ın

ölümüne kadar geçen 19 yıllık süre içerisinde 1- doğuda Sarı Irmağa ve Shan-tung Ovası'na, 2- batıda Demir Kapı'ya, 3- Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Kırgız ülkesine toplam yirmi beş sefer etmişler, onlarla üç kez savaşmışlardı.

Neticede kendi ifadesiyle devletliler devletsiz, kağanlılar kağansız kalmıştı. Tonyukuk'un yüksek idaresinde Bilge, amcası kağanın oğlu İnel ile birlikte batı ordularına kumandanlık ettiler. Orta Asya'nın geniş bir alanını kaplayan Türgişlerin Batı Gök Türk geleneğini devam ettirme siyasetlerine engel olmak ana hedefleriydi. Nihayet, 699 yılında Türgişlerin liderliğindeki bütün On Ok halkı yeniden devlete bağlandı. Hatta hükümdarları Wu-chih-le ve yabgusu yakalanıp öldürülmüşlerdi. Bilge, Türgişlerin, Batı Gök Türklerin devamı olması sebebiyle buna çok üzülmekte ve "*kağanı kendi Türk'üm bodunum idi. Bilgisizliği yüzünden bize karşı hatalı hareket ettiğinden kağanları öldü, kumandanları, bakanları da beyleri de öldü. On Ok halkı ızdırap gördü demektedir.*" Bundan sonra Azlar ve Kırgızlar yeniden düzene sokulmuşlardı. Yani onlar da devletin önemli bir parçası hâline gelmişlerdi.

2. Askerî Başarıları

Bilge Kağan 700 yılında Tangutlara doğru sefer etmiş, onları mağlubiyete uğratıp çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini ve bütün mal varlığını ele geçirmiştir. 701 yılında Kapgan Kağan, Ordos bölgesine büyük bir akına kalktığında Kül Tegin'le beraber Bilge de söz konusu sefere katılmıştır. T'ang hanedanı imparatorunun gönderdiği elli bin kişilik ordunun kumandanı Ong-Tutuk (Wei Yüan-chung) on altı yaşındaki Kül Tegin tarafından yakalanarak, Kapgan'a sunulmuştur. Bilge'nin, o orduyu orada yok ettiğini yazıtlar da bildirmektedir.

703 yılına gelindiğinde Bilge kendine akraba olarak gördüğü Basmılların Iduk Kut unvanlı yöneticisini kendine vergi vermediği için üzerine yürümüş ve yeniden vergisini toplamaya devam etmiştir.

Daha önce mağlup ettiği kumandan ile bir kez daha karşılaşıp ağır bir bozguna daha uğrattı. 705 yılında ise daha büyük bir düşmanla Çinli Sha-t'o Chung-i (Saça Sengün) ile savaşıp, askerlerini orada öldürmüştü. Ölen askerlerin sayısı on binlerce idi. 26 yaşına geldiğinde yani 709 yılında daha evvel Tonyukuk tarafından isyanları bastırılıp devlete bağlanan Kırgızlar ve Çikler üzerine yürümek durumunda kaldı. Önce Yenisey'in kaynaklarından Kem Irmağı'nı geçerek, onlarla Örpen adlı mevkide savaştı. Arkasından Az halkını tekrar itaat ettirdi. Bir yıl sonra ise (710)

Kırgızlara doğru Kögmen Dağlarını mızrak batımı yerleri sökerek açmak suretiyle aniden Kırgızları uykuda baskına uğrattı. Songa Dağlarında yapılan savaşta Kırgızların kağanı öldürüldü ve bölge tamamen zapt edildi. Aynı yıl Altay Dağlarını aşarak ve İrtiş Irmağı'nı geçerek Türgişlerin üzerine yürüdü. Onları da uykuda bastı. Daha sonra Türgişlerin ordusu ateş ve bora gibi Bilge'nin üzerine gelmişti. Bolçu'da yapılan savaşta Türgişlerin kağanını, yabgusunu ve şadını öldürdü.

Bundan sonra 713 yılında Beşbalık'a doğru sefer eden Bilge, altı kez savaştıktan sonra düşmanlarını (muhtemelen Basmıl hükümdarını) öldürdü ve onların zulmünden inlediği için kendini davet eden şehir halkını kurtardı.

İsyanların ardı arkası kesilmiyordu. Bu defa Karluklar isyan etmişlerdi (714). Onların da üzerine yüründü ve bozguna uğratıldılar. Mağlup edildikleri yer Tamıg (Tamag) Iduk Baş'ta (Tamır Irmağı'nın kaynağı) idi. Fakat, Karluklar toparlanarak yeniden geldiklerinde, Basmıllar da boş durmamışlar ve baş kaldırmışlardı. Dokuz Oğuzlar dahi düşman olmuşlardı. Bilge bir yılda dört kez de onlarla çarpışmak zorunda kaldı. İlk önce Togu Balık'ta Tola Irmağı askerler yüzdürülmek suretiyle geçilmiş ve savaşılmış; ikincisi Antargu'da yine yenmiş, üçüncü olarak Çuş Irmağı başında vuruşmuştu. Üçüncü çarpışmada düşmanları önce Bilge'nin ordusu saflarını dağıtmış, ancak sonra geri püskürtülmüşlerdi. Orada Tongra, Dokuz Oğuz boylarının alplerinden bir grubu da yendiği vurgulanmıştır. Dördüncü savaş Ezgenti Kadız'da meydana geldi ve hepsi mağlup edildi.

3. Tanrı Güç Verdiği İçin

Bu arada 715 yılında Amgı Kalesi'nde kışladığı sırada kıtlık olmuştu. Bu yılın ilkbaharında Oğuzlar üzerine doğru sefer düzenledi. Sefer esnasında birinci ordu yola çıkmış iken ikinci ordu daha merkezde idi. İşte tam bu sırada üç Oğuz ordusu baskın yaptı. Oğuzların bir grubu Bilge ve Kül Tegin'in evini barkını yağmalamaya giderken, diğeri ordunun üzerine hücum etti. Bilge ve Kül Tegin çok zor durumda kalmışlardı. Karargâhın başındaki Kül Tegin cansiperane bir savunma ile üzerlerine gelenleri püskürttü. Başlarından böyle sıkıntılı hadiseler geçen Bilge *"Tanrı güç verdiği için orada mızrakladım, dağıttım. Tanrı buyurduğu için ben çalışıp kazandığım için Türk milleti de öyle kazanmış şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber, bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi"* demektedir. Bundan sonra Oğuzlar, Dokuz Tatarlarla beraber gelmelerine rağmen Ağu'da yapılan iki savaş neticesinde Bilge'ye yenildiler, devletleri zapt edildi.

Bütün bu olaylardan sonra 716 yılında Dokuz Oğuzlar yerlerini, yurtlarını terk ederek Çin'e sığındılar.

Son yıllardaki boy isyanlarından II. Gök Türk Devleti'nde merkezî kontrolün tamamen ortadan kalktığı görülmektedir. Bütün ayaklanmaların bastırılmasında Bilge ve Kül Tegin kardeşler ön planda bulunuyorlardı. Her ikisi de cansiperane bir şekilde devletlerini savunmak için çaba göstermişlerdi.

4. Zaferden Zafere Koşan Kumandan Kül Tegin

Kül Tegin ağabeyinden bir yıl sonra yani 684 yılında doğdu. Kül Tegin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 yılındaki Kansu Seferi sırasında Çin ordusunun kumandanı Wei Yüan-chung (Ong Tutuk)'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle Kapgan'a sunmasıdır. Ancak, bu tarihten önce de Kül Tegin'in katıldığı diğer askerî faaliyetlerin olması muhtemeldir. Bilge Kağan kendi yazıtında bu hadiseyi 701 yılına tarihlemektedir. Bu sebeple söz konusu faaliyet Kül Tegin tarafından 700-701 yılında gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Kül Tegin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik bir ordu ile üzerine geldi. Herhâlde atı çarpışmalar sırasında öldü ki; yaya olarak atılıp, hücum etti ve yaya yakaladığı kumandanın yeğenini kağanına götürdü. "Neticede Çin ordusu orada imha edildi" şeklinde bildirilmektedir.

Kül Tegin 705 yılında Çinli general Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında, önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından Işbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atlarına binerek hücum etmiş ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta, Kül Tegin'i zırhından ve kaftanından yüzden fazla ok ile vurmuşlar ama yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlup edildi. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi-yargın Gölü'nün kenarında Yir Bayırkuların Uluğ Erkini ile yapılan savaşta Kül Tegin büyük yararlıklar göstermiş, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askeriyle kaçıp gitmişti. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Kül Tegin bizzat katılarak çok sayıda başarı kazanmıştı.

Üstelik, Azların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin arta kalanları öldürüldü. Sağ kalanlar Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapı'ya yapılan seferin

akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveraünnehir'e doğru gitmişlerdi. Kül Tegin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Savaş gücünün az olmasına rağmen Kül Tegin büyük bir savaş yapmış; Alp Salçı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramaktan kurtulamamışlardı.

Devam eden süreçte Totok (Tutuk) ile savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Kül Tegin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de başrol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı (714). Onlar yenildikten sonra Azlar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Azlarla savaşılmış, Alp Salçı Kır atına binen, Kül Tegin, Azların reisi İlteber'i canlı yakalamış, boy halkları da ağır bir bozguna uğratmıştı. Boyların isyanları neticesinde II. Gök Türk ülkesi tamamen karıştığında Dokuz Oğuz boyları da baş kaldırmıştı. İzgiller mağlup edilmiş ancak Alp Salçı Kır atı çarpışmalar esnasında ölmüştü. Dokuz Oğuzlarla bir yılda tam beş kez önce Togu Balık'ta, ikincisi Koşulgak'ta, üçüncüsü Ediz'lerle Bolçu'da, dördüncüsü Oğuzlarla Çuş Başın'da savaşılmıştı. Birbiri ardına patlak veren isyanlar sonucunda Gök Türk devlet yöneticileri ve orduları çok zor durumlara düşmüşlerdi. Tongralardan bir grup bizzat Kül Tegin tarafından dağıtılmıştı. Birinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış, bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak, Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. Yine Bilge bahsinde belirttiğimiz gibi Oğuzların, karargâhı basmaları sırasında onun olağanüstü gayreti neticesinde düşmanın geri püskürtülmesine yol açmıştı. Neticede onun öksüz kır atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargâh kurtarılmış, annelerin, ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariye olması önlenmişti. Bilge'ye göre eğer Kül Tegin olmasa onların hepsi ölecek idi.

Bütün bunlar bize Kül Tegin hakkında Çin kaynaklarının verdiği *"olağanüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir"* şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyuşmaktadır.

5. Kağanlık Makamına Bilge'nin Oturması

II. Gök Türk Devleti'nin içeride zor durumda kalmasının iki temel sebebi vardı: Bunlardan biri Kapgan'ın yaşlandıktan sonra halkına karşı aşırı sert davranması, ikincisi Çinlilerin casusları vasıtasıyla sürekli boyları isyana teşvik etmeleri. Nitekim 708'i takip eden yıllarda II. Gök Türk Devleti'ne karşı boy isyanları birbiri ardına patlamıştı. Özellikle 711'den sonra Türgiş, Karluk, Dokuz Oğuz isyanları devleti temelinden sarsmış

âdeta yok olma noktasına getirmişti. Yukarıda da görüldüğü üzere isyanın biri bastırılırken bir başkası patlak veriyordu. Nihayet bu isyanların birinde Kapgan Kağan, Bayırkuları ağır bir mağlubiyete uğratmış; fakat, dönerken tedbirsiz davranarak yanına az asker almış ve arta kalan Bayırkuların saldırısı sonucu Söğüt ormanında hayatını kaybetmişti. Sonuçta o sırada Bayırkuların yanında olan Çinli casus Ho Ling-ch'üan, Kapgan'ın kesik başını alıp Çin'e götürmüştü (716 yılı 6.ay).

Kapgan'ın ölümü üzerine boşalan II. Gök Türk Devleti tahtına oğlu İnel tahta geçti ki; o 699 yılından beri *Küçük Kağan (Hsiao-k'o-han)'lık* mevkiinde bulunuyordu. Ancak uzun zamandan beri süregelen isyanlar ve iç savaşlar devleti temelinden sarsmıştı. Zaten İnel Kağan'ın tayin edildiği görevde herhangi bir başarısına rastlanmamaktadır. Sadece 714 yılının bahar aylarında Tongra Tegin ve Huo-pa İlteber ile süvarilerle Beşbalık (Pei-t'ing)'ın kuzeyine saldırmışlar ve Tongra Tegin öldürülmüş; İlteber ise söz konusu başarısızlık üzerine geri dönmeye korkmuş, Çin'e sığınmıştı. İnel'in ise akıbeti daha doğrusu merkeze döndükten sonraki durumu (yani cezalandırılıp cezalandırılmadığı)belli değildir. Halbuki, 699 yılında İnel, çok önemli bir göreve gelmişti. O vakit Kapgan, kardeşi Tu-hsi-fu-yu Sol kanat (Doğu) Şad'ı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge'yi Sağ kanat (Batı) Şad'ı tayin etmiş, her ikisinin üzerine de kendi oğlu İnel'i Küçük Kağan (bir diğer adı Fu-chü/Bögü) olarak görevlendirmişti. On Okların idarecisi olan İnel, ayrıca To-hsi (geniş batı) anlamlı bir unvana da sahipti. Dolayısıyla İnel'e geleceğin büyük kağanı gözüyle bakılmasını isteyen Kapgan, şimdiden onu tahta hazırlıyordu. Savaş meydanlarında elde ettiği bir başarısı kaynaklara yansımamıştır.

Boy isyanlarının devletin her tarafını sardığı karanlık dönemde İnel hâkimiyetini kuramadı. Bunun üzerine Kül Tegin, bütün boyunu toparladı. Kapgan'ın oğlu Küçük Kağan'ı ve ona bağlı olanları saf dışı bıraktı. Sonra ağabeyi Sol Bilge Prensi Mou-chih-lien'i yani Bilge'yi tahta geçirdi. Mou-chih-lien'in hükümdar olduktan sonra unvanı Bilge Kağan oldu.

6. Dost Canlısı İnsancıl Kağan

Bilge Kağan'ın Çin kaynaklarındaki adı Mo-chi-lien'dir. Ancak, o kağan olmadan önce daha çok Hsiao-sha (Küçük Şad) adıyla anılmıştır. Kaynaklarda karakteri insancıl, arkadaşça şeklinde tavsir edilmiştir. Yine bütün Çin kaynakları onun kendi başarısı ile tahta çıkmadığını, kardeşinin sayesinde bunu gerçekleştirdiğini bildirmektedir. Kül Tegin ağabeyinin kağan olmasını sağladıktan sonra kendisi Sol Bilge Prensi (Tsuo Hsien-Wang) olup askerî

işlerin idaresiyle meşgul olmuştur. Kaynaklarda sadece Kapgan öldükten sonra ortaya çıkan taht mücadelerinde *"Kül Tegin'in, Kapgan'ın idari işlerdeki bütün vezirlerini öldürdü. Sadece Tonyukuk'u Bilge'nin kayınpederi olması sebebiyle sağ bıraktı ve tekrar devlette görev verdiği"* şeklinde bir ifade vardır. O sırada 70 yaşından fazla olan Tonyukuk'a, halk tarafından saygı duyuluyordu. II. Gök Türk Devleti'nin hızla büyümesinde büyük rol oynayan Tonyukuk, Kapgan döneminde yukarıda bahsettiğimiz boy isyanlarının bastırılmasında da önemli vazifeler üstlenmişti. Dolayısıyla onun sırf Bilge'nin kayınpederi olması sebebiyle değil, II. Gök Türk Devleti için gerçekten eşsiz bir şahsiyet olması, halk tarafından çok sevilip saygı duyulması neticesinde hayatına kasdedilmeyip sağ bırakıldığı sonucuna varmak mümkündür. Zaten daha sonra gelişecek olaylarda Tonyukuk'un oynadığı rol ve onun görüşlerine verilen değer görüşümüzü doğrulamaktadır.

7. Türgişlerin Bağımsızlık İlanı

Batı Gök Türk devlet geleneğini sürdürmek isteyen Türgişler, geniş Kazakistan bozkırlarında yaşıyorlardı. Kuzey Kırgızistan'da onların yaşam alanı konumunda idi. 630 sonrası Fetret Dönemine girildiğinde yeni boy teşkilatlanmaları meydana gelmiş; On Ok (On Kabile) adıyla varlıklarını korumayı başarmışlardı. Ayrıca insan sayılarının çok fazla olduğu bildirilmiştir.

Türgişler (Kara Türgiş), 717 yılında Su-lu liderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kağanlığını ilan ettikten sonra başkentini Talas Irmağı'nın kuzeybatısındaki Kuz-Uluş (Balasagun)'a taşıdı ve uzun bir süre Maveraünnehir'den doğruya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdu.

8. Kağanlık Sıfatıyla Bilge'nin Başarıları

Bilge, kağan olduktan sonra devleti yeniden güçlü duruma getirmiş ve töreleri yeniden uygulanmaya başlamıştır. Devlete hâkim olur olmaz asi boylarla mücadeleye devam eden Bilge, Selenga Irmağı boyuna ilerleyip Karagan geçidinde Uygurları ağır bir bozguna uğrattı. Mağlup Uygur İlteberi doğuya doğru kaçıp gitmişti. Uygurların hayvanları özellikle at sürüleri Gök Türklerin eline geçti (716). Bilge kıtlık sebebiyle uzun süredir açlık çeken halkını bu at sürüsüyle doyurmuştu. 717 yılında da uzun zamandan beri Gök Türklere isyan bayrağını açmış olan Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Bilge onların kaçışına çok üzülmüş ve geride kalan malları yağmalayıp, kadınlarını ve çocuklarını ele geçirmişti. Zaten Çin kaynakları da onun tahta geçtikten sonra Türgişlerin bağımsızlığını ilan ettiğini, Kıtan (Ch'i-tan) ve Tatabıların (Hsi) gidip Tang hanedanına

bağlandıklarını Gök Türk boylarının çoğunun devlete güvenlerini kaybedip ayrıldıklarını bildirmektedir.

Boyların çoğu yukarıda belirtildiği gibi yaklaşık on yıldan beri II. Gök Türk Devleti ile savaş hâlinde idiler, savaşların uzun sürmesi, sıkıntıların devam etmesi ortak devlete bağlı olan boyların da güvenlerini kaybedip ayrılmalarına sebep oluyordu. Ayrılanlar bundan sonra kendilerine güvenilir bir hükümdar arayacaklardı. İşte böyle bir anda Bilge, çareyi Tonyukuk'u iş başına getirmekte buldu. Yetmiş yaşından fazla olan ve herkes tarafından hürmet edilen Tonyukuk engin devlet tecrübesine sahipti. O bundan sonra planlayıcı (Mou-chu) yani stratejist olacaktı. Daha önce boyuna dönmüş olan Tonyukuk geri çağrılmıştı.

Tatabı halkının kendisiyle ilişkisini kesmesi ve Çin imparatoruna bağlanması üzerine 717 yılının yazında sefer düzenleyen Bilge, onları bozguna uğrattı. At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Bundan sonra toparlanıp giden Tatabılar, Kadırkan Dağlarına yerleştiler.

9. Ülke İçinde Kontrolün Sağlanması ve Çin'e Gidenlerin Geri Dönmesi

Kapgan'ın idaresine karşı tavır geliştirerek Çin'e giden Türk boylarının bazıları, onların asimilasyon politikalarına karşı çıktılar. İsyan edip, üstelik kendilerini kontrol eden Çinli görevliyi esir alarak ülkelerine geri döndüler.

Daha önce Tang hanedanına bağlanmış olan A-hsi-lan ve Chia-chie-ssu-t'ai ve diğerleri isyan edip Gök Türk ülkesine geri döndüler. Önceden Çin'e teslim olan aileler, güneye Ch'an-yü askerî valiliğine getiriliyordu. Ch'an-yü büyük genel askerî valisinin yardımcısı Chang Chin-lien, onları kontrol altında tutup teftiş ediyordu. Adı geçen vali yardımcısı onların silahlarını toplayarak ve silahsız bir şekilde nehri geçerek güneye gitmelerine izin veriyordu. Bunun üzerine yabancılar (teslim olan Gök Türkler) kızdılar. Daha doğrusu onların hayat tarzlarını değiştirmek için yay, oklarını vesair silahlarını yaktı. Bunun amacı kısa zamanda kültürlerini değiştirmekti. Daha sonra ok, yay ve silahları alınanlar yabancılar durumu ona şikâyet ettiler. Bunun üzerine silahları kendilerine geri verildi. Bu faaliyeti icra eden Chiang Huei, kendi başkentine dönünce Çin tabiiyetine girmiş olanların hepsi isyan ederek, Chang Chin-lien'i yakaladılar. Adı geçen Çinli kumandan hazırlık yapmamış; Ch'ing-kang-ling'de yapılan savaşı kaybetmişti. İsyan edenler onu Gök Türklere, yani Bilge-Kağan'a sunacaklardı.

Shuo-fang harekât ordusu kumandanı Hsüe Na ve General Kuo Chih-lien, onları takip etti. Ta-p'in ilçesine (hsien) varıldığında Kuo Chih-lien

onları dağıttı. Chang Chin-lien'i kaçıran grup dağıldığı gibi Chang Chih-lien serbest kaldı.

Mağlup olanlar Hei-shan'da Hu-yen-ku (Karadağ'da Hu-yen vadisine)'ya sığınmışlardı. Chang Chin-lien, her ne kadar hayatını kurtarabilmiş ise de başarısızlığından dolayı affedilmeyip idam edilerek, herkese gösterildi. Fakat, Çin'e *"teslim olan aileler"* Bilge Kağan'a bağlanınca onun gücü arttı. Bilge Kağan kaybettiği insan gücünü bir nebze olsun telafi ediyordu.

10. Karluk Halkının Sevinci

Bilge, 718 yılında Tatabıları dağıttıktan sonra, Karluklara yöneldi. Onların üzerine önce kendi gitmeyip, Tudun Yamtarı göndermişti. Yapılan çarpışmalarda Karlukların idarecisi İlteber unvanlı kişi ölmüş; kardeşi de kaçıp bir kaleye sığınmıştı.

Bundan sonra muhtemelen yine Karluklar üzerine sefer düzenleyen Bilge, kaleye sığınan muhafızın korkup iki, üç kişi ile kaçması dolayısıyla Karluk halkını teslim almıştı. Onun kendi ifadesine göre söz konusu *"halk kağanım geldi"* diye sevinmiştir. Bilge, onların bu davranışlarına karşı kayıtsız kalmamış, küçük unvanlılara, büyük unvanlar vermişti. Yerel yöneticileri yükseltilerek devlete daha sıkı bağlanacaklarını düşünmüştü. Böylece 717 yılının sonlarında Karluk problemi II. Gök Türk Devleti için çözülmüştü. Oğuzların bir kısmı ise yukarıda bahsettiğimiz gibi kaçıp, Çin'e sığınmışlardı.

Bilge, tarihi kesin olmayan bir doğuya doğru Kök Öng Irmağı boyu seferiyle devletin içinde hâkimiyetini tamamen sağlıyordu. Kök Öng Irmağı'nın yatağı (zahmetli bir şekilde) geçilmiş, geceli gündüzlü yedi vakitte susuz araziyi aşmış, çorak araziye varıp, öncü askerlerini önden yollamış, Keçen'e kadar ilerlemişti. Yazıttaki silinmeler dolayısıyla seferin tam mahiyeti anlaşılamamaktadır.

11. Tonyukuk'un Bilge'ye Engel Olması

Ülkesi içinde huzur sağlayan Bilge, gözünü artık Çin topraklarına dikmişti. Çin'i baskı altına almanın gerekliliğine inanıyor, T'ang imparatoruna akınlar ve yağmalar yapmanın planlarını hazırlıyordu. Üstelik yıllar önce Çin'e gidip teslim olan ailelerin geri dönmesi neticesinde gücü artmıştı. Fakat, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk buna engel oldu. Uzun ömrüne, yaşadığı olaylara dayanarak, Bilge'yi etkilemeye çalıştı. Tonyukuk'a göre insanlar savaşla değil, barışla zenginleşirdi. Ayrıca Çin'e hücum etmenin henüz fırsatı doğmamıştı. Aslında zamanı gelmemişti. Ordu hareket

edebilecek durumda değillerdi. Çünkü, Gök Türk askerleri yeni bir araya toplanmıştı. Henüz zayıftı ve yorgunlardı. Kuvvetlenmeleri için en az üç yıldan fazla zaman lazımdı. Bu süre zarfında askerler beslenip, eski güçlerini kazanabilirlerdi. Ancak, ondan sonra harekete geçebilirlerdi.

Bunun akabinde Bilge Kağan, şehirlerin etrafını duvar ve surlarla çevirttirmek istedi. Ayrıca tapınaklar da (Budist) inşa ettirecekti. Yani ülkede Budizm'in gelişmesini desteklemek istiyordu. Yine Tonyukuk devreye girdi ve mümkün olamayacağını söyledi. Çünkü, Türklerin insan ve hane sayıları çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinlilerle savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyorlar, zayıf oldukları takdirde kaçıp ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise kullanımsız, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı.

Gök Türklerin askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip içinde otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur; T'a ng hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metotlarının uygulanmasına gelince, söz konusu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş hâlinde kuvvetli olmak gerekirdi ve Budizm Türklerin savaşçı karaktere sahip olmalarını önlerdi. Dolayısıyla Gök Türk ülkesinde tatbik edilemezdi. Bilge Kağan, onun tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilendi ve onun stratejilerinin hepsini kabul etti. Böylece gereksiz yere Çin'e akın yapmaktan da vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung bunu kabul etmedi.

12. Bilge Kağan'a Karşı Büyük İttifak

Gök Türklerin eski gücüne kavuştuğunu gören İmparator Hsüan-tsung, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shuo-fang bölgesi kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum ederek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Gök Türk orduları tamamen yok edilecekti. Chi-lo suyunun yukarısında bulunan Gök Türk orduları tamamen sıkıştırılıcaktı. Chi-luo suyunun yukarısında bulunan Gök Türk merkezine baskın

yapıp merkez yöneticilerini yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamış. Kırgızların reisi Kutlug Bilge Kağan ve diğer Gök Türk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge prensi Mo Tegin, Sağ Bilge prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan bölgesi prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok boy ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Neticede karşı ittifakın katılımcılarının sayısı en az yediye çıktı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuku (askerî valisi), Li Shih-huo Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların Altay Dağı idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi Çor idi.

13. İlk Hamle

Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı. Çeşitli kollara bölünüp Gök Türklerin üzerine doğru ilerlenildi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Gök Türk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Gelişen bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki: *"Basmıllar şu an Pei-t'ing (Beşbalık)'de bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-Chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğru çekiliriz. Yiyecek vesair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü az (hafif)dır. İlk önce onlar varırlarsa savaşırız."* Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Gök Türklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler. Dolayısıyla Tang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu.

14. Tonyukuk'un Mükemmel Stratejisi

Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Gök Türklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü halkın bin li (567 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti. Beşbalık'a doğru hareket eden ve iki yüz li ilerleyen orduyu yollara bölerek gizledi. Önce Beşbalık'ı ele geçirdi. Arkasından Basmıllara ani bir baskın yaptı. Beklenmedik bir şekilde hücuma maruz kalan Basmılların halkı kaçıp, Beşbalık Kalesi'ne sığındı. Kalede hepsini yakalayıp, merkeze geri döndü. Böylece Çin planının bir ayağına darbe indirilmiş oluyordu.

Bilge Kağan bu zafer üzerine rahatlamıştı. Artık hedef Çin idi. Ordunun yönünü güneye doğru çevirdi ve hızla Kansu'daki Ch'ih-t'ing ve Liang-chou'yu ele geçirdiği gibi at ve koyunları yağmalandı; fakat kalelere-şehirlere girilmedi. Neticesinde de hücum yerine kendi topraklarını savunmak zorunda kalan Çin imparatoru, adı geçen bölgeye askerî vali olarak Yang Ching-shu'yu tayin etti ve yardımcı general Lu Kung-li ile Yüan Teng'ı savaşmak üzere onların üzerine gönderdi. Tonyukuk, bilgi ve tecrübesini yine kullandı. Askerî vali olarak tayin edilen Yang Ching-shu'nun kaleyi iyi savunacağını, bu yüzden önce barış teklif etmelerini eğer kabul etmezlerse yani asker çıkarırlarsa savaşarak zafer kazanacaklarını beyan etti. Dolayısıyla Gök Türkleri kaleye hücumdan vazgeçirtip Çinlilerin savaş meydanına çıkmasını bekleyecekti.

Çinli kumadanlardan Yüan Ch'eng ordusuna *"Yabancı reisi kollarında tutarken dikkatli olun"* diye tavsiyede bulunuyordu. Sonuçta yine Tonyukuk'un beklediği oldu. Li Kung-li ordusuyla Shan-tan'a vardığında Gök Türklerin askerleriyle karşılaştı. Yüan Ch'eng da meydan savaşı yapmak üzere harekete geçti. Soğuk rüzgâr, kar ve bozuk havalar sebebiyle Çin askerleri yaylarını ve oklarını kullanamadılar. Derileri çatlamıştı. Çin orduları ağır bir bozguna uğradı. Yüan Ch'eng'ın kendisi savaş meydanından tek başına zor kaçabildi. Askerî valilik görevinden alınan Yang Ching-shu'nun yerine ise sivil memurlar (Beyaz elbiseli) Liang eyaletine işleri teftiş etme makamına tayin edildiler. Bu savaşların kazanılması II. Gök Türk Devleti'nin gücünün hızla artmasına yol açıyordu. Artık Bilge'nin gücü selefi Kapgan Kağan'dan daha fazla bir duruma gelmişti. Fakat, o daha öncekinin aksine Çin ile savaşmak istemiyordu. Kendisinin hedefi yazıtından anlaşıldığı gibi ülkesi içinde huzur ve refah temin etmek idi.

15. Dostluk Zamanı

Yukarıda bahsettiğimiz hedefleri gerçekleştirmek için Çin'e bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu.

Bilge Kağan, bu savaşlardan kendi yazıtının güney yüzünde bahsetmektedir. Bazı yerleri silik olmasına rağmen savaşların 720 yılında meydana geldiğini ve onun birinci gün on yedi bin, ikinci gün piyade ordularının tamamını imha ettiğini anlıyoruz. O Çin kaynaklarının taraflı olarak kısaca kaydettiği zaferinin arkasında defalarca düşmanları bozguna uğratmıştı. T'ang İmparatoruluğu orduları hiç yerlerinden kımıldayamamışlardı.

Kıtan ve Tatabıların da, II. Gök Türk Devleti hâkimiyetini bırakıp, Çin'le anlaşmaları cezasız kalmadı. Ertesi yıl yani 721 kış mevsiminde Kıtanlara sefer düzenledi. Bir yıl sonra da 722 ilkbaharında Tatabıların

üzerinde idi. Neticede Kıtan ve Tatabı reisleri mal varlıkları, sürüleri ve kadın ile çocukları Gök Türklerin eline geçmişti. Yine maalesef bu seferlerin detayları yazıtlardaki silinmeler dolayısıyla okunamadığı için fazla bilgi sahibi olamıyoruz.

T'ang İmparatoru Hsüan-tsung, artık II. Gök Türk Devleti'nin ve Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmeye başlamıştı. Onun barış teklifini bu sefer kabul etmek zorunda kaldı. Üstelik bir Çin prensesi ile evlenme teklifine ret cevabı vermedi. Gök Türk elçisine olağanüstü hürmet gösterdiği gibi hediyeler sunarak geri gönderdi.

725 yılına gelindiğinde Çin imparatoru doğuda Budistlerin kutsal bir dağı olan Tai-shan'a ziyarete gidecekti. Devlet sekreteri (chang-shuling) unvanlı Chang Yüe'ye Gök Türklere karşı savunma hazırlıklarının arttırmasını planlaması emredildi. Çünkü imparator doğuya vardığında kuzeyden ve kuzeybatıdan Gök Türkler saldırabilirdi. Bu arada devlet adamlarından P'ei Kuang-t'ing devreye girerek dağdaki Budist töreninin önemli bir başarının göstergesi olduğunu, eğer hazırlıklar yapılırsa anlamının kalmayacağını söyledi. Cevaben Chang Yüe, Gök Türklerin her ne kadar barış teklif ettilerse de kendileri ile yapılan bir anlaşmaya güvenmenin zor olduğunu belirtti.

Ayrıca Bilge Kağan dostça insanları seven bir yapıya sahipti. Maiyetindekileri iyi yönetiyordu. Fakat, Kül Tegin mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan idi. Tonyukuk ise çok cesur, yaşlı bilgili, tecrübeli olup, varlığı Çin için önemli bir tehlikeydi. Bu üç kişi birbiriyle yakın dost idi ve daima ortak hareket ediyorlardı. İmparatorun doğuya gittiğini duyarlarsa sınırlara tecavüz ederlerdi. Böyle bir durumda sınırlar nasıl korunacaktı. P'ei Kuang't'ing, hemen Gök Türklere bir elçi gönderilip, onların büyük vezirinin çağrılmasını teklif etti. Söz konusu vezir rehine olarak imparatorun seferine katılacak ve dolayısıyla Gök Türkler fırsattan istifade edip saldıramayacaklardı. Chang Yüe onun teklifini kabul etti ve Yüan Chen'ı Bilge Kağan'a göndererek, imparatorun bu konudaki fikrini beyan etti.

16. Karşılama Töreni

Bilge Kağan, resmî bir ziyaret düzenlemiş, hatunu, Tonyukuk ve Kül Tegin ile birlikte diğer devlet adamları ile çadırın içinde daire biçiminde oturuyordu; Çinli elçi Yüan Chen'ı huzuruna kabul ettiğinde derhal evlilik meselesini gündeme getirdi. Bu konuda oyalandığını düşünüyordu. Çinli elçi Yüan Chen'a "Tibetliler, köpek neslinden gelmeler, T'ang onlarla evlilik yolu ile akrabalık ilişkisi kurdu.Kıtanlar bizim kölemiz gibilerdi.

Onlar da prenses aldı. Sadece biz kenara atıldık, prensesle evlenme konusunda sadece Gök Türkler eskiden beri (en önce) teklifte bulundular, ama kabul edilmedi, nasıl iş?" diye sitem etti.

Çinli elçi diplomatik bir tavır alarak Kağan'ın Göğün oğlunun oğlu olduğunu ifade etti. Çünkü Bilge daha önce oğlu gibi kabul edilmesini istemişti. Bir oğulun babasından nasıl evlilik teklifinde bulunabileceğini ifade etti. Böylece Bilge'nin atağını savuşturmayı düşünmüştü. Ancak, Bilge Kağan karşı atakla cevap verdi: "Olamaz, iki yabancıya (Kıtan ve Tatabı) da prenses verilerek evlilik ittifakı kuruldu. Onlar daha önce oğul gibi muamele görmüşlerdi. Ayrıca prenses imparatorun kızı değil, buna tahammül edemem; eğer teklif reddedilirse, bütün ülkem benimle alay eder, bana güler" dedi.

Onun bu sözleri diplomasi konusunda ne kadar bilgili olduğunu göstermektedir. Üstelik Çin'in iç yapısını iyi takip etmiş; prensesin imparatorun öz kızı olmadığını öğrenmişti. Ülkesi içinde huzur tesis eden Bilge, bir Çinli prensesle de evlenerek bütün Orta Asya nazarında prestijini yükseltmek istiyordu. Aksi takdirde bu onun için bir utanç vesilesi olacaktı. Bilge Kağan'ın ısrarlı olduğunu iyice anlayan Çinli elçi Yüan Chen, evlilik teklifinin kabulünü sağlayacağına dair garanti verdi. Bunun üzerine Bilge de büyük vezir A-shih-te İlteber'i hediyelerle Çin imparatorunun dinî törenine katılmak üzere göndermeyi kabul etti. Neticede Çinliler Gök Türklerin söz konusu tören dolayısıyla kendilerine herhangi bir zarar vermelerini garanti altına alıyorlardı.

A-shih-te İlteber'le birlikte gelen yabancı reislerin hepsi silahlarını kuşanmışlar, yaylı ve oklu idiler. Bazıları imparatorun konvoyunun önünde hırsızlık yaptı. Bunun üzerine imparator nişan aldı ve bir atışta birini vurdu. İlteber A-shih-te atından aşağı inerek, hırsızlığa kalkışanın kesik başını imparatora sundu ve dedi ki: *"Majesteleri maiyetindeki kutsal savaşçılar gibi değil (onlarla mukayese edilemez). Gök Türkleri Tanrı gibi vezirler bilemez, insanların arasında yok."* Gök Türk devlet adamı hırsızlığa kalkışanın başını imparatora sunup, böyle konuşarak prestijini kurtarmaya çalışıyordu. Diğer taraftan imparator ise mükemmel savaşçı olan silahlı şeflerin ve diğerlerinin herhangi bir yağma hareketine girişmemeleri için onlara gözdağı veriyordu. Karşılığında imparator *"aç olup olmadıklarını, yiyecek isteyip istemediklerini"* sordu. Gök Türk İlteberi Çin imparatorunu görmeye yay ve ok ile geldiklerini, on gündür yiyecek bulamadıklarını, Gök Türk reislerinin doymaları gerektiğini ifade etti. Bundan sonra Gök Türklerin hızla avlanmaları için izin verildi. Ancak, bu arada Çinli devlet adamlarından Lü Hsiang'ın devreye girip, Gök Türklerin avlanmalarının Çin'e zarar vereceğini söylemesi üzerine

avlanmalarından vazgeçildi ve Gök Türkler konvoyun en önünde yer aldılar. Doğudaki Tai-shan' yapılan ziyaret ve törenden dönüldükten sonra Gök Türkler için büyük bir ziyafet ve eğlence tertip edildi. Arkasından çok sayıda hediye ve taltif edildikten sonra ülkelerine geri gönderildiler.

Bilge Kağan, 697 yılından beri çok sayıda iç ve dış savaşta bulunmuştu. Nihayet 720'ye gelindiğinde ülkesi içinde boy isyanlarını bastırıp huzuru sağlamıştı. Tecrübeli devlet adamı Tonyukuk'un da tavsiyeleri ile Çin'e saldırmanın uzun vadede bir fayda getirmeyeceğini de biliyordu. Çünkü Çin aşırı kalabalık ve iklimi farklı, Türklerin yapısına uymayan bir ülke idi. Çin'i tamamen fethetse dahi orada tutunamayacağını, bunun milletine bir yarar sağlamayacağını biliyordu.

727 yılında Bilge Kağan, büyük veziri Mei-lu-ch'o (Buyruk Çor)'yu Çin sarayına gönderip, en güzel meşhur atlardan otuz baş sundu. Bu şekilde Çin'le iyi komşuluk münasebetlerini devam ettiriyordu ve uzun süreden beri Çin sınırlarında Gök Türk askerî faaliyeti yoktu.

Tibetliler, T'ang İmparatorluğu'na saldırmak arzusunda idiler. Ancak, tek başlarına hareket etmeye cesaret edememiş olmalılar ki; Gök Türklere ittifak yapıp, birlikte hücuma kalkmak düşüncesinde idiler. Bu maksatla Bilge Kağan'a bir mektup yazarak aynı zamanda Çin'e sefer yapmayı teklif ettiler. Bilge, onların teklifini olumlu karşılamadı. Çünkü T'ang hanedanı ile dostluk ilişkilerini bozmak istemiyordu. Kabul etmediği gibi Tibet hükümdarının mektubunu T'ang imparatoruna sundu. Hsüan-tsung, onun bu hareketinden çok memnun oldu ve gönderdiği Buyruk Çor adlı elçiye Tsu-chen sarayında büyük bir ziyafet verdi. Olağanüstü hürmet gösterilip çok sayıda hediye bağışlandı. Başka önemli bir gelişme daha meydana geldi. Shuo-fang'daki Batı Shuo-chiang-ch'eng adlı yerde karşılıklı pazar kurulacak ve ticaret yapılacaktı. Üstelik her yıl ipekli kumaşlardan yüzbinlerce top Gök Türklere gönderilecekti.

Bilge Kağan, Tonyukuk'un tavsiyelerine uyarak gereksiz yere Çin'e savaş açmamış, diplomatik yollardan ilişki kurarak hem ittifak sağlamış, hem de sınırda ticaret için pazar şehri kurdurarak ekonomik açıdan ülkesini geliştirme fırsatı elde etmişti. Bozkırın zor şartlarının getirdiği sık sık çekilen ekonomik sıkıntılar, Türk halkının açlık çekmesine sebep oluyordu. Bu da başka sosyal problemlerin ortaya çıkmasına ve devletlerin sarsılmasına hatta yıkılmasına sebep oluyordu. Önce etrafı surlu şehirler kurmak isteyen Bilge, Budizm'i de getirerek ülkesini kalkındırmayı amaçlamıştı. Yukarıda değindiğimiz gibi Tonyukuk haklı olarak buna karşı çıkmış ve Bilge Kağan'ı ikna etmişti. Artık Tonyukuk'un olmadığı bir ortamda Çin ile ilişkilerini geliştirerek hedefine ulaşmaya çalışmıştır.

17. Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına gelindiğinde II. Gök Türk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti. Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden onun adına diktirdiği kitabesinde "Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm. Esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm, gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin, halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm" diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Gök Türklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise binlerce ipekli kumaş, altın ve gümüş eşya ile birlikte İşiyi Likeng yollamıştı. Tatabılar ise hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi. Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On Ok) Kağanından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken, Kırgız Kağanını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti. 572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çinden en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş; olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltıraşlara içi süslettirildiği gibi heykeller de konmuştu.

Bilge yazdırttığı kitabeyi Gök Türklerin merkezine yakın bir mevki ve kolay erişilebilir bir yer olduğundan bulundukları merkezde bir yere dikmişti.

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi vesair işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz, zarif olmuştu. Daha önce Gök Türk ülkesinde böyle güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin

bunları gördüğünde hayran kaldığı, kardeşinin savaş tasvirlerine bakarken üzüldüğü bildirilmektedir.

18. Bilge'nin Zehirlenmesi ve Ölümü

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak herhangi bir güç de kalmamıştı. Sadece 733 yılında Tatabı halkı, Kıtanlardan ayrılmıştı. Herhâlde baş kaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağı'nda mağlup eden Bilge Kağan, otuz bin askerlerini öldürdü. Bu arada büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti.

II. Gök Türk Devleti uzun süreden beri Çin'le barış içinde yaşıyordu. Bilge, yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüan-tsung, kabul edileceğini bildirince Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik işi sürecine başlanmasını teklif etti.

Bundan sonra beklenmedik şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi. Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor birkaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan Bilge yukarıda da söylediğimiz gibi devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle herhangi bir sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesini işbirlikçileriyle öldürdü.

Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat etti. Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziranında yapıldı. Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lsiün Tay Sengün kumandasında beş yüzü kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı. Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştır. Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere ferman ile Li Chü'an'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi.

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlunu kağan olarak II. Gök Türk Devleti tahtına oturttular. Yeni kağanın unvanı İ-jan idi.

22 - GÖK TÜRK YÖNETİMİNİN DAĞILMASI

1. 734-742 Yılları Arasındaki Olaylar

Kaynaklarda Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Gök Türkler hakkındaki bilgiler azalmaktadır. Bilindiği gibi Orhun Abidelerindeki bilgiler Bilge Kağan'ın ölümü ile kesilmektedir. Diğer taraftan her zaman Gök Türk tarihi hakkında zengin malzeme taşıdığı söylediğimiz Çin kaynakları da artık yetersizleşmektedir. Çin kaynaklarındaki Gök Türk bölümlerinin yanında yalnız Wang Chung-ssu adlı bir kumandanın biyografisinde bir sayfayı geçmeyen bilgiler bulunmaktadır. İmparator kayıtlarında da (Pen-chi) bir cümle vardır.

Çin kaynaklarında Gök Türklerin bu devresiyle ilgili bilgilerin azalmasının sebebi onların Çin'deki T'ang hanedanı için artık bir tehlike olmaktan çıkmaları, daha çok siyasi ve benzeri bir ilişki kurmalarıdır. Eğer aksi olup savaş vesair hadiseler meydana gelse şüphesiz kaynaklardaki bilgiler çoğalırdı. Zaten 723 yılından sonra II. Gök Türk Devleti ile Çin'deki T'ang hanedanı arasında barış yapılmış ve uzun sayılabilecek bir süre savaş çıkmamıştı.

682 yılında Kutlug Kağan liderliğinde istiklalini kazanan II. Gök Türk Devleti kısa zamanda yine Orta Asya'nın en büyük devleti seviyesine yükselmişti. Onun ölümüyle yerine 692 yılında geçen Kapgan yirmi dört yıl hüküm sürdükten sonra bir Bayırku isyanını bastırdıktan sonra mağrur bir şekilde geri dönerken pusuya düşürülmüş ve 716 yılında katledilmişti. Kapgan'ın oğlunu tahttan uzaklaştıran Kül Tegin, aynı yıl ağabeyi Bilge'nin kağan olmasını sağladı. Kağanlığının ilk yıllarında çok sayıda boy isyanını bastıran Bilge, 723 yılına gelindiğinde Çin'i hem bozguna uğratmış, hem de barış yapmak zorunda bırakmıştı.

On sekiz yıl devleti idare ettikten sonra Bilge Kağan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlendi. Ölmeden önce kendisini zehirleyen Buyruk Çor ve ortaklarını öldürttü. Kendisi de 25 Kasım 734 tarihinde vefat

etti. Defin töreni ise 22 Haziran 735'te yapıldı. Bu olayların teferruatı kitabelerde nakledilmesi dolayısıyla bilinmektedir. Kitabelerde bilgiler onun hayatını anlattığı için Bilge'nin ölümünden sonra tamamen kesilmiştir. Bundan sonrası sadece Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir.

Anlaşıldığına göre Bilge'nin ölümü üzerine bir araya gelen devlet adamları ittifakla onun oğullarından İ-jan'ı kağan olarak tahta geçirdiler. Ancak, onun tahtta kaldığı süre problemlidir. Bazı kaynaklar fazla yaşamadan öldüğünü bildirirken, bazıları sekiz yıl tahtta kaldığını nakletmektedir. Bir başka kaynakta ise İ-jan Kağan'ın hükümdar olduktan kısa bir süre sonra öldüğü yazılıdır. Yine başka birinde 741 yılında Tengri Kağan'ın ölümüne işaret edilmiştir.

Neticede babasının ölümünden sonra tahta geçen İ-jan Kağan yakalandığı hastalıktan kurtulamamış ve fazla yaşayamamıştır. İ-jan Kağan'dan sonra yerine kardeşi II. Gök Türk Devleti tahtına çıktı. Unvanı Bilge Kutlug (Pi-chia Ku-tuo-lu) Kağan idi. Çin'deki T'ang hanedanı hemen harekete geçerek Sağ Chin-Wu muhafızları generali Li Chih'yı elçi olarak gönderip ona Teng-li (Tengri) Kağan unvanını sundular. Çinlilere göre Teng-li'nin anlamının "eski hayatında ektiğini biçen (iyi veya kötü hareketler için cezalandırma)" olduğu bildirilmektedir.

Teng-li'nin yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden ünlü vezir Tonyukuk'un kızı olan annesi Po-fu Hatun devlet işlerinde fazla müdahele etmek fırsatı buldu. Hatta vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile iş birliği yaptı. Hedefleri devlet idaresini tam manasıyla kontrollerini almak idi. Ancak, onların gizli ittifakına diğer boylar katılmadılar. Ayrıca onların bu tür gizli hareketlerini devletin ileri gelenleri ve boylar dâhil herkes duymuştu.

2. Halkın Sevdiği Şadlar

Bu sırada II. Gök Türk Devleti'nin merkezinde Teng-li, kağan sıfatıyla hükümdarlık tahtında idi. Devletin doğusunu Sol Şad unvanıyla, batısını Sağ Şad unvanıyla iki amcası idare ediyordu. Söz konusu iki kanat idarecisi başarılı yönetimleriyle tanınmışlar ve subayların, kumandanların çoğu özellikle genç ve dinamik olanları tarafından sevilmişlerdi. Dolayısıyla daha çok hürmet ediliyorlardı.

Kağan'ın devleti idare edecek vasıflara sahip olmayışı Gök Türk Devleti'ni temelinden sarsmış, ülkede birlik bozulmaya başlamıştı. Bu esnada özellikle Kağan'ın annesinin bir vezirle gizli ittifak yapıp devlet idaresini ele geçirmeye çalışması karışıklıkların baş sebebi olarak görülmektedir.

Bu arada T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, 740 yılında Teng-li'nin hükümdarlığını tanıdı. Amcalarının devlet içinde güçlenmeleri Teng-li ve annesini korkutuyordu. Hâkimiyetlerini sağlamlaştırılması için onları yani Sol ve Sağ Şadları ortadan kaldırmaya karar verdiler. Önce kurdukları komplo ve çevirdikleri entrika ile sağ kanat şadını yani batıdaki amcayı öldürdüler. Askerlerini ve bütün halkını kendilerine bağladılar.

3. Hanedanın Karışması

Bu hadiseyi duyan sol kanat şadı P'an Kül Tegin, aynı şeyin başına geleceğini düşündü. Onların kendisine karşı harekete geçmelerini beklemeden derhal Teng-li'ye hücum edip onu öldürdü. Boş kalan kağanlık makamına Bilge'nin bir başka oğlunu getirdi. Fakat, P'an Kül Tegin'e kimse destek vermiyordu. Basmıllar fırsattan istifade onu mağlup ettiler. Yenilen P'an Kül Tegin kendisine bağlı kuvvetlerin tamamını kaybetti ve tek başına kaçıp uzaklaştı. P'an Kül Tegin'in tahta çıkardığı kağanı, Kutlug Yabgu öldürdü ve Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu tahta oturttu. Aynı Yabgu bir süre sonra yeni kağanı da öldürüp kendisini kağan ilan etti.

4. Çinlilerin Fırsatı Değerlendirmesi

Aşağı yukarı yirmi yıldan beri Gök Türklerle Çinliler arasında önemli bir savaş olmamıştı. Yaklaşık iki yüz yıldan beri kuzeylerini tehdit eden komşularının bu hâle düşmesi Çinlileri harekete geçirdi. İmparator tarafından Sun-Lao-nu adlı bir elçiye özel görev verilerek, Uygur, Karluk ve Basmıl gibi Türk boylarının yanına gönderildi. Adı geçen boylara Gök Türk Devleti'nden ayrılıp, Çin'e bağlanmaları teklif ediliyordu. Çinlilerin bu teşebbüsü Orta Asya Türk tarihi için uzun sayılabilecek barış dönemini sona erdirdi.

Çinlilerin tahrikiyle zaten zayıflamış olan Gök Türk hâkimiyetine karşı Basmıl, Karluk ve Uygurlar ayaklandı. Gök Türk kağanı Kutlug (Kutuo) Yabgu'yu öldürdüler. Ayaklanan üç Türk boyu kendi içlerinde önceliği Basmıllara verdi. Onların reisi Chie-tie-i-shih kağan ilan edildi. Sağ ve Sol kanat yabguluklarını ise Karluklarla Uygurlar paylaşmışlardı. Kaynaklarda belirtilmemesine rağmen batıda olmaları sebebiyle Sağ kanat yabguluğunu Karlukların almaları muhtemeldir. Doğu yani Sol kanadının ise Uygurların bulunduğu yere yakınlığı sebebiyle onlara ait olması daha uygundur. Bu üç boyun reisi beraber Çin'e elçi gönderdiler, zaten daha önce tahrik edilmişlerdi. Henüz bağımsızlıklarının ilk anında Çin ile yakın ilişki kurmak istiyorlardı.

Bu arada T'ang imparatoru kuzeydeki Ling eyaletine kendisini ispatlamak arzusunu taşıyan bir kumandan olan Wang Chung-ssu'yu tayin etti. Adı geçen kumandan önce Moğol boyları Hsi ve Nu-chie'leri Sang-kan Irmağı kenarında bozguna uğrattı. Ahalilerin büyük bir kısmını ele geçirdi. Bu şekilde Gobi Çölü'nün kuzeyinde bulunan diğer boylara gözdağı vermek niyetinde idi. Bunu göstermek için akabinde büyük bir toplantı yaptı.

5. Son Çırpınış

Kutlug Yabgu'nun öldürülmesi sırasında çıkan karışıklıkları yakından takip eden Wang Chung-ssu, Gobi Çölü'nün ağzına gitmiş, onları korkutmuştu. Son kağanın öldürülmesinden sonra Basmıl, Uygur ve Karluklardan kurtulabilen Gök Türk ahalisi eski Doğu Kanat Şad'ı P'an Kül Tegin'in oğlunu Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kağan unvanıyla tahta geçirdiler.

Wang Chung-ssu'nun, Gobi Çölü'ne gelişi Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kağan'ı korkutmuştu. Siyasi hâkimiyetinin ve askerî gücünün iyice dağıldığını gören kağan Çin imparatorunu ziyaret edip, ona bağlılığını göstereceğini bildirdi. Fakat, daha sonra söz konusu niyetinden vazgeçince adı geçen Çinli kumandan onu yakalamak üzere harekete geçti. Ancak, kendisi savaşmak yerine müttefikleri, Uygur, Karluk ve Basmılları Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın üzerine saldırttı. Mağlup olan Wu-su-mi-shih kaçmaya başladı. Bu sefer Çinli kumandan onun peşine düştü. Sağ kanadında bulunan kuvvetleri bozguna uğratıp geri döndü.

6. Merkezî Yönetimden Kopmalar

Ardı ardına darbelere maruz kalan Gök Türk hanedanından kompalar ve Çin'e sığınmalar görülüyordu. Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın batı kanadı yabgusu A-pu-sse, Batı Şad'ı Ko-la-to, Kapgan'ın torunu Po-te-chih Tegin, Bilge Kağan'ın kızı Yü-chu-kung prenses binden fazla çadır aileyi oluşturan ahali gidip Çin'e sığındı. Bu hadise dolayısıyla zaten mahvolmaya yüz tutan Gök Türklerin nüfusu iyice azalmıştı. T'ang imparatoru Hsüan-tsung, teslim olmalarından çok memnun kalmış ve Hua-wu-lou adlı köşkte bütün sığınan Gök Türklerin şerefine şölen tertip etmiştir. Ayrıca çok sayıda hediyeler sundu (742 yılı).

Çin imparatoru söz konusu hadiseden memnuniyetini belirtmek için bir de şiir söylemiş, hasat zamanı yiyecek ihtiyaçları için onlara iki milyon ölçek un verdirtmişti. Bu arada mevkilerine göre unvanlar dahi sunulmuştur.

Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kağan'ın üzerine tekrar hücuma karar veren Wang Chung-ssu, bu sefer Basmıl, Karluk ve Uygurları kullandı. Ona göre uygulanabilecek en iyi plan bu boyların birlikte Kağan'a saldırması idi. To-lo-ssu Kalesi'ne karşı harekete geçen üç boy arkasından K'un suyunu takip ederek Wu-su-mi-shih (Ozmış) Kağan'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü.

Başlarına geçen kağanların sırayla öldürülmesi Gök Türklerin arta kalanlarını hâlâ yıldıramıyordu. Sonunda kesik başı Ch'ang-an'a götürülen Wu-su-mi-shih (Ozmış)'nın oğlu Ku-lung-fu Pai-mei'i kağan seçtiler (744 yılı).

Çin imparatoru Hsüan-tsung, artık Gök Türkleri kesin bir şekilde ortadan kaldırmak arzusunda idi. Bu yüzden Gök Türklerin son durumunu gayet iyi bilen kumandanı Wang Chung-ssu'yu tekrar onların üzerine gönderdi.

Çinli general Sa-ho-nei Dağı'na ulaştı. Burada Pai-mei Kağan'ın Sol (doğu) kanadını idare eden Apa Tarkan'a bağlı on bir boyla savaştı ve mağlup etti. Akabinde Pai-mei Kağan'ın batı kanadına yüklendi. Tam bu sırada Orta Asya tarihini değiştirecek mühim hadiseler meydana geliyordu. Çin imparatorunun tahrikiyle Gök Türk Devleti'nin kağanını öldürerek zaafa uğratan Basmıl, Karluk, Uygur gibi Türk boylarının arası açılmıştı. Daha önce kağanlığı tanınan Basmıl reisi Chieh-tie-i-shih, Uygur ve Karluklar tarafından öldürüldü. Uygur reisi Ku-li Pei-lo kendini Kutlug Boyla Kül Kağan ilan etti. Arkasından Çin imparatoru Hsüan-tsung'a elçi gönderip durumu bildirdi. Böylece Uygur Devleti resmen kurulmuş oluyordu. Artık iki yüz yıllık Gök Türk merkezi Ötüken bölgesi, Uygurların eline geçmişti.

745 yılının başlarına gelindiğinde Ötüken'de hâkimiyetini iyice sağlamlaştıran Uygur Kağanı, son Gök Türk kağanı Pai-mei'e saldırdı ve mağlup edip öldürdü. Pai-mei'in kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine götürüldü. Hayatta kalabilmeyi hâlâ başaran Bilge Kağan'ın hanımı da son kabilelerle birlikte gidip Çin'e sığındı.

7. Devletlerini Kaybeden Gök Türkler Ne oldu?

Pai-mei Kağan'ın öldürülüp kesik başının Çin'e götürülmesiyle Gök Türk hanedanın siyasi varlığı tamamen sona eriyordu. Zaten hanedana mensup çok sayıda bey gidip Çin'e teslim olmuştu. Ötüken bölgesinde yıllardır süren iç savaş neticesi boyların dağıldığı bilinmektedir. Diğer taraftan Uygurlar, Basmılları mağlup ederek büyük bir siyasi organizasyon hâlinde Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini kurdular.

Dolayısıyla Gök Türk hanedanından gelen herhangi bir kişinin devletin yeniden canlandırması mümkün olmazdı. Üstelik uzun süren iç savaş yüzünden diğer boyların Gök Türk hanedanına bağlılığı kaybolmuştu.

Bundan sonra birkaç yüzyıl içinde çok nadir de olsa Gök Türk ismine kaynaklarda rastlanmaktadır. Söz konusu isimleri kaynaklardan toplayıp aşağıda sunmaya çalışırsak şöyle bir değerlendirme ortaya çıkar: Kapgan Kağan'ın torunu olan A-pu-sse yukarıda görüldüğü üzere 742 yılının sonlarına doğru ülkesinde patlak veren iç savaşlar ve diğer karışıklardan dolayı Teng-li Kağan'ın kızı ile giden grupta yer alarak Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna teslim olmuştu. Ona Çin imparatoru Hsüan-tsung'a bağlılığından dolayı Shuo-fang bölgesi Chie-tu-fu-shih'lığı (özel vazifeli memur) ve Feng-hsin prensliği unvanlarının tevcih edildiği anlaşılmaktadır. T'ang hanedanını kökünden sarsan meşhur An Lu-shan'ın isyanı sırasında A-pu-sse da karışıklıktan faydalanıp isyan etmek planları yaptı. Daha sonra Çin sınırlarını terk ederek Gobi Çölü'nün kuzeyine eski topraklarına geri döndü. 752 yılının bahar aylarında meydana gelen bu ayaklanmanın akabinde Çin sınırlarına hücum etti. Onun bazı yağmalar yaptığını, iki yıl sonra Beşbalık askerî valisi Ch'eng Chien-li tarafından esir edildiğini öğreniyoruz. Aslında bu hususta çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Bazı belgeler Karlukların o sıradaki yabgusunun A-pu-sse'yı tutukladığını, ona bağlı boyların da üç ay önceden teslim olduğu şeklinde kayıtlar ihtiva etmektedir. Neticede Çin başkentine götürülen A-pu-sse, imparatorun sarayının merdivenlerine sunulmuş ve Chu-ch'i-ou caddesinde idam edilmiştir.

756 yılında T'ang hizmetine girmiş ve generallik rütbesine yükselmiş olan A-shih-na Ch'eng-ch'ing isyan edip Ying-ch'uan bölgesine saldırarak ele geçirmiş, şehrin muhafızı Hsie Yüan ve vali yardımcısı P'ang Chien'i esir etmişti. Fakat, onun akibeti hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Herhâlde mağlup olup Çinlilere yakalanmıştır. 764 yılında reislerini öğrenemediğimiz yine bir grup Gök Türk, Feng eyaletine hücum ederek muhafız general Ma Wang'ı öldürmüşlerdir.

Bu tarihten uzun süre sonra Gök Türklerin Çin sınırlarına tecavüzleri dolayısıyla kaynaklarda zikredilmelerine rastlanmaktadır. 837 yılına gelindiğinde Chen-wu bölgesinde yaşayan Gök Türkler, yüz elli çadır hâlinde isyan ettiler. İsyan sebepleri konusunda bilgi yoktur. Bunlar tarım arazileri ve çiftçileri yağmaladılar ise de Çinli kumandan Liou Mien'e mağlup olup pasifize edildiler. Aynı bölgede bulunan Gök Türklerin on yıl sonra yani 847 yılında, tüccarlara ve vergi olarak toplanan pirinçlere

saldırıp yağma yapmalarına tesadüf edilmektedir. Yine o bölgenin idarecisi olan Shih Hsien-chung söz konusu Gök Türk bakiyelerini bozguna uğratmış ve herhangi bir tehlike teşkil etmelerini engellemiştir.

Yaklaşık yetmiş sekiz yıl sonra Beş Hanedan döneminde Gök Türkleri T'ang İmparatorluğu yıkılıp yerine küçük devletlerin kurulduğu anda yine tarih sahnesinde görmekteyiz. Eski ve Yeni Beş Hanedan tarihlerinde yazdığına göre 925 yılının bahar başlangıcında Gök Türkler elçi gönderip, kendi ülke mallarından sunmuşlardı. İfadelerden anlaşıldığına göre Gök Türkler, o esnada Çin sınırlarının dışında idiler. Elçi Hun-chie-lou, aynı zamanda Gök Türklerin reisi olabilirdi. Aynı yılın kış mevsiminde Gök Türkler Hsi, Tu-hun gibi Moğol boylarıyla birlikte yine elçi göndermişlerdi. Bahsettiğimiz elçilik heyetlerinin akabinde muhteviyatı enteresan bir kayıt vardır. Buna göre imparator Ming-tsung, Po-ssı-ma-p'o (pi)'yi ziyaret edip Gök Türk tanrısına kurban sunmuş, kuzey geleneklerine göre tören yapılmasına izin vermiştir. Ertesi yıl Gök Türklerin başında başka bir reis göründüğüne göre söz konusu bir cenaze töreni idi ve imparator Hun-chie-lou'nun ölümü dolayısıyla tören yapılmasına müsaade etmişti. Gök Türklerin yeni reisinin adı Chang- Mu-chin idi. O da Çin sarayına vergi sunmuştu. 931 yılında Çin imparatoru Ming-tsung'u ziyaret eden Gök Türk elçisinin adı Tu-a-shu idi ve büyük ihtimalle o da onların reisi durumunda bulunuyordu.

934 yılında Gök Türklerin ilişki kurdukları T'ang hanedanı yıkılınca yerine Chin hanedanı kuruldu (936-944). Bu hanedan döneminde 941 yılının sonbaharında Gök Türk elçisi Hsüe Tung-hai adı geçen hanedanın başkentini ziyaret etmiştir.

941 yılı Gök Türklerin son elçi gönderdikleri tarihtir. 745 yılında son kağanları Pai-mei, Uygurlar tarafından öldürüldükten sonra Çin'e sığınmak zorunda kalan Gök Türkler, aradan uzun zaman geçmesine rağmen benliklerini kaybetmemişler; fırsat buldukça ayaklanmışlardır. Beş Hanedan döneminde ise adı geçen tarihe kadar diplomatik ilişkiler kurduklarına tesadüf ediyoruz. Bu devirde yani 907 yılında T'ang İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra ortaya çıkan zayıf devletlerle ilişki kurabilecek kadar güçlendikleri anlaşılmaktadır. Ama güçlerinin miktarı ve akıbetleri konusunda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yeni Beş Hanedan Tarihi'nin Gök Türkler hakkındaki son kaydına göre askerî valilerinin hepsinin kaybolması sebebiyle artık kayıtları tutulamamıştır.

23 - BATI GÖK TÜRKLERİ / İSTEMİ YABGU VE I. GÖK TÜRK DEVLETİNİN BATIDA GENİŞLEMESİ

Gök Türk Kağanlığı 552 yılında bağımsızlığını kazandığında devletin kurucusu Bumın Kağan Türk töresine uygun bir biçimde, ülkenin batı tarafının yönetimini kardeşi İstemi'ye vermişti. Bu durum bozkır hâkimiyet düşüncesine gayet uygundu. Hâkimiyet alanının genişliğinden dolayı böyle bölge idare tayinleri yapılıyordu. Aslında bu şekilde ele geçirilen bölgelere hanedan üyelerinin yönetici olarak atanması, bütün büyük bozkır Türk devletlerinde gerçekleşen bir durumdur. Uçsuz bucaksız geniş bozkırların tek elden kolayca idare edilmesi için en uygun yol bu idi. Bu arada Oğuz Yabgu Devleti'ne kadar kullanılan yabgu unvanı da karşımıza çıkmaktadır. İcra ettiği fonksiyon açısından ya da hiyerarşik açıdan yabgu başka bir kanada bağlı vassal hükümdar karşılığı olarak görülmektedir.

İstemi de yabgu unvanıyla 552'den 576 yılında ölümüne kadar devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak yönetti. Bundan dolayı İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılında resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Gök Türk Devleti içinde değerlendirmek gerekir. Kaynakların açıkça bildirdiğine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde bulunuyordu. Yine kendi geleneğine ve iklim şartlarına uygun şekilde yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkez kurmuştu. Çin kaynakları güney merkezinin şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede bulunduğunu bildirirler.

O esnada Batı Orta Asya bozkırlarında İstemi Yabgu'nun rakibi olabilecek bir güç bulunmuyordu. Böylece kendine çok geniş bir sahaya hâkim olma fırsatı bulan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük

çapta yayılma hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles boylarını itaati altına aldı. Söz konusu boylar Hunlar zamanında Ogur, On Ogur gibi adlarla adlandırılıyorlardı. Sonrasında Kao-ch'e (Kanglı) adıyla anıldılar. Bu arada Soğdlularla meskûn olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Gök Türkler hâkim oldular. Aslında bu yönde Gök Türkler bir başka Türk devletinin aleyhine genişliyorlardı. Onlarla komşu olmuşlar ve ortam gittikçe gerilmeye başlamıştı.

1. Türk-Sasani İttifakı Gerçekleşiyor

Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet MS 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor; İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu. Gök Türklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hâkimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. 556 yılında İstemi kumandasındaki Gök Türk ordularının hücumlarına maruz kaldı. Gök Türk ordularının baskınına uğrayan Akhunlar, daha önce 545 yılında ilk defa ilişki kurdukları Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi. Çin'e giden son iki elçilik heyeti ile İstemi'nin baskısına karşı zor durumda kalan Akhunlar yardım istediler; ancak o dönemde Batı Wei (Chou) Devleti'nin kendisi zor durumdaydı. Onların yardım talebine cevap verebilmeleri mümkün değildi. Zaten çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun Devleti varlığını koruyamadı ve 557 yılında yıkılarak tarih sahnesinden çekildi.

Akhun Devleti'ni yıkan orduların kumandanının adını Çin kaynakları Mukan olarak verse de bu orduda mutlaka İstemi Yabgu'nun bulunması gerekirdi. Belki de sadece İstemi Yabgu vardı. Doğuya bağlı olduğu için Çin kaynakları doğudaki büyük kağanın adını bildirdiler. Bundan önce dış siyasi açısından faaliyetlere girişen İstemi, Sasani şehinşahı Anûşirvân ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi'nin kızının adı İslam kaynaklarında (Taberi, Mesudi vb.) Fakim olarak geçmektedir. Gerçekleşen ittifak sonucunda Gök Türk orduları kuzeydoğudan saldırırken, Sasaniler batıdan harekete geçerek Akhun Devleti'ni kolayca yıktılar. Yıkılan Akhun Devleti'nin toprakları Ceyhun Irmağı sınır olmak üzere, Gök Türkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı. Neticede Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı

Türkistan'ın önemli şehirleri Gök Türk Devleti'ne bağlandı. Dolayısıyla meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti.

2. İpek Yolu İçin Yeni Rekabet

Gök Türkler Akhunları yıkmak suretiyle kendilerine yeni bir kapı açmışlardı. Ortadoğu'nun iki büyük gücü Sasaniler ve Bizans ile doğrudan ya da dolaylı temas edebileceklerdi. Böylece çağının diğer küresel güçleri ile de ilişki kurup mücadele ortamı doğuyordu. Gök Türk gücünün üstünlüğünü kabul etmiş olsalar gerek ki; bundan sonra Sasani hükümdarı Anûşirvân, Batı Gök Türklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler ortaya çıkıyordu. Sasani İmparatorluğu Maveraünnehir bölgesi ve ticaret yolu için daha ileri adımlar atmaya çalıştı.

İlk iş olarak ortamı germeye çalışan Anûşirvân, ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Bu şekilde Gök Türklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Gök Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Bununla da kalmayan Anûşirvân, İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürtecek ve İran sıcağına dayanamadıkları için öldüklerini ilan edecekti. Aynı sıralarda gözünü daha çok batı bozkırlarına diken İstemi, sınırlarını Hazar Denizi sahillerine kadar genişletti. Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anûşirvân, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp, elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş; İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı.

3. Soğdlu Rehberler

İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanilerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak, yeni bir müttefik arama yoluna gitti. Soğd ülkesinin tacirleri o devirde İpek Yolu'nun gerçek uzmanları idiler. Bizans'tan Çin'e kadar herkesi tanıyorlardı. Bilgi birikimi en yüksek onlardı. İstemi Yabgu, Soğdluları yanına çekmeyi başarmıştı. Bir anlamda tecrübesi fazla Soğdlular İstemi'ye danışmanlık yapacaklardı. 567 yılında adı geçen Soğdlu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanilerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğdlular çok iyi biliyorlardı. Kurulacak Bizans-Gök Türk ittifakı neticesinde Sasaniler zor durumda kalabilirlerdi. Maniakh başkanlığındaki Gök

Türk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. Halk toplanmış, kıyafetleri değişik elçileri merak içinde izliyordu. Görüşmelerde İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator II. Justinos'a okundu.

Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustosu başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Gök Türk ülkesine doğru yola çıktı. Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından Talas Irmağı boyundan Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-Dağ (Bizans Ek Tağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)'da bulunan İstemi Yabgu ile Bizans, Sasanilere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasani elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde verdiği hatıraları Gök Türk sosyal hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir.

Gelişen Gök Türk-Bizans ittifakı sonucunda Bizans-Sasani savaşları 571 yılında patlak verdi. Buna rağmen İstemi Yabgu'nun gözü Sasani topraklarında değildi. Onun gözü daha çok Orta Asya bozkırlarının devamı olan Kafkasların kuzeyi ve Karadeniz kuzeyindeki düzlüklerdi. Bu yönde Gök Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan, Gök Türklerin eline geçti. Ancak, Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz. Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askerî ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti.

Bizans elçisi Türk-Şad'a aşırı nezaket göstermiş; ancak, Şad *"Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını; on diliniz var ama, hileniz birdir"* diyerek on parmağını ağzına sokarak karşılık vermişti. Sonra *"kendilerinden kaçan Avarları (Varhonita'lar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avarların eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini"* belirtti. Türk-Şad, ayrıca Gök Türk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dnyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve

Utigurların (Otuz Ogur) Gök Türkler tarafından itaat altına alınışının Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Gök Türkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Burada Avarlar konusuna açıklık getirmek gerekiyor. Maalesef tarihçiliğimizde yanlış bilinen bir konudur. Genelde Gök Türklerin bağımsızlıklarını kazanırken yıktıkları Juan-juan Devleti kalıntılarının Moğolistan'ın doğusundan göç ederek batıya geldikleri, Avrupa içlerine yayıldıkları şeklinde yaygın bir doğru olmayan kanaat söz konsudur. Juan-juan artıklarının batıya göç ettiklerine dair hiçbir belge ve bilgi bulunmadığı gibi son kalanlarının Mukan Kağan tarafından nasıl imha edildikleri kaynaklarda açıkça bildirilmektedir. Bu konuda sadece bir yorum yapılmış ve ne yazık ki tarihçiliğimizde geniş bir şekilde kabul görmüştür. Gerçek olan Avar kitlesinin Akhunların yıkılmasından sonra Batı Türkistan sahasından çıkan kökü Büyük Hun İmparatorluğu'na dayanan Uar-Hun adlı boydur. Kaderleri doğuda başlayıp biten Juan-juan'lar ile Avarlar karıştırılmamalıdır.

Bundan başka Bizans elçileri, Gök Türkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için, elçiler bütün bu hakaretlere razı oldu. Aslında bu konuyla ilgili belgeler kaybolduğu için daha fazla bilgi sahibi olunamamaktadır.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçi tehdidi devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) Kalesi'nin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri kütlelerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesi'ni zapt etti. Bu Gök Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır.

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçti. Onun hakkında açık bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

24 - BAĞIMSIZ BATI GÖK TÜRK DEVLETİ

1. Tardu'ya Miras

Tardu'ya babasından çok büyük bir miras kalmıştı. Bugünkü Doğu Türkistan'ın büyük kısmı, Kazakistan, Kırgızistan, hatta Türkmenistan, Kuzey Afganistan toprakları ona kalan devlete bağlıydı. Her ne kadar kuvvetli ve büyük olursa olsun töre gereğince Ötüken merkezli doğuya bağlıydı. Ve bu bağlılık sürüyordu.

581 yılında Taspar Kağan'ın ölümü sonrasında başlayan taht için tartışmalar merkezî otoriteyi zayıflatınca iç dengeler değişti. Bu durumu yakından takip eden Suei hanedanı gerekli operasyonları başlattı.

Bunun yanında Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng'ın faaliyetlerinin de devletin gücünü azalttığı çok açıktır. Çinli casus Gök Türk hanedanı arasındaki iç çekişmeleri bildiren raporları imparatoru Wen'a sunuyordu. Işbara'nın gözüne girmeyi başardığı için onunla sürekli avlara çıkmış; bu sayede Gök Türk ülkesinin dağlarını vadilerini ve boylarının askerî vaziyetini öğrenmişti. Daha da kötüsü Gök Türk Devleti aleyhine hanedan arasındaki iç çekişmeleri öğrenip imparatora rapor ederek, entrika faaliyetleri yapmasını tavsiye etmesidir. İşte, bunun sonucunda başlayan entrika siyaseti Gök Türk Devleti'nin ikiye ayrılmasına sebep olmuştur.

2. Doğudan Kopuş

Devletin içindeki huzursuzlukların artmış olması Çin'e olan baskıları ve akınları durdurmamıştı. 582 yılında Işbara Kağan, Çin akınlarının sebebini Chou hanedanıyla akraba olduğunu, onun Suei'ler tarafından yıkılmasına razı olmamasına bağlıyordu. Büyük ordular toplayarak Çin topraklarına doğru seferlere çıkmıştı.

Onun askerî faaliyetlerinden tahta yeni çıkmış olan Suei imparatoru çok korkmuş, hemen Çin Seddi'ni tamire başlamış, kuzey sınırlarda

yığınaklar yapmıştı. Derhal Yin Shou'yu Yen eyaletinde, Yü Ch'ing-tse'yı da Ping eyaletinde on binlerce askerle savunma yapmak üzere görevlendirmişti. *Tam bu esnada devreye giren Ch'ang Sun-sheng, imparatoruna Gök Türklerle savaş yerine entrika faaliyeti yapmanın daha uygun olacağını tavsiye etti.*

Ch'ang Sun-sheng'ın tespitine göre Gök Türk Devleti'nde dört ayrı güç vardı. Bu güçler Işbara, Tardu (Tien-chüe), Apa ve Ch'u-lo-hou liderliklerinde kendi aralarında bölünmelerine rağmen Çin'e karşı birlikte savaşa çıkıyorlardı. Işbara dışında adı geçen üç liderden, o an için en doğrusu Tardu ile bağlantı kurmaktı. Çünkü, daha uzakta ve askerî gücü yüksek seviyede bulunuyordu. Önce onunla temasa geçildikten sonra ikinci aşamada Apa, Ch'u-lo-hou ve Moğol kabileleri Hsi'lerle ilişki kurulabilirdi.

Çok korkmuş ve morali bozuk Çin imparatoru Ch'ang Sun-sheng'ın bu raporundan çok hoşnut kalarak casus elçisini saraya çağırdı. Onun ağzından bir daha raporunda belirtiklerini dinledi. Planını dikkatlice analiz ettikten sonra Yüan Huei'i kurt başlı sancak ile o esnada Hami'de bulunan Tardu'nun yanına gizlice gönderdi. Tardu'nun kurt başlı sancak kendisine sunulunca doğudaki Işbara Kağan'ın üstünlüğünü tanımadığını açıkladı. Böylece Işbara'ya bağlılığı sona erdi. Zaten uzun süredir doğudaki merkeze karşı soğuk tavrını sürdüren Tardu istiklalini ilan etti.

3. Kurt Başlı Sancağın Sırrı

Kurt başlı sancak Gök Türklerde hükümdarlığın sembollerinden biri olarak kabul ediliyordu. Gök Türk hükümdarlarının otağlarının önüne kurt başlı sancak dikilirdi. Sancağın kendisine sunulmasıyla birlikte Tardu bağımsız bir devlet olarak tanındığını anlamış oluyordu. Onun gönderdiği karşı elçiye Çin sarayında çok hürmet edildi. Üstelik, o sırada sarayda bulunan Işbara'nın elçisinin oturduğu yere göre üstünde bir yere oturtularak, Batı Gök Türk Devleti'ne daha çok değer verildiği gösterildi. Böylece Batı Gök Türk Devleti'nin prestij olarak daha üstün olduğu vurgulanmak istenmişti.

Gerçekte elçi Yüan Huei, Tardu'nun nezdine ulaştığında, kendisine hiç itibar edilmemiş; ancak kurt başlı sancak sunulduktan sonra olağanüstü ilgi gösterilerek, çok iyi merasim yapılmıştı. Sancak veya tuğ eski Türk devletlerinde çok önemli bir hâkimiyet belgesi idi. Bu bir bakıma Tardu'nun hiç direnmeden kendisine yapılan teklifi hemen kabul etmesi yüzünden uzun süreden beri böyle bir beklenti içinde sonucunu çıkarıyoruz.

Tardu ilk tavrını hemen tesirini gösterdi. 582 yılında Işbara'nın liderliğinde gelişen büyük Gök Türk akınında Tardu, Çin içlerine fazla ilerlemek istemedi. Askerlerini toplayarak geri dönmüştü (582 yılı). Bahsedilen askerî harekât Doğu ve Batı Gök Türk kuvvetlerinin bölünmesinin kesinleşmesinden önce son birlikte seferleridir. Bundan sonra devletin doğu kanadında iç karışıklıklar çoğaldı. Apa isyanı sırasında gelişen olaylar yüzünden, Tardu ile Işbara arasındaki uçurum daha da derinleşmiştir.

4. Nişancılığın Faydası

Tardu'nun bağımsızlık yolunda Suei İmparatorluğu'ndan aldığı destekten sonra aralarının iyi olması normaldir. Tarihi tespit edilemeyen bir elçilik teatisi Batı Gök Türk-Çin ilişkilerinin samimi olduğunu göstermektedir. 582 yılının hemen sonrasında Tardu'nun gönderdiği elçinin şerefine Çin imparatoru Wen, sarayında av eğlencesi düzenlemişti. Bu sırada usta generallerinden Ts'uei P'eng'a çatıda bulunan bir güvercine nişan almasını emretti. Usta nişancı bu kumandan attığı okla kuşu vurdu. Bunun üzerine imparatorundan on bin bakır ödül para aldı.

Tardu'nun elçisi bu vaziyeti görünce hayran kalmıştı; ülkesine dönünce kağanına bu olaydan bahsetti. Ts'ui Peng'ın nişancılığını merak eden Tardu, tekrar elçi göndererek, imparatora onu ülkesine yollamasını, görüşmek istediğini bildirdi. İmparator Wen, onun bu teklifinden dolayı övünmüş ve Batı Gök Türk ülkesine göndermişti.

Tardu Kağan, on kişilik bir nişancı ekibi hazırlayarak, Ts'uei P'eng'la vahşi bölgelerde ava çıktılar. Havada uçan kuş topluluğuyla karşılaştıklarında Gök Türk okçuları attıkları okları isabet ettiremediler. Ancak Ts'uei P'eng attığı her oku isabet ettirdi; vurduğu kuşların hepsi yere düştü. Tardu adı geçen Çinli elçinin nişancılığına hayran kalmış ve yüz günden fazla alıkoymuştu. Çin imparatoru ipekli kumaşlardan hediye göndererek onun serbest bırakılmasını sağladı. Fazla büyük bir siyasi öneme sahip olmasına rağmen söz konusu elçilikten, Batı Gök Türk-Suei ilişkilerinin 582 yılı ve devamında son derece samimi bir şekilde gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan Tardu'nun alıkoyduğu elçiyi ancak ipekli kumaşlar karşılığında geri göndermesi, Çin üzerinde belirli bir yaptırım gücüne sahip olduğuna işaret eder.

5. Tardu'nun Batıda Genişlemesi

Batı Gök Türk Devleti bağımsızlığını kazandıktan sonra batıda iki önemli güç Sasaniler ve Bizans ile baş etmek zorundaydı. 576'da daha

önce Kerç (Bosforos) Kalesi'nin zapt edilmesinin ardından, Gök Türk kuvvetleri beş yıl sonra Bizans'ın elinde bulunan Kersonesos Kalesi surları önünde belirdiler. Aynı esnada bu sıralarda bir başka Gök Türk ordusu Derbend'i kuşattı.

6. Batı Türkistan'da Egemenlik

Batı Türkistan sahasında meskûn Soğdların hemen bütün krallıkları Tardu'nun idaresini kabullenmek zorunda kaldı. Aslında İstemi Yabgu zamanında başlayan hâkimiyet Tardu'nun yönetiminde sağlamlaştı. 591 yılında Kao-ch'ang'ın dört kalesi yıkılmış, buranın halkından iki bin kişi Çin'e sığınmıştı. Geride kalan kralın eşlerinden en büyüğü Batı Gök Türk kağanının kızı idi. Prens Po-ya, Kao-ch'ang (Turfan/Beşbalık) kralı oldu. Bunun üzerine Gök Türkler, ondan kendi geleneklerine uygun olarak (leviratus), Türk asıllı üvey anne ile evlenmesini istediler. Po-ya önce kabul etmek istemeyip direndi ise de Gök Türkler tarafından kuşatılınca karşı koyamadı ve üvey annesi ile evlendi. Daha sonra Töles boylarına vassal olarak bağlanan Po-ya'nın yanında Töles boylarından devlet adamı sürekli önemli bir veziri olarak bulunurdu. Soğdlu tüccarlar buralardan geçtiklerinde Töleslere vergi verirlerdi. Bir ara Kao-ch'ang kralı tamamen kültürünü değiştirip, Çinlileşmek istemiş; ancak Töleslerden korktuğu için buna cesaret edememişti.

Semerkand (K'ang-kuo) kralı da Tardu'nun kızıyla evlenmiş ve onun tabiiyetine girmişti. Su-le (Kaşgar) ülkesi her yaz Batı Gök Türklerine yetiştirdikleri tarım ürünlerinden ve zengin madenlerinden vergi sunardı. İ-ta ülkesine Batı Gök Türkleri Chie (Ch'i)-ch'iang isimli birini onları idare etmek için gönderdiler.

Soğdlularla meskûn bu bölgeler tamamen Batı Gök Türk hâkimiyetine girerken, Sasaniler üzerine de hücumlar yapılmıştı. 588-589 yıllarında Gök Türk orduları Baktriya ve Toharistan'ı işgal etmişler, Herat'a ulaşmışlardı.

Bagdis civarı dahi Gök Türklerin eline geçti. Bu sırada İran'da Sasani İmparatorluğu tahtında Anûşirvân'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğma Türkzade Hürmüz hüküm sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türk o (Türkzade), lakabıyla meşhur olmuştu. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Gök Türk askerlerinin Sasanilerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlayanlardı. Nehravan Nehri

kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı. Aslında Anûşirvân zamanında, Sasani orduları, Yemen'i fethederken (520) kumandan Vahriz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu. Daha sonra Behram Çupin, yine mağlup olmuş ve Tardu Kağan'a sığınmıştır.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Gök Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti.

7. Doğuya Özlem

Batı âleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök Türk Devleti'nin iç işlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la işbirliği yapmış, onun ölümü üzerine kendini Pu-chia (Bilge) unvanıyla bütün Gök Türklerin kağanı ilan etmişti. Fakat, Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Suların zehirlenmesi sonucu uğranılan hayvan ve asker kaybı ile Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hun'lara sığınmak zorunda kaldı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiçbir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur.

8. Ni-li'nin Kağanlığı/Hanedanın Üçüncü Kolu

Tardu mücadeleyi kaybedip tarih sahnesinden çekilince boş kalan Batı Gök Türk Devleti tahtında torunu Ch'u-lo görülmektedir. Ch'u-lo'nun Tardu'nun oğullarından Tu-lu'nun oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

Aslında 587 yılında Apa, Baga Kağan tarafından yakalandıktan sonra Altay Dağlarının güneybatısında bulunan ona bağlı boyların ileri gelenleri, Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kağan unvanıyla tahta geçirdiler. O Çinli bir prensesle evlenmiş ve Ta-man Tegin doğmuştu. Ta-man Tegin'in doğumundan sonra Ni-li Kağan öldü. Bunun üzeri eşi Hsiang-shih prenses, Ni-li'nin kardeşi P'o-shih Tegin ile evlendi. 600 yılında adı geçen tegin ve Çinli eşi Suei İmparatorluğu merkezi Ch'ang-an'a giderek, Hung-lu-i tapınağında ikamet etmeye başladılar. Bu esnada Tardu, Suei hanedanına karşı vaziyet aldığı için ülkelerine geri dönememişlerdi. Apa Kağan'ın neslinden gelenler, uğradıkları ağır yenilgilere rağmen yok olmamışlar, Doğu ile Batı arasında 3. gücü meydana getirmişlerdir.

Apa, Işbara tarafından daha ilk yenilgiye uğratıldığında Tardu'nun yanına sığınmış, ondan destek görmüştü. Onun yakalanıp, ortadan kalkmasından sonra dahi teginleri Tardu'ya bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler.

593 yılı Suei hanedanına karşı muhalif bir teşkilat kuran Tou-lan Kağan'ın hatunu Ch'ien-chin prenses, Ni-li Kağan ile de işbirliği yapmıştı. Ni-li Kağan ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda bundan başka bilgi bulunmamaktadır.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hun'lara sığınmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kağan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Ch'u-lo Kağan, belirli bir mevkide devamlı oturmayarak, Batı Gök Türk Devleti'ni idare ediyordu. İki Küçük Kağanlık ihdas etti. Biri Taşkend (Shih-kuo)'in kuzeyinde bulunuyordu ve bütün Soğd şehirlerini idare etmek üzere tesis edilmişti. İkincisi ise Kui-ts'u (Kuca)'nın kuzeyinde kurulmuş ve Ying-p'o adını almıştı.

Çok geniş bir sahayı elinde bulunduruyor olmasına rağmen Ch'u-lo Devleti'ni iyi idare edemiyordu. Bu yüzden boyların çoğu onun idaresine karşı ayaklandılar. Sonuçta kendisi Töles boyları tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Aslında önce Töles boylarını mağlup eden Ch'u-lo Kağan, sonra onların mallarına ağır vergiler koymuştu. Daha sonra Sir Tarduş boyunun kendisine isyan edeceğinden şüphelendi ve kabile reislerinden birkaç yüzünü toplayıp, hepsini öldürdü.

Kendilerine karşı uygulanan baskıya dayanamayan Sir Tarduşlar isyan ettiler. Sir Tarduşların reisi Ye-shih, Ch'u-lo'yu bozguna uğrattıktan sonra kendini *"Küçük Kağan"* ilan etti. Diğer taraftan Ch'i-pi boyunun lideri Baga (Mo-ho) Kağan oldu. Cesarette emsalsiz olduğu için halkın kalbini çok fazla kazanmıştı. Arkasından, Hami, Koço (Kao-ch'ang) ve Karaşar gibi şehir devletleri ona bağlandı.

9. Halkının Çin'e Hizmet Etmek İsteyen Kağana Direnişi

Ch'u-lo ağır mağlubiyete uğradığı sırada Suei imparatoru Yang'ın batı ülkeleri konusunda en büyük danışmanı P'ei Chü, Tun-huang'da bulunuyordu. Tun-huang Güney İpek Yolu üzerinde çok önemli bir mevkide kurulmuş bir şehirdir. Ch'u-lo'nun ülkesinin karışıklığa sürüklendiğini duydu. Ayrıca onun annesinin Çin asıllı olduğunu da öğrenmişti. P'ei Chü yaptığı istihbarat çalışması sonucu Ch'u-lo'nun annesinin aslen Çinli olduğunu öğrenmişti. Ayrıca onun ülkesinin karışıklığa sürüklenmesi Suei hanedanı için iyi bir fırsat olabilirdi. Derhal imparatoruna onunla temasa geçmesini tavsiye etti.

P'ei Chü'nün tavsiyesi üzerine Çin imparatoru Ts'uei Chün-su'yu elçi olarak, Ch'u-lo'nun yanına gönderdi. Elçi onun merkezine vardığında Ch'u-lo, imparatorun mektubunu almak için ayağa kalkmak istemedi.

Bunun üzerine elçi Ts'uei Chün-su "*Gök Türklerin aslında bir ülke olduğunu, sonradan kendi aralarından anlaşmazlığa düşüp, ikiye ayrıldıklarını, on seneden beri savaştıkları hâlde birbirlerini yıkamadıklarını, bunun yanında Doğu Gök Türk ülkesi hükümdarı Ch'i-min'in yavaş yavaş Batı Gök Türk ülkesini hâkimiyetine almaya başladığını, Ch'i-min'in Çin desteği sayesinde Doğu Gök Türk tahtında oturduğunu, Ch'u-lo'nun annesinin aslen Çinli olup şu anda Çin'de bulunduğunu, Ch'u-lo'nun itaat etmemesi hâlinde öldürüleceğini*" söyledi. Böylece Ch'u-lo Kağan'ı açıkça tehdit ediyordu.

Duydukları karşısında çok üzülen Ch'u-lo âdeta sarsıldı ve eğilerek Çin imparatorunun mektubunu aldı. Elçi "*Doğu Gök Türk ülkesinin kuvvetlenmesinin asıl sebebinin, Ch'i-min'in Çin'e itaatinden memnun kalan Çin imparatoru Yang'ın desteği olduğunu, şimdi Ch'u-lo'nun, Suei'in düşmanı T'u-yü-hun'lara hücum etmesi hâlinde Çin ile dost olacağını*" söyledi. Ch'i-min oğlu Bagatur Şad'ın annesinin aslen T'u-yü-hun'lu olması sebebiyle, onlara karşı savaşmak istemiyordu. Neticede Ch'u-lo, Çin elçisinin teklifini kabul ettiği gibi, onunla beraber *kan terleyen atlardan (Cennet Atları/Gök Atları)* Çin imparatoruna hediye gönderdi.

611 yılında T'u-yü-hun'lar üzerine sefere hazırlanan Çin imparatoru, Wei Chie'yi Ch'u-lo'ya elçi olarak gönderip, Ta-tou-pa vadisinde kendi ordusuyla birleşmesini istedi. Ch'u-lo'nun kendisi bunu kabul etmek arzusunu taşıyordu. Ancak devlet adamları buna razı olmadı. Çünkü ortada hiçbir sebep yok iken haksız bir şekilde düzenlenecek sefer idi. Onların bu sert tepkisi üzerine Ch'u-lo, T'u-yü-hun seferine katılamayacağını bildirdi. İmparator, onun bu hareketine çok kızdı ve yeni müttefik arama yoluna gitti.

10. Yönetimin Tekrar Tardu'nun Soyuna Geçmesi

Tardu'nun torunu (Tou-liu, Tardu'nun oğlu) olan She-kuei, şadlık rütbesiyle batı tarafını idare ederken, Ch'u-lo'nun gücünü kaybetmesini kendisi için bir fırsata çevirdi. Kendi kağanlığını ilan etti. Devletin batı taraflarında geniş bir bölgenin hâkimiyetini elinde bulunduruyordu. Çin'e elçi göndererek, Suei İmparatorluğu ile evlilik ittifakı kurmak istemişti. Böylece kendine dış destek alabilecekti.

Suei sarayında She-kuei'in elçisine yüz verilmedi. Ancak Ch'u-lo ordusuyla yardıma gelmeyip anlaşmayı bozunca, P'ei Chü'nün tavsiyesiyle She-kuei elçileri ile görüşme yaptılar. P'ei Chü'nün imparatora açıkladığı raporun esasını Batı Gök Türk ülkesini ikiye bölmek teşkil ediyordu.

Ch'u-lo ve She-kuei, ayrı ayrı kağan olarak selamlanacaklar; ikiye ayrılınca güçleri bölünecek ve azalacak sonra Çin'e bağlanacaklardı. Neticede She-kuei'in elçisine Ch'u-lo'nun yaptıkları anlatıldıktan sonra sefere çıkıp Ch'u-lo'yu mağlup ederse evliliğin gerçekleşebileceği ifade edildi.

11. Beyaz Bambu Ok

Suei imparatoru kendi eliyle bir demet beyaz bambu oku She-kuei'e sunulmak üzere elçisine verdi; *"bu işin acele hallolması gerektiğini, elçinin vazifesinin ince bir bambu gibi nazik olduğunu"* söyledi. Bilindiği gibi Eski Türklerde ok bağımlılık sembolüdür. İmparator Türk geleneğine uygun bir şekilde davranarak Batı Gök Türk kağanını kendine bağladığını göstermek istiyor; karşılığında kendisine sadakat bekliyordu.

She-kuei'in yanına dönmek üzere Çin başkentinden ayrılan elçinin yolu Ch'u-lo'nun ülkesinden geçiyordu. Yakalanıp Ch'u-lo'nun karşısına çıkarıldıklarında bambuları sevdiğinden dolayı elçileri alıkoyacaktı. Ancak, elçi ve heyeti hileli konuşarak kandırıp oradan kurtuldular ve kendi ülkelerine vardılar. Çin imparatorundan mesajı alır almaz Ch'u-lo'ya sürpriz bir saldırı yapan She-kuei onu ağır bir yenilgiye uğrattı.

Ansızın beklemediği bir saldırıya maruz kalan Ch'u-lo, karısı ve çocuklarını arkasında bırakıp birkaç bin süvariyle doğuya kaçacaktı. Fakat, önü kesildiği için Koço (Kao-ch'ang)'da bulunan Shih-lo-man Dağı'nda saklandı. Koço kralı Ch'ü-po-ya, derhal durumu Çin imparatoruna rapor etti. Beklentileri karşılamamasına rağmen, Ch'u-lo'nun canlı yakalanması Suei'in menfaatlerine uygundu. Gücünü kaybettiği için artık Çin'e hizmet kolaylıkla edebilirdi. Onu Çin'e gelmesi için ikna göreviyle P'ei Chü'yü, Ch'u-lo'nun annesi Hsiang-shih ile onun yanına gönderdi. Gönderilenler Yü-men-kuan-chin (Yeşimtaşı Kapısı Geçidi)'deki Ch'ang-ch'eng'a ulaştıklarında, P'ei Chü annesini bir adamla Ch'u-lo'nun bulunduğu yere yolladı. Annesi, onun bulunduğu yere ulaştığında Ch'u-lo'yu Çin'e gitmeye ikna etti.

12. Ch'u-lo'nun Çin Sarayında Karşılanması

Neticede 612 yılının başında Çin sarayına gelen Ch'u-lo'ya, İmparator Yang çok nazik davrandı. Merasim yapıldı ve şerefine eğlence tertip edildi. Ch'u-lo'ya teşekkür etti. Yeryüzünde ender bulunan yiyeceklerden ve güzel sesli şarkıcılardan hazırlanmıştı. Renkli işlenmiş ipeklerden ve bambulardan yerlere yayıldı. Ch'u-lo'nun gözü kulağı kamaşıp mest olmuştu.

Etkileyici törenden iki ay sonra Ch'u-lo ile Çin'e gitmiş olan halk imparator tarafından üçe ayrıldı Buna göre: *1- On binden fazla savaşamayacak durumda olanlar ayrılarak, Huei-ning'de Ch'u-lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad'ın idaresinde ikamete memur edildi. 2- Ta-man Tegin'in idaresine bir başka grup verilip Lu-p'ing'de oturtuldu. 3- Ch'u-lo'nun kendisine beş yüz süvariyle imparatorun teftiş konvoyunu takip etmesi emredildi.*

13. Suei İmparatorluğu'na Hizmet

613 yılında Korelilere karşı başarısından dolayı Ho-sa-na Kağan unvanı verilen Ch'u-lo, Lung-you ve Huei-ning'deki isyanları bastırmaya çalışırken kardeşi Kül Tardu Şad, T'u-yü-hun'lara saldırdı. Bol miktarda mal ele geçirdi ve bunları imparatora sundu.

Korelilerin mağlubiyetinde etkin rol oynayan Ho-sa-na Ch'u-lo'nun gayretleri fazla fayda getirmedi. Sadece Çinlilerin nazarında prestiji arttı. Çünkü, Suei hanedanı çıkan isyanlar sonucunda zor durumda kalmıştı. Çok fazla dayanamadan kısa süre içerisinde yıkıldı. Çıkan karışıklıklardan birçok Çinli prens ve devlet adamı faydalanarak, kendi imparatorluklarını ilan etti.

Ch'u-lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad, hayvanlarını otlattığı Huei-ning'de *"Kül Kağan"* unvanıyla bağımsızlığını ilan etti. Chiang-tou bölgesi karışıklığa düştüğünde asillerden Yü-wen Hua-chi ile birlik olmaya çalıştı. Ancak, onun mağlubiyeti üzerine Başkent Ch'ang-an'a gelip, yeni kurulan T'ang hanedanının imparatoruna itaat etti. Bu hareketinden dolayı kendisine Kuei-i Wang (Dönen Gönüllü Prens) unvanı sunuldu. Bu arada imparatora sunduğu inciler için *"prensin sadakati önemli, incilerin önemli olmadığı"* gerekçesiyle kabul edilmedi. Adı geçen Şad'ın İmparator'a daha fazla hizmet etmesini bu şekilde davranarak sağlamaya çalışıyorlardı.

14. Shih-pi Kağan'ın İhaneti Affetmemesi

Ch'u-lo'nun varlığı ve ihanetleri Doğu Gök Türk Devleti kağanı Shihpi'nin dikkatinden kaçmıyordu. Onun Çin'de hayatını sürdürmesi ileride kendisi için bir engel teşkil edebilirdi. Ch'u-lo'nun varlığını devam ettirmesini istemiyordu. Önce devletini kurması için yardımda bulunduğu, sonra her türlü baskı altına aldığı T'ang imparatoru Kao-tsu'ya elçi göndererek, Ch'u-lo'nun öldürülmesi isteğini bildirdi. Çin imparatoru önce sadık birinin yok edilmesini kabul etmek istemedi ise de bütün vezirlerin "Şimdi eğer kabul edilmezse bir kişi hayatta kalır, bir devlet kaybedilir, sonra Çin için büyük problem olurlar" diyerek onu ikna ettiler. İmparator

onun idam edilerek öldürülmesini bir süre daha erteledi ise de çaresiz kaldı. Neticede Ho-sa-na Ch'u-lo, sarayın iç kısımlarına götürülerek burada şerefine içki eğlencesi düzenlendi. Bu sırada Shih-pi Kağan'ın elçisine teslim edildi. Elçi de onu öldürdü.

Huei-ning'de ikamet eden ve kendini Kül Kağan ilan etmiş olan Kül Tardu Şad'a T'ang hanedanı, Tu-wu-kou-pa unvanını sundu ve aşırı hürmet gösterdi (618). Buna rağmen varlığını fazla devam ettiremeyen Kül Kağan, Çinli asi kumandanlar tarafından ortadan kaldırıldı.

15. Ta-nai Tegin

Ch'u-lo ile beraber Çin'e gelen diğer Batı Gök Türk devlet adamı Ta-nai Tegin, Suei hanedanı hesabına Kore savaşlarında büyük başarılar kazanmış ve yüksek Çin unvanlarıyla ödüllendirilmişti. Sonra kendisine bağlı boyu ile Lu-kung mevkiinde bölünerek ikamet ettirildi. T'ang hanedanının kurucusu ihtilale başladığında askerleriyle ona katıldı. Suei generali Sang Ming-ho, Yin-ma-ch'üan mıntıkasında, T'ang hanedanının asi ordusuna büyük bir hücum yaptı. T'ang ordusunun büyük bir kısmı kaçarak dağıldı. Sadece Gök Türk Ta-nai Tegin birkaç yüz süvariyle Suei generalinin karşısına çıktı. Hazırlıksız yakalanan Suei ordusu ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Ta-nai Tegin'in bu başarısı sayesinde dağılmış vaziyetteki T'ang isyan ordusu yeniden kendini toparlayabildi. Bu vesileyle Çin tarihinin her yönden en parlak devleti sayılan T'ang İmparatorluğu daha kurulurken yıkılmaktan kurtuldu.

İmparatorluk tesis edildikten sonra savaşlardaki başarısından dolayı beş bin top ipek sunuldu. Ayrıca kendisine Shih-shih soyadı tevcih edildi. Bundan sonra yine 618 yılında T'ai-tsung ile birlikte üç asi liderinin ordularını arka arkaya yendiler. Bunların hepsinde olağanüstü başarıları vardı. Kendisine saray kızlarından üç tane ve işlenmiş güzel ipeklerden on bin top sunulmak suretiyle ödüllendirildi. 629 yılında sağ muhafızları generali, sonra Feng eyaleti askerî valilik müfettişi oldu. Tou-kuo düklüğü tevcih edildiğinde üç bin ailelik bir timara da sahip olmuştu. 638 yılında ölümünden sonra dahi unvanlar verilmeye devam etmiş, *"Fu-kuo (devlete yardım eden) generalliği"* sunulmuştu.

16. Devletin Toparlanması

Ch'u-lo Kağan'ın Orta Asya sahnesinden çekilmesinden sonra Batı Gök Türk Devleti toplarlanma sürecine girdi. Onun 611 yılında Çin'e gidip, Suei imparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Gök Türklerinde hâkimiyet

yine Tardu'nun torunlarından She-kui'in eline geçti. Tardu'nun torunu Na-tou-lu'nun oğlu olan She-kuei kısa zamanda dağınık boyları bir araya toparlamayı başarmıştı.

Aslında başsız kalan milletin kendisi onu kağan seçmişti. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi doğuda Altay Dağları, Doğu Gök Türkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Taşı Kapısı geçidi denilen mevkinin dışındaki, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar Denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

She-kuei, devletini zirveye taşımayı başardı. Bu arada Doğu Gök Türk Devleti'ni tanımamış ve herhangi bağımlılık söz konusu olmamıştı. Doğu Gök Türk Devleti'ne tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kuei tahtta fazla kalamadı. Çok geçmeden öldü. Maalesef o ve dönemi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu Kağan ise Batı Gök Türk Devleti'ne en parlak dönemini yaşattı. Cesur, zeki ve taktikçi bir şahsiyete sahipti. Özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu.

Po-ssu (İran)'a yani Sasanilere karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkend'in kuzeyindeki Bin-pınar (Chien-ch'üan)'a nakletti. Bundan sonra Batı Türkistan'da meskûn bütün Soğd devletçiklerinin hepsini birer birer kendine bağladı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla bu bölgeden Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. 620 yılında Çin'e balık yumurtası sunmak için elçi gönderdi.

T'ung Yabgu'nun gücünün artarak hâkimiyet alanını genişletmesi doğunun kağanı İl'i korkutmayı başarmıştı. Halbuki, 622 yılında Doğu Gök Türkleri İl Kağan idaresinde T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir baskı altına almışlardı. Aynı esnada T'ung Yabgu kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu, İl Kağan'a hücum edecekti. Çok korkan İl Kağan, elçi gönderip onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi.

17. Uzakla Dostluk -Yakınla Düşmanlık

T'ang imparatoru Kao-tsu, önce kabul etmek istemedi. Sebep olarak da Batı Gök Türk ülkesinin kendilerinden çok uzakta bulunduğunu, acil

bir durumda hiçbir fayda sağlamayacağını düşünerek, bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, İl Kağan'ı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiğini, sonra Çin kuvvetlendiği zaman, onları kolayca tesiri altına alabileceğini söyleyerek, imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Tao Li elçi olarak T'ung Yabgu Kağan'ın yanına gönderildi.

İl Kağan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Gök Türkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından 627 yılında Erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti. Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kağan, T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu, bundan dolayı endişelendi ve evlilik işinin gerçekleşmesi kesin olarak bitti.

18. T'ung Yabgu'nun Batı Genişlemesi

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında, amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kağan ilan etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Gök Türk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı hâlde varlıklarını sürdürdüler.

T'ung Yabgu, Batı âlemiyle de ilişkilerini, üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Gök Türk orduları, onun kumandasında Sasanileri mağlup ederek, Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi. Bu arada Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi. 623 yılında Bizans imparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Gök Türkleri, Sasani ordularını ağır bir hezimete daha uğrattılar. Gök Türklerin Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslam dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasani imparatorluğu İslam kuvvetlerince kolayca yıkılmıştır.

19. Hsüan-tsang'ın İzleri

Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang 629 sonu, 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan

T'ung Yabgu, 626 yılında da Hintli rahip Prebhakaramitra'yı da kabul etmişti. Onun Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla bu rahibin gözlemleri bize Gök Türk hayatı hakkında çok zengin tasvirlerin kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu, Kuzey Afganistan'da Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu.

T'ung Yabgu Kağan'ın amcası Bagatur tarafından öldürülmesi neticesi Batı Gök Türk ülkesinde birlik bozulmuş, hanedandan gelen beylerin çoğu kendi kağanlıklarını ilan etmişti. Ancak, hiçbiri diğerlerine üstünlük sağlayarak devlete hâkim olamadı. Bazı beyler Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna elçi gönderiyorlar ve onunla yakınlaşmak için bir Çin prensesiyle evlenmek isteğini belirterek, onun hâkimiyetini kabul edeceklerini bildiriyorlardı Fakat, İmparator T'ai-tsung hiçbirine olumlu cevap vermedi. Batı Gök Türk ülkesindeki karışıklık Çinlileri korkutuyordu.

635 yılından sonra Batı Gök Türk ülkesinde yeni bir boy teşkilatlanması gerçekleşti. Işbara Kağan ülkesini on boya böldü. Her bir boyu idare eden reise birer ok verilerek, On Ok veya diğer adıyla On Şad boy organizasyonu oluştu. Sonra sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrılan bu yeni boy birliğinin birincisi yani sağ taraftakinin adına Nu-shih-pi dendi. Suei-ye (Tokmak)'nin batısında oturacaklardı. İkincisinin adı Tuo-lu idi ve Suei-ye (Tokmak)'nin doğusunda ikamet edeceklerdi. Bu yeni teşkilatlanmaya rağmen Batı Gök Türk ülkesinde karışıklıklar durmadı.

Gök Türk beyleri arasında üstünlük mücadelesi kıyasıya sürerken 649 yılında Doğu Gök Türk ülkesinde hâkimiyetlerini tam anlamıyla tesis eden Çinliler, Batı Gök Türk ülkesine ve Türkistan'daki şehir devletçiklerine göz dikmişlerdi. Bazı Gök Türk beylerinin kendilerine elçi göndererek bir Çinli prensesle evlenme teklifinde bulunmasını fırsat bilerek faaliyete giriştiler. İlk önce Kuca, Hoten, Aksu, Kaşgar, Ts'ung-ling ve Chü-chü-po gibi bölgeleri teker teker işgal edip Tang İmparatorluğu topraklarına kattılar. Çin adına buraları işgal eden ordunun başında Gök Türk hanedanından gelip T'ang İmparatorluğu hizmetine giren beyler vardı.

Daha sonra A-shih-na Ho-lu adlı kağanın uzun mücadelesi muvaffakiyetsizlikle sonuçlanınca 658 yılında Batı Gök Türk ülkesi Çin'in hâkimiyeti altına girdi. Bugünkü Doğu Türkistan ve Batı Türkistan toprakları üzerinde dört büyük askerî garnizonluk tesis eden Çinliler kontrollerini sağlamlaştırmışlardı. Ancak, Tibetlilerin Doğu Türkistan'a ve Çin'in doğusuna yaptıkları hücumlarla onların bu bölgedeki hâkimiyetlerini zayıflattılar. Bununla birlikte T'ang İmparatorluğu'nun Batı Gök Türk üzerindeki etkisi bazen sembolik de olsa uzun süre devam etmiştir.

25 - ÜLKENİN BÖLÜNMESİ

T'ung Yabgu'nun beklenmedik bir şekilde amcası Bagatur tarafından öldürülmesi Batı Gök Türk Devleti'ni tam bir karışıklık içine sürükledi. Böylece zorla tahta çıkan Bagatur, kendine Ch'u-li-sse-pi Kağan unvanını almıştı. Bununla da kalmamış üstelik kendini büyük kağan ilan etmişti. Onun tahtı gasbetmesi ve bu hareketleri devletin temelini oluşturan boylar tarafından hoş karşılanmadı. Batı Gök Türk Devleti'nin halkı yani boylar onun kağanlığını tanımadı. Ayrıca devlet adamlarının hiçbiri ona itaat etmeyi kabul etmedi. Bu arada fırsattan istifade eden Nu-shih-pi boyu kendi içinden Ni-shu Baga Şad'ı kağan seçmişti. Fakat, onun kendisi bu görevi istemedi.

Diğer taraftan T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li Tegin de Maveraünnehir (K'an –chü)'de isyan etmiş ve orada tahtı gasbeden amcası Bagatur Kağan'ı mağlup etmeyi başarmıştı. Onun bu başarısı Nu-shih-pi boyunu umutlandırdı. Bu boyun lideri Ni-shu, Hsi-li'yi Batı Gök Türk tahtına oturması için davet etti.

1. Tahtın Geri Alınması

Hsi-li, babasını öldürüp zorla tahtını ele geçiren Bagatur'dan kağanlığı böylece geri almayı başarmıştı. Kendine İ-p'i-po-lo-lü Yabgu Kağan unvanını aldı. Amca Bagatur ona mağlup olmasına rağmen yine de mücadeleden vazgeçmemişti. Her iki kağan kendi aralarında savaştılarsa da herhangi bir sonuç alınamadı. Çünkü, bir neticeye ulaşamayıp birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. Bunun üzerine her ikisi de kendilerine arada dış destek aramaya başladı. İkisi de Çin'e elçi gönderip hediyeler sundu. Bir Çin prensesiyle evlenmek suretiyle müttefik olmak istediklerini bildirdiklerinde T'ai-tsung cevap olarak dedi ki: *"Sizin ülkeniz karıştı. İdarecileri henüz belli değil. Savaş ve benzeri mücadeleler sona ermedi. Nasıl evlilik gerçekleşir?"* Neticede evlenme teklifleri reddedilmiş ve kendi aralarında savaşmamaları tavsiye edilmiştir.

2. Kağan'dan Memnun Olmayan Halkın Tercihi

Bagatur'un idaresinden memnun olmayan bütün Töles boyları isyan ettiler ve gidip Lü Yabgu Kağan (Hsi-li Tegin)'a itaat ettiler. Çünkü, o eski kağan T'ung Yabgu'nun oğlu idi ve halkının kalbini kazanmıştı. Boyların bu tavrı üzerine zorla tahtı ele geçiren Bagatur (Sse-pi Kağan)'un askerlerinin de yavaş yavaş dağılmasına yol açtı. Onu ortadan kaldırmak için uygun şartların oluştuğunu gören Lü Yabgu son darbeyi vurmak için harekete geçti. Yaptığı ağır bir baskınla Bagatur'u bozguna uğratmayı başardı.

Askerlerini kaybeden Bagatur, Altay Dağlarına kaçmıştı. Burada Tuo-lu Kağan'dan bir darbe daha yedi ve orada Nu-shih-pi lideri Ni-shu tarafından öldürüldü. Sonuçta tek başına bütün Batı Gök Türk ülkesinin hâkimi olan Lü Yabgu Kağan'a devlet adamları Büyük Kağanlık unvanını sundular.

3. Umutların Kırılması

Her ne kadar milletinin büyük desteğini alarak tahta çıksa da daha sonraki uygulamalarıyla başarılı olduğunu kanıtlayamadı. Bundan sonra kuzeydeki Töles boylarına ve daha doğudaki Sir Tarduşlara karşı sefere çıkan Lü Yabgu, Sir Tarduşlarla yaptığı savaşı kazanamayıp mağlup olmuştu. Şüpheci, inatçı ve iftiracı bir mizaca sahip olduğu kaynaklarda nakledilen kağan, bu yüzden milletini kontrol altında tutamamıştı. Üstelik kendisine en faydalı hizmetlerde bulunan küçük kağan rütbesindeki İl (i-li)'i hakkında iftira duyduğu için suçsuz yere öldürdü. Onun bu hareketini gören diğer devlet adamlarının hepsi şaşırıp korkmuşlardı. Neticede Batı Gök Türk ülkesinde kontrol elden çıktı. Ni-shu'nun gücünden çok çekiniyordu. Gizlice onun aleyhine saltanatını yıkmak için gizli planlar yaptı. Durumun farkına varan Ni-shu, Karaşar (Yen-ch'i)'a sığındı. Bundan sonra She-pei Tarkan ile, Nu shih-pi'ler, Lü Yabgu'ya karşı ittifak yaptılar.

4. Boş Kalan Tahta Davet

Zor durumda kaldığını anlayan Lü Yabgu aldığı hafif süvarilerle Maveraünehir'e kaçtı. Boş kalan tahta daha önce Karaşar'a sığınan Ni-shu çağrıldı ve gelip oturduktan sonra unvanı Tuo-lu oldu. Ayrıca Tardu unvanını da almıştı. Ni-shu'nun babası Baga Şad, T'ung Yabgu zamanında Çin sarayına gelmişti (626'dan önce). Bundan dolayı T'ang İmparatorluğu ile yakın temas kurabildi. Hatta 633 yılında Liou Shan-yin onun ülkesine elçi olarak gönderildi. Fakat, fazla yaşayamayan Ni-shu 634 yılında öldü. Yerine kardeşi T'ung-e Şad, Işbara Hsi-li-shih Kağan unvanıyla tahta geçti. Bu yeni kağan T'ang başkenti Ch'ang-an'a adam göndererek evlilik

teklifinde bulundu ve beş yüz baş at sundu. İmparator, onun elçisini çok iyi karşılamış ve iltifatlarda bulunmuştu. Ancak, oyalama taktiklerine başvurarak evlilik teklifini kabul etmedi.

5. Yeni Boy Örgütlenmesi (Türk Tarihinde Dönüm Noktası)

Sonra Işbara Kağan, ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Bundan sonra unvanları On Şad veya On Ok şeklinde söylenmeye başladı. On Ok boyları sağ ve sol olmak üzere iki yan gruba ayrıldı. Bir tarafa beş ok yani beş boy yerleştirildi. Onlara Beş Tuo-lu boyu adı verildi. Beş çorluk hâlinde tesis edilmişlerdi. Yani bir çor bir ok idare edecekti. Suei-ye (Suyab/Tokmak)'nin doğusunda ikamete başladılar. Sağ grubu Nu-shih-pi boyu oluşturdu. Beş büyük erkinlik hâlinde tesis edildiler. Suei-ye (Suyab/Tokmak)'nin batısında oturacaklardı. Her bir boyu bir erkin idare edecekti. Bundan sonra bütün yeni teşkilatlanmadan çıkan boylara genel olarak On Boy/On Ok adını verdiler.

Bu olay boy ve boylar sisteminin tarihimizi anlamamızda ne kadar faydalı olduğunun göstergesidir. Tarihçiliğimizde hiç üzerinde durulmamakla birlikte, özellikle Batı Türklüğü için bir dönüm noktasıdır. 24 Oğuz boyuna, Türkmenlere, Selçuklulara ve Osmanlıya giden yol böyle açılmıştır.

Yeni düzenleme yapılmasına rağmen ülkesini iyi idare edemeyen Işbara Hsi-li-shih'ya karşı kıpırdanmalar çok geçmeden başladı. Kendi maiyetindeki T'ung Tudun tarafından baskına maruz kalmıştı. Yüz süvariyle karşı çıktı ise de galip gelemedi. Geri çekilmeye başladı. Kardeşi Börü (Pu-li) Şad ile Karaşar'a sığındılar. A-hsi-chi Kül Erkin ile T'ung Tudun devlet adamlarını toplantıya çağırdılar. Sonuçta Yü-ku Şad kağan seçildi. Işbara Hsi-li-shih ise küçük kağan tayin edilmişti. Fakat, yine de bu toplantıda alınan kararlara uyulmadı. T'ung Tudun öldürüldü; Yü-ku Şad ise kendi erkinlerinden biri tarafından mağlup edildi.

Bu fırsatı değerlendiren Işbara Hsi-li-shih eski topraklarını tekrar ele geçirdi. Ancak yine de eski gücüne ulaşamadı Batıdaki Nu-shih-pi boyu Yü-ku Şad'ı kendilerine kağan yaparak onu tanımadı. Yü-ku Şad ile Işbara Hsi-li-shih arasında karşılıklı savaşlar oldu ise de birbirlerine üstünlük sağlayamadılar. İli Irmağı kenarında toplanan bütün boylar müşahedeler yaparak kendi aralarında anlaştılar. Bu ırmağın batısı Tuo-lu'nun oldu. Yani Yü-ku Şad'a Tuo-lu Kağan unvanını veren Nu-shih-pi'ler onun etrafında toplanıp doğudan ayrılmışlardı. Bu ırmağın doğusunda Işbara Hsi-li-shih hâkim olacaktı. Neticede Batı Gök Türk ülkesi kendi içinde iki devlete ayrılmıştı (638).

6. Türkistan Şehirlerinde Hâkimiyet

Tuo-lu Kağan merkezini Tsu-ho Dağı'nın batısında kurdu. Bundan sonra adına *"Kuzey Sarayı (Pei-t'ing)"* denmeye başladı. Diğer taraftan Po-ma, Kırgız, Ch'u-yüe-shih, Basmıl, Huo-hsin, Ch'u-mu-k'un gibi boylar da ona tâbi oldu. Doğudaki kanadı ele geçirmek için harekete geçen Tuo-lu, Işbara Hsi-li-shih'nın bir ilteberiyle gizlice anlaşarak, ona saldırdı. Mağlup olan Işbara P'a-han-na (Fergana)'ya kaçtı ve orada öldü. Geride kalan onun devlet adamları İ-ch'u-li-shih-i-pi Kağan unvanıyla oğlunu tahta geçirdiler. O da ertesi yıl ölünce, bu sefer Chia-na Şad'ın büyük oğlu Pi-ho-to Yabgu'yu kağan seçtiler. Unvanı İ-p'i Işbara Kağan oldu. Işbara Kağan'a davul ve kurt başlı sancak gönderen T'ang hanedanı imparatoru T'ai-tsung, onu kağan olarak tanıdığını ilan etti (641). Suei-ho suyunun kuzeyinde merkezini kurdu. Adına güney merkezi denildi. Doğuda İli Irmağı, Kuca, Shan-shan, Ch'ie-mo, Toharistan, Karaşar, Shih (Taşkend), Shih (Kış), Ho, Wei ve Semerkand gibi bütün ülkeler ona itaat etti.

Tuo-lu önce Işbara Yabgu'ya saldırmamış, kendi kuvvetini arttırdıktan sonra hücuma geçmişti. Her iki taraf defalarca savaşmışlar birbirlerine üstünlük sağlayamamışlardı. Bu arada ikisi de Çin'e elçi göndererek destek aramışlar; İmparator T'ai-tsung her iki tarafa da dostça davranmış ve birbirleriyle savaşmamalarını tembihlemişti. Fakat, Tuo-lu ileri harekete devam etmiş, nihayet Taşkend Tudununu göndererek Yabgu Kağan'a saldırtıp öldürtmüştür. Bundan sonra onun ülkesine de hâkim oldu. Nu-shih-pi boyu onun hâkimiyetini kabul etmedi. İsyan ederek uzaklaştılar. Toharistan'ı ele geçiren Tuo-lu, Hami bölgesine dahi akın yaptı. Çinliler burada devreye girmişler ve onun üzerine Kuo Hsiao-k'o'yı göndermişlerdi.

Bu kumandan önce Wu-ku boyuna sürpriz bir saldırı yapıp mağlup etti. Tehlikede olduğunu hisseden Tuo-lu, etrafındaki Ch'u-yüe ve Ch'u-mi boylarının askerleriyle Tanrı Dağlarına sığındı. Bu arada kuzeye doğru harekete geçen Kuo Hsiao-k'o, Ch'u-yüe'lerin erkininin şehrini (kale) ele geçirmişti. Arkasından Ho-suo Dağı'na ulaşıp Ch'u-mi boyunu da teslim aldı. Bu esnada Tuo-lu Kağan Çin ordusuna karşı duyduğu kin yüzünden onların elçisi Yüan Hsiao-you'yu ve beraberindekileri alıkoydu; geri göndermedi.

Çinli elçilere *"T'ang imparatorunun askerlerinin güçlü olduğunu duyduğunu, şimdi kendisinin Semerkand'a saldıracağını ve kimin daha kuvvetli olduğunu göreceklerini"* söyledi. Sonra Maveraünnehir'e doğru bir sefere çıktı. Yolu üzerindeki Mi-kuo (Maimargh)'yu ani bir saldırı ile yıktı. Yakaladığı insanları bağladı, bütün zenginliklerine el koydu. Fakat, onun emrindeki kumandanlardan Ni-shu Çor, onun bu zalimce hareketlerine çok

kızıyordu. Oğlu Hu-lu-wu'yu Tuo-lu'ya hücum ettirdi. Neticede Tuo-lu'nun ülkesi büyük bir karışıklık içine düştü. Kendisi Toharistan'a sığınacaktı.

Başveziri ülkesine geri dönmesini tavsiye etti ise de o kabul etmeyip ahalisini toplayıp yola çıktı. Ye suyunu geçip Shih-kuo (Taşkend)'ya ulaştı. Ancak, maiyetindeki ahalinin çoğu perişan olup dağılmıştı. Nihayet K'o-ho-tun Kalesi'ne sığınabildi. Geride kalan az sayıda askerle dağılan halkını toplamaya çıktı ise de A-hsi-chi Kül Erkin, ona ani bir baskın düzenleyip mağlup etti. Bunun üzerine Pai-shuei-hu (Aksu?) Kalesi'ne sığınan Tuo-lu orada ikamete başladı.

Geride başsız kalan Nu-shih-pi boyu artık Tuo-lu'yu kağan olarak başlarında görmek istemiyordu. Çin sarayına elçi gönderip, birinin tahta geçirilmesini rica ettiler. Çin imparatoru Wen Wu-yin'i özel elçi sıfatıyla yollayarak, Batı Gök Türk vezirlerinin Gök Türk kağanlık ailesinden bilge (liyakatli) olan birisinin kağan seçilmesini emretti. Bunun üzerine devlet adamları eski İ-ch'u-li-shih-i-pi Kağan'ın oğlunu -pi She-kui Kağan unvanıyla tahta geçirdiler.

İ-p'i She-kui Kağan tahta çıkınca yanında bulunan ve Tuo-lu'nun Toharistan'a götürdüğü memurları da kurtararak hepsini Çin'e geri gönderdi. Daha sonra Nu-shih-pi boyunun beyini askerlerine kumanda ettirerek, Tuo-lu'nun en son sığındığı ve hâlâ ikamet etmekte olduğu Pai-shuei (belki Aksu) Kalesi'ne saldırttı. Onların hücumu sırasında Tuolu davul ve boynuzlarla çok gürültü çıkararak kaleden çıktı ve çatışmaya girdi. Nu-shih-pi'ler şaşırmışlar ve kendilerini toparlayamamışlardı. Çok sayıda Nu-shih-pi askeri Tuo-lu tarafından öldürüldü. Bu şekilde saklandığı kaleden kurtulan Tuo-lu eski idare ettiği boyun yanına geldi. Ancak, onu boyu hükümdar olarak tanımadı. Eski başarısızlıklarını sebep göstermişlerdi. Daha evvel sahip olduğu gücüne ulaşamayacağını, halkının kendisine karşı eski nefretini biliyordu. Bundan dolayı Toharistan'a gitti.

Bundan sonra Batı Gök Türk Devleti'nde bir süre tek başına hâkim olan İ-p'i She-kuei Kağan, Çin başkentine elçilerle hediye göndermiş ve bir Çin prensesiyle evlenmek isteğini bildirmişti. İmparator T'ai-sung bu teklifi geri çevirdiği gibi Kuca, Hoten, Shu-le (Kaşgar), Chu-chü-po, Tsung-ling gibi beş ülkenin Batı Gök Türklerinden ayrılarak Çin'e bağlanmalarını istedi. Böylece küçük devletlere bölünen Batı Gök Türk ülkesini Çin kontrolüne daha kolayca sokabilirdi. Zaten bundan sonra İ-pi She-kuei'in saltanatı fazla uzun sürmedi. 649 yılının sonunda Talas Irmağı civarında boylarını idare eden A-shih-na Ho-lu ona karşı isyan edip, bütün siyasi ve askerî gücünü ele geçirdi.

26 - ÇİN HÂKİMİYETİNİ TANIMAYAN BATI GÖK TÜRK BEYLERİNİN MÜCADELELERİ

Bütün Batı Gök Türk hanedanı İstemi Yabgu'nun soyundan gelmektedir. İstemi'nin beşinci nesilden torunu olan A-shih-na Ho-lu'nun babasının adı Ch'ie-yüe'dir. Kağan olmadan önce Ye-pu-li Şad unvanını taşıyordu.

A-shih-na Pu-chen gidip Çin'e bağlandığı zaman Tuo-lu Kağan, ondan doğan boşluğu Ye-pu-li Şad'ı yabgu yaparak doldurmaya çalıştı. Bunun akabinde A-shih-na Pu-chen'ın Çin'e gitmeden idare ettiği Talas Irmağı civarını elde tutmaya başladı. Güneydeki Hsi-chou'dan kuzeye bin beş yüz li'lik (800 km) mesafede bulunuyordu. Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su, Karluk, Nu-shih-pi gibi beş boyun halkını idare ediyordu. Tuo-lu, tahtını kaybedip Toharistan'a sığınınca ortaya çıkan yeni kağan İ-p'i-she-kuei onu sıkıştırdı.

Bunun sonucunda Ho-lu'ya bağlı bütün boylar dağılıp perişan oldular. Yanında sadece Chih-she-ti, Ch'u-mu-k'un ve Po-pi gibi üç boy kalmıştı. Bunlar Ho-lu'ya kağanlık teklif ettiler. Bunu duyan İ-p'i-she-kuei çok kızdı. Tehlikeyi savuşturamayacağını anlayan Ho-lu, Çinlilerin desteğini aramaya başladı. Yeni kağanın yarattığı tehlike yüzünden belirli bir yerde ikamet edemeyen Ho-lu, 648 yılında etrafında kalan boylarla Ting-chou'ya gelip Çin imparatorunun rızasıyla orada oturdu. Hatta, Sol cesur muhafızlar generalliği ve Ya-ch'ih askerî valiliği gibi unvanlar aldı.

1. A-shih-na Ho-lu'nun Kahramanlığı

Kendisi Ting-chou'da Mo-ho Kalesi'nde ikamet ederken ona bağlı boylar o havaliye dağılarak yayılmışlar ve kulübeler yapmaya başlamışlardı. Buna rağmen Ho-lu, T'ang İmparatorluğu'na itaat etmeyi pek düşünmüyordu. Üstelik Hsi ve Ting gibi iki eyaleti ele geçirerek topraklarını genişletmek arzusu taşıyordu. Çinli askerî vali Luo Hung-i bunu duymuş ve durumu imparatoruna bildirmişti. Yeni imparator Kao-tsung, Ch'iao

Pao-ming'i acele Ho-lu'nun isyanını önlemesi için yola çıkardı. Ho-lu'ya da haber gönderip oğlu Hsi-lien'in rehine olarak göndermesini emretti. Hsi-lien Çin başkentine gitmediği gibi babasına da batıya çekilmesini tavsiye etti (651).

Batıda Tuo-lu Kağan'ın idare ettiği bütün eski toprakları ele geçiren Ho-lu, merkezini Ming-bulak (Bin Pınar)'ta kurdu. Kendine Işbara Kağan unvanını aldı. Bundan sonra Nu-shih-pi'lerin ve Tuo-lu'nun on boyunu idare etme gücüne kavuşmuştu.

Bu sırada Tuo-lu'nun beş çoru vardı:

1. Ch'u-mu-k'un-lü Çor,
2. Hu-lu wu (Uluğ) Çor,
3. She-she-t'i-tun Çor,
4. T'u-ch'i-shih-he-lo-shih Çor,
5. Su-ni-shih ch'u-pan Çor adlarını taşıyorlardı.

Nu-shih-pi'lerin ise beş erkini vardı. Bunlar

1. A-hsi-chi Kül Erkin,
2. Ko-shu-ch'üe Erkin,
3. Pai-sai-kan-tun-sha-po Erkin,
4. A-hsi-chie-ni-shu Erkin,
5. Ko-shu-ch'u-pan Erkin

Hu-lu Çor Kül ki; aynı zamanda o, Ho-lu'nun damadı idi.

A-hsi-chie Kül Erkin en kuvvetlileri idi ve iyi yetişmiş askerlerinin sayısı birkaç on bini bulmuştu. İyice güçlenen Hsi-lien, Bagatur Yabgu'luğa yükseldi. Arkasından T'ing-chou (Beşbalık)'ya saldırdı. Birkaç vilayeti ele geçirip, binlerce insan öldürdü; yağmalar yaptı. Gelişen askerî faaliyetlerden Ho-lu'nun merkezde kaldığı, ordulara ise Bagatur Yabgu unvanını alan Hsi-lien'in kumanda ettiği anlaşılmaktadır. Hatta onun kumanda ettiği ordular Tibet'e kadar uzanan akınlarda bulunuyordu.

Onun bu söz konusu seferlerine Çinliler büyük bir ordu hazırlayarak engel olmak istediler. Bunun için hazırlanan Çin ordusuna 50 bin Uygur da takviye olması için dâhil edilmişti. Liang Chien-fang isimli generalin kumanda ettiği orduya üstelik Türk asıllı Çinli kumandan Ch'i-pi-ho-li de yardımcı kumandan olarak katılmıştı. Bununla da yetinmeyen Çinliler otuz bin kişilik destek ordusu daha ilave ettiler.

Bu arada Çinli devlet adamlarından Luo Hung-i bir rapor hazırlayarak imparatoruna sundu. Bu raporda şöyle bir plan ileri sürüyordu: *"Çin'in emniyette olması için inanılır ki; yabancıları kontrol altında tutmanın yolu onları değiştirip, Çin'e adapte etmektir. Ho-lu bir kaleyi koruyor, kıştan*

dolayı kar yığıldığı için T'ang askeri gelemez diyor; şartlar müsait olduğunda da bir teşebbüste yıkılabilir. İlkbahara kadar ertelensin, o zaman şartlar değişecek, bütün ülkeye kumanda edemeyecek, uzaklaşıp kaçıp gidecektir. Ayrıca askerler aslında Ho-lu'yu cezalandıracaklar, yine Ch'u-mi, Ch'u-mik'un ve diğerleri bağımsız hareket etmek istiyorlar. Eğer kalırlar girmezlerse tekrar Ho-lu ile birleşirler. Şimdi kış ağır, rüzgâr kuvvetli ise de askerlerin zor şartlardan derileri çatlar ve dökülür. Hem sınırda askerlerin erzakı uzun süre sağlanamaz, bu arada yağmacıların çetesi yavaş yavaş ölme dönemine girer. Lütfen Ch'u-yüe, Ch'u-mi ve diğerlerinin suçlarını affediniz. Ho-lu üzerinde dikkatimizi yoğunlaştıralım. Bu felaket olmasa önceden dalları, yaprakları idare edemez idi. She-p'i, Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ch'i-pi ve diğerlerinin askerine bir ay süre ile yardım edip beslemek arzusundayım. Bunu takiben büyük ordu P'ing-luo suyunun yukarısında yardım etmek için yerini alır. Yabancılar aç gözlü ve yırtıcı savaşırlar. Ayrıca yabancıların askerleri T'ang askerlerine yardımcı olurlar. Şimdi Uygur süvarileri öne çıkar, T'ang askerleri onları yavaşça takip eder. Böylece Ho-lu perişan olur."

Yukarıdaki rapordan anlaşıldığına göre Çinliler, Uygur ve diğer Türk boylarını kullanarak, Ho-lu'yu ortadan kaldıracaklardı. Çin ordusu ise fazla kayıp vermemek için geriden onları takip edecekti. Ayrıca Ho-lu'ya bağlı boyların bazıları ile temasa geçilerek ayartılacaklar ve onu içeriden vuracaklardı. T'ang imparatoru onun dediklerini uygun buldu ve kumandanların bu rapor doğrultusunda hareket etmelerini emretti. Ch'u-yüe boyu reisleri Chu-ya-ku ile birlikte yağma yapacaklardı. Lao Dağı'na geldiklerinde ona hücum eden Liang Chien-fang, onları mağlup etti. Reisleri öldürüldüğü gibi 9 bin Ch'u-yüe'nin başı kesilmiş, altmış kabile reisi yakalanmıştı.

653 yılına gelindiğinde Yao-ch'ih askerî valiliği lağvedildi. Ch'u-yüe boyu Chin-man-chou'da yerleştirildi. Bu yılın sonunda daha önce Toharistan'a sığınmış olan Tuo-lu Kağan öldü ve onun oğlu Chen-chu Yabgu, Ho-lu'yu yakalayıp Çin'e sunmayı teklif etti. Bu şekilde Çinlilerle yakınlaşabilirdi. Ancak, Ho-lu üzerine yaptığı akında başarı kazanamadı ve geri püskürtüldü. Bir yıl sonra (654) Ho-lu'ya bağlı boylardan Karluk, Ch'u-mi, Chih-chie ve Ch'u-yüe'ler mağlup edildi.

Ch'u-mu-k'un'ların kalesine hücum eden Chou Chih-tu isimli Çinli general, orayı ele geçirmiş ve 30 bin ölü askerin sol kulağını kesmişti. Ho-lu üzerine her taraftan Çin orduları yürüyordu. Su Ting-fang isimli general, Ho-lu'nun bir başka boyu Su-ni-hsi'ye Ying-suo Irmağı'nda saldırmış ve ağır bir bozguna uğratmıştı. Bu arada Çin orduları başkumandan yardımcısı Wang Wen-tu, Gök Türk orduları ile savaşmak istememiş ve

Ta-tu Kalesi'ni ele geçirip, halkını tamamen katletmiş; bütün hazinelerine ve değerli eşyalarına sahip olmuştu.

656 yılında Batı Gök Türk ülkesine doğru büyük bir Çin Seferi daha düzenlendi. General Su Ting-fang, İli bölgesi (tao) harekât ordusu başkumandanı olmuştu. 650 yılında Doğu Gök Türk ülkesini çeşitli askerî valiliklere ayıran Çinliler, bu valiliklerin ordularını da katmışlardı. Bunlardan Uygurlar, Çin ordusunda çok önemli bir kısmı teşkil ediyorlardı. Reisleri P'o-jun bir Çinli kumandan gibi hizmet veriyordu. Yine Çin hizmetinde bulunan A-shih-na Pu-chen, Altay Dağları havalisine ilerlemiş, Erkin Nen-tu-lu ve on binden fazla çadır ahalisi ona teslim olmuştu.

Ye-hsi Irmağı'na varan Su Ting-fang, hafif süvarilerle hareket ediyordu. Ch'u-mu-k'un'lara ani bir hücum yapıp yendi. Bu arada Ho-lu'nun kendisi yüz bin On Ok askerini toplamış ve Su Ting-fang'ın karşısına çıkmıştı. Çinli kumandan ordusunun piyade birliklerini ortada bırakıp süvarileri sakladı. Düşmanının askerinin az olduğunu gören Ho-lu hemen taarruza geçmişti. Ne var ki; oyalama çarpışmasının ardından gizlenen süvariler, Gök Türk ordusunu arkadan sarıp bozguna uğrattılar. 30 bin Gök Türk askeri yakalandı ve öldürüldü. Ho-lu'nun ileri gelen kumandanlarından Tou-ta Tarkan ve onun gibi iki yüz reis dahi savaş meydanında öldürülmüştü. Ertesi gün Çin ordusu kuzeye yöneldi. On Okların beş boyunu oluşturan Nu-shih-pi'ler ile beş Tuo-lu'lar gidip Çin ordusuna teslim oldu. Başkumandan Su Ting-fang, Hsiao Ssu-ye ve Uygur P'o-jun'u Talas Irmağı'na doğru kaçan Gök Türkleri takip etmesi için gönderdi. Görüldüğü gibi Çin ordusu Orta Asya havalisine girince şekil değiştirmiş, piyadelikten çıkarak süvari hâline gelmişti. Bunda hiç şüphesiz Çin hizmetine giren Türk asıllı kumandan ve boyların büyük etkisi vardı.

2. Çin Ordusunda Görev Alan Batı Gök Türk Beyleri

Bundan sonra büyük bir kış olmuş, Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı başlamıştı. Su Ting-fang bunun iyi bir avantaj olarak planlayıp emrindekilere şöyle dedi: *"Şimdi sisin karanlığı rüzgârla açılır. Gök Türkler benim idare edemeyeceğimi zannediyorlar (diyorlar). Sürpriz saldırı beklemiyorlar, ertelersek uzaklaşırlar. Avantajı gününde kullanarak savaşmak, başarıya eşittir; en iyi plan budur"*. Neticede gece harekete geçme planları yapılarak, yol üzerinde rastlanılan insanların hayvanlarına el konuldu. Böylece yiyecek temin edilebildi. Shuang Irmağı'na varıldığında Mi-she ve Pu-chen isimli Çin tarafını tutan iki Gök Türk beyiyle birleşildi. Bu arada Çin ordusu halktan alınan yiyeceklerle doymuş ve morali yükselmişti. Artık

Ho-lu'nun merkezine iki yüz li (yaklaşık 110 km) kalmıştı. Gerekli tertibatları alarak yola çıktılar. Chin-ya Dağı'na varıldığında Ho-lu'nun halkının her şeyden habersiz olarak ava gittiklerini öğrendiler. Bunu fırsat bilen Su Ting-fang, az sayıda insanın bulunduğu Ho-lu'nun otağına karşı harekete geçti on binlerce insanı yakaladığı gibi hükümdarlık alametleri olan davul, sancak ve diğer aletlerini ele geçirdi.

İli Irmağı'nı aşarak kaçmayı başaran Ho-lu ve Kül Çor'un maiyetindeki askerlerin çoğunun atları ölmüştü. Onları Çinliler iki koldan takibe koyulmuşlardı. Birinci koldan Mi-she ilerleyerek İli Irmağı'na vardı. Ch'u-yüe, Ch'u-mi gibi bütün boylar onun emrine girdİler. Shuang Irmağı'nda konakladı. Ho-lu yine Çin ordusunun geldiğinin farkına varamadı. Pu-shih Tarkan (Tarhan) ki; o Ho-lu'nun kumandanlarından idi, onun dağılan birliklerini toplamayı başarmıştı. Fakat, tekrar Mi-she tarafından Ho-lu ile baskına uğradılar. Ahalisi dağılırken kendisi yine kaçtı. Suei-ye (Tokmak) şehrine kadar Su Ting-fang onu takip etti. Ona bağlı bütün boyları teslim aldı. İkinci koldan general Hsiao Ssu-ye harekete geçmiş ve Ming-bulak'a varmıştı. Suei-ye (Tokmak)'de Çin ordusundan bir darbe yiyen Ho-lu, oğlu Hsi-lien ile birlikte Shu-ju Şad'a sığınmak istiyorlardı. Taşkend (Shih-kuo)'in Su-tuo Kalesi'ne vardılar. Yanında kalabilen insanları açlık içinde idi. Adı geçen şehrin (kale) hâkimi İ-nie Tarkan, onları iyi karşıladı. İçki ve yiyecekler sundu. Ona güvenen Ho-lu şehre girdi. Akabinde yakalanıp hapse atıldı. Taşkend'in hâkimi Shu-ju Şad, Ho-lu'yu ondan teslim aldı. Ming-bulak'tan Taşkend'e gelen Çinli general Hsiao Ssu-ye Çin'e götürmek üzere Ho-lu'yu yakaladı. T'ang İmparatorluğu başkenti Ch'ang-an'a götürülen Ho-lu, daha gitmeden kendini öldürmek istemiş ancak Çinliler buna müsaade etmemişlerdi. Onu canlı olarak T'ang hanedanı imparatorlarının atalarının mezarlarının bulunduğu Chao-ling'e götürdüler. Sonra öldürmeyip hayatını bağışladılar. 659 yılında öldüğü zaman Doğu Gök Türk Devleti'nin son kağanı İl'in mezarı yanına gömüldü. Hatırasına bir yazıt dikilip hayatında yaptıkları yazıldı.

3. Batı Gök Türk Ülkesinin Çinliler Tarafından Yeniden Düzenlenmesi

650 yılında tam anlamıyla Doğu Gök Türk ülkesini hâkimiyetleri altına alan Çinliler, orada birçok yeni askerî düzenlemeler yapmışlar ve getirdikleri sistemle daha iyi kontrol edebilir hâle gelmişlerdi. Ho-lu'nun yakalanıp Çin'e esir düşmesiyle Batı Gök Türk ülkesinde artık hanedandan gelen siyasi otoriteye sahip herhangi bir bey kalmamıştı. Hayatta kalabilenlerin de çoğu Çin hizmetine girmişlerdi.

Yapılan yeni düzenlemeye göre Batı Gök Türk ülkesi önce üç büyük genel askerî valiliğe ayrıldı. Bunlar K'un-lung, Meng-ch'ih ve An-hsi adlarını taşıyorlardı. K'un-lung(ling) askerî valiliğine Doğu Türkistan havalisinin dâhil olduğunu söyleyebiliriz. Meng-ch'ih askerî valiliği ise Tanrı Dağlarının kuzeyindeki geniş sahaları kaplamış olmalıdır. An-hsi askerî valiliği ise Tanrı Dağlarının batısı yani bir anlamda Maveraünnehir, Buhara ve Semerkand gibi bölgeleri içine alarak İran'a kadar uzanıyordu. Bu büyük valiliklerin adı altında küçük askerî valilikler ihdas edildi. Buna göre:

Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen askerî valiliği
T'u-ch'i-shih'ların Suo-he Mo-ho (Baga) boyu Wen-lu askerî valiliği
A-li-shih boyu Hsie-shan askerî valiliği
Hu-lu-wu boyu Yen-po askerî valiliği
She-she-t'in boyu Shuang-ho askerî valiliği
Su-ni-shih-ch'u-pan boyu Ying-po askerî valiliği oldu.

Yukarıda adlarından bahsettiğimiz valiliklere yine Çinliler Batı Gök Türk hanedan ailesinden gelen beylerden yönetici seçtiler. İstemi'nin beşinci nesil torunu A-shih-na Mi-she'ya Hsing-hsi-mang Kağan ve Piao-ch'i büyük generalliği unvanları verilip, K'un-lung askerî valisi tayin edildi. Onun gibi yine İstemi'nin torunu olan ve Mi-she'nın amca oğlu A-shih-na Pu-chen'a Chi-wang-chüe Kağan ve Piao-ch'i büyük generalliği unvanları tevcih edilip, Meng-ch'ih askerî valisi yapıldı. Bu vali ayrıca Beş Nu-shih-pi boyunu idare edecekti. Her ikisine de yüzer bin top ipekli kumaş sunuldu. Lu Ch'eng-ch'ing adlı özel elçi ülkelerine gidip bunu onlara makamlarında tevdi etti (659'dan önce). A-shih-na Mi-she ile Çinliler daha 639 yılında temasa geçmişler ve kendisine davul ile sancak sunarak Hsi-li-pi Tuo-lu Kağan olarak tanıdıklarını bildirmişlerdi. Ancak, amca oğlu olup kendinden yaşça daha büyük A-shih-na Pu-chen, onun yerini almak istemiş ve ortadan kaldırmak için çeşitli planlar hazırlamıştı. Pu-chen'ın yarattığı tehlike büyüyünce ülkesindeki idareyi elde tutamayan Mi-she, Ch'u-yüe ve Ch'u-mi gibi boylarla Çin'e gitmiş ve Chien-men Sağ büyük generali tayin edilmişti. Onun arkasından kendini Tuo-lu Yabgu ilan eden Pu-chen'a halk itaat etmemiş, o da Çin'e sığınmak zorunda kalmış ve kendisine Sol savunma büyük generalliği unvanı tevcih edilmişti. Daha sonra Mi-she, Çin ordusunda Korelilere karşı yapılan savaşlarda başarılar kazandığı için daha yüksek bir generallik makamına yükseltildi.

Bundan sonra yukarıda bahsettiğimiz gibi Ho-lu'nun mağlup edilmesi sırasında Mi-she önemli roller oynadı. Onun gücü bertaraf edilince

her ikisine de sembolik kağanlık unvanı veren Çinliler, birer büyük genel askerî valiliğe yönetici olarak tayin ettiler. Onlara kağanlık unvanı verilmesinin sebebi Türk boylarının adı geçen şahıslara bağlanmasını sağlamak idi. Ayrıca Çin generallik unvanları da verilmişti. Fakat söz konusu valilere tâbi olmayan halk ayaklandı. Ssu-chie Tou-man, Kaşgar, Chu-chü-p'o ve Ho-p'ang-t'uo gibi üç şehri yanına alarak ayaklandı ve Hoten'i ele geçirdi. Batı Gök Türk ülkesinde daha evvel kendi hesaplarına başarılı hizmetler görmüş olan Su Ting-fang'ı gönderen Çinliler, Ma-t'ou-ch'u-an'da 660 yılında, isyan eden Ssu chie Tou-man'ı yakalayıp teslim aldılar.

662 yılında Kuca'yı itaat altına almak isteyen Çinliler, kendi kumandanları Su Hai-cheng'ın yanına Mi-she ile Pu-chen'ı da katmıştı. Uzun süreden beri Mi-she'yı ortadan kaldırarak Batı Gök Türk ülkesinde tek hâkim olmak isteyen Pu-chen, onun aleyhine iftira ederek, Çinlilere karşı asilikle suçladı. Buna inanan Su Hai-cheng kumandanlarını toplayarak onu cezalandırmak için müzakere açtı. Çinlilerin destekleyerek unvanlar sunduğu bütün reisler, Mi-she'nın aleyhinde görüş bildirdiler ve idam edilmesini sağladılar. Mi-she'ya bağlı Su-ni-shih ve Pai-sai-kan bunun üzerine isyan edip gittiler. Su Hai cheng onları arkalarından takip etmiş ve sakinleştirmişti. Pu-chen da 666/667 yıllarında öldü.

671 yılında Batı Gök Türk boy reislerinden A-shih-na Tou-chih aslında sadece Fu-yen tu-tu'su iken halkını etrafında toplamaya başladı. Nihayet 677'de kendini *"On Ok Kağanı"* ilan etti. Tibet ile de siyasi temas kurdu. Onun bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Çinliler derhal harekete geçtiler; önce üzerlerine ordu göndereceklerdi. Sonradan bundan vazgeçildi. Po-ssu ve Ta-shih'larla temasa geçilip, onun üzerine gönderildiler. Bu durumdan habersiz bir toplantı esnasında baskına uğrayan Tou-chih yakalandı. Diğer boyların ileri gelen reislerinin hepsi tutuklanmıştı. Yine onun kumandanlarından Li-che-fu 679 yılında teslim alınıp dönüldü.

27 - TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNİN GENEL DURUMU

Bu araştırmamızda ele almaya çalıştığımız 630-682 yılları arasındaki Gök Türk ülkesinin durumunu incelerken şüphesiz söz konusu devrede Türkistan şehirlerinin durumuna bakmak gerekmektedir. Ancak, büyüklü küçüklü Doğu ve Batı Türkistan şehirlerinin tarihini etüt etmek ayrı ve geniş bir araştırma konusudur. Bu sebeple aşağıda 630-682 yılları arasında Batı Gök Türk ülkesiyle siyasi veya savaş benzeri sebeplerle bağlantılı olan şehirlerin durumu incelenmiştir. Sadece konunun bütünlüğü açısından aşağıda adı geçen şehirlerin ve şehir devletçiklerinin Çin ile kurdukları münasebetlere temas edilmiştir.

630 yılının başında Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılıp Çin tahakkümüne girmesi, aynı sıralarda Batı Gök Türk kağanı T'ung Yabgu'nun öldürülmesiyle ortaya çıkan taht mücadeleleri neticesi bu ülkenin de karışıklıklara sürüklenmesi Hami'den Harezm'e, İran'a kadar bütün şehir silsilesinin üzerindeki Gök Türk hâkimiyet perdesinin kalkmasına yol açtı. Serbest kalan söz konusu şehirlerin çoğu Çin'deki T'ang hanedanı imparatoruna elçilerle hediyeler göndererek ilişki kurmaya çalıştı. Çin imparatoru ise bu durumu fırsat bilerek hepsini kendi metbuu görmeye başladı. İçlerinden bazıları özellikle Kuca, Karaşar ve Kao-ch'ang çok zayıf da olsa Çin hâkimiyetine karşı direnme gösterdilerse de 649 yılına kadar hepsi onların idaresine girmeye mecbur kaldılar. Çinliler, Tokmak, Karaşar, Kaşgar ve Kuca'da dört askerî garnizon adı verilen askerî hatlar kurarak bölgeyi kontrol altında tutmaya çalıştılar. Üstelik Doğu ve Batı Türkistan'ı Çince isimler altında genel valiliklere ve bunların içinde küçük eyaletlere böldüler.

1. Kao-ch'ang (Turfan)

Doğu Gök Türk Devleti yıkılır yıkılmaz 630 yılında Kao-ch'ang kralı Wen-t'ai, Çin sarayına geldi. Ülkesine geri dönecek iken kendisine olağanüstü

hürmet gösterildi. Bu arada hanımı Yü-wen-shih T'ang hanedanı ailesi ile yakınlaşmak istedi ve kendisine Ch'ang-te prenses unvanı sunuldu.

Uzun zaman Batı Gök Türkleri ile Kao-ch'ang'lılar iyi ilişkiler içinde idiler. Batı Türkistan'dan Çin'e giden vergi heyetlerinin yolu Kao-ch'ang'dan geçiyordu. Dolayısıyla stratejik nokta konumunda bulunuyordu. Batı Gök Türkleri ile beraber bu vergi heyetlerini yağma ediyorlardı. Hami, önceden Batı Gök Türklerine bağlı idi. Ancak daha sonra kendi bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde Batı Gök Türkleri ile Kao-ch'ang'lılar birlikte Hami'ye hücum edeceklerdi. Çin imparatoru T'ai-tsung devreye girdi ve onun büyük veziri A-shih-na-chü durumu müzakere etmek için saraya çağrıldı. Wen-t'ai, onu göndermedi. Arkasından yardımcısı Chü-yung'u yolladı ve suçunun affını istedi. Suei hanedanının sonunda Çin'de karışıklık çıktığı zaman ahalinin bir kısmı Doğu Gök Türklere diğer bir kısmı Kao-ch'ang'a sığınmıştı. Doğu Gök Türklere sığınanlar geri getirilmiş; fakat, Kao-ch'ang'da oturanlar Wen-t'ai tarafından geri gönderilmemişti. Bu arada Batı Gök Türklerinden İ-pi Şad, Karaşar'ın üç kalesini ele geçirdi, kadın erkek ahalilerini yağmaladı. Karaşar kralı (prensi), Çin'den yardım istediğmde Li Tao-yü durumu araştırması için gönderildi. Çinli elçinin gelişinden endişe duyan Wen-t'ai, hemen Çin'e bir elçi yollamış ve kusurunun affedilmesini istemişti. Ancak imparator, onun elçisini karşısına alıp azarladı. Aynı sıralarda Sir Tarduşlar Çin adına Kao-ch'ang'a saldıracaklardı; İmparator T'ai-tsung da buna müsaade etti.

Wen-t'ai, Çin sarayına hastalığı bahanesiyle ziyarete gitmeyince, sefere çıkmaya karar veren Çinliler, Kao-ch'ang üzerine beş kumandan idaresinde ordu gönderdiler. Çin ordusu çöllük araziye girince erzak sıkıntısı çekmeye başlayınca, Kao-ch'ang kralı, bu yüzden ve çöldeki diğer tehlikeler sebebiyle gelemeyeciğini düşünüyor, gelseler bile neticede onları yeneceğini zannediyordu. Bu arada kendisi hastalıktan ölünce oğlu Chih-sheng yerine oturdu. Akabinde Kao-ch'ang'a ulaşan Çin orduları kaleleri birer birer ele geçirmeye başladı ve başkenti sıkıştırdılar. Neticede Chih-sheng teslim oldu. Çin ordusu tarafından üç bölge, beş vilayet, yirmi iki şehir (kale), sekiz bin hane, otuz yedi bin yedi yüz nüfus, dört bin üç yüz at yağma edildi. Yağma edilen alanın genişliği doğudan batıya sekiz yüz li (460.8 km), güneyden kuzeye beş yüz li (288 km) idi. İmparator T'ai-tsung bundan sonra onun topraklarını batı eyaleti (Hsi-chou) yaptı. An-hsi Tu-hu-fu'luğu kurulduğunda, bu askerî valiliğe dâhil edilmiş, Çinli askerler garnizonlarda bırakılmıştı. Batı Gök Türklerinden Yabgu, Kağan-fu-tu Kalesi'ne sığınmıştı. Kao-ch'ang'lıların etkisinde kalarak Çin'e bağlandı. Beşbalık'taki bu bölgeye de T'ing-chou adı verildi.

2. Karaşar (Yen-ch'i)

632 yılında kralları Lung-t'u-ch'i-chih, Batı Gök Türk ülkesinin karışmasını fırsat bilip, Çin ile temas kurmak için harekete geçmiş ve Çin sarayına elçi göndermeye başlamıştı. Suei hanedanı yıkıldığı zaman (617) onların çöl yolu kapanmıştı. Çin ile olan tek irtibat yolu Kao-ch'ang'dan geçiyordu. T'u-ch'i-chih büyük çölden yeni bir yol açmak istedi ise de Kao-ch'ang'lılar buna kızıp sınırlarını yağma ettiler. Batı Gök Türklerinden Baga Şad, Tuo-lu-hu shih-pi tarafından zor duruma düşürüldüğünde Çin'e gitti. Tuo-lu tekrar ona saldırdı ve Çin'e elçi gönderip durumunu anlattı. Meşhur atlardan da sunmuştu. Hsi-li-shih, kağan olduğunda Karaşar'a iyi davrandı. 638 yılında Ch'u- mi, Ch'u-yüe boyları ile Kao-ch'ang'lılar beş Karaşar Kalesi'ni işgal ettiler. Bin beş yüz insanı yağma edip evleri yaktılar. 639'da Kao-ch'ang'a kadar gelen Çin ordusuna destek veren Karaşarlılar, sonuçta Kao-ch'ang Krallığı yıkılınca eski şehirlerine kavuştular.

Batı Gök Türk vezirlerinden Kül Çor ile T'u-ch'i-chih akraba idiler. Her ikisi de güçlerini birleştirip, Çin'e vergi göndermeyi kestiler. An-hsi askerî valisi olan Kuo Hsiao-k'o, onları cezalandırmak için imparatordan izin istedi. Karaşarlı bazı devlet adamları kendiliğinden Çin ordusuna katıldı. Karaşar'ın dört tarafı dağlarla çevrili idi. Bunların dışında su vardı (herhâlde kanallar mevcuttu). Karaşarlılar buna güvenerek hazırlık yapmadılar. Kuo Hsiao-ko suyu kesti ve şehre hücum edilip ele geçirildi. Karaşar kralı T'u-ch'i-chih, oğlu ve karısı ile Lo-yang'a götürüldü. Burada suçları affedilip herhangi bir cezaya çarptırılmadılar.

Çinli kumandan Kuo Hsiao-k'o, Karaşar'dan döndükten üç gün sonra Kül Çor, onun Karaşar kralı yaptığı Li-p'o-chun'u tahttan indirdi. Yerine tudunu kral yaptı. Fakat, T'ai-tsung onu kral olarak tanımayınca tudun tahttan feragat etti. Karaşarlılar ve Hsie-p'o-a-na-chih'yı kral yaptılar.

Li-p'o-chun, Kuca'ya gönderildi ve orada öldürüldü. Çin ordusunda vazife alan Türk asıllı kumandan A-shih-na She-er, Hsie-p'o-a-na-chih'yı teslim aldı ve öldürdü. Tu-ch'i-chih'nın ağabeyi P'o-chia-li'yi kral yaptı ve Yen-ch'i (Karaşar) askerî valiliği kuruldu. Onun ölümünden sonra T'u-ch'i-chih'yı Çin'den geri isteyen Karaşarlı devlet adamları o gelince tekrar kral yaptılar.

3. Kuca

630 yılında Çin ile ilişki kurma fırsatı bularak, elçi gönderen Kucalılar o esnada at sunmuşlardı. Ancak, daha sonra eskiden olduğu gibi yine Batı Gök Türklerine vassal oldular. Kuo Hsiao-k'o adlı Çinli kumandan

Karaşar'ı ele geçirdiğinde Kuca'yı da Çin'in etki alanına soktu. Ancak, Çin sarayına vergi göndermiyorlardı. Kralları Su-fa-t'ie ölünce yerine kardeşi Ho-li pu-shih-pi geçti. 647 yılında Çin sarayına elçi gönderip vergi sundular.

Karaşar'ın üzerine büyük bir Çin ordusu sevk edilip, bu şehir düşünce Kucalılar korktular. Kuca üzerine yapılan ileri harekât T'ang İmparatorluğu hizmetinde bulunan Türk asıllı A-shih-na She-er şehri ele geçirdi. Kral yakalandı ise de veziri Na-li gece kaçmayı başardı. Bu arada Batı Gök Türklerinden on binden fazla kişi onunla bir araya gelip savaştı. Fakat, Çinli generaller kademe kademe ilerleyerek onu mağlup ettiler. Na-li kaçarken yakalandı. She-er, kralın kardeşi Yabgu'yu Kuca kralı yaptı. Yakalanan Kucalı devlet adamları Çin'e götürülmüşlerdi. İmparator T'ai-tsung, Hoten, Kaşgar, Tokmak ve Kuca'da dört askerî garnizon kurulmasını emrederek, bundan sonra söz konusu bölgenin An-hsi askerî valiliği emrinde idare edileceğini ilan etti. T'ai-tsung'un ölümünden sonra Kao-tsung tahta çıkınca Ho-li-pu shih-pi tekrar Kuca kralı tayin edildi. Vezirleri Na-li ile Ho-la-tien'in dahi ülkelerine dönmelerine izin verildi. Uzun süre sonra kralları Çin sarayına geldiğinde Kuca'da yine karışıklıklar çıkmıştı. Batı Gök Türklerinden Ho-lu Kağan'a bağlılıklarını bildirdilerse de Çinli kumandan Yang Chou duruma müdahale etti. Daha sonra Kuca askerî valiliği kuruldu.

4. Kaşgar

635 yılında Çin'e elçi gönderip meşhur atlarından sunan Kaşgarlılar diğer Türkistan şehirleri gibi 630'da Çin ile temasa geçmek için hediye göndermişler ve kendi memleketlerinde yetişen mallardan getirmişlerdi. T'ang hanedanı ile münasebet kurmalarından önce Batı Gök Türk hanedan ailesinden bir prenses ile Kaşgar kralı evlenmişti. 635 yılından sonra Çin'e vergi göndermeyi hiç kesmediler. Ancak, 680'de Tibetliler bir süre Kaşgar'ı işgal ettiler.

5. Hoten

Önceleri Batı Gök Türklere vassal olan Hoten 632'de Çin'e ülkesinde bol miktarda çıkan yeşim taşlarıyla süslü kemerler göndermiş, imparator T'ai-tsung bundan çok memnun olup onlara cevap vermişti. Çin ordusu A-shih-na She-er kumandasında Kuca'ya hücum ettiği sırada endişeye kapılan Hoten kralı Fu-she-hsin, oğluyla on bin üç yüz baş deve sevk ederek, onlara (Çin ordusuna) lojistik destek sağlamıştı. Kuca'nın düşmesinden sonra Çin ordusu kumandanlarının gönderdiği elli süvariye teslim olan

Hoten Kralı Çin sarayına gitti. 650 yılında adı geçen kral Çin imparatoru Kao-tsung tarafından Sağ cesur muhafızlarları generali tayin edildi.

6. Semerkand

631 yılında T'ang İmparatorluğu'nun vassalı olmak için müracaat eden Semerkand Kralı, 635'te aslan, 637'de gümüş, altın ve benzeri çubuklardan vergi olarak sundular. T'ai-tsung onun ülkesinin çok uzakta bulunmasına rağmen hediye göndermesini memnunlukla karşılamıştı. 650 yılından sonra Semerkand askerî valiliği tesis edildi.

7. Taşkend

Taşkendliler, 618-649 arasında defalarca kendi ülke mallarından sundular. 658'de onların toprakları Çinliler tarafından Ta-yüan askerî valiliği yapıldı.

8. Fergana

627-649 yılları arasında kralları Ch'i-pi, Batı Gök Türk K'an Bagatur tarafından öldürüldü. A-se-na Shu-ni şehri idare etmekle vazifelendirilmişti. A-se-na Shu-ni ölünce oğlu Ho-po-chih, Ch'i-pi'nin ağabeyinin oğlu A-le-san'ı kral yaptı. O, Hu-men Kalesi'ni; Ho-po-chih, K'o-sai Kalesi'ni idare edeceklerdi. 656'da Çin'e elçi gönderen Ho-po-chih vergi sununca İmparator Kao-tsung buna çok memnun oldu. 658 yılında K'o-sai şehri Hsiou-hsün-chou valiliği yapıldı. A-le-san askerî vali tayin edilmişti. Bu yıldan sonra her yıl Çin başkentine vergi yolladılar.

9. Hami

630 yılından önce Gök Türklerin tabiiyetinde olan Hami şehri (kale) nin reisi bu yılda Gök Türkler Çin hâkimiyetine girince T'ang İmparatorluğu başkentine geldi. *"İl Kağan'ın tamamen ortadan kalkmasından sonra yedi şehri de Çin'in tebaası oldu"* kaydından etrafında o devirde en az yedi kale-şehrin mevcut olduğunu anlıyoruz. Bundan sonra Hami bölgesi topraklarına Çinliler Batı Hami eyaleti (Hsi-i chou) adını vererek kendi topraklarına kattılar.

28 - BATI GÖK TÜRKLERİNİN DEVAMI OLARAK TÜRGİŞLER

1. Türgişlerin Batı Gök Türk Yönetimi ile İlişkisi

Türgişler, Batı Gök Türk ülkesinde 635 yılını takip eden yıllarda muhtelif siyasi olaylarda yeni boy teşkilatlanmaları sırasında tarih sahnesine çıkmış bir boydur. Daha sonraki gelişmelerden onların Batı Gök Türk hanedanından geldiği anlaşılmaktadır. 634 yılında kağan olan Işbara ülkesini on boya bölmüş, her boya birer ok verilmiş, bundan sonra unvanları On Şad ve On Ok şeklinde söylenmeye başlamıştı. Akabinde beş boya Beş Tuo-lu, diğer beşine ise Nu-shih-pi adları verildi. Beş Tuo-lu, çorluklar hâlinde tesis edilmiş ve Tokmak (Suei-ye/Suyab)'ın doğusunda oturmuştu. Sağ yani batı grubu oluşturan Nu-shih-pi'ler ise erkinlikler hâlinde teşkilatlandırılıp Tokmak'ın batısında ikamet edeceklerdi. Bu teşkilatlanmadan sonra genel olarak ortaya çıkan boylar On Ok (On Boy) adıyla bahsedilirler.

A-shih-na Ho-lu, 651'den sonra Batı Gök Türk ülkesinde yeniden hâkim olmuş; akabinde merkezini Ming-bulak'a naklederek, 15 sene önce yeni teşkilatlanmayla oluşan Beş Tuo-lu ve Nu-shih-pi boylarını idare altına almıştı. İşte bu sırada Beş Tuo-lu boyu arasında ilk defa Türgiş adından bahsedilmektedir. Buna göre Tuo-lu boyu grubunun içinde Türgiş Ho-lo-shih Çor tarafından idare edilen bir boy vardı ve Ebinor'a dökülen Borotala Irmağı civarında bulunuyordu. Diğer On Ok boyları ise Tuo-lu'lardan Ch'u-mu-k'un Çor, Imıl Irmağı civarında, Hu-lu-wu Chü Çor, Ayar Göl'ün güneyinde, She-she-t'i-tun Çor, Ebinor yakınlarında, Shu-ni-shih Ch'u-pan Çor, Yıldız vadisinde oturuyordu. Çu Irmağı'nın batısında yaşan Beş Nu-shih-pi boyu ise A-hsi-chie Ch'üe Erkin, Ke-shu Ch'üe Erkin, Pa-sai-kan shao-po Erkin, A-hsi-chie ni-shu Erkin ve Ke-shu-ch'u-pan Erkin idi.

659 yılında Batı Gök Türk ülkesinde A-shih-na Ho-lu'nun uzun süren bağımsızlık mücadelesini kaybetmesinden sonra Çinliler tam anlamıyla Tanrı Dağlarının kuzey ve güneyindeki sahalara hâkim olmuşlardı. Bu sırada Ch'u-mu-k'un boyu Fu-yen askerî valiliği olurken Türgişlerin Suo-ho-mo-he boyu Wen-lu askerî valiliği adına aldı. Yine Türgişlerin

A-li-shih boyu Ch'i-shan askerî valiliği oldu. Batı Gök Türklerin siyasi olarak tam anlamıyla tarih sahnesinden kalkmasıyla meydana gelen otorite boşluğunda yavaş yavaş Türgişler ön plana çıkıyordu.

Batı kabileleri (On Ok) gittikçe zayıflıyorlardı. Tuo-lu ve Nu-shih-pi gibi iki ana boy grubunun insanları dağıldı. Batı Gök Türk hanedanından gelen A-shih-na She-er ve A-shih-na Pu-chen'ın oğulları Yüan-ch'ing ve Börü Şad Çinliler tarafından generallik unvanları ile ödüllendirildiler. Bunlar kendi aralarında kağan olabilmek için mücadele ediyorlardı. 686 yılında kağan tayin edilen Börü Şad Hu-se-lo'ya karşılık Yüan-ch'ing'e işten el çektirilmişti. Börü Şad'ın unvanı Chie-chung-shih-chu Kağan idi.

692 yılında Batı Gök Türk boyları A-shih-na Suei-tsu adında birini kağan ilân ettiler. Bu hükümdar Tibetlilerle ve Çinli general Wu-wei-tao idarecisi Wang Hsiao-chie ile Ling-ch'üan (soğuk pınar)'da Ta-ling-ku (Büyük tepe vadisi?)'da savaştı ve bozguna uğrattı. Bu arada Tokmak'ın idarecisi Han Ssu-chung Ni-shu Erkin, Gök Türk Shih-chih-han ve Hu-lu gibileri bozguna uğrattı. Arkasından Tibetlilerin Ni-shu-mei-ssu Kalesi'ni işgal etti.

2. Kapgan ve Türgişler

696 yılında II. Gök Türk Devleti'ni kudretinin zirvesine çıkaran Kapgan Kağan'a karşı Kırgızlar, Çinliler ve Türgişler ittifak yapmışlardı. Kırgızlar, 696-697 kışında mağlup edilirek, devlete bağlandıktan sonra Türgişlerin üzerine büyük bir sefer tertip edildi. Ancak, bu sırada hatunu öldüğü için Kapgan, onun cenaze törenine katılmak üzere geri döndü. Yapılan yeni tayine göre orduya Tonyukuk, İnel Kağan ve Tarduşların şadı Bilge kumanda edecekti. Dolayısıyla Gök Türkler Türgiş-On Ok ülkesine doğru büyük bir sefere hazırlanıyorlardı. Ordu Altayları aşıp Yarış Ovası'na ilerledi ve Bolçu'da Türgişleri ağır bir hezimete uğrattı. Önce Altaylarda mevzilenen ordunun kumandanları gerekli savaş planlarını yaptılar. Üç kaçağın geldiği Türgişler, Yarış Ovası'nda toplanmıştı. Türgiş ordusunun sayısının yüz bin civarında olduğu bildirilmektedir. Gök Türk ordusundan kat kat daha fazla oldukları hâlde yenildiler. Savaşı Tonyukuk ve İnel idare etmiş, Tarduş Şad'ı Bilge başka bir mevkide mevzilenmişti. Türgişlerin kağanı esir düştüğü gibi yabgu ve şadları öldürülmüştü. Yakalanan elli asker On Ok beylerinin bulunduğu yere gönderilmiş ve halklarının büyük kısmının teslim olmaları sağlanmıştı. Az bir grup ise batıya doğru kaçmayı başarmıştı. Bundan sonra Gök Türk ordusu On Ok ordusu ile Demir Kapı'ya kadar yapılan sefere katıldı. Türgiş halkı Bilge tarafından kendi halkı olarak gösterilmiş ve hatalı hareket ettiği için çok ızdırap çektikleri vurgulanmıştır. Bundan sonra Maveraünnehir'e kadar (Kengü Tarban) her taraf Gök Türk hâkimiyetine girmiştir.

699 yılında Börü Şad Hu-se-lo Batı orduları başkumandanı olup bu bölgeleri pasifize etmekle görevlendirildi. Aynı sıralarda Wu-chih-le liderliğindeki Türgişler çok kuvvetlenmiş, nihayet Hu-se-le, Çin'den ülkesine geri dönmeye cesaret edememişti. Kendisi Ch'ang-an'da öldüğü gibi yanındaki 60-70 bin kişi Çin'in içlerine nakledilmişti. Oğlu Huai-tao Sağ muhafızları generali tayin edildi.

702 yılında A-shih-na Hsien, Sağ cesur muhafızları generali ve Hsing-hsi-wang Kağan'ın yerine On Okları idare etmek ve Çin kontrolünde tutmakla vazifelendirildi. Beşbalık büyük valisi de olmuştu. 704 yılında Hu-ai-tao, Meng-ch'ih genel valisi tayin edildi. Bu arada Hsien, Chi-hsi (çölün batısı) özel idarecisi olmuştu. On Ok boylarından Tou-tan isyan etti. Hsien, ona saldırıp bozguna uğratıp, kesik başını Çin sarayına ulaştırdı. Tokmak'ın batısındaki otuz bin kişiden müteşekkil boyları kendine itaat ettirdi ve Çin sarayı tarafından bir mektupla kutlandı.

Karluk, Shu-ni ve Hu-wu gibi üç boy da Çin'e itaat ettiler. Bunun üzerine Kapgan Kağan tarafından yağmalandılar, Çin'in Orta Asya'daki tayinli memuru olan A-shih-na Hsien ve Beşbalık genel valisi T'ang Chia-huei ve diğerleri Kapgan'a boynuz gibi saldırdılar. En sonunda Türgişler gizlice sınırlara gelip, Çin sarayına gelmeyi Hsien'den rica ettiler. Ancak, imparator Hsüan-tsung buna müsaade etmedi. Çinli generallerden Wang Huei, onları itaate alma özel memuru tayin edildi. Türgiş valisi Ch'e-pi-shih Çor Su-lu, devlete sadık dük unvanıyla ödüllendirildi. Sonra Türgişler, Po-han (Yaka Arık) ve Ta-shih-ch'eng (Aksu)'ı kuşattılar. Dört garnizonu ele geçirmeye niyetli idiler. Çinli general T'ang Chia-huei ve Kuca genel askerî valisi olarak Üç Kabile Karluklarla ve A-shih-na Hsien'le onlara saldırdılar. İmparator, Türgişleri tamamen sıkı bir kontrol altına almak için plan yapılmasını emredeceği sırada Ying ve Ting isimli vezirler "Türgişlerle Karlukların savaştıklarını, kuzeyin yabancılarının karşılıklı savaşarak zayıfladıklarını, Çin'den oraya gidilmesine gerek olmadığını, büyük olanın yaralanacağını, küçük olanın yıkılacağını, her durumun Çin'in menfaatine olduğunu, Wang Huei'in sefere çıkıp onları pasifize etmesinin askerî işlerle çözülemeyeceğini" söylediler. A-shih-na Hsien, Suo-ke'nın kuvvetlenmesi üzerine ülkesinde kontrolü kaybetti ve Ch'ang-an'a dönüp orada öldü.

Türgişlerden T'u-huo-hsien yenilince Huai-tao'nın oğlu On Ok kağan oldu. Kendisine Meng-ch'ih askerî valiliği ve Çin yüksek makamlarından üç tane sunuldu. Hanımına Liang-kuo Fu-jen'lık ve Chiao-ho Prensesliği tevcih edildi. Hsin, Suei-ye'deki Chü-lang şehrine vardığında Türgiş Baga Tarkan tarafından öldürüldü. Chiao-ho prensesi ve onun oğlu Chung-hsiao perişan olup döndüler. Neticede Batı Gök Türk varlığı tamamen yok oldu.

Wu-chih-le, Batı Gök Türklerinde temayüz eden bir başka Türgiş lideri idi. 659'dan sonra Batı Gök Türk lerinde mevcut iki kağan gidip Çin'in

hizmetine girince başsız kalan ülkede Wu-chih-le, önce Hu-se-lo'ya bağlı olarak Baga Tarkan unvanını aldı. Fakat, onun kötü idaresine karşı halkın hoşnutsuzluğu üzerine boylar Wu-chih-le'nın yanında toplanmaya başladı. Neticede Türgişler çok kuvvetlendi. Her birine 7 bin asker verdiği yirmi valilik kurdu. Suei-ye'nin kuzeybatısında mevzilendi. Arkasından Suei-ye'yi alarak merkezini ortaya taşıdı ve Suei-ye Çayı'na büyük merkez adını verdi. İli Irmağı kenarındaki Ying-yüe'yi küçük merkez yaptı. Kuzey toprakları Doğu Gök Türk ülkesine kadar uzanıyor, bütün Soğdlular ve Beşbalık'ı kaplıyordu. Kısacası Hu-se-lo'nun idare ettiği Batı Gök Türk topraklarına hükmediyordu. 699 yılında oğlu Che-nu'yu Çin sarayına gönderdi. O sırada Kapgan Kağan idaresindeki II. Gök Türk Devleti'ne karşı çok zor durumda kalan T'a ng hanedanı imparatoriçesi Wu, Türgiş elçisine gayet iyi davranmış ve derin hürmette bulunmuştu. 706 yılında Wu-chih-le'ya Huai-te bölgesi prensliği gibi yüksek bir Çin unvanı sundu. Aynı yılın sonunda Wu-chih-le öldü.

Yerine oğlu Suo-ke geçti. Suo-ke daha önce Wen-lu-chou askerî valiliği yapmış ve Çinlilerden Sol cesur muhafızlar generalliği ve bazı asalet unvanları almıştı. Askerlerinin sayısı üç yüz bine ulaştığında Çinliler On Ok kağanı A-shih-na Huai-tao özel elçi olarak gönderdi ve Çin sarayındaki kızlardan dört tane gönderdi. 708 yılında Çin sarayına elçi gönderdiğinde İmparator Chung Tsung, sarayın önünde Türgiş elçisini karşıladı. On bin kişiden oluşan iki süvari birliği ile refakat ettirerek huzuruna kabul ettirdi ve olağanüstü ihsanlarda bulundu. Aniden kumandanlarından Kül Çor Chung-chie ile arası açılmış, askerleri karşılıklı savaşmışlardı. Aralarındaki savaşlardan netice alınamayınca, Suo-ke Çin sarayına Kül Çor Chung-chie'nin suçunu bildirdi ve Çin sarayına girilmesine müsaade etti. Chung-chie, bin altın ile Başbakan Tsung Ch'u-k'o ve diğerlerine hediye vererek ve Tibetlilerin saldırtılarak Suo-ke'nın cezalandırılması rapor ettiler. Bundan sonra Chung-chie, Feng Chia-pin ile işbirliği yaparak Suo-ke'ya karşı isyan ettiler. Suo-ke, onları yendi ve Feng Chia-pin'i öldürdü. Ayrıca Suo-ke'nın kardeşi Che-nu, ordularını hareket geçirip Çin sınırlarına akın yaptı. Bu arada An-hsi büyük genel askerî valisi Niou Shih-chiang Huo-jao-ch'eng ile savaştı ve Niou Shih-chiang öldü. Arkasından Çin imparatorundan kendisine karşı düşmanlık yapan Tsung Ch'u-k'o'nın öldürülmesini istedi. Kuo Yüan-chen, imparatoruna doğruyu söyledi. Neticede İmparator gerçeği anlayıp, onun ülkesinin batıda olmasına müsaade etti.

Türgişleri her yönden güçlendiren Suo-ke'nın başı bunun akabinde kardeşi Che-nu ile derde girdi. Che-nu, kendi idare ettiği boyların sayısının azlığı üzerine doğudaki II. Gök Türk Devleti hükümdarı Kapgan'a itaat etti. Üstelik ona ağabeyine karşı yapılacak bir seferde rehberlik edeceğini bildirdi. Kapgan Kağan, Che-nu'nun teklifini kabul etti. Onu bırakıp yirmi bin askerle Suo-ke'ya hücum etti ve yakaladı. Kağan dönüşte

her iki kardeşe "siz ağabey kardeş birlikte idare edemediniz. Nasıl bana sadakatle bağlı kalırsınız?" diyerek ikisini de öldürdü (710).

Kapgan Kağan'ın aşırı sert zalimce idaresine karşı patlak veren isyanlara Türgişler de katılmışlardı. 711'de yine Altay Dağlarını aşarak, İrtiş Irmağı'nı geçerek, Bolçu'da Türgiş ordusunu Bilge ve Kül Tegin kardeşler bastılar. Kağanları orada ölürken, yine halkı Gök Türklere teslim oldu. Hatta, Kül Tegin onların içindeki Az valisini kendi eli ile yakalamıştı. Teslim olan Türgiş halkı Tabar'da yerleştirildi. Bundan sonra Gök Türk ordusu ileri harekâta devam etmiş Seyhun boylarına çekilen Kara Türgişler Kül Tegin tarafından mağlup edilmişti.

3. Su-lu Kağan'ın Dirayeti

Türgişlerin hâkim olduğu sahada 715 yılında bir başka bey ortaya çıkıyordu. Ch'e-pi-shih-su-lu adındaki bu bey arta kalan Türgiş kütlelerinin etrafında toplamış ve kendini kağan ilan etmişti. Onun insanları idaresindeki olağan üstü yeteneği sayesinde kendisine bağlananların sayısı hızla arttı ve kısa zamanda iki yüz bin kişiye ulaştı. Batı ülkelerinin kahramanı (hâkimi) oldu. 717 yılında Çin sarayıyla temas kurdu. Çinliler kendisine Sağ muhafızları generalliği ve Türgiş askerî valisi gibi unvanlar verdiler. Arkasından Wang Huei isimli bir elçi Su-lu'ya bazı Çin unvanları ve nakış işlemeli bir gömlek ile altın işlemeli bir kemer ve balık şeklinde 7 kese vermekle görevlendirildi. Ertesi yıl Çinliler yine ona İtaatkâr ve Sadık Kağan unvanlarını tevcih etti. İmparator, daha önce Çin'e sığınmış A-shih-na Huai-tao'nın kızı ile Su-lu'yu evlendirdi.

721 yılında Türgiş ordu kumandanlarından birinin adı İslam kaynaklarında Kür-Sûl (Kül Çor) olarak yazılmıştır.

Bilge Kağan kızını Türgiş kağanının kızına vermiş, onun kızını kendi oğluna eş olarak almıştı. 732 yılında tertiplenen Kül Tegin'in cenaze törenine Bilge'nin oğlu (damadı) Türgiş kağanından Makaraç Tamgacı gelmişti. Ayrıca Bilge Kül Tegin Yazıtı'nda yazdırdıklarının On Ok oğullarının (Türgiş) tarafından da görülmesini özellikle istemektedir.

719 yılında Su-lu Kağan, Tokmak'ı Çinlilerin elinde kurtardı. Aynı yılın sonunda Türgişler genç atları satmak üzere An-hsi'ye girdi. Götüren elçiler Genel Askerî Vali Tu Hsien'in yanında söz konusu prensesin tekliflerini iletince Tu Hsien kızarak "A-shih-na kızına bana kuralları öğretme cesaretini kim verdi?" dedi. Onun elçileri cevap veremedi. Su-lu kızdı. Tibetlilerle gizlice anlaşarak askerleriyle dört garnizonu yağmaladı. An-hsi'yi kuşattı. Tu Hsien, Çin'e gitti. Chao İ-cheng, aynı Kuca'ya genel askerî vali olarak gönderildi. Uzun süre orada kalan yeni vali ilk çıkışı yaptı fakat yine mağlup oldu. Su-lu insanların hayvanlarına el koydu ve tahıl ambarlarını talan etti. Tu Hsien'in Çin'e geri döndüğünü duyunca geri çekildi.

Bundan sonra Ye-chih-a-pu-ssu isimli bir elçiyi Çin'e göndermişti. Aynı sırada II. Gök Türk Devleti'nin elçisi de T'ang merkezinde idi. İmparator Hsüan-tsung, Türgişlerin küçük ülke olduğunu, ayrıca Gök Türklere vassal durumda bulunduklarını, bu yüzden birinci mevkide oturamayacaklarını söyledi. Su-lu'nun elçisi dedi ki: "*Eğlence benim için tertip edildi, ikinci sırada oturmam mümkün değil*". Sonra doğuda ve batıda iki çadır kuruldu ve Su-lu'nun elçisi batındakinde ikamet edip eğlenebildi.

Su-lu, önceleri adil temiz karakterinden ötürü savaşlarda kazandığı ganimetleri halkına dağıtıyordu. Dolayısıyla herkes ve bütün kabileler memnuniyetlerinden gidip ona itaat ediyorlardı. Neticede güçlerini birleştiriyorlardı. Aynı zamanda Tibetlilerin ve Gök Türklerin kızı ile evlenmiş, böylece üç devletin kızı aynı anda hatun olmuş, çok sayıda çocuk yabgu olmuştu. Sonraki yıllarda iyice yıpranmış ve yorgun düşmüştü. Bu yüzden ganimetleri halkı arasında adil bir şekilde dağıtamıyordu. Dolayısıyla halkı hoşnutsuz oldu. Ayrıca hastalanmış, bir eli felç olup iş göremez olmuştu. Neticede büyük şeflerden Baga Tarkan ve To-mo-chih'nın boyları kuvvetlenip zenginleşti. Ayrıca bu boyların insanları Suo-ko'dan gelenler Sarı kabileler, Su-lu'dan gelenler Kara kabileler diye adlandırılıyorlardı. Kendi aralarında çekememezlik vardı.

Aniden bir gece Baga Tarkan ve Tou-mo-chih Su-lu Kağan'a saldırıp öldürdüler. Tou-mo-chih tekrar Baga Tarkan'a karşı gelip Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien-ku Çor'u kağan olarak tahta geçirdi. Yeni kağan Su-ei-ye'de oturmaya başladı. Kara kabilelerin kağanı Er-wei ise Talas Kalesi'nde yerini aldı, beraberce Baga Tarkan'a karşı savaştılar.

Çinliler fırsattan istifade derhal devreye girdiler ve imparator, Kai Chia-yün adlı bir devlet adamını Fergana ve Türgişlerin bölgesine gönderdi. Baga Tarkan ile Çinli kumandan, Taşkend hâkimi Bagatur Tudun, Keş hâkimi Se-chin-t'i birlikte Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien Kağan'a saldırdılar (739 yılı). Tokmak'taki bu savaşta Türgiş kağanı ağır bir darbe yedi. Kağan T'u-huo-hsien ve kardeşi Tun Apa Yabgu savaş meydanından kaçtılarsa da neticede yakalandılar. Başka bir ordu Kaşgar hâkimi ve Fergana hâkimi Arslan idaresinde, Talas'a hücum edip Kara Kabile kağanının kardeşi Po-se'yı öldürdüler Ye-chien Kalesi'ne girdiler. Burada Su-lu'nun hatununu ve Er-wei'in hatununu yakaladılar ve döndüler. Savaşlarda perişan olan on binlerce insana yiyecek verildiği gibi hepsi Fergana'ya bağlandı. Bütün ülkeler Çin'e tâbi olmuşlardı.

4. Türgişlerin Zayıflaması ve Batıda Yoğunlaşmaları

Bundan sonra Ch'u-mu-k'un'ların reisi Fu-yen Kül Çor gibi boylar Çin imparatoruna mektup göndererek teşekkür ettiler. 740 yılında esir

kağan, Kai Chia-yün tarafından Çin'e götürüldü ve imparator tarafından idam edilmeyip affedildi. Üstelik kendisine ve kardeşine çeşitli Çin unvanları tevcih edildi.

Bütün entrikaları çevirerek Türgiş Devleti'nin çatırdamasına yol açan Baga Tarkan, kağan olamamıştı. Çinliler A-shih-na Huai-tao'nın oğlu Hsin'i On Ok kağanı tayin ettiler. Buna kızan Baga Tarkan "Su-lu'nun öldürülmesi benim başarım, şimdi Hsin kağan oldu neden?" diyor ve boylarıyla isyana hazırlanıyordu. Bunun üzerine imparator tekrar Kai Chia-yün'ü vaziyeti tetkik etmekle vazifelendirmişti. Baga Tarkan imparatorun gözüne girebilmek için karısını ve çocuklarını, idarecilerini, önde gelen adamlarını yanına alarak gelip Çin imparatoruna bağlılığını bildirdi. Bunun üzerine halkını idare etmesi emredildi.

Birkaç yıl sonra Hsin yeniden kağan tayin edildi ve kendini koruyabilmesi için Çinliler tarafından takviye ordu gönderilirdi. Ancak, o Chü-lang'a varırken Bagatur tarafından öldürüldü. Bagatur kendini kağan ilân etti. Bu defa Kuca özel idarecisi Fu-meng-ling-ch'a ona saldırıp öldürdü. Büyük sancağı eline geçiren Tou-mo-chih Kül Erkin, Üç Kabile yabgusu seçildi.

742 yılında Türgiş boyu Kara Kabile'den İl Etmiş Kutlug Bilge Kağan oldu. Defalarca Çin'e elçi gönderip vergi sundu. On iki yıl sonra Kara kabilenin başında Teng-li İ-lo-mi-shih isminde biri kağan oldu. Ona da Çinliler unvan verdiler.

Şine Usu Yazıtı'na göre 747 yılından önce Üç Karlukları mağlup eden Bayan Çor, onların batıda On Oklar, yani Türgişlere sığınmasına yol açmıştı. Daha sonra yine Karluk ve Türgişler onun tarafından mağlup edilmişlerdir.

756 yılından sonra Türgişler zayıfladı. Sarı ve Kara kabileler kendi kağanlarını tahtlara geçirip karşılıklı savaştılar. Çin'de çok problemler olduğu için idare edilemediler. 759'da Kara Kabile kağanı A-to Pei-lo Çin sarayına adam gönderebildi. 766'dan sonra Karluklar çok kuvvetlendiğinde batıya doğru hareket edip Suei-ye Çayı'nda (Suyab/Çu Irmağı) ikamet ettiler. Her iki kabile de azaldı. Karluklara ve Hu-se-lo'nun geride kalan boyları Uygurlara bağlandı. T'e-p'ang-le Karaşar'da ikamete başladı ve yabguluğunu ilan etti. Geride kalan başka boylar Chin-so Tepesi'ne sığındılar ve iki yüz bin bin kişiye ulaştılar.

Hoyt Tamır Yazıtları'nda da Türgiş adı iki yerde geçmektedir. Herhâlde Türgişlerin üzerine yapılan seferler anlatılmaktadır.

Tuba Yazıtı'nın (III) 3. satırında da Türgiş adı zikredilmiştir. Buna göre Türgiş ilinin içinde Ezgene 26 yaşında iken öldürülmüştür.

702-756 yıllları arasında Türgişlerin batı sınırı Sır Derya'ya kadar uzanmıştır.

Türgişler hakkında Tibet kaynakları da bilgi vermektedir.

29 - KARAHANLI VE GAZNELİLERE GİDEN YOLDA KARLUKLAR

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında gösterilmektedir. Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak, 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.

1. Karlukların Ortaya Çıkışı

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök Türk ülkesinde büyük bir boylar hareketi oldu. O sırada Batı Gök Türk ülkesi hükümdarı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi. T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a tâbi oldular. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki de bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler.

Karluklar için başka bir dikkat çekici özellik yukarıda da sık sık işaret ettiğimiz 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesidir. Yani Karluklar, Töles grubuna dâhil edilmemiş olup, Gök Türk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Gök Türklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Gök Türklere yakın en azından akraba bir boydur. Üstelik, Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Gök Türk hanedanından gösterilirler. Neticede Karlukların Gök Türklerin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür.

Bu sırada üç kabileye ayrılıyorlardı: Mou-ts'e (Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu (P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Yukarıda belirttiğimiz gibi Altayların batısı Beşbalık'ın kuzeybatısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı.

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler. Batı Gök Türklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların başkaldırması çok

kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı, zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Kaynaklarda Karluk adına bundan sonra 648 yılına kadar rastlanmaz. Doğu Gök Türk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hâkim olmaları, Batı Gök Türk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkılınca bilindiği gibi Sir Tarduşlar, Çin tarafından tanınarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bir kısım Gök Türk ahalisi de onlara bağlanmıştı. Ancak, bu grup hanedandan gelen Ch'e-pi adlı beyi kağan yaparak kendi başlarına geçirmek istedi. Buna cesaret edememesine rağmen Ch'e-pi ortaya çıkan siyasi anlaşmazlıklara dayanamadı ve kaçarak Altay Dağlarının kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığındı. Üç bin süvariyle onu arkasından takip eden Sir Tarduşlar yakalayamadılar. Kendini oraya sığınarak kurtaran Ch'e-pi, toprağı düz, bol otlu bu geniş yerde gücünü arttırdı. Zaten söz konusu bölge onun eskiden idare ettiği saha idi. Askerlerinin sayısı otuz bine ulaştığında oradan çıkarak etrafa siyasi otoritesini yaymaya başladı. Batısında To-ta-ling'de bulunan Karluklar, Yenisey Nehri kaynaklarındaki Kırgızlar ilk bağlananlardı. Sık sık Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyordu. Daha sonra Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp, kendilerine rakip olmalarına izin vermek istemediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi'nin kendilerine bağlanmasını reddedince gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan kaldırmak istedi. Ancak, kendisi için kurulan tuzağın farkına varan Ch'e-pi, oğlu Chih-pi Tegin'i onun üzerine yollayıp öldürttü. Arkasından diğer Çinli general elçi An T'iao-ch'e da imha edildi. Çin imparatoru bu sefer Kao K'an adlı generali Ch'e-pi'nin üzerine yolladı ve bu general önce Uygur ve Bugu (Pu-ku) gibi boylarla işbirliği yaptı. Arkasından Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-mu-k'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terk edip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu A-hsi Dağı'na ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak, hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına kaçtı. Fakat, Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı.

2. Gök Türklerle Bağlantıları

Neticede T'ang hanedanı kendisine karşı Doğu Gök Türk ülkesinde başlatılan bir başka bağımsızlık hareketini daha bastırmış oluyordu. Arkasından bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildi, boyların yaşadığı yerlerde

de askerî valilikler kuruldu. Karluklar da teşekkül hâlinde bulundukları üç boy ile Çin'deki T'ang imparatoruna bağlandılar. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (tu-tu) tayin edildiler. Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hâle gelmiş olmalılardı ki; onlar hakkında "Batı Gök Türk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hâle gelmişti" ifadesi vardır. Bundan sonra "Üç Kabile Yabguluğu" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasi ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir. Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi Kağan'a ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket ettiği müşahede edilmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Gök Türk beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür. Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Gök Türk Devleti'nin doğu tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652'de Karluk ve benzeri boylarla Turfan'ı işgal etmişti. Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler. Az önce de belirttiğimiz gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin'e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenmediler.

Çin imparatoru Kao-tsung, 666 yılında kutsal T'ai Dağı'na ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudunu ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu. Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı.

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin'e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karluklar nerede oldu ve ne yaptı şeklindeki bir soruya herhâlde onların 682'de kurulan II. Gök Türk Devleti'ne itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

708 yılından sonra Çinlilerin tahriki ve özellikle Kapgan Kağan'ın zalimce idaresi yüzünden çok sayıda boy bağlı oldukları II. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan etmeye başlamışlardı. İşte bunlardan birinde 711 yılında hem Kapgan'a baş kaldırdıkları gibi hem de Çin ile temas ettiler.

Karluklar 666'da Çin kaynaklarında en son göründükten sonra, ancak 714'te yeniden yer almaya başladılar. Bu yılın 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok/On Kabile) ile birlikte Karluklar da Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet

Liang-chou'da Çin imparatoruna vassal olmuşlardı. Bu olaya kızan Kapgan Kağan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı. 715 yılının 1. ayında Karluklar, Pei Ta-kan (Tarkan) adlı önemli bir devlet adamlarını göndermişlerdi. Karşılığında Çin imparatoru da ona "Gerçekten Cesur" ve Ko Bölgesi Prensliği gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkteki balık şeklinde bir para çantasını hediye olarak verdi. Bütün dostça gelişen Karluk-Çin münasebetlerinin neticesinde üç ay sonra üç Karluk boyunun bir grubu bütün ahalisiyle T'ang imparatoruna iltica etti. Tabii ki, Çinliler kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda kullanacaktı. Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Gök Türk beyi kumandasında Türgişlerin üzerine gönderdi. Ancak, Türgişler kendilerini başarı ile savundu (719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kağan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta yine Gök Türklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar ve bu yüzden 4. ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar. Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Gök Türk beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştılar. Karlukların, II. Gök Türk Devleti'ne karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Kapgan'ın 716 yılında ölümü üzerine onun idaresi de son buluyordu. Dolayısıyla devlete bağlı boylar da huzura kavuşmuş oluyorlardı Buna rağmen Çinlilerin tahrikleri neticesinde bazı isyanlar çıktı. 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta Karluklarla Gök Türkler arasında Çin'e yakın yerlerde çarpışmalar meydana geldiğinde Tudun Yamtar'ın idare ettiği Gök Türk ordusu Karlukları bir kez daha yendi. Bu hadiseden 742'ye kadar Gök Türklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir. Çin hesabına başka varlık gösteremeyen Karluklar 728 yılının 9. ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memur ve Karluklardan İ-nan-ch'u Pei gibi bazı beyler Çin sarayına gelmişlerdi. Bu esnada diğerlerine olduğu gibi Karlukların reisine de Chung-lang-chiang unvanları verilirken, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi.

Bilindiği gibi 734'te Bilge Kağan'ın ölümünden sonra II. Gök Türk Devleti gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kağanların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan Karluklar diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan edip Kağan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar (Sağ) batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Gök

Türkler tamamen yok olmamışlar ve Wu-su-mi-shih'yı kağan seçmişlerdi. Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Gök Türklerin arta kalanlarını yok etmeye çalıştı. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları saldırtarak, 744'te tamamen Gök Türkleri ortadan kaldırttı.

3. Uygurlar ile İlişkileri

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel (gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kağan'ı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol yabguluğu yani daha yüksek mertebe olan kesimi teşkil ettiler. Üstelik Uygur Devleti'nin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı.

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk grubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar. 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar. Arkasından Basmıllarla anlaşan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar. Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat, Bayan Çor Kağan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı. Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı. Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cereyan etmiş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı. Bahsettiğimiz son savaşların kesin tarihini tespit etmek mümkün değil ise de bunların 751-759 yılları arasında olduğunu söylemek imkânımız vardır. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devleti'ne itaat etseler de daha başlangıçta 746 yılının 10. ayında Tun-a-pao-i-chien Çor'u elçi göndererek, Çin'e olan bağlılığını arz etti. 751 yılının 3. ve 11 aylarında yine elçi gönderdiler. Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çin'le yakınlaşmayı sürdürüyorlardı. Belki T'ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı 9. ayda, T'ang imparatoruna karşı isyan etmiş olan A-pu-sse'yi yakalayıp Çin sarayına sundu. Halbuki, A-pu-sse isyan ettikten sonra yenileceğini anlayınca Karluklara sığınmış, onlar da onu hiç bekletmeden Çin başkentine göndermişlerdi. İmparator da onlara bir fermanla yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. ayında Karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. ayında bir mektup yollamışlardır.

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kagan Stupa (Beşbalık'ın kuzeyi)'yı aldılar. Zaten artık Onların Çinlilerle

komşuluğu kalmamıştır. 11. ve 12. asırlarda Kukunor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır.

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Gök Türk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş siyasi birliğine ağır bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716'da Karagöl'de Kül Tegin'in hücumuna maruz kalmışlardı. Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle işbirliğine gittiler. Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak'ta, diğeri 717'de Talas'ta kurulan Kara Türgiş Devleti idi.

Taşkend'de idarecisi Batı Gök Türk hanedanından gelen ve Tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş Devletiyle 740'tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkend'de İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasi birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkend şehir devletçiği Çin'in vassalı olduğunu kabul etti.

4. İslam Âlemi ve Karluklar

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkend tudununu hapse attı. Tudunun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali yaklaşık 350 km'lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün süren bir savaş yaptılar (Temmuz 751). İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Isık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi.

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Isık Göl tarafları ardından Talas Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk Devleti kuruldu.

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslam kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkan'ı Neyzek'in emrinde bir Karluk yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş kağanı Su-lu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı

bilinmektedir. 10. asırda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. *Hududü'l-âlem*'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. 12. asırdaki olaylarda Buhara Karlukları, Karahanlı Devleti'nde adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab, Kiş'te Karluklar Batı Karahanlı hükümdaları ile savaşırlar. Celaleddin Harezmşah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı asrın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır.

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Gök Türklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun idi. Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tâbi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasilerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek, Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kagan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti söz konusudur.

Aslan İl Türgig bu esnada onların hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu (780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi. 791 yılında Karlukların Tibetlilerle işbirliği yapıp Kagan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Kara Balasagun Yazıtı'nın Çince kısmında 791-812 yılları arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. Karlukların hükümdarını Uygur kağanı Fergana'ya kadar ülkesini terk etmek zorunda bırakmıştır. Neticede çok sayıda esir yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesine dönmüştür. Bundan sonra Uygur kağanı Chin-chu-chi-huei'i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan 9. asrın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. *Hududü'l-âlem*'e göre İli ve Isık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı. Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline geçmişti. Tibetlilerle 791'de ortak hareket ederek Kagan Stupa'yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Bundan sonra genelde ilişkileri dostça gelişti.

Batı yönünde Karluklar tabii ki Abbasilerle münasebete girişecekti. Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buralarını kaybetti. 772'de

tekrar işgal ettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809'da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi'yi terk etti. Halife Memun zamanında bu tip mücadeleler devam etti. Abbasiler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda kaldılar (811). 816'da Otrar'da Karluklar, vezir Fadl b. Sahl'a karşı ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusunun kendisi Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar 9. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samani Devleti'nden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürmesi onlara ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanilerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dâhil on beş bin kişiyi ele geçirdi.

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vurulmaya başlandı. Bu arada Oğuz yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler.

Hududü'l-âlem'de Karluklara ait on beş yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maveraünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile kuzeyinde Tuhsi, Çigil, Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerdi. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları Cabguy veya Yabgu unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyut at ve çeşitli kürklerdi. 10. asırda Çırçık Irmağı'nın, Narın Irmağı'nın kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu. Yine aynı asırda Karluk hükümdarları Atasagun unvanını taşıyordu.

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kütlesini meydana getirmişlerdir. Hatta *Pendname*'nin bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır. Karluklar zamanla Karahanlı Devleti'ne cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır. Özellikle Katavan (Katvan) savaşında olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasan'a kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir.

ÇİN KAYNAKLARI

Wei Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei 1975)
Chou Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)
Pei Shih (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)
Suei Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)
Pei Ch'i Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1987)
Chiou T'ang Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985)
Hsin T'ang Shu (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985)
Wu Tai Shih (Ting-wen Shu-chü yayınevi, Tai-pei, 1985)
T'ung Tien (Shang-wu baskısı, Shang-hai, 1935)
Tsu-chih T'ung-chien (Hua-shih yayınevi, T'ai-pei 1987)
Ts'e-fu Yüan-kuei (Chung-hua Shu-chü yayın evi, T'ai-pei, 1981)
Wen-hsien T'ung-k'ao (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı)
T'ung Chih (Shang-wu yayınevi 1935, Shang-hai baskısı)
T'ai-p'ing Huan-yü Chi (Ts'un Ch'en-mien yayını Pekin, 1955)

BİBLİYOGRAFYA

Aalto, Penti, "Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times", *Studia Turcica*, Budapest 1971.

Akişev, K. A, "K Probleme Proishojdeniya Nomadizma v Aridnoy zone drevnego Kazahstana", *Poiski i Roskopki v Kazahstane*, Almatı 1972.

Akişev, K. A, Kuşaev, G. A., Drevnyaya Kultura Sakov i Usuney Dolinı Reki İli, Almatı 1963.

Arat, R. R., Karluk mad. *İA*, VI.

Arat, R. R., Kıpçak mad. *İA*, VI.

Arslanova, F. H. - Klyaştorny, S. G., "Runiçeskaya nadpis na zerkale iz verhnego priirtiş-ya", *Tyurkologiçeskii Sbornik*, 1972 (Moskova 1973).

Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa* (terc. M. Öztürk), Ankara 1999.

Aydın, E., *Eski Türk Yer Adları*, Konya 2012.

Aydın, E., *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Eylül 2012.

Bang, W., "Zu den Köktürkische Inschriften", *T'oung-pao*, VII, 1896.

Barfield, T.J., *The Perilious Frontier*, Massachusetts, 1989.

Barthold, W., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (terc. H. D. Yıldız), İstanbul 1981.

Barthold, W, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927.

Baştav, Ş., "Sabir Türkleri", *Belleten*, 17-18, 1942.

Baypakov, K. M., *Srednevekovie Goroda Kazakstana*, Almatı 1998.

Bazin, L., "Notes sur les mots Oguz et Türk", *Oriens*, VI. 2, 1953.

Bazin, L., *Les Calendriers Turcs anciens et Medievaux*, Lille 1974.

Beals, Samuel, *The Life of Hsüan Tsang*, London 1911.

Bela, K., "X-XII. Asırlarda Uzlar ve Komanların Tarihine Dair" (terc. H. Z. Koşay), *Belleten*, 29, 1944.

Biçurin, Yakineff, *Sobreniye Svediy o narodah Obvitavşih v sredney Azii v drevneye Vremena*, Sanktpeterburg 1851, 1950.

Boodberg, P.A. "Three Notes on T'u-chüeh Turks", *Semitic and Oriental Studies*, XI, 1951.

Bombaci, A., "Qutluq Bolsun", *UAJhb*, I,36 1965, II 38 1966.

Bombaci, A., "The Husbands of Princess Hsien-li Bilge", *Studia Turcica*, Budapest, 1971.

Caferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi*, I, İstanbul 1958.

Chang Chi-yün, *Historical Atlas of China*, T'ai-pei, 1980.

Chang Jen-t'ang, *Doğu Gök-Türkleri*, Tai-pei, 1968.

Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris 1941.
Chavannes, E., *Notes Additional sur les Tou-kiue (turc) Occidentaux*, Paris 1941.
Christian, D., *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998.
Clauson, G., "A Note on Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956
Clauson, G., "Turk, Mongols Tungus", *Asia Major*, N.S. VIII-1,1960.
Clauson, G., "Turks and Wolves", *Studia Orientalia*, XXVIII,2, Helsinki 1964.
Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
Cordier, H., *Histoire de la Chine*, Paris 1922.
Czegledy, K., *Turan Kavimlerinin Göçü* (terc. G. Karaağaç), İstanbul 1999.
Czegledy, K., "On the Numerical composition of Ancient Turkish Tribal Confederation", *Acta Orientalia*, 25, 1972.
Çandarlıoğlu, G., *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı* (İst. Ed. Fak. yayımlanmamış doçentlik tezi), İstanbul 1972.
Çandarlıoğlu, G., *Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri*, Tai-pei 1967.
Di Cosmo, N., *Ancient China and its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, 2004.
Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde Askerî İdarî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
Dunlop, M., "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", *UAJhb*, 3-4, 36.
Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *Belleten*, 35, 1945.
Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Halklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1942.
Eberhard, W., *Çin Tarihi*, Ankara 1987.
Eberhard, W., "Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair", *Belleten*, 41, 1947.
Ecsedy, H., "Tribe and Tribal Society", *Acta Orientalia*, XXV, 1972
Enoki, K., "On the Nationality of the Ephtalites", *Studia Asiatica*, Tokyo 1998.
Ergin, M., *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1970
Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1981.
Esin, E.,"Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m.376-433) Devrinde Sanat", *Türk Kültürü*, Sayı 100, IX. Yıl
Esin, E., *Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu*, İstanbul, 1967
Esin, E., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978.
Fan Kuo-chien, *Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chiou*, T'ai-pei 1988.
Franke, O., *Geschichte des chinesischen Reiches*, Berlin 1930, II, 1936.
Gabain, A.M., "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", *DTFC*, II/5, 1944, s. 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379 .
Gabain, A.M., *Eski Türkçenin Grameri* (terc. M. Akalın), Ankara, 1988
Gernet, J., *A History of Chinese Civilisation*, Cambridge, 1990.
Gibb, H.A.R., *Orta Asya'da Arap Fütuhatı* (Türkçe terc.) İstanbul, 1930
Gibb, H.A.R., *Orta Asyada Arap Fütuhatı* (Türkçe terc.), İstanbul 1930.
Giraud, R., *L'Empire des Turc Celestes*, Paris 1960.

Golden, P. B., "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Golden, P.B.Golden, "The Oguz (Torki) in the South Russian Steppes", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.

Gökalp, C., Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'daki Kabileler (Ank. Üniv. DTCF yayımlanmamış doktora tezi), Ankara 1967.

Grignaschi, M., "Sabirler, Hazarlar ve Göktürler", *Türk Tarihi Kongresi Zabıtları*, C. I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara,1972

Hamilton, J., "Toquz Oghuz et On Uygur", *JA*, CCL, 1, 1962.

Hamilton, J., *Les Ouighours a L'epoque des Cinq Dynasties d'apres les documents chinois*, Paris 1955.

Hannestad, K., "Les relations de Byzance avec la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. Et 6. Siecles, *Byzantion*, XXIII, 1975.

Harmatta, J., "Byzantino-Turcica", *Acta Antiqua*, X , 1962

Harmatta, J., "İrano-Turcica", *Acta Orientalia*, 1972

Hayashi, T., "Development of A Nomadic Empire", *Bulletin Ancient and Orient Museum*, XI, 1990

Haussig, H.W., "Theophylaktos Excurs über Die Skytishen Völker", *Byzantion*, XIII, 1954

Hirth, F., "Nachworte Zur Inscrift Des Tonyukuk", *ATIM*, II, *Folge*, 1899.

Hirth, F., "The Story of Chang Kien, China's Pioneer in Western Asia", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 37, 1917.

Hoffman, H., "Die Qarluq in der Tibetischen Literatür", *Oriens*, 3, 1950.

Hou Lin-po, *T'ang Tai İ-ti Pien-huan Shih-lüe*, Tai-pei 1979.

Hsü T'ai-yü, *T'u-chüe jen ch'ien-pien shih Yen-chiou*, Pei-ching 2008.

Hsüan Tsang, *Ta T'ang Hsi-yü-chi*, (Haz. Wan Yün-wu, Tai-wan Shang-wu Yin-shu kuan) T'ai-pei 1958.

Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Pekin 1992.

Hududü'l-âlem (İng. terc. V. Minorsky), London 1937.

İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi* (terc. A. Özaydın), İstanbul 199

İnan, A., "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1987

İstoriya Sibiri (komisyon), I. Leningrad 1968.

İzgi, Özkan, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", *TED*, IX, 1978.

İzgi, Ö., *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.

Julien, S., *Memories Sur Les Contréés Occidentales Par Hiouen-Tsang*, Paris, 1857-1858

Julien, S., "Documents historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par", *JA*, 1864.

Julien, S., *Documents Sur les Tou-kioue*, Paris, 1877.

Joldasbekov, M.,-Sartkojaulı, K., *Orhon Eskertişterining Tolık Atlası*, **Astana 2005**.

Kafesoğlu, İ., "Tarihte Türk Adı", *R.R. Arat için*, Ankara, 1966.

Kafesoğlu, İ., "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", *Türkoloji Kongresi Zabıtları*, İstanbul, (1980 basılış tarihi).
Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1987.
Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1987.
Kaşgarlı Mahmud, *Divân-u Lugat-it Türk*.
Kiselev, S.V., *Drevnyaya İstoria Sibiri*, 1951.
Klyaştorny, S. G., "Orhun Abidelerinde Kengü Kavmi Yer Adı", *Belleten*, 69, 1954.
Klyaştorny, "A propos des nots Sogd Bärçäkär Buqaraq ulys de l'inscription de Kul Teghin", *CAJ*, III, 4, 1958.
Klyaştorny, S. G., "Sur les Colonies Sogdienes de la Haute-Asie", *UAJhb*, XXXII, 1-2, 1961.
Klyaştorny, S. G., "Orhun Yazıtlarına Göre Orta Asya Milletlerinin Araplara karşı Mücadelelerine Dair", *Belleten*, 104, 1962.
Klyaştorny, S. G., *Drevnetyurksie Rinçeskie Pamyatniki kak İstoçnik po istorii sredney azii*, Moskova 1964.
Klyaştorny, S. G., Livsic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised", *Acta Orientalia*, XXVI, 1, Budapest, 1972
Klyaştorny, S. G., "Doğu Türkistan ve Ordubalık Kaganları (terc. B. Atsız), *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 103, 1996.
Korkut Ata (komisyon), Almatı 1999.
Kurat, A. N., *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.
Kurat, A. N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
Kurat, A.N., "Göktürk Kağanlığı", *DTCF*, X,1-2, 1952
Kyunar, N. V., *Kitayskie İzvestiya o Narodah Yujnoy sibiri, Tsentralnoy Azzii İ Dalnego Vostoka*, Moskova 1961.
Laszlo, F., "Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara, 1950.
Le Strange, G., *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge 1905.
Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya* (terc. S. Karatay), Ankara 1986.
Ligeti, L., "Kırgız İsminin Menşei", *Türkiyat Mecmuası*, I, 1925.
Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1988.
Ling Han, "U-sun Jane onın Batıs Han Patşalıgımen karım-katnası", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.
Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken, I-II, Wiesbaden 1969.
Liou İ-t'ang, "A Study Of the Genealogy of Türk Qaghan", *Pien-cheng* 7, 1976.
Liou İ-t'ang, "Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
Liou İ-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
Liou İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 12, 1981.
Liou İ-t'ang, "T'u-chü Chüan Shih-hsi-k'ao", *Pien-cheng*, 12, 1981.
Liou İ-t'ang, "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 14, 1983.
Liou İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 14, 1983.
Liou İ-t'ang, "Huei-ho Ko-le K'o-han Yen-chiou", *Pien-cheng*, 16, 1985.
Maccartney C.A., "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", *BSOAS*, XI, 2, 1944.

Mackerras, C., "The Uighurs", *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge 1990.
Maenchen-Helfen, O., "The Ting-ling", *HJAS*, 4, 1939.
Malov, S. E, *Eniseyskaya pismennost Tyurkov*, Mosk. Len. 1952.
Marquart, J., *Über das volkstum Der Komanen*, Berlin 1914.
Ma Yong and Sun Yutang, "The Western Regions Under the Hsiung-nu and the Han", *History of Civilations of Central Asia*, Paris 1994.
McGovern, W. M., *The Early Empires of Central Asia*, Newyork 1939.
Merçil, E., "Sebük Tegin'in Pendnamesi", *İTED*, VI, 1-2, 1975.
Merçil, E., *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara 1987.
Minorsky, V., *Sharaf al-zaman Tahir Marvazî on China, The Turks and India*, London 1942.
Minorsky, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 1948.
Moğolların Gizli Tarihi (terc. A. Temir), Ankara 1986.
Moravscik, Gy., *Byzantino-Turcica*, I, II, Budapest 1958.
Mori, M., "The Account of the Tingling in Hsi-jung-chuan of the Weilio", *Toyo Gakuho*, sayı 30 (1950).
Mori, M., "On Chi-li-fa (eltäber/eltebir) and Chi-chin (İrkin) of T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica* 9, 1965.
Okladnikov, A. P., *Ancient Population of Siberia and its Cultures*, Massachusetts, 1959.
Onat, A., "Çin Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler", *Belleten*, 211, 1990.
Orkun, H. N., *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1987.
Ögel, B., *Büyük Hun İmparatorluğu*, Ankara 1981.
Ögel, B., "İlk Töles Boyları", *Belleten*, sayı 48, 1948.
Ögel, B., "Gök-Türk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", *Belleten*, 33, 1945.
Ögel, B., "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler", *DTCF*, IV, 4, 1948.
Ögel, B., "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, 81, 1957.
Ögel, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.
Ögel, B., *Türk Mitolojisi*, I, Ankara 1987.
Ögel, B., "Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi", *Belleten*, 59, 1951.
Ögel, B., "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, 75, 1955.
Ögel, B., "Uygurların Menşe Efsanesi", *DTCF*, VI, 1-2, 1948.
Ölmez, M., *Orhon-Uygur Kağanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2012.
Özerdim, M., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", *DTCF*, XII, 1, 2, 1952.
Parker, E. H., "The Origin of the Turks", *The English Historical Review*, 11, 1896, s. 431-435.
Parker, E. H., *A Thousand Years of the Tatars*, London, 1924.
Patkanoff, "Über das Volk der Sabiren", *Keleti Szemle*, I, 1900.
Pelliot, P., "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-khoja", *JA*, 1912.
Pelliot, P., "L'Origine de Tou-kiue , Nom Chinois des Turcs", *TP*, XVI, 1915.
Pelliot, P., "La fille de Mo-tch'o Qaghan et ses rapports avec Kül Tegin", *TP*, XXXX, 1951.

Pritsak, O., Von den Karluk den Karachaniden, *Zeitschrift der Morgenländischen Gesellscaft*, 101, 1951.
Pritsak, O., Karluk mad., *İA*, IV.
Pritsak, O., "Der Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu", *M. F. Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.
Pulleyblank, E. G., "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *TP*, XXXX, 1951.
Pulleyblank, E. G., "Chinese Namers for Turks", *JAOS*, LXXV, 1965.
Pulleyblank, E. G.,"Some Remarks on the Toquzoghuz Problem", *UAJhb.*, XXVIII, 1-2, 1956.
Pulleyblank, E. G., "The Wu-sun and Sakas and the Yüe-chih Migration", *BSOAS*, 33, 1970.
Pulleyblank, E. G., "The Name of the Kirghiz", *Central Asiatic Journal*, 34, 1990.
Qazaqstan Tarihi (komisyon), Almatı 1996.
Qongratbaev, T., *Ertedegi Eskertişter*, Almatı 1996.
Rasony, L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
Rasony, L., *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara, 1987.
Rotours, Des R., "Les Grand Fonctionnaires des Privinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang", 2.cilt, Leyden, 1943.
Rudenko, S. İ., *Kultura Naseleniya Sentralnogo Altaya v Skifskoe Vremya*, Mosk. Len. 1960.
Salgarulı, K., *Dunhu-Kaoçı*, Almatı 1999.
Salman, H., "Çin İmparatorluğunun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askerî Hat (Dört Garnizon), *Belleten*, 211, 1991.
Salman, H., "VII-X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981.
Salman, H., *Türgişler*, Ankara 1998.
Salman, H., "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", *Marmara Üniversitesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6, 1990.
Samolin, W., *East Türkistan to the 12th Century*, The Hague, 1964.
Samolin W., "Hsiung-nu, Hun, Turk", *CAJ*, III, 2, 1956.
Sechin J., "Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", *Pien-cheng*, 1 , 1970.
Sechin J., "Objectives of Warfare in Inner Asia" , *Pien-cheng*, 4, 1973.
Sechin J., "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of Vew of North Asian History", *Pien-cheng*, 7, 1976.
Sertkaya, O.F., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995.
Shuichi, K., "T'ang International Correspondense", *Acta Asiatica*, 55, 1988.
Sinor, D., "Historical Role of the Turc Empire", *Cahier d'Historie Mondiale*, 1, 1953.
Sinor, D., "Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1954
Sinor, D., *Establishment and Dissolution of the Türk Empire*, Cambridge, 1990.
Sinor, D., *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge, 1990.
Smagulov, E., Grigoryev, F., İtenov, A., *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı 1999.

Soper, A. C., "Northen Liang and Northern Wei in Kansu", *Artibus Assiae*, (Assona, 1958).
Sümer, F., *Oğuzlar*, İstanbul 1992.
Sümer, F., Kimek mad., *İA*, VI.
Sümer, F., "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, XVIII, 3-4 1961.
Sümer, F., *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara, 1994.
Şeşen, R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
Şeşen, R., *İbn Fazlan Seyahatname*, İstanbul 1995.
Şirin, H., Kül Tigin Yazıtı Notlar, İstanbul 2015.
T'ang Ch'i, "Preliminary Interpretation of terms from the Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", *Pien-cheng*, IV, 1973.
T'ang Ch'i, "Wei Irmağı Barış Anlaşması'na Dair Araştırmalar", *Tarih Dergisi*, 33, 1980/1981.
Taşağıl, A., *Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk Çin ilişkileri (552-630)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) İstanbul, 1989.
Taşağıl, A., *Gök-Türkler*, Ankara 1995.
Taşağıl, A, *Gök-Türkler* II, Ankara 1999.
Taşağıl, A., *Gök-Türkler*, III, Ankara 2004.
Taşağıl, A., "Kapgan Kagan", *Belleten*, 217, 1995.
Taşağıl, A., "Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu", *Bir Dergisi*, 4, 1995.
Taşağıl, A., "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Ed. Fak. Dergisi*, 1, İstanbul 1992.
Taşağıl, A., "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, 1999.
Taşağıl,A., *Kök Tengrinin Çocukları*, İstanbul 2016.
Taşağıl, A., *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, İstanbul 2016.
Tekin, T., *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988.
Tekin, T., *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara 1994.
Thomsen, W., *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (çeviren ve yayıma hazırlayan Vedat Köken), Ankara 2002.
Togan, N., "Hüan-ch'ang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, 1-2, 1964.
Togan, Z. V., "Eftalitlerin Menşei Meselesi", *İTED*, IV, 1-2, 1964.
Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967.
Ts'en Chung-mien, *T'u-chüe Chi-shih*, Shang-hai 1958.
Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındagı Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998.
Turan, Osman, *12 Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.
Uray, G., "The Old Tibetan Sources of History of Central Asia up to 751 A. D: A Survey" *Proglemena to the Sources on the History of Pre-İslamic central Asia*, Budapest 1979.
Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Tai-pei 1970.
Yao Ta-chung, *Ku-tai pei-si Chung-kuo*, T'ai-pei 1981.
Yıldız, H. D., "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Edb. Fak. 50. Yıl Armağanı*, İstanbul 1979.
Zuev, Yu. A., "K Voprosu o vzaimootneşeniyah Usuney i Kantszumi s gunnami i Kitaem", *İzv.. AN. Kaz. SSR, ser. obşestv. Nauk vıp.* 2, 1957.
Zuev, Yu A., "K Etniçeskoy istorii Usuney", *Trudı İİAE AN. Ka. SSR*, Almatı 1960, T. 8. S.

DİZİN

C

I-İ

Y

Z